

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ
ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SERIES III.
VOL. II.

1941

III. FOLYAM
II. KÖTET

1—3. FÜZET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1941

KAPCSOLATOK A BÜKKI ÉS KÖRÖSI KULTÚRA KÖZÖTT.

Az alábbiakban egy lelet ismertetésével alá szeretném támasztani a hazai neolithikus kultúránk egymáshoz való viszonyáról alkotott eddigi ismereteinket.

Az 1935. év nyarán Gallus Sándorral a kérdéses korláti paleolithok után kutatva,¹ a szakirodalomból jól ismert Ravaszlyuktető (Abauj m.) keleti oldalán elhúzódó Fonyipatak völgyében próbaásatást hajtottunk végre. A patak egyik alsó terraszán kutatóárkot húztunk. Az árokból kb. 40—50 cm mélységből cseréptöredékek kerültek elő. Díszítésük, de amellett kidolgozásuk is kétségtelenné teszi a bükki kultúrához való tartozásukat.: Díszítésük alapján a kultúra korábbi szakaszához tartoznak (I. t. 3, 5), habár az egyik töredéken a III. periódusra jellegzetes meandervonalak láthatók (I. t. 4). A díszített cserepeken kívül a házi kerámia emlékei is előkerültek; közöttük olyan edényperemtöredékek, amelyeknél a perem alatt lyuk sor fut körbe (I. t. 2). Ez a jelenség is a bükki kultúra jellegzetességei közé tartozik.

E bükki cserepekkel egy rétegben, egy fészekben sok töredéket találtunk. Már a helyszínen megállapítható volt, hogy egy nagyobb edény darabjai ezek. A begyűjtött anyagból sikerült is egy mély tálszerű edényt összeállítani (I. t. 1.).³ Mindamellett, hogy kétségtelenül a bükki kultúrának egyszerű — házi — kerámiájához tartozik, az alakja élesen elüt e kultúra eddig ismert típusaitól. Különösen szembetűnő az edény aljának talpszerű kiképzése.

Nem ismeretlen azonban ez az alak a magyarországi újabb kőkor egy másik kultúrájában, a körösi kultúrában. Ha nem is találjuk meg ezen kultúra leletanyagában a kérdéses korláti edény hasonmását, az edény aljának ilyen talpszerű kiképzése éppen nem ritka a fent említett csoportban. Megtaláljuk tálaknál is, de gyakori gömbalakú edényeknél is. A körösi kultúra legismertebb lelőhelyein mindenütt vannak ilyen alakok. Így Kopáncson a Zsoldos⁴ és Kovács-tanyákban⁵ végzett ásatásoknál kerültek ilyenek elő, továbbá a kotacparti Vata-tanya leletanyagából,⁶ valamint más régebbi leletekből is (Szarvas⁷).

¹ Patay Pál, A korláti paleolithok kérdéséhez. Archeologiai Értesítő. L. 1937. 139 skk. 1.

² Meg kell említenem, hogy ugyanebben a kutatóárkban, kissé magasabban a La-Tène kultúra nyomait is megtaláltuk.

³ Magassága 25 cm, szájperemének átmérője 35 cm, talpának átmérője 13 cm, színe vöröses barna.

⁴ Banner János, A kopáncsi és kotacparti neolithikus telepek és a tiszai kultúra III. periódusa. Dolgozatok VIII. Szeged 1932. V. t. 1.

⁵ Banner János, i. m. XVII. t. 3.

⁶ Banner János, i. m. XVII. t. 1, 6, 7, 10.

⁷ Ifj. Krecsмарik Endre, A békésszarvasi őstelepek. Arch. Ért. új. f. XXXV. 19. l. 4—6, 8 kép.

Magától adódik ennek következtében a kérdéses korláti edény jelentősége. A bükki és körösi kultúráknak egymással érintkezniök kellett, tehát egyidejűleg, egymás mellett éltek. Egyébként nem lenne lehetséges, hogy a bükki kultúra egyik állomáshelyén olyan edény fordul elő, amelyiknek az alakja a körösi kultúrára utal. Mindez pedig csak alátámasztja Tompa Ferenc azon megállapítását, amely szerint hazánk területe az újabb kőkor kezdetén aként népesedik be, hogy a Dunántúlon a vonaldíszes kerámia foglal helyet, a felső Tiszánál és az északkeleti hegyekben a bükki kultúra, az alsó Tisza és az Al-Duna vidékén (Vinča), valamint részben Erdélyben (Nándorválya) a körösi kultúra. Az utóbbi kettőt váltja fel idővel az egész Tiszavidéken a tiszai kultúra.⁸

Patay Pál

ZUSAMMENHÄNGE ZWISCHEN DER BÜKKER- UND DER KÖRÖS-KULTUR.

Am Sommer 1935 habe ich mit Dr. S. Gallus, Kustos im Ung. Nationalmuseum, den bestrittenen Paläolith-Funden nachforschend,¹ in der Gemeinde Korlát (Kom. Abaúj) eine Probeausgrabung durchgeführt. Es kamen Gefäßfragmente zum Vorschein, die ihrer Form und Ausarbeitung nach zweifellos der Bükker-Kultur zuzuschreiben sind.² Die Ornamentik läßt sie in die ältere Periode dieser Kultur einreihen, (Taf. I. 3, 5.) obwohl ein Bruchstück schon das Meanderornament aufweist, welches für die III. Periode kennzeichnend ist (Taf. I., 4). Neben diesen verzierten Stücken kam auch die Hauskeramik zum Vorschein, darin auch solche Gefäßrandbruchstücke, die unter dem Rande eine Reihe von Löchern aufweisen (Taf. I., 2.).

In der selben Schichte fanden wir eine Menge von Scherben. Aus dieser Masse konnte man ein tiefes schüsselähnliches Gefäß zusammenstellen³ (Taf. I. 1.). Obwohl dieses Gefäß ohne Zweifel zur einfachen Hauskeramik der Bükker-Kultur gehört, ähnelt seine Form gar nicht an die bekannten Typen dieser Kultur.

Die eigenartige Ausführung der Sohle ist aber in einer anderen Kultur des ungarländischen Neolithikums, d. h. in der Körös-Kultur gar nicht unbekannt. In Kopáncs (Gutshof Kovács⁴ und Zsoldos⁵), am Kotacpart (Gutshof Vata⁶) und im älteren Fundmaterial (Szarvas⁷) ist diese Form oft zu finden.

⁸ F. v. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25 Bericht der BRGK. 1934/35, w 47 l.

¹ P. v. Patay, Zur Frage des Paläolithikums von Korlát. Archeologiai Értesítő N. F. L. 1937. S. 229 f.

² Ich muss erwähnen, dass an der selben Stelle in den höheren Schichten auch die Spuren der La-Tène Kultur zu finden waren.

³ Höhe 25 cm, Durchmesser des Mundes 35 cm, Durchmesser der Sohle 13 cm, Farbe rötlich braun.

⁴ J. Banner, Die neolithische Ansiedlungen von Hódmezővásárhely. Kopáncs und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-Kultur. Dolgozatok, VIII. Szeged, 1932. Taf. V. 1.

⁵ J. Banner, a. O. Taf. XVII. 3.

⁶ J. Banner, a. O. Taf. XVII. 1, 6, 7, 10.

⁷ Ifj. Krecsmarik Endre, A békésszarvasi őstelepek. Archeologiai Értesítő N. F. XXXV, 1915. S. 19. Abb. 4—6, 8.

Daraus ergibt sich von selbst die Bedeutung des Gefäßes von Korlát. Die Bükker- und die Körös-Kultur mussten sich berühren, d. h. sie lebten in der selben Zeit neben einander. Sonst wäre es unmöglich, dass in einer Station der Bükker-Kultur ein Gefäß der Formgebung der Körös-Gruppe auftrete. Alldies unterstützt die Meinung F. v. Tompa, d. h. dass die Kulturen in Ungarn am Anfange der jüngeren Steinzeit folgender Weise verteilt gewesen sind; in Transdanubien (Dunántúl) herrscht die Linearkeramik, an der oberen Theiss und in den nord-östlichen Gebirgen die Bükker-Kultur, an der unteren Theiss und an der unteren Donau (Vinča) wie auch in einem Teile von Siebenbürgen (Nándorválya) die Körös-Kultur. Den letzten zwei Kulturen folgt später die Theiss-Kultur.⁸

Pál von Patay

⁸ F. v. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25 BRGK. 1934/35. S. 47.

A HARANGEDÉNY KULTÚRA EMLÉKEI SZENTENDRÉN.

Az 1940. év nyarán egy kedves barátom arról értesített, hogy Szentendre város határában lévő gyümölcsösében földmunkálatok során őskori edények kerültek elő, egyidejűleg meghívott, hogy ott nézzek körül.

A gyümölcsös Szentendre város határában, az ú. n. Pannónia dűlőben, 991/1 és 991/2 helyrajzi számok alatt, közel a Dera-patak torkolatához a Duna partján fekszik. Ez a gyümölcsös és a szomszédságában lévő telkek egy része a környező talajból kiemelkedik annyira, hogy a Duna legmagasabb vízállása esetén sincsen előntve. A telek legnagyobb része gyümölcsfákkal van eléggé sűrűn beültetve, a fák ültetésekor igen sok gödröt kellett ásni, ennek folytán az eléggé nagy telek talaja meglehetősen mélyen és sok helyen meglett bolygatva. Őskori telep nyomát nem találtam, pedig a talaj alapos megmunkálása folytán annak jelei feltétlenül mutatkoztak volna. Csupán egy a rómaiak korából származó nagyobb edény hiányos cserepeit láttam egy helyen felhalmozva, amelyek egy fa ültetése alakalmával kerültek elő és a felszínen találtam itt-ott ugyanebből a korból származó cserepeket.

A gyümölcsösnek a Dunapartjához közelebb eső részén fekvő ház mellett pincét építették. A földmunkálatok során mintegy 1 méter mélyen találták szájával felfelé az I. t. 6. képen látható urnát. Az urnában hamuval vegyesen apró el nem égett csontok és az I. t. 8. képen közölt csésze kerültek elő.

Az urna gallérszerű nyakrészének pereme enyhén kihajlik és egy mélyített vonallal van a középrésztől elválasztva. A mélyített vonaltól kezdve az urna erősen öblösödik és a legnagyobb hasasodásán kiemelkedő girlanddal van díszítve, amely dísz az ellentett oldalakon lévő szalag fülek felső részét érinti. A díszítéstől lefelé az urna arányosan szűkül, egészen a lapos fenékrészig.

Az urna formája igen tetszetős, kidolgozása azonban durva; az iszapolása rossz, de az égetése jó. Színe sötét barna. Magassága 263 mm, peremátmérője 191 mm, fenékátmérője 119 mm, legnagyobb hasasodásán a kerülete mintegy 310 mm.

Ez az urna egyébként nagyon hasonlít a Tompa Ferenc „Bericht“-jének mellékletét képező 19. tábla 5. szám alatt bemutatott urnához és attól csupán a díszítésével különbözik.

Az urnában talált kis csésze (I. t. 8) pereme enyhén kihajlik, a pereméből induló szalagfül a nyak alsó részénél végződik. Innen az edényke egy nagyobb és egy kisebb csonkakúpból van összetéve. Feneke lapos. Kidolgozása durva, iszapolása rossz, az égetése jó. Színe sötét barnásszürke. Magassága 69 mm, peremátmérője 66 mm, fenékátmérője 46 mm.

Bár az urna formája eléggé jellegzetes, hovatartozandóságát egész bizonyossággal abból a táltöredékből lehetett megállapítani, amelyet az urna közelében találtak. (I. t. 7.) A tálacska kívül-belül gondosan van megmunkálva és fényezve és peremének alsó részéből két egymáshoz közel fekvő igen finoman kidolgozott vaskos szalagfűl emelkedik ki. Fenékrésze hiányos, valószínű azonban, hogy a tököli tálakéhoz hasonló magasabb talprész vált le róla, a kalcinálódásból ítélve még a földbe kerülést megelőzőleg. Anyaga szemcsés, morzsalékos, közepesen égetett, színe fekete, vöröses barna foltokkal. Magassága 50 mm, peremátmérője 80 mm.

Arról is értesültem, hogy az urnától nem nagy távolságra találtak még egy, a 2. számú csészéhez hasonló, de annál valamivel nagyobb töredékes edényt, amely azonban elkallódott.

Az ismertetett csésze és tál a harangedény kultúra díszítetlen kerámiájához tartozik. A csészéhez hasonló edényekkel egyébként a tököli lelet kerámiájában — habár némileg elütő formákban — már találkoztunk.¹

Ez úton is hálás köszönetet mondok dr. Görög Béla barátomnak, hogy az ismertetett edényeket készséggel átengedni szíves volt, amivel lehetővé tette azt, hogy a Nemzeti Múzeumnak ezzel a kultúrával kapcsolatos csekély számú emlékei szaporodhattak.

Petróczy József

DIE DENKMÄLER DER GLOCKENBECHER-KULTUR VON SZENTENDRE.

Mit Taf. I, 6—8.

Unweit der Mündung des Dera—Baches in Szentendre, hat man bei der Aushebung der Erde für einen Keller folgende Gegenstände ans Licht gebracht. Etwa 1 m tief hat man die Urne **Taf. I. 6.** gefunden. Es waren darin kleine unverbrannte Knochen und die Schale **Taf. I. 8.** enthalten. In der Nähe davon kam das Bruchstück eines Tellers **Taf. I. 7.** zum Vorschein. Eine gute Analogie der Urne bietet Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn (24—25 Bericht der RGK.) **Taf. XIX, 5.**

Die Tasse und der Teller gehören zu den unverzierten Gefäßen der Glockenbecher-Kultur; vgl. P. Patay, Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn (Dissertationes Pannonicae, Ser., II. 13), **Taf. I. 3., 6—10.**

J. v. Petróczy.

¹ Patay, Korabronzkori kultúrák Magyarországon. I. t. 3, 6—11.

A „VUČEDOL-ZÓKI“ TÍPUSÚ KERÁMIA LELŐHELYEI TOLNA VÁRMEGYÉBEN.

A Vučedol-zóki kerámia elterjedésével, tipológiájával és kronológiai helyzetével utóbbi időben Tompa Ferenc¹ és Patay Pál² foglalkozott behatóbban. Mindketten a már régebben publikált és a vidéki muzeumokban feltalálható emlékanyagot használták fel, Tolnából azonban csak két lelőhelyet ismernek. Fejtegetéseik során lényegében arra az eredményre jutottak, hogy csoportunk kerámiája stiláris tekintetben legközelebb áll a Laibach-mondseei típushoz, kapcsolatba hozható azonban a bádeni csoport végső kifejlődésével, a bodrogkeresztúri és harangserleges rézkori csoportokkal, de érvényesül a hatása még a dunántúli bronzkori mészbetétes kerámia kialakulásában is. Röviddel ezelőtt foglalkozott e kérdéssel Banner János³ is, rámutatva arra, hogy csoportunk az Alföldön nemcsak szórványosan fordul elő, hanem Szeged környékén meglehetősen sűrűn van képviselve s ott a még tiszta neolith Kőrös-csoport bizonyos edényformáival mutat rokonságot⁴.

Abban a meggyőződésben, hogy a nagyon is széjjelágazó probléma helyes megfejtése érdekében elsősorban az anyag pontos ismeretére van szükségünk, az alábbiakban ismertetni fogom a számomra hozzáférhető tolnamegyei „zóki“ leleteket és beszámolok idevágó kiskányai ásatásom eredményeiről.

Tolnavármegye Múzeumának anyagában a következő lelőhelyekről találtam zóki típusú kerámiát :

L e n g y e l :

Wosinsky Mór ásatásainak anyagából három edényke, illetve töredék tartozik ebbe a csoportba. Az egyik ép darab tojástartóhoz hasonlít és 8 cm magas. Két sorban, mélyített pontokkal díszített talpa van, színe szürkefoltos barna. Oldalát kívül kilenc, belül hat függőleges karcolt vonal mezőkre osztja, a vonalközök pedig vízszintesen sraffozottak. A karcolatok mészsanyaggal vannak kitöltve⁵. Második darabunk⁶ egy saktáblamintás töredék (II. t. 1. k.) eredetileg tálalakú edényhez, talán csövestalpú tálhoz tarto-

¹ Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, B. d. R. G. K. 1934/35, 60—61.

² Patay Pál, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Dissertationes Pannonicae, Ser. II. No. 13., 22—25. old.

³ Banner János, Újabb adatok a zóki-kultúra elterjedéséhez. Dolgozatok, 1939, 73—84.

⁴ U. o. 83.

⁵ Azonos az Arch. Közl. XVI. k. XV. t. 145 képpel.

⁶ Nagyobbik fele azonos az Arch. Közl. XIV. k. XVII. t. 197 képpel.

zott és nyomokban szintén megőrizte a mészbetétet. Színe fekete, anyaga eléggé jól iszapolt. Hasonló kivitelű a harmadik darab, egy csövestalpú tálnak hengeres talpa is (II. t. 2. k.). Magassága 5·5 cm, díszítése egyetlen körbefutó vonal, mely a tálszerű felső rész közepét tölti ki⁷.

Az Arch. Közl. XIV. és XVI. kötetében megjelent eredeti publikáció szerint Lengyelen még több Vučedol-zóki lelet került felszínre. Kétségtelenül ide sorolandó a XVI. kötet XIII. tábláján szereplő 135. számú és ugyanebben a kötetben a IX. táblán 89. szám alatt található két töredék. Az első tojástartó alakú edényünkkel, a másik edénytálpunkkal közeloakon.

A cserepek leletkörülményeit illetően csak annyi olvasható ki Wosinsky publikációjából, hogy legnagyobb részt üregekben, illetve gödrökben,⁸ vagy elszórtan,⁹ esetleg tűzhely mellett¹⁰ találták azokat. Tekintve, hogy a lelőhelyként szereplő gödrökből és tűzhelyek mellől Wosinsky igen kevert korú anyagot említ,¹¹ e leírások túlnagy hitelt nem érdemelnek. A valószínűség mégis az, hogy Lengyelen kisebb zóki telep létezett. Az a kérdés viszont, hogy a XVI. k. XV. tábláján 147. szám alatt bemutatott, díszítése szerint zókinak látszó edény valóban ebbe a csoportba tartozott-e, ma már nem állapítható meg. Ez az edény egyetlen kerámiai melléklete volt a 178. oldalon 179. sz. alatt leírt zsugírotott csontvázú sírnak; sajnos, elveszett. Nem tisztai jellegét azonban már Wosinsky is észre vette.

G y u l a j :

Innen való cserepeink kivétel nélkül Wosinsky gyűjteséből származnak (II. t. 3—9. k.). Pontos lelőhelyük a Halyagos dülőben fekvő Banyahegy, ahol szántásban heverték. Egy részüknek meglehetősen rosszúl sikerült fényképe közelebbi adatok megjelölése nélkül megjelent Wosinsky egyik munkájában¹². Ennél is régebbi publikációjukból azonban¹³ megtudjuk azt is, hogy e helyen a házikeramia ujbenyomással díszített és halpikkelyszerű mélyítésekkel borított darabokkal szintén képviselve volt. A kőeszközök között egy szürke kőből csiszolt, 3·4 cm széles, egyik oldalán lapos, a másikon domború, félköríves élű véső és néhány kovapenge akadt.

Cserepeink között kívül-belül egyformán díszített alacsony és lapos tálat, csövestalpú tálat, ismeretlen alakú, egyenesfalú, kívül-belül díszített edényt és egy négyzetalakú, meredek oldalfalakkal és eredetileg négy rövidke kis lábbal bíró, oldalain és fenekén díszített „oltárka“-félét találunk. Valamennyi töredék anyaga feketére égetett agyag, a díszítések pedig sűrűn tüzdelt vonalakból álló geometrikus minták. A mészbetét több darabon jól kivehető. Talpcsövéünk magassága mai állapotában 5·6 cm, a kis oltárkáié 4·6 cm. Ez utóbbi oldalfalainak hossza 12 cm.

⁷ Talán az Arch. Közl. XVI. k. 117. oldalán említett példánnyal azonos.

⁸ Arch. Közl. XVI. 120, 159, 161.

⁹ U. o. 168. és 178.

¹⁰ U. o., XIV. k. 8.

¹¹ A 2. sz. tűzhely leletei között pl. (Arch. Közl. XVI. k. 8.) zóki cserepek mellett bronzkori mészbetétes darabok is szerepelnek.

¹² Wosinsky, Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit, XLI. és LII. tábla.

¹³ Wosinsky, Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig, I. k. 180—181. l.

Simontornya:

Egy 5 cm magas, fekete színű, belső oldalán díszített csövestalpú táltöredéket 1939 nyarán Dr. Kiss István ny. simontornyai körorvos gyűjteményében találtam. Az ajándékképpen múzeumunkba került darab (III. t. 1. k.) kb. 30 évvel ezelőtt, a M. Á. V. ottani homokbányája helyén került napfényre. Ugyanonnan bádeni és tiszai II. típusú kerámia is került múzeumunkba, a pontos leletkörülmények azonban ismeretlenek.

Regöly:

Egyetlen Regölyről származó Vučedol-zóki csövestalpú táltöredékünkéről (III. t. 5. k.) csak annyit sikerült megállapítanom, hogy Téry Emil magángyűjteményéből került hozzánk. Színe fekete, teljes magassága 6 cm. Tál alakú felső részének közepén kettős kör, illetve háromszögekből álló csillagszerű minta látható. A sűrűn tüzdelt vonal-díszítés a mészbetétet jól megőrizte.

Rácegrespuszta:

Wosinsky tolnai monográfiájának bronzkori fejezetében a CXVI. táblán több cserépedény képét találjuk, melyek a megfelelő szövegrész szerint¹⁴ a Sió partja közelében, de a CXV. táblán bemutatott bronzok lelőhelyétől jóval északabbra, szántás alkalmával kerültek felszínre. Ugyanitt annyi őskori cserepet talált néhány holdnyi területen Wosinsky, hogy azokból nagyobb lakótelep létezésére következtetett.

Az első publikáció határozottan rossz képanyagából nem is sejtjük, hogy itt is zóki kerámiával állunk szemben. A III. t. 2—4. képen bemutatott, reánk maradt edények és töredékek, valamint a hozzájuk tartozó többi leletre vonatkozó Wosinsky-féle leírás azonban nem hagynak kétséget.

Hengeralakú, közepén és alul kihasasodó, szalagfülekkel ellátott töredékünk (III. t. 2. k.) alul és felül nyitott. Míg azonban felső része megőrizte a befejezett perem részeit, addig alja végig törésfelületet mutat. Itt tehát folytatódnia kellett, amiből az következik, hogy csak a nyaka lehetett egy nagyobb edénynek. A kézzel mintázott, simított felületű és feketére égetett töredék kihasasodó része fölött jellegzetes zóki technikával készült, sűrűn tüzdelt vonalakból álló kettős vonalszalag fut körül, melyben helyenként a mészbetét nyoma is meglátszik. Teljes megértéséhez közelebbvisz bennünket az eredeti publikáció szövege¹⁵, mely kísérőleletként ma már nem létező, „csutorához hasonló, nagyon érdekes lapos edénynek töredékéről“ emlékezik meg. E töredék rajzán, mely a tévesen adott ábrautalással szemben csakis a CXVI. t. 4. a—b. képe lehet, ugyanolyan barázdaszerű bemélyített vonalak látszanak, mint nyaktöredékünk alján, a füllel szemben lévő oldalon. Feltehető ezek szerint, hogy a két töredék egykor összetartozott, vagyis, hogy nyaktöredékünk eredetileg egy cserépcsutorának volt a része. Következtetésünk valószínűségét csak megerősíti az a tény, hogy a Vučedol-zóki kerámiában, így elsősorban Vučedolon a csutoraalak hasonló nyakkal és fülkiképzéssel valóban előfordul¹⁶.

¹⁴ Wosinsky, Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I. 193. l.

¹⁵ U. o. 194.

¹⁶ Wosinsky, Die inkrustierte Keramik . . . , XVII. t. 4, 5. kép.

A lelet nagy edénye és a talán hozzá tartozó fődő (III. t. 3—4. k.) helyének kijelölése analógiák hiányában nehezebb feladat. Csoportunkba való tartozását mégis eléggé igazolja az, hogy az előbbi darabokkal együtt került napvilágra s hogy ilyen edényalakkal más, ismertebb kerámiai csoportban nem találkozunk.

Dunaszekcső:

Jóllehet ez a hely vármegyénk határán kívül, Baranyában fekszik, múzeumunk mégis több idevaló emléket őriz. Zóki típusú anyagunkat (III. t. 6—10. k.) a régi cédulakatalógus szerint Wosinsky gyűjtötte, — Dunaszekcsőn szerzett értesüléseim szerint—, a Kálvária-hegyen.

Fekete színű, gazdagon díszített cserepeink között csövestalpú edény (III. t. 10. k.) és a gyulaiakhoz hasonló egyenesfalú edénytöredék (III. t. 6., 8. k.) akad, de felbukkan a négyszögletes „oltárka“ (III. t. 7. k.) és a négykaréjos talpú, Slavóniából jól ismert¹⁷ alacsony tálcaska (III. t. 9. k.) is.

Kiskánya:

A szóbanforgó lelőhelyet Gíay Béla rom. kat. tanító útbaigazítása alapján a község határának régészeti bejárása alkalmával találtam meg 1939 nyarán. Lelőhelyünk közvetlenül Magyarkér északi vége fölött, egy hosszan elnyúló löszháton fekszik, két kisebb völgy között. Néhány évvel ezelőtt a dombvonulat alsó végén épült fel a kb. 15 házból álló Kiskánya. A fundamentumok helyén akkortájt rengeteg cserépholmi és néhány csontvázás sír került felszínre. Közel a dombtetőhöz, az utolsó ház melletti szántón ma is igen sok kőkori cserép hever a felszínen. Mivel a szűk házhelyeken nem kezdettem komoly munkába, próbaásatásom színhelyéül is az említett szántót választottam.

Felületeimen a talajviszonyok a következők voltak: a mai felszíntől 60 cm-ig zsíros fekete, 60 és 80 cm között vörösbarnás feketébe átmenő munuszt, ez alatt pedig bolygatatlan sárgaföldet találtam.

Az első ásónyomban alig akadt cserép. A fekete humusréteg alján Vučedol-zóki típusú cserepeket, a vörösbarnás fekete földben pedig vonaldíszes kerámiát találtam. A sárgaföld szintjének számos gödör és karóhely rajzolódott ki. (VI. t. fent.). Ez utóbbiak korának meghatározására nemcsak a bennük talált cserepek alapján, hanem töltelékföldjük elütő színe és strukturája szerint is könnyű feladat volt. Kivételesen ugyan a viszonylagosan fiatalabb Vučedol-zóki rétegből is került elő néhány vonaldíszes cserép, ezek azonban nyilván a zóki település idején, a már eltemetett régebbi neolith-telep megbolygatása folytán kerültek ebbe a rétegbe. Az alább leírt gödrök és házak a humusztakaróban nem voltak megfigyelhetők, konturvonalait csak a sárgaföld szintjében sikerült kihámoznom.

Az I. sz. felületen (tervrajzunkon A-nál) 270 × 290 cm átmérőjű kerek gödröt találtam. Oldalfalai függőlegesek voltak, teknyőszerű feneke pedig csak 25 cm-rel feküdt mélyebben a sárgaföld szintjénél. A gödör széléhez közel több, átlag 5—8 cm átmérőjű kerek karólyuk rajzolódott ki (IV. t. alsó kép), töltelékföldjéből pedig vonaldíszes cserepek (IV. t. 1—3, 8, 11, 15. k.), meghatározásra alkalmatlan feltört állati csontok és hamu került

¹⁷ Wosinsky, Die inkrustierte Keramik . . . , XVIII. t. 6. k.

napvilágra. Alakjából és a karólyukak elhelyezéséből következtetve gödrünk egy kerek gunyhónak alsó, földbevált része lehetett, amit mai pásztorgunyhóinkhoz hasonlóan talán karóvázhoz erősített nádfedél takart volt be.

Ugyanennek a felületnek a szélén, „B“-nél és „C“-nél szabálytalan alakú és mélységű gödröket találtam zóki típusú cserepekkel. A jellemzőbb darabokat az **V. tábla 1—3., 8., 11—12., 15., 17., 21., 24.** képen mutatom be.

A II. sz. felület közepetáján, „D“-nél találtam meg az első, zóki cserepekkel datált lakóházat. (**V. t. lent**). Földbevált középső része 160×160 cm átmérőjű, meredekfalú patkóalakú gödör volt, melynek a lösz szintjénél 28 cm-rel mélyebben fekvő lapos fenekén 75 cm átmérőjű kerek tűzhely feküdt. A gödör körül számos karólyuk volt tisztán kivehető. Ezek szerint a föléje épült gunyhó négyszögletes volt. A gunyhó belmérete 240×290 cm-t tett ki. Ajtónyílása a délkeleti oldalon lehetett, amit főleg az bizonyít, hogy a tűzhelygödör egyenes oldalával — igen célszerű módon — a gunyhó szélnek inkább kitett északnyugati oldalához simul. Valószínűnek tartom egyébként azt is, hogy a tűzhelygödör meredek partja üllőhelyül szolgált, a fekvőhelyek pedig a bejáratától jobbra és balra, az oldalfalak mentén lehettek. A tűzhelygödör aljáról az **V. t. 4—5., 9—10., 16., 18—20., 23., 26—28., 30.** és a **VI. t. 1.** képen bemutatott cserepek, egy szilexpenge és egy lapos, szélesfokú kőbalta kerültek felszínre.

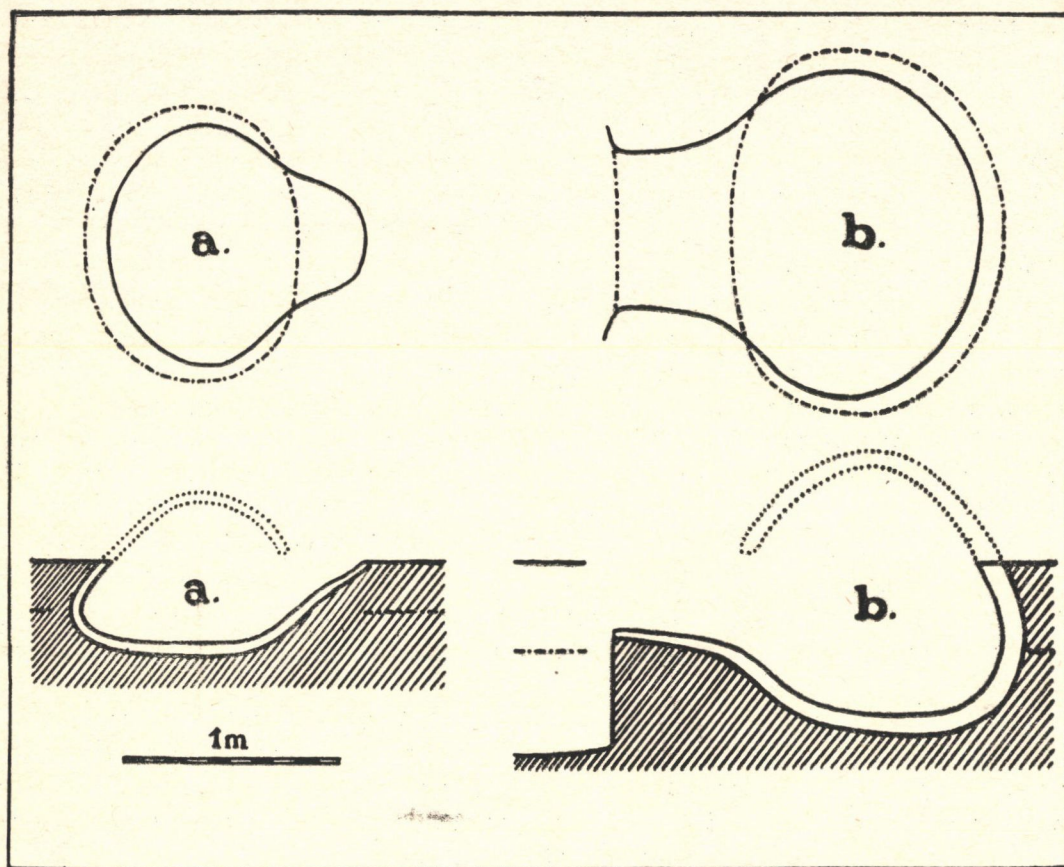
A felület sarkában „E“-nél hasonló alakú zóki lakóház tűzhelygödörét és karólyukait találtam meg. Ez utóbbi tűzhelye még alig égett volt ki, északi fala pedig a szomszédos szántóföld alatt feküdt. Méretei valamivel nagyobbak voltak, így a patkóalakú tűzhelygödör átmérője 220×210 cm-t tett ki, a ház teljes belvilága pedig $310 \times$ kb. 260 cm volt. A tűzhelygödör mélysége a sárgaföld színétől számítva 75 cm-t tett ki. A ház felépítése hasonló lehetett az előbbihez, arranézve pedig, hogy oldalfalait, illetve tetejét valóban náddal fedték volt be, néhány nádenyomatot mutató paticsdarab tanuskodik. A ház gödörszerű részében az **V. t. 7., 14., 19., 22., 25., 29.** képen bemutatott cserepeket találtam.

Ugyanezen a felületen, „F“-nél alaktalan gödör körvonalai rajzolódtak ki. Tölte-lékföldjéből vonaldíszes cserepek (**IV. t. 4—5., 17—21. kép**) kerültek felszínre. „G“-nél egy kerek, meredekfalú, laposfenekű, 60 cm mély gödör felét bontottuk ki; belsejében zóki típusú cserepek voltak. Innen való a **VI. t. 3.** sz. edény.

A III. felületen „H“-nál hosszúkás, határozatlan alakú zóki gödörben az **V. t. 13., 6.** képen ábrázolt cserepek. ezt megelőzőleg kb. 60 cm mélységben a felület keleti sarkához közel egy összeroppant nagy edény omladékait találtuk meg (**VI. t. 2. k.**). Miután az edény beldejében kevés hamu és néhány egészen apróraégetett csontdarabka is volt, zóki sírt, illetve urnát látok benne. „I“-nél alig 10 cm mély, 90 cm átmérőjű homorú fenekű tűzhelygödört, „j“-nél pedig 225 cm átmérőjű, kerek, 30 cm mély gödört találtam. Ez is, az előbbi is vonaldíszes cserepekkel volt datálható (**IV. t. 6—7., 9—10., 16., 29—30. k.**), a nagy, kerek gödör körül azonban nem találtam meg a karólyukakat. Feltehető, hogy ezek eredetileg sem érték el a sárgaföld szintjét s így nem hagytak nyomot maguk után. E gödört különben méreteire való tekintettel gunyhó részének tartom.

A IV. felület szélén, „L“-nél alaktalan, mély gödört találtam vonaldíszes cserepekkel (**IV. t. 12—14., 22—28. k.**), „a“-nál pedig egy zóki cserepekkel datált kemencét. Ez utóbbinak síkrajzát és keresztmetszetét az **1. képen A.** alatt mutatom be. Megmaradt

1. kép.

1a : Vučedol-zóki kemence Kiskányáról.

1b : Mészbetétes bronzkori kerámiával ellátott kemence Medináról.

részei a sárgaföldbe voltak bevájva, felső, eredetileg sározott és kiégett része összeomlott már. Feneke teknyőszerű volt, oldalfalai felfelé kupolaszerűen összehajolnak, szája pedig kívülről befelé lejt. Néhány hasonló szerkezetű kemencét 1934-ben a medinai Sió-szabályozás alkalmával figyeltem meg, (az 1. kép B. alatt bemutatott példány szája előtt gödör is volt) ezek azonban kevert, ú. n. dél- és északpannon mészbetétes bronzkori kerámiával voltak datálva. Éppen ezekre a körülményekre való tekintettel nem tartom kizártnak, hogy szóbanforgó kemenceformánk a zóki csoportból öröklődött át a pannóniai mészbetétes kerámia körébe.

Ásatásra alkalmas hely hiányában a munkát ezzel abba kellett hagynom. Remélem azonban, hogy a kiskányai telep még nincsen kimerítve.

A kiásott régészeti anyagból a következő megállapítások vonhatók le :

Az alsó réteg vonaldíszes kerámiája egyetlen fejlődési fokozathoz tartozik és valamivel régebbinek látszik a Dunántúl eddig ismert, ú. n. újabb lineáris kerámiájánál. A díszített cserepeken és rekonstruálható edényeken a bemélyített, körülfutó vonaldísz

minden esetben szerves, összefüggő egészet képez, legfeljebb elvétve fordulnak elő mellérendelt, térkitöltő tendenciájú díszítőelemek, mint pl. a spirálvoluták fölött, illetve azok felső közeiben szereplő különálló ívelt vonalak. (IV. t. 30. k.). A körülfutó vonaldísz megszakítása, széjjeldarabolása, vagy a vonaldíszítéseken keresztben alkalmazott rövidke vonalacsák, bemélyített pontok hiányzanak. Egyetlen kivétel ebben a tekintetben a **IV. t. 29. kép** edénykéje, melynek két párhuzamos vonalból álló zegzúgszalagjában keresztvonalkákat látunk, ez azonban egyszerűen a két vonal szalagszerű hatását célozza és nem téveszthető össze az újabb lineáris kerámia sajátosságaival.

Az edényformák legnagyobbbrészt félgömbalakúak. Előfordul a nagyobb, durvább kivitelű példányoknál a homorúan ívelt nyakú, gömbölyű hasú alak is. A füleket kisebb-nagyobb bütyökszerű nyulványok helyettesítik, melyek előszeretettel ujjbenyomással vannak díszítve. Valóságos edényfűl csak a fedőkön fordul elő. Első pillanatra nem ide tartozónak látszanak az egészen tömzsi talpcsőtöredékek, anyaguk azonban azonos a többi cserépével. A körömcshipkedéses díszítés alkalmazása szintén feltűnő. Ez és a talpcső előfordulása talán egészen korai alföldi hatásnak tekinthető.

A vonaldíszes kerámiájú alsó réteg kerek gunyhóiról már szóltam. Hasonló alakú házak gödreit már Bonyhádon és Medinán is megtaláltam, ezek azonban a kedvezőtlenebb talajviszonyok miatt nem voltak pontosan megfigyelhetők. Az eddigi megfigyelésekből mindenesetre úgy látszik, hogy a kerek gunyhók velejárói a vonaldíszes kerámiának.

Vucedol-zóki kerámiát adó felső rétegünk több új adattal bővítette ismereteinket. E csoport emlékanyagát eddig úgyszólván csak szórványos leletekből ismertük, mind-ezideig hiányzott a házikerámia. A múzeumi megőrzésre érdemesnek talált emlékanyagból pedig csoportunknak inkább csak a Laibach-mondseei¹⁸ rokonsága és a mészbetétes bronzkori kerámiával való kapcsolata¹⁹ volt kidolgozható.

A most kiásott cserépanyagban is előfordulnak a sűrűn-tűzdelt vonalakkal díszített darabok, a zöm azonban kimondottan mindennapos használatra szánt házi kerámia. A nagyobbfajta edények rendszeren gömbölyded, illetve hordóalakú hassal és hengeres, kissé ívelt nyakkal bírnak. A síma nyakkal szemben a hasi rész sokszor szándékosan varácskos felületű, vagy sűrű vonalazással, esetleg fésüléssel díszített. Fül gyanánt csak ritkán találunk a nyak hajlásában ujjbenyomásokkal díszített lécszerű dudorokat, gyakoriabb a szabályos szalagfűl. Ez utóbbi rendszeren a szájpereget köti össze az edény vállával, néha azonban szabadon is előfordul a nyak közepén, vagy a hason. Hasonló a nyak és a fülek kiképzése a fazékszerű edényeknél is, kivételesen előfordul azonban az élesen kiugró nyakkiképzés is. A tálformák közül eddig a kiugró vállal és alacsony szájpereggel bíró alak ismeretes.

Mindezek az ismertetőjegyek erősen emlékeztetnek a harangserlegkerámia edényformáira, de eszünkbejuttatják a korai bronzkor edényalakjait is. Sírurnánk (VI. t. 2. kép) pl. erősen hasonlít a sajnos csak szemelvényesen publikált békásmegyeri anyag egyik

¹⁸ Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. B. d. R. G. K. 1934—35, 60—61. l.

¹⁹ Patay Pál, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 13. k. 22—25. l.

edényéhez²⁰, a **III. t. 17. és 23. kép** alatti töredékek pedig ugyancsak egy békásmegyeri és Budapest-tabáni edényhez²¹, a **III. t. 4. képen** bemutatott edénytöredék szájperebének kiképzése pedig egy tabáni köcsögre²². Fűles korsóformánk és általában az edények nyakformája éppen így jellemző azonban a Tószeg I. fokozat kerámiájára, éles szögben kihajló nyakú cserepünk (**III. t. 11. kép**) pedig bizonyos mértékig a dunántúli mészbetétes bronzkori edényekre emlékeztet.

A békásmegyeri és tabáni analógiák révén kiskányai anyagunk a harangserlegkerámia csoportjához áll legközelebb. Rokonsága Tószeggel szintén elvitathatatlan. Kora ennek megfelelően a rézkor végére és a bronzkorszak elejére tehető. A leletkörülményeket tekintve az is bizonyos, hogy időrendben a javaneolithikumot képviselő vonaldiszes kerámiánál későbbben terjedt volt el vidékünkön. A Vucedol-zóki csoport egyéb tolnamegyei leletei ennél valamivel réggebbinek látszanak, a Laibach-mondseei kerámiával való kapcsolataik mintha erősebbek lennének. Mindez hosszabb élettartamra enged következtetni s talán összefügg csoportunknak nagy elterjedtségével.

Az a kérdés, vajjon a Kányán talált négyszögletes lakóháztípus más Vucedol-zóki lakótelepeken is előfordul-e s hogy csoportunkban felbukkan-e már a fém használata, egyelőre ellenőrizhetetlen. E problémára a feleletet csak a jövő kutatása hozhatja meg.

Szekszárd, 1940.

DR. CSALOG JÓZSEF

FUNDORTE DER VUČEDOL-ZÓKER KERAMIK IN DEM KOMITATE TOLNA.

Auszug.

In dieser Arbeit beschäftigt sich Verfasser mit der Verbreitung und mit der chronologischen Stellung der Vučedol-Zóker Keramik in dem Komitate Tolna (Ungarn). Die bisher bekannten keramischen Überreste dieser Art sind von den Fundorten Lengyel (**Taf. II. Abb. 1—2.**), Gyulaj (**Taf. II. Abb. 3—9.**), Simontornya (**Taf. III. Abb. 1.**), Regöly (**Taf. III. Abb. 5.**), Ráceszpuszta (**Taf. III., Abb. 2—4.**), Duna-szekcső (**Taf. III. Abb. 6—10.**) und Kánya (**Taf. V. u. VI.**) bekannt und im Museum des Komitates Tolna zu Szekszárd aufbewahrt. Während aber die übrigen aus älteren Ausgrabungen und Sammlungen herkommen, wurden die Funde aus Kánya während einer neueren Ausgrabung, im Jahre 1939 vom Verfasser gehoben.

Diese letztere Ansiedlung liegt unweit vom Dorfe Magyaróvár, auf dem südlichen Ende eines Lösshügelzuges. In der Tiefe von 60 cm unter der heutigen Erdoberfläche erschien hier eine Kulturlagerung mit Scherben der Vučedol-Zóker Kultur. Nebst einem Backofen (Fl. IV. a. auf dem Ausgrabungsplan) **Taf. VI.** fand Verfasser hier die Reste zweier Häuser (Fl. II. D. und E.) und einige Gruben unregelmässigen Grundrisses.

²⁰ Tompa, i. m. 19. tábla, 5. kép.

²¹ U. o. 9. és 6. kép.

²² U. o. 13. kép.

Den Aufbau des Backofens zeigt **Abb. 1. a.** Es sei hier noch zu erwähnen, dass in der Mitte der rechteckigen Pfostenhäuser immer eine Hufeisen-förmige Grube gefunden wurde. Die Grube war im Niveau der Lössoberfläche (in einer Tiefe von 80 cm) einmal 160 cm breit und 28 cm tief, im anderen Falle 220 cm breit und 75 cm tief. In der Mitte der selben befand sich bei dem ersten Hause ein flacher, runder Feuerherd. Die Häuser hatten übrigens nach dem Verfasser ein Rohrdach und eine Tür, die gegenüber der runden Seite der Feuergrube zu suchen ist. Mit der geradlinigen Seite schmiegte sich die Grube nämlich an die hintere, dem Nordwind mehr ausgesetzte Wand des Hauses an.

Unter dieser Kulturschicht befand sich in der Tiefe von 80 cm eine zweite Kulturablagerung der rein neolithischen Linearkeramik (**Taf. IV. Abb. 1—30.**), zu welcher ebenfalls zwei Häuser und einige Gruben gehörten. (Fl. I. A. und Fl. III. J.) Auch diese Häuser waren im Niveau des Lössbodens zu konstatieren. Sie zeigten eine runde Form mit einem Durchmesser von 270 — 225 cm und waren 25, bzw. 30 cm tief. Ringherum erschienen auch hier Pfostenlöcher und auch das Dach könnte gleichfalls mit Rohr bedeckt gewesen sein.

Aus der Schichtenlage zieht Verfasser die Volgerung, dass die Vučedol-Zóker Keramik jünger ist als die Linearkeramik, aus der Typologie derselben dagegen, dass sie mit der kupferzeitlichen Glockenbecherkeramik gleichzeitig ist und sogar manche Beziehungen zu den untersten Schichten von Tószeg aufweist.

Dr. József Csalog

ADATOK ERDÉLY BRONZKORÁHOZ.*

II.

A beresztelki bronzlelet.

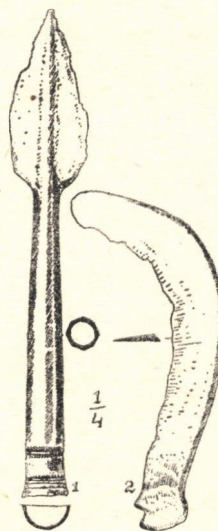
A mellékelt képen látható bronzsarló és lándzsacsúcs a marostordamegyei Beresztelkéről származik. Állítólag csontvázas sírban lelték őket a *Luc-patak* balpartján, *Sánta Mihály* szántóján. Az ottani cigánykovács műhelyébe kerültek. Közvetett úton a kolozsvári gör. kath. theológia szerezte meg gyűjteménye számára.

1. A sarló 18·8 cm hosszú, meglehetősen jó fenntartású, csak az éle csorbult. Kissé esetlen formájú, tompahegyű, ferde fokú, tövénél az éle kissé bekap, töve különben keresztben megduzzad s ez a duzzadás a fokrészen tompán kiugrik. Úgy a duzzadásnak, mint az ennek belső szélén lévő kis bemélyülésnek bizonyosan a nyélhez való erősítésnél volt szerepe.

Ez a sarlótípus ennek a szerszámnak a fejlődésében úgy fogható fel, hogy a második, vagy még inkább a harmadik fázist képviseli, amikor már nem a puszta pengéből áll, hanem ez a cél szempontjából módosul, bizonyos részein átalakul. A cél pedig nem lehetett más, mint hogy minél jobban hozzáfoghassák a nyélhez s minél könnyebben lehessen vele dolgozni. Így született meg az említett bemélyülés és a pengetőnek megduzzadása, mely utóbbi még tompán ki is ugrik a fokrészen.

Erdélyben eddig teljesen ismeretlen volt ez a sarlótípus.

Magyarországról a nógrádmegyei Pilinről a br. *Nyáry Jenő* gyűjteményéből közöl *Hampel* egy 6·5 cm hosszú, tehát gyermekjáték számba menő példányt,¹ mely megegyezik a beresztelkivel az alak és a pengető megduzzadása tekintetében, de nincsen meg rajta a beresztelkin említett bemélyülés. Közelebbi keresztlevele is ismeretlen. Inkább kacornak lehetne nevezni, mint sarlónak.

* Az I. részt lásd Arch. Ért. 1937. 141—145. és 230—231. ll.

¹ Bronzkor LXX. t. 10. sz. — V. ö. Catalogue 116—127. ll. és Ant. préhist. de la Hongrie XVII. t. 1—35. sz. közt.

Ugyancsak *Hampel* közli az állítólagos sárbogárdi (Tolna m.) bronz gyűjtélékes leletet² s ebben egy 11·5 cm hosszú, szintén késpengeszerű sarlót, mely a beresztelkitől elüt formailag annyiban, hogy csinosabb, hegyesebben végződik, töve úgy duzzad meg, hogy ez a duzzadás kiáll a szerszám éléből és fokából, tehát nem szorítkozik csupán a sarló szélességére. Mégsem lehet elvitatnunk a beresztelkivel való rokonságot. Vele, állítólag, két peremes baltát, egy keskeny szárnyú bronzbaltát, egy baltapenge-idomú nyers bronzdarabot, egy rövid kardpengét és két olyan sodrott testű tűt szerzett a Magyar Nemzeti Múzeum, amelyek feje gömbszelvény alakú s közvetlen alatta kis fül van. Tehát jórészt a magyarországi bronzkor I. szakaszából és a II. periódus végéről (keskeny szárnyú balta!) származó emlékek társaságában jelentkezik, illetve jutott az említett gyűjteménybe. Együttes felszínre kerülésükhöz ugyanis szó fér.

Édes testvére a nagyhangosi (Tolna m.) bronz gyűjtélékes lelet sarlója, amely szintén a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárában van.³ Duzzadása nem ugrik ki olyan erősen, mint a sárbogárdi példányon. Nincs meg ezen sem az éltőnél az a kis bemélyülés, ami a beresztelki példányt annyira jellemzi, de mindezek dacára a nagyhangosi lelet, mivel zárt jellegű, kormeghatározó jelentőségű: kifejezetten a magyarországi bronzkor II. periódusába tartozó emlékekből áll s így kimondhatjuk, hogy e sarlótípusnak legkorábbi megjelenése a magyarországi bronzkor II. periódusába esik.⁴

Más kérdés, hogy meddig tartotta magát?

És itt nyer fontosságot a beresztelki példány.

Ha összehasonlítjuk s használhatóság szempontjából mérlegeljük ezt a négy sarlót, a beresztelkin van egy fontos szerkezeti elem: az éltőnél való bemélyülés, amely későbbi időben keletkezett, azután, hogy rájöttek, hogy maga a pengetőnek duzzadtabb alakban való öntése még akkor sem biztosítja a nyélhez való szilárdabb rögzítést, ha ez a duzzadás kiugrik a szerszám testéből.

Aztán: ha a beresztelki példányt összehasonlítjuk a nálánál későbbi és fejlettebb, erdélyi eredetű horgas markolatú sarlókkal, lehetetlen, hogy fel ne tűnjék bárkinek is, hogy a beresztelki példány közvetlen megelőzője az utóbbiaknak. Alakja ugyanis egészen olyan, mint ezek felső részéé, pontosabban meghatározva: mint a horgas markolatú sarlók hegy felé eső kétharmadéé.

Ez tehát átmenetnek tekinthető a magyarországi pilini, sárbogárdi, nagyhangosi duzzadt tövű sarlópengék és az olyan erdélyi horgas markolatú sarlók között, amelyeknek foka szintén befelé ferdül s felületük síma (nem bordázott), mint például az irodalomból is jól ismert mezőcikudi bronz gyűjtélékes lelet sarló.⁵

A dolgot úgy foghatjuk fel, hogy a duzzadt tövű sarlópengék a magyarországi bronzkor II. periódusában kelnek életre, innét, bizonyos idő elteltével eljutnak Erdélybe is és itt egy igen fontos szerkezeti elemmel (bemélyülés!) módosulnak s nagyobbak,

² Bronzkor CCXXIII. t.

³ Arch. Ért. 1903. 429. l. és a 430. lapon lévő ábrák. — V. ö. *Nils Aberg*, *Bronzezeitliche u. früheisenzeitliche Chronologie* V. k. 3. ábrájával.

⁴ A wieni Naturhist. Mus.-ban egy hasonló sarlótöredék van a wöllersdorfi gyűjtélékes leletből, makkos sarló társaságában.

⁵ *Roska*, A Székelyföld őskora. — Die Vorgeschichte des Seklerlandes 52. kép.

nehézkesebbek, formátlanabbak lesznek és új sarlótípus, a horgas markolatú sarló megteremtésére inspirálta az erdélyi bronzműveseket.⁶

Ez a körülmény is a mellett szól, hogy a horgasmarkolatú sarlók erdélyi eredetűek.⁷

Tallgren inkább késpengének véli az olyan sarlószerű eszközöket, amelyek rokonságot árulnak el a most ismertetett magyarországiakkal s erdélyivel s amelyek több példánnyal vannak képviselve például a kievi múzeumban őrzött chtetkovói gyűjtélés leletben (a Bug mellől). Velük kétélű bronzfejszéket is letek. *Tallgren* a lelet korát a késő-mykenai periódusba helyezi.⁸ Töyük nem duzzadt.

Mi a beresztelki példány alapján inkább a sarlókhoz soroljuk őket. Már nem gyermekjáték számba menő holmik, mint a magyarországi példányok (amelyek egy része éppen kicsi voltuknál fogva inkább volnának a kések közé sorolhatók), hanem például a magyarországiakhoz legközelebb álló példány is 15.5 cm hosszú.

Erdélytől keletre az Odessa-kerületbeli Kozorézovo község mellett egy igen érdekes gyűjtélés leletre bukkantak: volt benne egy kőedény, egy kétélű bronzfejsze, mely középujt kétoldalt enyhe ívben bemélyül, egy hasonló alapformájú bronzfejsze, de nyéllyuka mindkét oldalt kiugrik a szerszám testéből, végül 12 sarló, amelyek közül egynek a képét ismerjük: alakra nagyon közel áll a beresztelkihez, de tagoltabbnak látszik s pengetőve is másként kezelt, t. i. a penge tagolódásának megfelelőleg hármastagban végződik.⁹ A dolog úgy fest, hogy Dél-Oroszországban ez a forma előzhette meg az Erdélyből átvett horgasmarkolatú sarlókat.

2. És most térjünk át a beresztelki lándzsára.

Ez a lándzsa 25.2 cm hosszú, amiből 9.5 cm esik a szárnyakra és 15.7 cm a köpfőre. Ez a köpfő szabályosan hegyesedve nyúlik végig a voltaképeni lándzsatesten, melynek szárnyai szándékos (késői) rongáláson estek át s így nem lehet pontosan megállapítani, hogy lándzsánk hegyesedő levélalakú, vagy pedig rhombikus volt. Rajta helyenkint vasrozsdafoltok látszanak. A tok széle ajakosan kihajlik. Ez alatt négy, lennebb pedig három körülfutó mélyülés s ezek alatt, valamint az alsók felett beütött háromszögszerű vesszők díszítik a lándzsatestet. Az alsók közepe táján kétoldalt egy-egy lyuk van. A tok teste nem hengeres, hanem nyolcoldalú. Helyenkint vasrozsdafoltok fogták meg ezt is.

Az ilyen aránytalanul hosszú tokkal bíró lándzsa eddig teljesen ismeretlen volt Erdély területéről. Az anyaországból sem ismerek ugyanilyen hosszú tokkal bíró példányt. És nincsen meg az Erdéllyel közvetlenül szomszédos területeken sem. Messze

⁶ Roska, Über die Herkunft der sog. Hakensicheln. ESA. XII. k. 153—166. ll.

⁷ *Tallgren* azt véli, hogy továbbra is meg kell tartani a horgasmarkolatú sarlók (*H. Schmidt* szerinti!) *délkeleteurópai* elnevezését, mert a pontusi és északkaukázusi steppéken általánosak, a legrégebb lelet északkaukázusi eredetű s ez a terület a földművelés szempontjából is fontosabb, mint Erdély. — V. ö. ESA. XII. 166. l. jegyzet.

⁸ La Pontide préscythique, ESA. II. k. 95. kép (különösen a felső sorban a harmadik példány) és 162. l. (29. sz. alatt), továbbá 190. l.

⁹ U. o. 162—163. ll. és 97. ábra.

kell mennünk, egészen Európa nyugati széléig, hogy analógiákat találjunk az ú. n. *lüneburgi I. típusú* lándzsákban, Hannover környékén, főképen pedig tőle északra.¹⁰

A beresztelki és *lüneburgi I. típusú* lándzsacsúcsok közt van három mélyreható különbség: ezek szárnyai rhombikusak, köpűjük kerek, a köpű szája nem hajlik ki ajakosan — a beresztelki lándzsa szárnyai rongáltak, de különben sem olyan a vonalvezetésük, hogy rhombikus voltukra lehessen következtetni; — köpűje nyolcoldalú, ennek szája pedig, mint láttuk, ajakosan hajlik ki. Ez a köpű diszített. A *lüneburgi I. típusú* lándzsacsúcsok közt is találunk a beresztelkihez hasonló, keskeny hornyolatokkal s erre fekvő zezzug-vonallal diszített példányt.¹¹

A *lüneburgi I. típusú* lándzsacsúcsok korát elég pontosan meg lehet állapítani: fellépnek már a bronzkor II. periódusában, de jórészüket a III. periódusból származik; helyenkint, különösen a peremvidéken, belenyúlnak a bronzkor IV. és V. periódusába is, de már veszítenek eredeti alakjukból.¹²

Ismeretes Abaújszántóról (Abaúj m.) egy rövid köpűjű lándzsacsúcs, melynek szárnyai rhombikusak, tehát ebben a tekintetben rokonságot árul el a *lüneburgiakkal*.¹³ És ismeretes Magyarországról (a közelebbi lelőhely ismeretlen) egy 24 cm hosszú lándzsacsúcs, melynek köpűje 12 cm hosszú, a szárnyakra tehát, amelyek majdnem átmenet nélkül nőnek ki a köpűből, szintén 12 cm esik. Ezek a szárnyak azonban nem rhombikusak, hanem a tövük közelében ívesen kiduzzadnak, aztán megint egyenletesen keskenyednek s éppen ilyen egyenletesen folytatódnak a nem nagyon éles hegyig.¹⁴

Vajjon ez az íves kiduzzadás nem vezethető-e vissza a rhombikus formára, helyesebben: vajjon nem a rhombusból lett az íves kiduzzadás?

Nem valószínű.

Az a kérdés már most, hogy vajjon, egykorúnak vehetjük-e a beresztelki sarlót és lándzsát és hova soroljuk őket?

A sarlóról mondtuk, hogy magyarországi hatás alatt olyan formát mutat, mely közvetlenül előzte meg az erdélyi horgasmarkolatú sarlókat. Ezek az erdélyi bronzkor IV. periódusának végéről, illetve a kora-vaskorba való átmeneti időből származó eszközök. A beresztelki példányt a legjobb akarattal sem tehetjük sem előbbre, sem hátrább, mint a bronzkor II. periódusába.

Formailag idetehtetnők a lándzsát is, de itt egy nagy nehézségbe ütközünk: mint említettük, lándzsánk köpűjén és szárnyán helyenként vasrozsdanyomok vannak.

Ha a kovácműhelyben, vasholmik közé dobva, kapta ezeket a vasrozsdanyomokat, nyugodtan sorolhatnók ezt a lándzsát a bronzkor III. periódusának elejére, annak dacára,

¹⁰ Karl H. Jacob—Friesen, Die Lanzenspitzen vom Lüneburger Typus. Schumacher—Festschrift, Mainz 1930. 141—145. ll. — Kurt Tackenberg ezeket *lüneburgi I. típusú* lándzsáknak mondja, míg az ugyancsak erre a területre jellemző rövidtokú, e tok felületén a szárnyak tövének irányától a hegyig terjedőleg mindkét oldalt még külön hosszanti bordával bíró sorozatot *lüneburgi II. típusnak* nevezi. — Die Lanzenspitzen vom Lüneburger Typ. II. Mannus 24. k. 63—79. ll.

¹¹ U. o. 4. kép 1. sz. ábra, lelőhelye Nemin (Kr. Schievelbein), több hasonló, de diszítetlen lándzsa társaságában lelték. Diszítése alapján Jacob—Friesen a bronzkor V. periódusába helyezi.

¹² Jacob—Friesen, i. m., 145. l.

¹³ Hampel, Bronzkor XXVI. t. 7. sz.

¹⁴ U. o. 2. sz.

hogy díszített. Erdélyből u. i. ismerünk, igaz, hogy a IV. periódusból, díszített köpűű bronzlándzsát, így pl. a háromszékmegyei Zágon-metehegyi gyűjtélékes leletben.¹⁵

Ha lándzsánkat alaposabban vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a rajta megállapítható vasrozsdanyomok beleéződtek a fegyver testébe, megszakítják a szépen képződött bronzpatina egyenletességét s így nem feltevés, hanem való tényállás, hogy ezek a vasrozsdafoltok egyidőben képződtek a bronz patinájával, ez pedig csak a sírban történhetett meg, amelyben ezt a lándzsát lelték, s amely ott valószínűleg vaskés, vagy valami más vastárgy mellé került.

Ha ugyanis ez a lándzsa a vasrozsdafoltokat a kovácműhelyben kapta volna, ezek rátapadtak volna a bronzpatinára, ahonnet könnyű szerrel le lehetne kaparni, s nem évődtek volna be olyan mélyen a fegyver testébe.

Lándzsánk tehát az erdélyi későbronzkort a koravaskorral összekötő átmeneti időből származik, mint pl. az erdőszentgyörgyi (Marostorda vm.) bronz gyűjtélékes lelet.¹⁶ A sarlóhoz semmi köze.

ROSKA MÁRTON.

BEITRÄGE ZU DER BRONZEZEIT SIEBENBÜRGENS.

II.

Der Bronzefund von Beresztelke (Kom. Marostorda, Siebenbürgen.)

Man behauptet, dass die hier abgebildete Lanzen spitze und Sichel in demselben Skelettgrab gefunden wurde, was aber zweifelhaft ist. Sie wurden in einer Dorfschmiede aufgefunden. Heute werden sie in der Sammlung d. gr. kath. Theologie von Kolozsvár aufbewahrt.

Dieser Sicheltyp ist bisher das einzige Exemplar von Siebenbürgen. Verwandte Stücke sind aus Ungarn bekannt (Pilin, Sárbogárd, Nagyhangos), das Naturhist. Museum in Wien hat mit dem Depotfunde v. Wöllersdorf ein Bruchstück erworben.

Tallgren meint, dass die verwandten Exemplare eher Messerklingen wären.

Sie gehört in die II. bronzezeitliche Periode Siebenbürgens.

Die Lanzen spitze repräsentiert den Lüneburger Typ I, die Blätter unseres Exemplares sind aber derart beschädigt, dass man nicht sicher bestimmen kann, ob sie rhombisch waren. — Sie trägt tiefe Spuren von Eisenrost, gehört also in die Übergangsperiode zwischen der Spätbronzezeit und Früheisenzeit. Aus Ungarn ist mir kein zweites Exemplar bekannt.

Kolozsvár.

MARTIN V. ROSKA.

¹⁵ Roska, A Székelyföld őskora. — Die Vorgesch. d. Seklerlandes, 55. kép.

¹⁶ U. o. 49. kép. — V. ö. Nils Åberg, i. m., V. k. 202. ábra.

EGY BRONZKORI LELET REVÍZIÓJA.

(Adalék korai bronzkorunk ismeretéhez.)

1934. és 1935. évek nyarán két alkalommal is ásatott a szegedi egyetem régiség-tudományi intézete a hódmezővásárhelyi határban lévő Hunyadi-halomban. Az első alkalommal Török Gyula gyakornok, a másik alkalommal e sorok írója vezette az ásatást. Mind a két ásatás eredményeiről annak idején be is számoltak az ásatás vezetői.¹

Nem szándékunk ezúttal az ásatás menetéről új jelentést tenni, de a két alkalommal feltárt hat hulladékgödör kronológiai értékelésébe — addigi leleteink közt egyedül állván az anyag — hiba csúszott. Ennek a hibának kiigazítása a célja ennek a közleménynek, amely egyúttal újabb adalékkal is szolgál a korai bronzkor, egy eddig ismeretlen lelet-csoportjához.

A Hunyadi-halom leleteinek egy részét bátran tekinthetjük zárt leletnek. Hat hulladékgödör közül három (1., 5., 6.) zavartalan volt, míg a másik háromban részben római-kori (2., 3.), részben (4.) római- és középkori bolygatásról tanuskodtak a leletek.

Már az ásatáskor feltűntek azok a töredékek, amelyeknek fülei mindig az edény pereméből indultak ki, legtöbbször úgy, mint a bodrogkeresztúri kultúra „tejesköcsög“-formájú edényein, de sohase simultak bele az edény oldalába nyom nélkül. Sőt ellenkezőleg. Fültövéük mindig erősen hangsúlyozott volt olyan szélesen elterülő kiképzéssel, amelyek rátétszerűen tapadtak az edény oldalára (VII. t. 1—4., 6—8.). A rátét alakja különböző, de mindig szimmetrikus. Az alak változik úgy az edény nagysága, mint az anyag finomsága szerint.

A fülek legtöbbször széles szalagfülek (VII. t. 1—2.), de van közöttük több hengeres átmetszetű is (VII. t. 3—4., 6—8.). Hogy az edényformák milyenek lehettek, azt a megmaradt töredékekből még sejteni is bajos. Egyetlen ép edény került elő csupán (VII. t. 17.), amelynek alakja nagyjából arra az edényre emlékeztet, amelyet Zalotay Elemér a Szentek-kistőkei temető egyik sírjából közöl.² A hasonlat természetesen nem tökéletes. A mi edényünk ugyanis két olyan csonkakúpból tevődik össze, eléggé éles vonal mentén, amelynek a felsőrésze, mintegy a felét teszi ki az alsórésznek; a kistőkei edény felső, csonkakúpos része pedig, legfeljebb az alsórész magasságának egy negyedét éri el. A fülek elhelyezése hasonló, de a kistőkei edényé magasabbra emelkedik. A fültő képzése azonban természetesen egészen más. A kistőkein nyom nélkül elvesz az edény oldalán.

A kistőkei edény egyik fülének gombszerű képzésére, egy Hódmezővásárhely-Szakálháton talált³ bodrogkeresztúri díszítésű, a badeni kétosztású tálak gombjára

¹ Dolgozatok, 1935. 153—155. l. és u. o. 1937. 69. l.

² U. o. 1933—34. XX. t. 13. l.

³ U. o. 1935. IV. t. 4.

emlékeztető fogantyúval felszerelt töredékek kapcsolatban már Patay Pál felhívta a figyelmet.⁴ Itt tehát egészen korai kapcsolat mutatható ki, amely későbbi kormeghatározásunkban is szerepet játszik.

Hivatkozott edényünk nem a gödrök anyagából való ugyan, de az első gödörtől alig pár méter távolságra került elő, szájjal lefelé fordítva és állati csontokkal megtöltve. Az első gödör hasonló fülű töredékei is bizonyítják a többi leletekkel való összetartozását.

Fontos ez a továbbiakban két szempontból. Először azért, mert az első gödör anyaga nemcsak bodrogkeresztúri, hanem badeni reminiscenciákat is mutat.

Legyen elég itt arra a három fületlen tálcakára (VII. t. 14., 20., 21.) hivatkozni, amelyeknek rokonságát úgy a kistőkei⁵, mint a kotacparti⁶ temetőkből is megtaláltuk s amelyek a pusztavánházi⁷ temetőben sem ismeretlenek. De hivatkoznunk kell arra a fölülnégyzetes, alsó részén hengeres fedőre (VII. t. 13.) is, amely éppen egyik oka volt a hibás datálásnak. Ezek a formák a fiatalabb bronzkorban — ha nem is ebben a formában — egyes vidékeken⁸ gyakoriak. Azóta tudjuk, hogy ilyen fedő, azonos hengeres s az edény szájára ráhúzható formában már a bodrogkeresztúri kultúrában megjelenik, mint azt Tompa Ferenc a szelevényi⁹ példány közlésével kimutatta. Ugyanazt a célt szolgálta tehát, mint a pusztavánházi¹⁰ más formájú darab.

A fedő egyébként sem lehetett itt ritka jelenség, amit egy másik, harangalakú példány (VII. t. 15.) is igazol. Ennek inkább csonkakúpos alakja van. Átfúrás nincs rajta, de a közepén kisméretű fogantyú helyezkedik el.

Az itt felsorolt edények a bodrogkeresztúri kultúrával való kapcsolatot mutatják. Azok a füles darabok viszont, amelyeken mély árkokdíszítés (VII. t. 3., 6—7.) jelenik meg, a badeni kultúra hasonló díszítésű, bár más alakú edényeivel mutatnak összeköttetést. Legyen szabad itt, a többek közt, csak egy Hódmezővásárhely-bodzásparti¹¹ és néhány únyi¹² példányra hivatkozni, amelyeken hasonlóan széles árkokdíszítések vannak.

Ezekből is látszik, hogy az első gödör anyaga egészen korai datálást engedne meg, ha nem volna benne néhány olyan fül, amely a többi gödör anyagában már kifejlett formában is megjelenik s a datálást későbbi időre is lehetővé teszi.

A másik két gödör anyagában nemcsak az itt ismertetett rátétes tövű füleket és azok kísérő kerámiáját találtuk, hanem azzal együtt olyan edényformák tipikus fülei (VII. t. 5., 10—12.) is előkerültek, amelyek a harangalakú edényeket kísérő kerámiában gyakoriak s amelyek — minthogy ez a kultúra az Alföldre mai tudásunk szerint sohasem jutott le, csak hatását éreztette — a nagyrévi kultúrában otthonosak¹³.

Ezek a formák természetesen a mi vidékünkre is eljutottak, sőt lelőhelyüinktől alig pár száz méter távolságra, ugyanannak az érnek a partján is megjelentek. Legyen

⁴ Diss. Pann. 1938. Ser. II. No. 13. 10. l.

⁵ U. o. 1933—34. XX. t. 6—7. l.

⁶ U. o. XVI. t. 6., 7., 14. l.

⁷ Arch. Hung. IV. Abb. 5.: 5., 6.: 3., 14.: 1., 3., 4., III. t. 1., VI. t. 4. l.

⁸ Arch. Közl. XX. IV. t. 32—38. l., A. É. 1908. 67. l. 7. ábra.

⁹ Bericht, 1934—35. Taf. 18. 8.

¹⁰ Arch. Hung. IV. Abb. 15., III. t. 8.

¹¹ Hódmezővásárhelyi Múz. 1689/37.

¹² Esztergomi Múz. 885.

¹³ Diss. Pann. Ser. II. No. 13. II. t. 11., III. t. 1.

elég a közelfekvő, Barci-réti Balog-tanyát említeni, ahol két egész edény (VII. t. 16., 19.) is előkerült hasonló fülképzéssel.¹⁴

Ezeknek a füleknek itteni megjelenése is amellet tanuskodik, hogy a két fültípus között nagyon nehéz kronológiai különbséget tenni s ha az első gödörben bronzkori kultúránk kialakulására erős befolyással lévő kultúrák emlékeivel együtt találtuk is, utóbb már korai bronzkori kultúránk anyagával együtt jelentkezik s így joggal tekinthetjük e kultúra egyik megnyilvánulásának, még akkor is, ha korábbi kapcsolatai sem vitathatók el. Ez annyival is könnyebben elképzelhető, mert a nagyrévi fültípusok eredete is korábbi kultúrában keresendő.

Joggal felvetődik itt a kérdés: helyi jelentősége van-e csupán ezeknek a nagyon jellegzetes fültípusoknak? Évekig úgy látszott, hogy igen. Újabb kutatásaink azonban ennek az ellenkezőjéről győztek meg.

Eltételezve attól a kisméretű edénytől, amelyet a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyről őriz, a tőlünk távolfekvő Tiszakeszin¹⁵ is megtaláltuk (VII. t. 18.). Bár erről a lelőhelyről igen jellegzetes badeni edényeket is ismerünk, nem mondhatjuk határozottan, hogy edényünk azokkal együtt került volna elő. Így ez a példány sem meg nem erősíti, sem meg nem cáfolja kronológiai megállapításunkat.

A másik lelet tőlünk ugyancsak távol, olyan helyen került elő, ahol ezeken a jellegzetes füleken kívül, a badeni kultúra táltöredékei s az aeneolitikum félreismerhetetlen átfúrt csőtalpai is tömegesen fordultak elő. Hogy réteg szerint elkülönültek-e ezek a leletek egymástól, azt, mivel nem hiteles ásatásból származnak, nem tudjuk. Nem lehetetlen, de mint a magunk hitelesen feltárt gödreinél láttuk, az ellenkezője sem az. Ez a Tiszapolgár-téglaszini lelet¹⁶ (VII. t. 9.) tehát megint olyan kapcsolatokat mutat, mint a mi első gödrünk.

Három biztos és egy bizonytalan lelőhelyről származó leletünk van tehát s ezek közül a Hunyadi-halmi az egyetlen, amely ezeket a jellegzetes rátettdíszítésű füleket a korai bronzkorig felhozza. Mindaddig tehát, míg más hasonlóan hiteles anyag ennek ellent nem mond, az elmondottak alapján leleteinket a nagyrévi kultúrával együttjáró olyan jelenségnek mondjuk, amely már e kultúrába is örökségként került.

Sajnos, területünk, amelynek nagy részét a Tisza-töltés építésekor s újabb erősítései alkalmával ismételten is elpusztították, a kérdés további vizsgálatára nem alkalmas. Talán a múzeumok anyagának revíziója, újabb lelőhelyek megállapításával s majdani feltárásával közelebb visz bennünket Hunyadi-halmi észleléseink általánosításához.

BANNER JÁNOS.

LA REVISIONE D'UN RITROVAMENTO DELL'ETÀ DEL BRONZO.

(Un contributo alla conoscenza dell'età del bronzo in Ungheria.)

Tav. VII.

Nei pressi di Hódmezővásárhely, in Hunyadihalom, che si trova nel territorio soggetto alle annuali inondazioni del Tisza, negli anni 1934 e 1935 si scoprirono anse di

¹⁴ Dolgozatok, 1938. XXII. t. 17—18. l.

¹⁵ Miskolci Múz.

¹⁶ Nyíregyházi Múz.

vasi di strana esecuzione. Queste anse partono immediatamente dall'orlo della bocca, ma le loro estremità inferiori non aderiscono piattamente al corpo del vaso per dileguarsi in esso, bensì estendendosi in una forma più o meno regolare, vi si attaccano in guisa di applicazioni. In base ai rapporti con la tarda età del bronzo dei coperchi di vaso ritrovati insieme con i frammenti d'anse (v. Arch. Közl. XX., IV. t. 32—38., Arch. Ért. 1908, p. 67, fig. 7.), abbiamo giudicato queste anse finora mai non viste in nessun altro luogo, come provenienti dalla tarda età del bronzo (Dolg. 1935. pp. 153—155 e 1937, p. 69.).

Sin d'allora eravamo in cerca, e nella bibliografia e nelle collezioni patrie, delle analogie e dei rapporti cronologici delle anse; ma fino agli ultimi tempi senza successo.

Le indagini recenti andarono a finire con la scoperta di altri tre esemplari. La prima è custodita nel Museo Nazionale di Budapest come un ritrovamento sporadico di ignota provenienza. La seconda si trova nel Museo di Miskolc: fu scoperta a Tiszakeszi, dove — seppure non insieme con questo vaso — anche la civiltà del Baden è rappresentata da monumenti non insignificanti. La terza è proprietà del Museo di Nyiregyháza. Fu ritrovata a Tiszapolgár, in un deposito di mattone, in compagnia di frammenti di piatti del tipo di Baden e di zoccoli traforati caratteristicamente eneolitici. Che questo materiale sia stato situato o no in strati diversi, non lo sappiamo.

La cognizione di questi ritrovamenti recenti ci ha indotti alla revisione del ritrovamento di Hunyadihalom.

In tale occasione si è constatato che insieme con le anse il più delle volte piatte, ma non di rado anche cilindriche, era stato ritrovato anche un vaso, le cui forme ricordano vivamente un vaso del sepolcreto dell'età del rame di Kistőke (Dolg. 1933—34, XX. 13.). Paolo Patay già ha accennato alle connessioni di questo vaso con quelli del Baden (Diss. Pann. 1938, Ser. II, No. 13., 1.). Vennero alla luce inoltre esigui frammenti di piatti, le connessioni dei quali con la civiltà di Bodrogkeresztur sono fuori di dubbio (Arch. Hung. IV. Abb. 55: 6: 3., 14: 1., 3., 4., III. t. 1., VI. t. 4. — Dolg. 1933—34. XX. t. 6—7., XVI. t. 6., 7., 14.). Si è rivelato che il coperchio, che anche in altre forme parecchie volte si ritrova nel nostro territorio, figurava già nella civiltà di Bodrogkeresztur (Bericht, 1934—34. Taf. XVIII. 8.), dunque in un'età molto anteriore a quella da noi supposta. Una parte delle anse figura anche su vasi dalle decorazioni impresse, i quali sono noti, anche se non eseguiti esattamente nella stessa tecnica, dalla civiltà del Baden (Museo di Hódmezővásárhely, 1689/37 e Museo di Esztergom 885).

Queste analogie permettono una datazione a tempi molto remoti. E se ciò nonostante non volessimo attribuire il ritrovamento a rempi così antichi, vi siamo obbligati dalle anse dell'età del bronzo più remota, rinvenute nello stesso terreno che figurano anche nella vicinanza di esso. In base a queste anse la sopramenzionata strana formazione stilistica di anse la possiamo datare ai tempi della civiltà di Nagyrév; i tre siti di ritrovamento fino ad oggi conosciuti, molto distanti l'uno dall'altro, non permettono di supporre che questo stile particolare sia soltanto una variante locale. La sua origine risale ai tempi anteriori all'età del bronzo, ma sopravvive ancora nei primordi dell'eneolitico.

JÁNOS BANNER.

SZÓRVÁNYOS KELTA ÉREMLELETEK.

Talán nem lesz érdektelen, ha felsorolom azokat a keltakori érem lelhelyeket, amelyekről mintegy húszesztendő óta éremgyűjtői tevékenységem alatt biztos tudomást szereztem, illetőleg a lelt darabokból egy-egy példány gyűjteményembe is került.

Mágocs baranyamegyei község határában Flasits József földbirtokos szőlőjében 1892. évben forgatás közben találtak elbeszélés szerint mintegy 150 drb. kelta ezüstérmet. Ebből a leletből származó 2 drb. Desseffy 334. és 340. típusú ezüstérmet kaptam is 1926. évben özv. Flasitsnéától, az egyik mágocsi tanítónál és egy korcsmárosnál is láttam néhány darabot belőle.

1929. évben a somogy megyei Toponár község határában talált egy drb. Desseffy 1180. kelta ezüstérem jutott gyűjteményembe, míg 1931. évben Kercseliget somogy megyei községből egy drb. Desseffy 251. számú kis bronz kelta érmet szereztem.

Kurd tolnamegyei község határából származnak a Desseffy 185. és 248. sz. kis ezüst keltaérmek, melyeket 1933. évben találtak. Ugyancsak ebben az évben Regölyből szereztem 3 drb. Desseffy 254. számú bronzérmet.

1934. évben egy szekszárdi ékszerésznél láttam mintegy 15 drb. Desseffy 337. és 340. típusú kelta ezüstérmet, melyeket Zomba község környékén találtak. 1936. évben pedig Bonyhádon egyik ékszerésznél láttam mintegy 20 drb. hasonló kelta érmet, közte egy kis aranykarikával, melyeket Harc tolnamegyei község határában leltek. Hasonló kis kelta aranykarikát láttam Kaposváron egy ékszerésznél a tört arany közt, melyet a város határában az ú. n. Kis-római hegyen találtak.

Pécskörnyéki leletből került hozzám 1940. évben egy drb. kiadatlan ezüst tetradrachma, míg Simontornyáról egy Desseffy 1180. típusú ezüstérem. Lengyeltóti somogy megyei községben lelt Desseffy 340. számú darabot láttam és Mohácson is láttam egy ugyanilyen darabot.

Szekszárd, 1940. október 4.

MÉREY ANDOR.

AZ V — S BETŰK SAJÁTOS ÖSSZEKÖTÉSI MÓDJA A PANNONIAI FELIRATOKON

Arról a ligatúráról akarunk szólni, mely a V és S betűket a feliratokon a következő formában köti össze: *VS*. Ennek használatát azért érdemes nyomon követni, mert csak bizonyos korszakban található meg és így bizonyos fokig időhatározásra használhatjuk fel. Tudjuk, hogy a későbbi császárkorban nem a helyszűke ad alkalmat a ligatúra keletkezésére, hanem a vésnökök maguk keresik azt és a IV. század után már valósággal tobzódni látni a ligatúrák gyártásában. A korábbiak közül egy sem olyan jellegzetes és nem szorítható annyira időhatárok közé, mint a mi általunk tárgyalásra kerülő betűkötés.

Nézzük tehát az egyes előfordulási eseteket. Mégpedig először beszélünk mindazon feliratokon előforduló ilyen ligatúrákról, ahol a felirat és így a ligatúra keletkezési időpontja is pontosan meghatározható. Másodszor azokról az esetekről, amelyek csak *terminus postquem* datálást adnak és végére hagyjuk azokat, amelyek nem nyújtanak biztos támpontot a keletkezést illetően.

1. CIL III 10285. (Budapest Nemzeti Múzeum.) (VIII, t. 1). Oltárkö, melyet L. Ulpus Marcellus leg. Aug. pr. pr. neve datál. Ritterling¹ úgy hiszi, hogy L. Ulpus Marcellus pannoniai helytartóságát Antoninus Pius közbülső éveire, valamivel Pontius Laelianus után, de mindenképen Jallius, Bassus elé kell sorolnunk s így 149 és 153 közé esik.

2. CIL III 4150. (Szombathelyen.) Fuscianus és Silanus másodszori consulsága ad datálást a Kr. u. 188 évre.²

3. RLiÖ. 5. 1904. 130 (Bormann); lel. Deutsch-Altenburg. Fuscianus másodszori és Silanus consulsága itt is a Kr. u. 188 évre datál és csak a kőfaragó tévedésének tudható be, hogy az előbbinél Fuscianus³ az utóbbinál Silanus másodszori consulságát nem említi.

V I R T V T I
E T
H O N O R I
L V L P I V S
M A R C E L L S
L E G A V G
P R P R
P A N N O N I N F
V S

1. kép.

¹ E. Ritterling, Pannonia inferior helytartói Traianustól kezdve, Arch. Ért. 1927. 72.

² W. Liebenam, Fasti consulares imperii Romani 26.

³ P. W. R. E. 405, o. Fuscianus és P. W. R. E. 6, o. Silanus.

4. CIL III 4452, lelh. Deutsch-Altenburg. M. Aurelius Antoninus (Caracalla) tribunicia postestas-a 212-re datál.

5. CIL III 3429, lelh. Budapest, Margitsziget tájéka. Az itt szereplő Suetrius Sabinus 214–215 körül lehetett alsó Pannonia helytartója.⁴

IOVI OPTIMO MAX.
NEPTVNO SERAPIDI
PROSAVE VICTORIA
EPERPETVITATE
IMP CAESARIS
MAVREL ANTONINI
PII FELICIS AVG.
ALFENVSAVTIANVS
LEG EIVS PR PR
PROV PANN INF

2. kép.

6. CIL III 3637. Lelh. Csiv, Szántó és Nyerges-
újfalu között (VIII, t. 2). A császár üdvéért állított
fogadalmi kő, ahol a kivakart császárnév, Alföldi
András és E. Ritterling egybehangzó megállapítása
szerint, Elagabalus. Azonkívül szerepel itt egy hely-
tartó, akinek a nevéből Ritterling a publikációkból
csak annyit kapott meg, hogy . . . . .us *Antianus*.⁵
Már ő is gondolt arra, hogy valószínűleg tévesen ol-
vastak *Antianus*-t *Avitianus* helyett. Ugyancsak
említ az *Avitianus* név analógiájaként egy *Alfenus*
Avitianus nevű szenátort, aki Arabia helytartója volt.
(Cagnat. I. G. R. III. 1371.) Most, hogy volt alkal-
munk magát a feliratot látni, kitűnik, hogy a hely-
tartó nevéből sokkal több látszik és pedig . . . fenus
Avitianus. Tehát tényleg egy [*Alf*]enus *Avitianus*-
ról van szó. Feliratunk keletkezésének idejét pedig
Elagabalus uralkodásának idejére a 218–222 évekre
kell tennünk.

7. CIL III 3524, lelh. Ó-Buda. Modestus és Probus consulok 228-ra datálnak.

8. CIL III 3738, lelh. Szent-Endre. Severus Alexander tribunicia potestas-ai
229-re datálnak.

9. CIL III 10628, lelh. Budafok. Severus Alexander tribunicia potestas-ai 230-ra
datálnak.

10. CIL III 10655, lelh. Üröm. Mérföldkő töredéke,
hasonló az 3738 és 10628 sz. mérföldkövekhez, de mivel
Severus Alexander tribuni évszámai letörtek róla, fel-
iratunk keletkezését csak a másik két analógia alapján
tehetjük vagy 229 vagy 230-ra.

11. CIL III 10594. (Esztergom, érseki palota.)
Agricola és Clementinus consulok neve 230-ra datálja e
követ.

12. CIL III 11135, lelh. Deutsch-Altenburg. A fel-
iraton szereplő Maximinus Trax a felirat keletkezését 235
és 238. évek közé utalja.

13. CIL III 4626, lelh. Süttő, Neszmély közelében.
Philippussal már fia is szerepel, mint társuralkodó, tehát
feliratunk a 247–249. évekből való.

HAMMONI
IOMETLAR
MILCEER SQ
DIS
MCAEGRVFN
MARIANVS
TR LAT LEGIVF
V S L M

3. kép.

⁴ E. Ritterling-nek már fentebb említett dolgozata. Arch. Ért. 1927. 82.

⁵ E. Ritterling, id. m. 85.

14. CIL III 10440, lelh. Aquincum. Aemilianus és Bassus consulsága 259-re datál.

15. Alföldi Pannonia, 1935. 280—284. Lelh. Buda. Egy Mars Gradivusnak szentelt emlékmű bázisa, melyen szintén találunk ilyen ligatiót. Cagnat és Merlin⁶ tévesen olvasták ezt a betűkötetést. Ami a datálást illeti, Alföldi András 261-ben adja meg, mert nem tartja kizártnak, hogy Macrianus fiai ellen lefolyt küzdelemről van szó. Viszont R. Egger (Serta Hoffilleriana, 1940, 219) Maximinus Thrax korára tenné.

16. CIL III 3469, lelh. Ó-Buda, most : Budapest, Városmajor-u. 290 (VIII, t. 4.) Carinus császár neve 284-re utalja feliratunk keletkezési idejét. Ez egyúttal a legkésőbbi datált adatunk és ezen túl a ligatúra előfordulását már nem találjuk meg.

17. CIL III 3668, (Pozsonyban). A feliraton szereplő DD és NN kettős, illetőleg társcsászárságra mutat. Felirantunkon a legnagyobb valószínűség szerint L. Septimius Severus és Caracalla társcsászársága van feltüntetve. Tehát a kő keletkezése 198 és 211 közötti évekre tehető.

18. CIL III 4238, lelh. Fertőrákos. A *legio XIII Gemina* már *Antoniniana* jelzővel szerepel és ezt a jelzőt Bersanetti⁷ megállapítása szerint Caracalla és uralkodása után Elagabalus, az új M. Aurelius Antoninus alatt használták 221-ig.

19. CIL III 10943, lelh. Fertőrákos. A *legio XIII Gemina* az *Antoniniana* jelzővel szerepel, keletkezése ennek is az előbbivel (4238) megegyező időre tehető.

20. CIL III 3382, lelh. Páty, Buda mellett. M. Valerius Karus, mint Aquincum *colonia decurio*-ja szerepel. Aquincum 194-ben lett *colonia*,⁸ tehát feliratunk csak ezután az időpont után keletkezett.

21. CIL III 10591, lelh. Duna-Bogdány. Aurelius Marcus egy meg nem nevezett *colonia decurio*-jaként szerepel ezen a feliraton. Nagy a valószínűsége annak, hogy Aquincumról van szó, mint *colonia*-ról. Hiszen az a csekély távolság, ami a két hely között van, ezt lehetővé teszi. Ha pedig ez így volna, akkor a felirat csakis 194 után keletkezhetett.

22. CIL III 10836, lelh. Siscia. Siscia, mint *colonia* mellett ott szerepel a *Septimia* jelző is. Ezt a *colonia* Septimius Severus alatt kapta.

23. CIL III 3444, lelh. Ó-Buda. c. Budapest, Nemzeti Múzeum. A *cohors milliaria Maurorum (equitata)*⁹ 235—238 között tűnik fel Pannoniában, amint azt egy Maximinus Trax tiszteletére emelt *dedicatio*s felirat elárulja.

24. CIL III 3454, lelh. Aquincum. Ugyanaz a *maurus cohors* szerepel itt is, mint a CIL III 3444. sz. feliraton, datálása ennek is ugyan arra az időszakra tehető.

*

25. CIL III 15166, lelh. Ó-Buda. A feliraton szereplő L. Septimius Fuscus neve után lehetne esetleg következtetni, arra, hogy ő vagy valamelyik őse Septimius Severustól kapta a polgárjogot.

⁶ Nous lisons, d'après la figure *constitutos* au lieu de *constitutus*. Rev. Arch. 1935. 164., 250. o.

⁷ G. M. Bersanetti, I soprannomi imperiali variabili degli auxilia dell' esercito Romano. Estratto dal' Athenaeum, n. s. 18, 1940), 11.

⁸ Alföldi András állapítja meg a most készülő „Budapest története“ I. kötetében.

⁹ P. W. R. E. 4, 315.

26. CIL III 4239, lelh. Fertőrákos. Töredékesen megmaradt felirat. Megmaradt többek közt egy név töredéke „Sep. Justanus“. Valószínű, az illető Septimius Justianus volt és akkor a név után a harmadik századra lehetne következtetni.

27. CIL III 4569, lelh. Vindobona. A *D(is) M(anibus)* szerepel itt, mint korhatározó és ez, mint tudjuk, használatos a második és a harmadik század folyamán.

28. CIL III 4369. (Győr.) Itt szerepel a *D(is) M(anibus)*; az ugyancsak említett *ala contariorum* (= *ala I. Ulpia contariorum milliaria c. R.*), amelynek Traianus Győrben jelölt ki táborhelyet, nem ad biztos időpontot.

29. CIL III 10202. (Petrovci.) Juppiter Optimus Maximus Arubianusnak szentelt oltárkö; valószínűleg szintén harmadik századi.

30. CIL III 4301, lelh. Szőny. Sol Invictusnak állított oltár; a datált adatok alapján szintén a harmadik századra mutat.

31. CIL III 10344, lelh. Pátka. A *legio II Adiutrix* először Domitianus szvéb-szarmata háborúi idején mutatkozik Pannoniában, míg Traianus uralkodásától kezdve állandó tábor-

helyet kap Aquincumban. Így a felirat csak ezután keletkezett, de a kő eredetét a harmadik században keresném.

32. CIL III 11121, lelh. Carnuntum. A feliraton szereplő *legio XIII Gemina* már Domitianus szvéb-szarmata háborúi idején Pannoniában van, majd Traianus uralkodása alatt, de legkésőbb 117-ben állandó táborhelyet kap Carnuntumban. Itt marad azután a római uralom végéig. Feliratunknak — azt hisszük — a harmadik században kellett keletkezni.

33. CIL III 4232, lelh. Sopron. A *legio X Gemina* 63-ban Carnuntumban felváltja a *XV Apollinaris legio*-t, majd több hispaniai tartózkodás után 103 és 107 között fordul meg Aquincumban. A dák háború k után Vindobonában kap állomáshelyet. Szolgálati teljesítése közben az egyes *legio*-részek nyomait a provincia különböző helyein megtaláljuk. Itt is egy ilyen esettel állunk szemben. Feliratunk leginkább a harmadik században keletkezhetett.

MARTIAVC
PROSAVTE
EINQ LVMTAE
DN CARINIP
AVGAE PATER
NIANVS VERAEF
LEGII ADIVAV
V S L M

4. kép.

34. CIL III 3463, lelh. Ó-Buda. (VIII, t. 3.) A feliraton szereplő *legio IV Flavia* emlékanyagát Szilágyi J. szerint Pannoniában megtaláljuk a *legio II Adiutrix* állomáshelyén a második század második felében és az átmeneti időkben a harmadik században. A V—S betűkötés datált adataira hivatkozva nagy a valószínűsége annak, hogy a feliratot a harmadik század első évtizedeiben állították.

35. CIL III 3449, lelh. Ó-Buda. Juppiter Optimus Maximusnak szentelt oltár, amely nem ad szűkebb időhatárt a keletkezést illetőleg.

Kitűnik, hogy adataink nagy része a harmadik századból való. A szóban forgó ligatúra használatának megkezdésére vonatkozólag már L. Ulpius Marcellus helytartó idejéből — 149 és 153 között — találtunk adatot. A második század végén még mutatkozott két ilyen felirat 188-ból. Látjuk tehát, hogy már a második század második felében feltűnik e betűkötés, hacsak szórványosan is, a feliratokon. A harmadik századtól kezdve

azután nyomon követhetjük ennek a ligatúrának a rendszeres használatát. Ugyanennek a századnak a második felében a viszonyok romlása és ennek következményeképpen a rendes élet megzavarása magával hozta a feliratok ritkulását is. De hogy ez a sajátos ligatúra tovább él még a harmadik század utolsó évtizedeiben is, azt mutatja az idézett, 284-ből való felirat. Ezt a határpontot azonban már nem lépi át több. Az egyes előfordulások a harmadik század első felében a legsűrűbbek. Ezelőtt és ezután csak szórványos eseteket vehetünk észre.

V. BARKÓCZI LÁSZLÓ.

EINE SPEZIELLE LIGATUR DER V — S BUCHSTABEN AUF PANNONISCHEN INSCRIFTEN.

Verfasser zählt 35 pannonische Inschriften auf, die die auf den Textabbildungen und Taf. VIII. ersichtliche Sonderform der Verbindung dieser Buchstaben bieten und stellt fest, dass neben einigen sporadischen Vorkommen aus der 2. Hälfte des 2. Jh. (Nr. 1—3) die meisten Belege aus der 1. Hälfte des 3. Jh. stammen; das späteste Beispiel bietet Nr. 16 aus 284. n. Chr.

L. BARKÓCZI.

EPIGRAPHICA.

IV.¹

9. *A Commodus-féle burgus-ok és praesidium-ok feliratain szereplő latrunculi.*

Alább még részletesebben foglalkozunk azoknak az építési tábláknak leletkörülményeivel, amelyekből a legtöbb Dunapentele környékén látott napvilágot, majd újabban Aquincum körül is előkerült néhány, s amelyeknek egyöntetű szövege a következő:

Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aur(elius) (Commodus) Antoninus Aug(ustus) Pius Sarm(aticus) Ger(manicus) Brit(annicus), pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) VI., imp(erator) IIII., cos IIII., p(ater) p(atriciae), ripam omnem burgis a solo extructis, item praesidi(i)s per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit per L. Cornelium Felicem Plotianum leg(atum) pr(o) pr(aetore).

Valószínűleg a suttyomban való dunai átkelés (*clandestini transitus*) említése szülhette azt a benyomást, hogy a feliratainkon szereplő *latrunculi* csempészeket jelent. Először a nagy francia epigraphus, R. Cagnat veti fel ezt a gondolatot² 1882-ben, majd részletesebben is igyekszik ezt alátámasztani 1890-ben A. v. Domaszewski, a temesvári származású híres heidelbergi professzor.³ Szerinte ezen őrtorony- és kiserőd-láncolat nem a tulajdonképeni határvédelmet szolgálta, hanem csak határzárt akartak általa étesíteni, mely megakadályozta, hogy békeidőben akárki is átlépje a határt, — fosztogatásra éhes barbárok és a vámvonalon észrevétlenül áthatolni igyekvő csempészek egyaránt. Úgy képzei el a dolgot, hogy míg a birodalom belső részeiben polgári szervezete volt a vámigazgatásnak, addig a határon katonai felügyelet alatt kellett ezt eszközölni.

De vajjon miféle portékát csempészték volna a jazyg-szarmaták a Dunán át olyan nagy mértékben és értékben, hogy az egész alsópannoniai limest telehintsék miatta új kiserődök vége-láthatatlan sorával és hogy Commodus alatt, a két évtizedes szvéb-szarmata háború pusztításai után veszedelmesen megcsappant katonaság jelentős tömegeit vámőrségnek használták volna fel? Tudjuk, hogy a dunai barbárok mindenek előtt rabszolgákat szállítottak a birodalomnak — az új „Budapest története“ I. kötetének hasábjain részletesebben kitértünk erre —; ezt az emberportékát azonban mindig tárt karokkal fogadta a földművelők hiányával küzködő és újoncokban annyira szűkölködő birodalom. De nehéz is lett volna ezeket nagy csoportokban átlopní egyik partról a

¹ Az előző közlemény e folyóirat 1940. évi kötetének hasábjain jelent meg, a 195 skk. lapokon.

² R. Cagnat, *Étude historique sur les impôts indirects chez les romains*, 1882, 35.

³ A. v. Domaszewski, *Arch.-epigr. Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 13, 1890, 140 skk.

másikra. Hampel József, aki 1906-ban írt a római Intercisa emlékeiről,⁴ szintén nem gondolta meg, hogy nem *stationes vectigalis*, hanem *burgi et praesidia* vannak megnevezve e kőtáblákon, holott az illyricumi vámrendszer egyre szaporodó emlékei bizonyossá teszik, hogy a határon is ugyanaz a polgári vámkezelő-személyzet működött, mint a belterületen.⁵ Ezeknek a vámosoknak pedig természetesen csak a folyamatosan leereszkedő hajók rakományaira kellett ügyelni, nem a barbár partról történő határátlépésekre, — ez a katonaság dolga volt.⁶

O. Hirschfeld, a római állami adminisztráció egyik legjobb ismerője is csatlakozik Domaszewskihez és elsősorban a csempészet elleni rendszabálynak veszi ezt a nagy erőd-építési tevékenységet; csak éppen megengedi, hogy a keleti part szabad barbárjai is érthetők a *latrunculi* alatt.⁷ Nem csoda tehát, ha Hekler 1912-ben, majd 1934-ben⁸ Kuzsinszky is átveszi ezt a felfogást és legutoljára 1940-ben Paulovics István jeles régészünk sem tudott teljesen elszakadni ettől az elmélettől, szarmata csempészekre gondolván, bár kételkedve.⁹

Azzal sem lehet megelégednünk, hogy egyesek egyszerűen rablóknak minősítették a *latrunculi*-t¹⁰, mert hiszen külföldről, a határvonalon át, osontak be e kártevők.

Akadtak is már jó ideje oly tudósok, akik felismerték, hogy átlopakodó barbárok fosztogató bandáiról van itt szó. Ha jól látom, J. Jung az első közöttük 1881-ben,¹¹ akit a kitűnő magyar Fröhlich Róbert követett 1889-ben,¹² továbbá nem sokkal később G. G. Brandis¹³ és N. Jorga,¹⁴ majd e megirandó sorokra hivatkozva Paulovics István 1927-ben,¹⁵ végül két kitűnő kutató, J. Dobiás¹⁶ és C. Patsch,¹⁷ akik már néhány olyan perdöntő auctorhelyet is idéztek, amelyekre mi is támaszkodunk.

⁴ Hampel, Arch. Ért. 1906, 228, ahol többek közt azon vélekedésének is kifejezést ad, hogy „Plotianus helytartó az új (?) vámkezelést . . . azon kezdte, hogy a szükséges épületeket megépíttette.“ Ez ellen l. fent! Hampel téved benne, hogy Mommsen is vámkezelési rendszabályokra gondol itt: sem az általa citált CIL III 3385 felirat kommentárjában, sem a nagy tudós egyéb műveiben sem találtam erre nézve véleménynyilvánítást.

⁵ V. ö. Dobó Á., Publicum portorium Illyrici c. összefoglaló értekezését, Arch. Ért. 1940, 144 skk.

⁶ A katonai felügyelet alatt történő határmenti kereskedelemről l. fejtegetéseimet a Budapest tört. I. kötetében.

⁷ O. Hirschfeld, Kleine Schriften 594. és 5. jz.

⁸ A. Hekler, Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst. 15, 1912, 197. — Kuzsinszky B., Aquincum, Ausgrabungen und Funde, 1934, 23.

⁹ Paulovics I., Arch. Ért. 1940, 73.

¹⁰ G. Cantacuzène, Revue historique du Sud-Est Européen 5, 1928, 47, n. 7. Pfaff, RE. 12, 979. — A III. század közepének nehéz évtizedeiben tényleg előfordulhatott, hogy katonai osztagokat kellett kiküldeni magában Itáliában is fontosabb pontok védelmére. V. ö. CIL XI 6107=ILS. 509 Kr. u. 246-ból, amelyet Aurelius Munatianus evocatus ex cohorte VI. pr(a)etoria agens at latrunculum, cum militibus n. XX classis ppr. Raven(n)atis p. v. állított.

¹¹ J. Jung, Die romanischen Landschaften des römischen Reiches, 1881, 440.

¹² Fröhlich R., Arch. Értesítő 1889, 104.

¹³ Brandis, RE. 4, 2131 sk.

¹⁴ N. Jorga, Geschichte des rumänischen Volkes I, 1905, 40.

¹⁵ Paulovics I., A dunapentelei római telep (Arch. Hung. 2), 1927. 71. és 128. l.

¹⁶ J. Dobiás, Expeditio Germanica secunda et tertia (Českou minulosti, 1929), 29 sk., 79 jz.

¹⁷ C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südost-Europa 3/1, (Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Kl. 208 Bd., 2. Abh.), 40, Anm. 2.

Érvelésük helyességét könnyen beigazolhatjuk, ha a *latrunculus* szónak katonai viszonylatban való használatát kissé tüzetesebben megvizsgáljuk. Azt, hogy magyarázatánál a *bellum pium et iustum* fogalmából kell kiindulnunk, különösképpen éppen A. v. Domaszewski ismerte fel, egy másik feliratos szöveggel összefüggésben.¹⁸ Nem szükséges, hogy ezen ősrómai fogalom jogi tartalmát és az előzményeül megkívánt formásokat itt újra megtárgyaljuk.¹⁹ Elég a következőkre emlékeztetni. Ahhoz, hogy jogerős *bellum* legyen egy háborús összeütközés, a következő dolgok kellettek tudvalevőleg: *consultum senatum, populum iussisse, per legatos ante res repetitas, postremo, qui bellum indicerent, missos*. Ellenkező esetben nem *publicum populi Romani bellum*, hanem csak a hadvezér részéről jogtalanul merészelt *privatum latrocinium*²⁰ a hadakozás.

Ha már a törvényesen kiküldött római parancsnok törvényes felhatalmazás nélküli hadviselése is *latrocinium*, mennyivel inkább az a Róma ellen lázadóké! Meg is mondja Ulpianus kereken: ²¹ *Hostes sunt, quibus bellum publice populus Romanus decrevit vel ipsi populo Romano: ceteri latrunculi vel praedones appellantur*.²² Jogilag tehát mindenki *latrunculus* lehet, aki nem a *iustum bellum*-hoz tartozó *iustus hostis*, amint Gellius határozza meg e számunkra furcsa fogalmi kapcsolatot.²³ Így csak „latrok” és nem „ellenségek” először is a polgárháborúk római ellenpárti szereplői, mert hiszen a belháború jogilag nem lehet *bellum* s ezért *sedition, discordia, tumultus, coniuratio, civilis motus* körülírásokkal szokták ily értelemben megjelölni.²⁴

Ezért mondja Cicero Catilinának: *id, quod esset a te, scelerate, susceptum, latrocinium potius, quam bellum nominaretur*²⁵; ez a régi római képzet készleté arra is, amikor a filippikákban *latronum manus*-nak nevezi a törvényes kormányzat ellen lázadókat és *latronum taeterrimus*-nak vezetőjüket.²⁶ Ugyanígy *latro*-nak bélyegzik a császárkorban a legitim uralkodó ellen lázadó trónbitorlókat. Így hívja Claudius császár a lyoni bronz-táblán megőrzött beszédében Valerius Asiaticust;²⁷ *saevissimi latrones*-nek nevez egy III. századi felirat két ellencsászárt,²⁸ úgymint a Historia Augusta Maximinus Thrax-ot és fiát;²⁹ *nefarium latrocinium* a Carausius és Allectus lázadása egy panegyricus-írónál és *vexillarius latrocinii* az utóbbi neve;³⁰ *civile latrocinium*-nak mondják a Maxentius

¹⁸ A. v. Domaszewski, Neue Heidelberger Jahrbücher 3, 1893, 195 sk., és 196, 9. jz.

¹⁹ A háború miatt nem használhattam D. S. White cikkét: The Attitude of the Romans towards Peace and War, Class. Journal, 1936. — V. ö. Th. Mommsen, Staatsrecht 1³, 133; 3, 342. G. Wissowa, Religion und Kult der Römer,² 1912, 550 sk. Thesaurus linguae Lat. 2, 1847, v. 64 sqq. és 79 sqq., stb.

²⁰ Liv. 38, 45, 5 sqq.

²¹ Ulpian., Dig. 49, 15, 24.

²² Érdekes, hogy milyen következetesen alkalmazzák is e jogszabályt, v. ö. Ulpianus, id. helyét, ahol példával szolgál s ehhez: E. Birley, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 70, 1935/6, 364 skk.

²³ Gell. 5, 6, 21.

²⁴ A szóanyagot lásd: Thes. 1. Lat. 2, 1824 és 1849, v. 25 sqq.

²⁵ Cic., Catil. 1, 27.

²⁶ Cic., Philipp. 13, (7), 16 és 14, (3), 8.

²⁷ Dessau, ILS. 212, col. 2, v. 15.

²⁸ Dessau, ILS. 2011.

²⁹ SHA., Max. et Balb. 2, 10.

³⁰ Incerti paneg. Constantio Caes. d. 12, 1 (p. 240 Guil. Bährens) és uo. 16, 4) p. 243 Guil. Bährens).

uralmát³¹ és még a Pacatus beszédében is szerepel a *vexillum latrocinii civilis*.³² Hát még mennyivel inkább *latrocinium*-ról beszéltek, ha nem rómaiak fogtak össze a birodalom ellen, hanem barbárok! Viriathus csakdu *x latronum* Velleius számára,³³ — de abbahagyhatjuk már a példák felsorolását.

Fontos azonban, hogy a római gondolkozásmód nemcsak jogilag ismert *iustum bellum*-ot, hanem — amit úgy látom, nem vettek észre eddig — katonailag is. A katonai műnyelvben ugyanis a szabályos hadviselés a *iustum bellum* és a portyázó harcmodor a *latrocinium*. Livius például³⁴ így beszéli el a második pun háború egy epizódját: *Latrocinii magis quam iusto bello in Brutiis gerebantur res, principio ab Numidis facto et Brutiis non societate magis Punica quam suopte ingenio congruentibus in eum morem, postremo Romani quoque milites contagione quadam raptu gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in hostium agros facere*.³⁵ Jellemző az a liviusi hely is, amely szerint *iam ne manipulatum quidem, sed latronum modo percursabant totis finibus nostris*.³⁶ Még sok egyéb érdekes helye van Liviusnak, ahol *latrocinium*-nak nevezi az apróbb osztagok nyugtalanító rajtaütéseit, kisebb összetűzéseit,³⁷ az ötletszerűen végrehajtott, alattomosan induló rablókalandozásokat, a *iustus exercitus* nyíltan felvonuló, súlyos pusztításaival szemben,³⁸ továbbá a szabályos csatarendben vívott ütközet helyett kisebb csapatokra bomló, előre-hátra hullámozó csatározást,³⁹ vagy a gyengébb erőkkel indított gerilla-vállalkozásokat.⁴⁰ Máskor meg a felbomlott fegyelmű sereg rendszertelen verekedését bélyegzi *latrocinium*-nak: *cum . . . latrocinii modo caeca et fortuita pro sollemni et sacra militia sit*.⁴¹

A későbbi íróknál nagyon sokszor fordul elő a *latrocinium* a barbár népek rabló portyázásainak megjelölésére, így Caesarnál a germánok hadivállalkozásairól,⁴² Sallustiusnál a hispánokéiról,⁴³ Velleiusnál a kisázsiai kalózkodásairól;⁴⁴ megtaláljuk ezt a kifejezést Tacitusnál mindenféle nép rablóportyázásairól,⁴⁵ úgy mint Trogus Pompeiusnál is⁴⁶ és gyakran mondják *latrocinium*-nak a legkülönbözőbb népek zsákmányoló támadásait, valamint bandaharc-szerű harcmodóját a későrómai írók is.⁴⁷

³¹ Incerti paneg. Constantino Aug. d. 3, 5 (p. 292 Guil. Bährens); v. ö. uo. 17, 1 (p. 303).

³² Pacati paneg. 30, 2.

³³ Vell. 2, 1, 3.

³⁴ Liv. 29, 6, 2—3.

³⁵ V. ö. Liv. 1, 15, 1: *in fines Romanorum excucurrerunt populabundi magis quam iusti more belli*.

³⁶ Liv. 23, 42, 10.

³⁷ Liv. 3, 61, 13. V. ö. Tac., ann. 12, 39.

³⁸ Liv. 6, 31, 6.

³⁹ Liv. 21, 36, 2. V. ö. 7, 30, 12 stb.

⁴⁰ Liv. 33, 29, 1; 38, 32, 2. Vell. 2, 31. Tac., ann. 3, 74 és 15, 1. Cic., ad Att. 6, 4, 1. stb.

⁴¹ Liv. 8, 34, 7 sqq.

⁴² Caesar, bell. Gall. 6, 23, 6 és 6, 35, 7.

⁴³ Sallust, hist., frg. 2, 92.

⁴⁴ Vell., 2, 31.

⁴⁵ Tac., ann. 3, 74; 12, 27 és 39; 14, 23; 15, 1. Hist. 2, 58; 4, 50. Germ. 35.

⁴⁶ Pompeius Trogus, prol. 39.

⁴⁷ Incerti paneg. Constantio Caes. d. 12, 1 (p. 240 Guil. Bährens). Incerti paneg. Constantino Aug. d. 10, 1 (p. 208 Guil. Bährens). Eumenii or. pro instaurandis scholis 4, 1. Ammian. 14, 2, 1; 16, 9, 1; 31, 5, 17.

Ezeknek idevonatkozó helyei közül egészen közről érinti fejtegetéseinket, amit Ammianus Marcellinus az Alsópannoniával szemben tanyázó jazyg-szarmatákról mond el. *Latrocinandi peritissimum genus*-nak nevezi őket (16, 10, 20); a szomszéd quádokkal együtt *ad raptus et latrocinia gentes aptissimae* ezek (29, 6, 8), *ad latrocinia magis, quam aperto habiles Marti* (17, 12, 2). Szemléletesen rajzolja a jazygok portyázó taktikáját a 358. évi háborúval kapcsolatban: ⁴⁸ *persultabat Illyricum furor hostilis . . . variisque discursibus vastabat extima limitum, nunc cavatis roboribus, aliquotiens peragrans pedibus flumina, non congressibus nec armis fretus aut viribus, sed latrociniiis adsuetus occultis, astu et ludificandi varietate . . .*⁴⁹

Mindezek után nem lesz már meglepő, hogy a határőrző katonák kötelességeit egy író⁵⁰ is a Commodus-feliratoknak megfelelő módon írja le: *Rheno Danuvioque prae-tendunt, excubias agunt, latrocinia compescunt . . .* Magukra a betörő barbárokra pedig nemcsak a *latrones* kifejezést használják,⁵¹ hanem a *latrunculi*-t is. Így Cicero a szardíniai bennszülöttekről,⁵² Sex. Pomponius jogtudós a Britanniába tört *latrunculi exterarum gentis*-ről,⁵³ Eugippius germán portyázokról⁵⁴, stb. Mellékesen említjük csak fel, hogy az annyira kedvelt *ludus latrunculorum* játékában is római területre törő barbárokat jelképez a *latrunculi*. Forrásadatainkból világos ugyanis, hogy a *latrones*-nek nevezett játékfigurákkal szemben a *milites* figurái állnak, háborút játszva s így nem lehet kétes az *insidiosus latrones*, másképp *latrunculi* jelentése.⁵⁵

Lényeges még számunkra, hogy ez a szóhasználat a feliratok nyelvébe is átment. Legtanulságosabb példa erre egy alsómoesia, Troesmis mellett talált felirat,⁵⁶ amely szerint Constantinus három fia *locum in parte limitis positum, gentilium Goth[orum] temeritati semper aptissimum, ad confirmandam provincialium [s]uorum aeternam securitatem erecta istius fabri[c]ae munitione clausuerunt latru[n]culorumque impetum perennis mun[imi]nis dispositione tenuerunt adcurante Sappone v. p. duce limitis Scythicae*. Itt tehát a gótok a *latrunculi*, úgy, mint a mi esetünkben a szarmatákat kell alattuk érteni.

Felirataink szerint a *latrunculi* titkos átjáróhelyeivel szemben *per loca opportuna* építették az új kiserődök sorát. Első pillanatra úgy tűnik fel, hogy a Commodus-féle

⁴⁸ *Amm.* 17, 13, 27. Felhasználta már C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südost-Europa* 3 (Sitzungsber. d. Wiener Akad., 208 Bd., 2. Abh.), 40 és *Beiträge* 4 (Sitz.-Ber. d. Wiener Akad. 209 Bd., 5. Abh.), 4.

⁴⁹ V. ö. *Auson.*, ep. 1, 8 sq.: *Sarmatae furto nocentes*.

⁵⁰ *Incerti paneg. Constantino Aug.* d. 21, 3.

⁵¹ C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde Südosteuropas* 5/2 (Sitzungsber. d. Wiener Akad. 217 Bd., 1. Abh.), 8 Anm. 1. Tac., ann. 2, 64, etc.

⁵² *Cic.*, de prov. cons. 7, 15.

⁵³ *Dig.* 49, 15, 6; v. ö. E. Birley, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 70, 1935/6, 363 skk.

⁵⁴ *Eugipp.*, vita S. Severini 4.

⁵⁵ *Martialis* 14, 20, 1 (cime: *calculi*)⁵ *Insidiosorum si ludis bella latronum, gemmeus iste tibi miles et hostis erit*. Laus. Pis. 193: *variatur . . . calculus et vitreo peraguntur milite bella*. Anth. Lat. (Riese) 82: *has acies bello similes*. Ovid., ars amat. 3, 357: *latronum proelia*. Anth. Lat. 506: *ponite mature bellum, precor, iraque cesset*. — Lamer, RE. 13, 1925 és 1976 skk. egynek vette a *milites*-t és *latrones*-t és így nála utóbbiak is „Söldner“, „Soldat“ értelmezést nyernek tévesen; különben lásd a további irodalmat is rendkívül hasznos cikkében.

⁵⁶ CIL III 12483 = Dess., ILS. 724. Lásd még CIL III 12376.

defenzív határvédő-politika új rendszabálya ez, pedig már Augustus alatt elkezdtek az erődművek emelését a gázlókkal és révhelyekkel átellenben a Dunánál. *Igitur grassaturas dispositis per opportuna loca stationibus inhiuit*, írja Suetonius Augustusról.⁵⁷ *Citra praesidia constituta*, állapítja meg Florus, miután elbeszélte, hogy Augustus egyik kiváló vezére, Lentulus, megtisztította a balpartot a dákoktól.⁵⁸ Az átkelőhelyeket védő erődök pedig egyre szaporodtak, hogy a provinciák biztonságát növeljék. Érdekes például az, amit Rubrius Gallus moesiai helytartó építkezéseiről ír Josephus,⁵⁹ aki a négy-császár évének bonyodalmai folytán nekivadult roxolánok betörései ellen igyekezett hatásosabban védekezni: καὶ τῆς εἰς τὸ μέλλον ἀσφαλείας προυνόησε πλείοσι γὰρ καὶ μείζοσι φυλακαῖς τὸν τόπον διέλαβεν, ὥς εἶναι τοῖς βαρβάροις τὴν διάβασιν τελέως ἀδυνάτον. A kifejezésmód is olyanfélét ír körül, mint a miáltalunk tárgyalt esetben. Még szorosabban egyezik ezzel, amit Aurelius Victor ír Traianusról:⁶⁰ *Castra suspectioribus atque opportunis locis exstructa*. És még Valentinianus császár is azt parancsolja a jobbparti Dácia arevonal-parancsnokának kiadott rendeletében,⁶¹ hogy *in limite gravitati tuae commisso . . . turres . . . locis opportunis extrue*. Ez a határrendőri feladat tehát elejétől végig kísérte a dunai védőrendszer életét, még pedig egyre fokozódó mértékben.⁶²

Az *omnem ripam* (*munivit*) kifejezést is szemügyre kell vennünk. Ez is régi katonai műszó, amint Tacitus egy helye (hist. 4, 26) mutatja, amelyben a Rajnáról van szó: *dispositae per omnem ripam stationes, quae Germanos vado arcerent*. De ha itt az *omnis ripa* az egész Rajnamentét jelenti is, a mi esetünkben csak az egész alsópannoniai partot érthetjük ez alatt. Ugyanis már régen elkezdtek az egyes dunai provinciák jobbparti folyamszakaszát külön-külön *ripa*-nak nevezni, megfelelő (genitivusos főnévi vagy jelzős) közelebbi meghatározással. A legkorábbi ily megjelölés a *ripa Thracica*,⁶³ viszont csak a IV. században lett hivatalossá a *ripa Gotica*, *ripa Sarmatica* szóhasználat,⁶⁴ melyek közül az utóbbi éppen Alsópannonia parti védvonalát jelzi; nem szabad a későrómai *Dacia ripensis* (jobbparti Dácia!), *Valeria ripensis* (a régi *inferior Pannonia*-nak a Drávától északra eső része) és *Noricum ripense* tartománynevekről sem elfeledkeznünk. Viszont, ha az *omnis ripa* az alsópannoniai partot jelenti építési tábláinkon, akkor miért kerültek ezek oly nagy tömegben Dunapentele körül elő és miért van oly kevés nyomuk egyebütt?

Eddig ugyanis már majdnem egy tucatnyi ilyen kő került elő Dunapentelén,⁶⁵ míg rajtuk kívül csak néhány példány ismeretes: egy battai,⁶⁶ továbbá egy apró töredék

⁵⁷ Suet., Aug. 32, 1.

⁵⁸ Ann. Florus, epit. 2, 28.

⁵⁹ Josephus, bell. Iud. 7, 94.

⁶⁰ Aur. Victor, Caes. 13, 4.

⁶¹ Cod. Theod. 15, 1, 13.

⁶² A római határpolitika célkitűzéseinek váltakozásairól részletesen szoltam a Budapest történetének sajtó alatt lévő I. kötetében.

⁶³ Utoljára: C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde Südosteuropas 5/1 (Sitzungsber. d. Wiener Akad., Bd. 214, 1. Abh.), 1932, 95. — Dobó A., Arch. Ért. 1940, 145 sk. további irodalommal.

⁶⁴ C. Patsch, Beiträge etc. 5/2 (Sitzungsber. d. Wiener Akad., 217 Bd., 1. Abh.), 1937, 133.

⁶⁵ Felsorolásukat adja Paulovics István, A dunapentelei római telep (Arch. Hung. 2), 1927, 70.

⁶⁶ CIL III 3385.

Aquincumból és egy egész tábla, amely Rákospalotán került elő, ahová Aquincumból hurcolhatták át;⁶⁷ egy Commodus-kori *burgus* alapfalait pedig Csillaghegyen ásta ki Nagy Lajos.⁶⁸ Hampel József úgy vélte,⁶⁹ hogy ezért találunk Pentele környékén annyi ilyen táblát, mert az egész szomszédság részére ott készültek ezek. Csakhogy a IX. t. 1. ábrán látható példány indadisze inkább megegyezik némely aquincumi faragványok⁷⁰ díszítésével s így esetleg aquincumi műhelyből került ki ez is. Az is alaptalan feltevés, hogy az 1. ábrán közölt kőtábla, melyen Commodus nevét kivakarták halálakor, nem készült volna el teljesen, mert a díszítése befejezetlen egyik oldalán, mint Hampel hitte, aki szerint a többi sem jutott el rendeltetési helyére. Ugyanis újabban egyre több olyan intercisai kőemlékről tudunk,⁷¹ amelyeket a IV. században, főleg Valentinianus erődépítéseihez, Aquincumból hurcoltak el oda s így nagyon valószínű, hogy a pentelei táblák jó részét aquincumkörnyéki őrtornyokból szedték ki Valentinianus alatt, amikor hajórakomány-számra szállítottak faragott kőveket Pentelére a hatalmas erődépítkezésekhez; már Hekler Antal is látta, hogy ilyesmiről van itt szó.⁷²

Hampel — akinek érdemeit nálunk senki sem becsülheti többre — abban is tévedett, hogy ezek az erődépítések még Commodus halálakor sem voltak befejezve. Hiszen L. Cornelius Felix Plotianus után még más helytartók következtek Commodus alatt Alsó-pannoniában, úgyhogy semmi esetre sem az ő nevét vették volna tábláinkra, ha távozta után illesztették volna az őrtornyok és váracsok falába ezeket. Másrészt pedig egy burgust néhány hét alatt felhúztak: 48 nap alatt készült el például a *commercium* nevű őrtorony Solva környékén⁷³ I. Valentinianus idejében. Kétségtelen e mellett, hogy a helytartó nevének kitörlése más alkalommal történt, mint császáráé, — akár előbb, akár később, mint az; már csak ezért sem fogja senki sem elhinni Hampelnek, hogy a még el nem helyezett táblákról vették volna ki e neveket.

Ezeket az építkezéseket a Commodus uralma elején lejátszódott szarmata harcokkal hozták összeköttetésbe;⁷⁴ megnehezíti a feltevés bírálatát, hogy a császárdátumok hibásak feliratainkon s így csak valószínű, hogy 185-ben keletkeztek.⁷⁵ De bizonyos az, hogy nem helyi okok kényszere folytán indultak meg ezek az erődítési munkálatok, hanem szélesebb keretbe tartoznak. Mert Commodus alatt egyebütt is erősítik a határt: a Felső-Dunánál, a felsőgermániai limesen és Afrikában.⁷⁶ A megtört római támadó szellemet így kezelnek minél több erődművel pótolni ekkor, — hasztalanul természetesen.

⁶⁷ V. Kuzsinszky, Aquincum, Ausgrabungen und Funde, 1934, 200. — Nagy L., Arch. Ért. 1939, 126 sk.

⁶⁸ Nagy L., id. h.

⁶⁹ Hampel J. Arch. Ért. 1906, 228 skk.

⁷⁰ Aquincumi múzeum.

⁷¹ Alföldi A., Arch. Ért. 1939, 113, és uo. 1940, 205.

⁷² A. Hekler, Jahreshefte des Österr. Arch. Inst. 15, 1912, 180.

⁷³ CIL III 3653.

⁷⁴ J. M. Heer, Der historische Wert der Vita Commodi, 1901, 64, 143 jz. és 175. V. ö. J. Dobias, „Českou minulosti“, 1929, 29 sk. Ua., Il limes romano nelle terre della repubblica cecoslovacca (Quaderni dell'impero. Il limes romano VIII.), 1938, 25 sk.

⁷⁵ Lásd: Dessau, ad ILS. 8913. E. Ritterling, Arch. Ért. 1927, 291 sk. E. Groag, Prosopographia imp. Rom. 2^a, 1936, 321, Nr. 1359.

⁷⁶ Az adatok megtalálhatók a következő művekben: L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme II/1^a, 1938, 177. — E. Fabricius, Die Besitznahme Badens durch die Römer (Neujahrs-

A *burgus* neve nem a német Burg-gal, hanem a görög πύργος-szal függ össze.⁷⁷ Van rá bizonyítékunk, hogy már a hatszor hatméteres alaprajzú tornyokat is így hívták.⁷⁸ Már Domitianus alatt teleszórhatták őrtornyokkal a Duna partját, mert ekkor lépett előtérbe a folyam szoros és állandó őrzésének problémája. Bizonyítja ezt különben a Traianus-oszlop képszalagjának kezdetén a dunamenti határőrzés ecsetelése ilyen, cölöpkerítéssel körülvett őrtornyok sorával.⁷⁹ A *burgus*-őrző *burgarii* csapatnemének neve⁸⁰ Kr. u. 138-ban tűnik fel először a feliratokon⁸¹ és valamivel később tűnnek fel a *burgus*-okra vonatkozó legkorábbi adatok.⁸² Ezeknél valamivel nagyobbak — például száz ember elhelyezésére valók — a *praesidia*,⁸³ amilyenek átépítéséről egy érdi kő beszél Septimius Severus korából.⁸⁴

Ezeknek az őrtornyoknak és kiserődöknek elszaporodása nehéz kérdés elé állította a római haderőt, amely egyre nagyobb újonchiánnyal küzdött. Tudjuk, hogy Hadrianus épp azért szervezte meg a *legio*-k és az *auxilia* mellett harmadik csapatnem gyanánt a *numeri* elnevezésű csapatok miliciaszerű kötelékeit, hogy a defenzívára berendezkedő határvédelem hézagait kitölthesse.⁸⁵ De a Commodus-féle új erőd sor megállói sem a szváb-szarmata háborúk alatt roppant megfogyatkozott sorkatonaság soraiból valók lehettek: örülhettek, ha a régi tábor-várak megálló-legénysége kikerült belőlük. Másutt bővebben kifejtettük,⁸⁶ hogy mennyi barbárt telepítettek be akkortájt a dunai tartományokba, azért, hogy rekrutáknak és földművelőknek alkalmas emberanyagot nyerhessenek. Aquincum környékére ekkor az *Osi* illyr törzsének maradványait ültették át⁸⁷ s így nem valószínűtlen, hogy az új *burgus*-ok és *praesidia* őrségeit is ezekből vették.

10. Diocletianus pannoniai tartózkodása 294-ben.

Már régen ismeretes egy Alberti-Irsára vetődött feliratos kő, amely eredetileg oltár volt,⁸⁸ de később keresztbe fordítva épületi tábla feliratát vésték rá,⁸⁹ úgy, amint IX. t. 2 képünk bemutatja. A. v. Domaszewski a corpusban Diener kiegészítését közli, aki szerint egy Diocletianus nevű veteranus volna, aki Iuppiternek ajánlotta e fogadalmi

blätter der badischen histor. Kommission, N. F. 8, 1905,) 87 sk. Ua., RE. 13, 635. — E. Ritterling, RE. 12, 1306. — J. Dobiasz, id. h. L. Ohlenroth, 29. Ber. d. RGK., 1941, 153. — J. Carcopino, Syria 6, 1925, 55 sk.

⁷⁷ R. Much, Zeitschr. f. deutsches Altertum 41, 1896, 113 sk.

⁷⁸ E. Fabricius, RE. 13, 576.

⁷⁹ C. Cichorius, Die Reliefs der Trajanssäule, 4. és 5. tábla.

⁸⁰ Ezt nem választanám el a *burgi*-tól, mint G. Behrens figyelemre méltó cikkében, Germania 15, 1931, 82.

⁸¹ CIL III 13795. 13796.

⁸² Az adatok össze vannak állítva: Thes. 1. Lat. 2, 2249 sk.

⁸³ E. Fabricius, RE. 13, 576.

⁸⁴ CIL III 3387.

⁸⁵ H. T. Rowell, RE. 17, 1327 skk. és 2538 skk. — A. Alföldi, Cambridge Anc. Hist. 12, 1939, 211 skk.

⁸⁶ Budapest története, I. kötet.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ CIL III 10605 b.

felíratot. De olyanféle kifejezés, mint a Diener által javasolt *veteranus Augusti* egészen egyedülálló volna és tárgyilag sem indokolható: a veteranusok tudvalevőleg sohasem mondják, hogy ők 'császáriak' — ez modern fogalom —, hanem csak azt jelölik meg, hogy mily csapatban szolgáltak, vagy mely rangot értek el. Mivel pedig másrészt a 3. sor *Augusti* szava miatt kétségtelen, hogy valamiféle vonatkozás van itt a császárokra, erős okunk van rá, hogy a 2. sorban olvasható Diocletianusban az ily nevű uralkodót ismerjük fel, — akinek korához különben a betűk formái is illenek. Így egészen egyszerű és természetes kiegészítési mód adódik, amelyet a következő rajzos rekonstrukció szemléltethet:

I O M
DIOCLETIANVS E MAXIMIANVS
AVGVSTI O B D E CENN PRO SALV
TE SVA S OLVTAD D

E szerint a tetrarchia két rangelső császára a *primi decennales* — így hívja a római városi pénzverde az első tízéves fogadalmi periódust ez alkalommal⁹⁰ — betöltésekor emléket emelt valamely pannoniai városban, talán a közeli Aquincumban, ahonnan ezt a követ talán elhurcolhatták. Mivel ebben az időben a triumphus fogalma egészen összeforrott már e császári fogadalmi ünnepekkel,⁹¹ valószínűleg diadalkapu, vagy négytálpú díszkapu emeléséről lehet itt is szó, amilyent sokat építettek ekkor szerte a birodalomban.⁹² Feltevésünk annál is hihetőbb, mert jól tudjuk, hogy a szóban forgó uralkodóknak legalább is egyike, Diocletianus éppen ebben az időben, 294-ben, huzamosan Pannoniában tartózkodott, hogy az itteni erődrendszert balparti támaszpontokkal egészítse ki és előkészítse a szarmaták elleni megtorló hadjáratokat.

A tetrarchia alatti szarmata háborúk sokkal nagyobb történeti jelentőségű események voltak, mint azt a historikusok hitték. Ezek sikertelensége volt az oka, hogy a Duna középső folyásának melléke nem tudott ekkor úgy magához térni, mint a birodalom többi része. Diocletianus limes-erősítése és ellentámadásai csak ideig-óráig fékeztek meg a szarmatákat és — amint máshol kifejtettük⁹³ — csak Nagy Constantinusnak sikerült uralkodása vége felé oly csapást mérni rájuk, amely egy emberöltőre megbénította őket. Ez a győzelem azonban már nem tehetett jóvá Pannonia szenvedéseit, amelynek lakossága a III. század közepétől fogva állandóan fogyott és szegényedett a jázig és quád betörések folytán, míg katonafiai jó része idegen harctereken pusztult el. Pannonia lehanyatlása által a birodalom legfontosabb erő-tároló medencéje apadt ki.

⁸⁹ CIL III 10605 a.

⁹⁰ O. Voetter, Die Kupferprägung der diocletianischen Tetrarchie, 1901, 78 skk.

⁹¹ V. ö. megjegyzéseimet: Röm. Mitt. 49, 1934, 93 skk.

⁹² Például: CIL III 450 (Mytilene).

⁹³ A Budapest története I. kötetében és e dolgozat német szövegében.

11. Egy pannoniai batavus segédcsoport batavus parancsnoka.

A IX. t. 3 sírkőtöredéket Dormuth Árpád szíves engedélyével közölhetjük, aki Pusztaszabolcsról hozta be ezt a székesfehérvári múzeum szépen gyarapodó kőtárába. Mostani szélessége 73 cm, magassága pedig mai állapotában 90 cm. Világos, hogy a közeli Adonyból került másodlagos lelőhelyére, ahol a rajta előforduló *cohors III. Batavorum* állomásozott. Feliratát a következőképpen olvassuk :

[D.] M. / [. . . . . R]omanae, / [Ulpia Nov]iomagi. /
[. . . . .]us Seve / [rus, eq. R., pra]efect(us) /
[coh(ortis) III. B]atavo / [rum] eq(uitatae) /
[con(iugi)] pien(tissimae) / [posui]t.

Az elhunyt asszony gentiliciuma a 2. sorban és uráé a 4-ikben egyaránt hiányzik és kiegészíthetetlen. A 3. sorban kétségtelenül Noviomagus város neve állott, csak az a kérdés, hogy melyik ily nevű hely szerepelt itt. Mivel batavus csapatról van itt szó, *Ulpia Noviomagus*, a mai Nymwegen említése a legvalószínűbb. Az 5. sorban a férfi *cognomen*-jének vége és a *praefectus*-i rangjának említése között még néhány betűnek van helye ; valószínűleg az *eq(ues) R(omanus)* rangja lehetett itt kitéve.⁹⁴

A segédcsoportok élén vagy tribunusok, vagy praefectusok állottak⁹⁵. A *cohors III. Batavorum*-nak voltak tribunusai is,⁹⁶ míg itt egy *praefectus*-át ismerjük meg. Ez utóbbi batavus ember lehetett, mert a feleségét bizonyára hazájából hozta magával. Már csapatunk egy másik, közel egykorú parancsnokáról is fel kellett tételeznünk, hogy ugyanolyan nemzetiségű volt, mint csapatteste⁹⁷, úgy, hogy ez nem lehetett kivétel. A Britanniában állomásozó *cohors II. Tungrorum*-nak is tudunk egy tunger parancsnokáról,⁹⁸ úgy hogy alapos anyaggyűjtéssel — amelyet most nem végezhetünk el — bizonyára még számos ilyen esetet mutathatnánk ki, valószínűleg csak bizonyos sajátos csapatnemeknél. Ezek az esetek azért különösen érdekesek, mert azt bizonyítják, hogy az *auxilia* nem vesztette el annyira nemzeti jellegét a császárkor derekán, mint vélték.⁹⁹

Az az írásmód, hogy egy szó utolsó betűjét lekicsinyítsék s az utolsóelőttibe helyezték bele, egy Caracalla idejéből való dunapentelei kőtáblán is előfordul (IX. t. 4) ; ebből az időből való lehet a mi töredékünk is.

Alföldi András.

⁹⁴ Vesd össze Dessau, ILS. 2750. 2767. — Talán *eq(uo) p(ublico)* is állhatott itt, v. ö. ugyanott 6282. 6457. 6644. 6713. 6747.

⁹⁵ A. v. Domaszewski, Die Rangordnung des röm. Heeres, 1908, 107. 116. 122. 129 f. 135. G. L. Cheesman, The Auxilia of the Roman Imperial Army, 1915, 36. Lengle, RE. 6 A, 2436 ff.

⁹⁶ A. A., Pannonia 1, 1935, 185 = Année epigr. 1935, no. 163. CIL III 10329.

⁹⁷ A. A., id. h.

⁹⁸ Dessau, ILS. 2554.

⁹⁹ A. A., Cambridge Ancient Hist. 12, 1939, 212.

EPIGRAPHICA.

IV.¹9. Die *latrunculi* der Bauinschriften der unter Commodus gebauten *burgi et praesidia*.

Von den Bauurkunden, die hier besprochen werden sollen, ist in der Umgegend von *Intercisa*-Dunapentele fast ein Dutzend ans Licht gekommen und in den letzten Jahren fangen sich an ihre Überreste und Spuren auch um Aquincum zu mehren, — worauf wir noch zurückkommen. Ihr Text ist fast ganz einheitlich und lautet folgendermassen :

Imp(erator) Caes(sar) M(arcus) Aur(elius) [Commodus] Antoninus Aug(ustus) Pius Sarm(aticus) Ger(manicus) Brit(annicus), pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) VI., imp(erator) IIII., co(n)s(ul) IIII., p(ater) p(atriae), ripam omnem burgis a solo extructis, item praesidi(i)s per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit per [L. Cornelium Felicem Plotianum] leg(atum) pr(o)pr(aetore).

Vermutlich hat die Erwähnung des „heimlichen Flussüberganges“ (*clandestini transitus*) den Eindruck erweckt, dass die *latrunculi* dieser Inschriften ‚Schmuggler‘ gewesen sind. Diese Ansicht findet sich zum ersten Male bei dem grossen französischen Epigraphiker R. Cagnat in 1882,² dann versuchte sie in 1890 kein geringerer als A. v. Domaszewski ausführlicher zu begründen.³ Nach seiner Meinung diene diese Kette von Wachttürmen und Blockhäusern nicht für den eigentlichen Grenzschutz, sondern sollte nur eine Grenzsperre bilden, um in Friedenszeit den Grenzübertritt zu verhindern, — sowohl den Übertritt von Schmugglern, wie von beutelustigen Grenznachbarn. Er hat sich diese Sache so vorgestellt, dass die Zolladministration, die im Innern des Reiches eine bürgerliche Einrichtung gewesen, an den Grenzen unter militärischer Aufsicht vor sich gehen sollte.

Was für eine Ware sollte jedoch in einer so grossen Masse durch den Strom heimlich herübergestohlen worden sein, um deretwillen das ganze Ufer mit einer endlosen Reihe von neuen Kleinfestungen versehen werden musste und der zuliebe ein beträchtlicher Teil der in den langen swebisch-sarmatischen Kriegen arg zusammengeschrumpften Besatzungstruppen als Aufsichtsorgan der Zollverwaltung in Anspruch genommen werden sollte?

Wir wissen es, dass die Nachbarvölker der Donaugrenze vor allem Sklaven den Römern geliefert hatten,³ doch ist diese Menschenware für einen lohnenden Schmuggel durch die Militärgrenze wahrlich nicht geeignet, — auch war sie dem Reiche, das durch Mangel an Rekruten und Ackerbauern gehemmt gewesen ist, nur allzusehr willkommen,

¹ Vgl. die bisherigen Fortsetzungen dieser Studienreihe in : *Pannonia* 1, 1935 und *Pannonia-könyvtár* Nr. 14. *Arch. Értesítő* 1939, 262 ff. und 1940, 214 ff.

² R. Cagnat, *Étude historique sur les impôts indirects chez les romains*, 1882, 35.

³ A. v. Domaszewski, *Arch.-epigr. Mitt. aus Österreich-Ungarn* 13, 1890, 140 ff.

³¹ *Strabo*, 5, 1, 8. *Expos. totius mundi* 57. *Amm.* 22, 7, 7 sq. *Cod. Iust.* 4, 63, 2. — *Symm.*, ep. 78.

nicht dass man ihre Einfuhr unterzubinden versucht hätte. Auch J. Hampel, der in 1906 über die römische Intercisa geschrieben hat,⁴ wollte mit obigen Gelehrten *stationes vectigalis* in den *burgi* et *praesidia* sehen, wozu der Text ihrer Bauinschriften keine Veranlassung gibt. Und seit den Bemerkungen von v. Domaszewski haben es neue Denkmäler des *publicum portorium Illyrici* eindeutig bewiesen, dass an der Grenze dieselben bürgerlichen Zollbeamten fungierten, wie im Innern der Provinzen.⁵ Dieses Zollpersonal war freilich nur mit der Verfrachtung der am Strom selbst vom Westen oder Süden ankommenden Schiffsladungen befugt; die Verhütung der Grenzübertretungen lag dem Militär ob und der Aussenhandel wurde in einigen wenigen dafür bestimmten Festungen abgewickelt.⁶

Auch ein so ausgezeichnete Kenner der römischen Verwaltungsmaschinerie, wie O. Hirschfeld, betrachtet in Anschluss an v. Domaszewski diese Festungsbauten in erster Reihe als eine gegen den Schmuggel gerichtete Massnahme, obwohl er zugibt, dass auch die Barbaren des Ostufers unter den *latrunculi* verstanden werden können.⁷ Kein Wunder also, wenn diese Auffassung auch durch A. Hekler in 1912 und V. Kuzinszky in 1934 übernommen worden,⁸ und noch in 1940 durch St. Paulovics in Erwägung gezogen worden ist.⁹

Es geht auch nicht an, diese *latrunculi* einfach als Räuber zu bezeichnen¹⁰ denn sie kamen aus dem Feindesland. Nun gab es schon lange Gelehrten, die es erkannt hatten, dass es sich hier um plündernde Banden von räuberischen Grenznachbarn handelt. Wenn ich richtig sehe, war J. Jung in 1881 der erste, der dies sah¹¹, dann der verdienstvolle

⁴ J. Hampel, Arch. Értesítő 1906, 228; er zitiert falsch auch Mommsen als Vertreter dieser Auffassung; im Kommentar der zitierten Inschrift CIL III 3385 steht wenigstens nichts darüber.

⁵ Vgl. A. Dobó, Publicum portorium Illyrici, Arch. Ért. 1940, 144 ff., bzw. 186 ff.

⁶ Auf der ganzen persischen Front waren nur 3 Marktstätten für den Handel mit dem Römerreich vorhanden, Cod. Iust. 4, 63, 4. — Die eine Marktstätte mit den Quaden befand sich nach CIL III 3653 in Solva und die andere vermutlich in Carnuntum, wo sie zusammen mit den Markomannen zugelassen worden sind, Cass. Dio 71, 15, 1. (Man musste mit ihnen sehr Acht geben, da sie bei solchen Gelegenheiten oft die römischen Verhältnisse erspäht haben und Einbrüche vorbereiteten, Dio 71, 11, 3). Auch die Marktstätten zwischen Römer und Goten wurden in 369 auf zwei vermindert (Themist. or. 10, 135 C und F); so konnten die Jazygen nicht viel mehr solche gehabt haben. Vielleicht Aquincum, Lugio und Bononia waren diese Handelsfestungen. In der Spätzeit hat der *comes commerciorum per Illyricum* den Grenzhandel überwacht. In dieser Epoche lockert sich die Grenzsperrre, vgl. Cod. Iust. 4, 63, 6, missverstanden durch J. Marquardt, Röm. Staatsverwaltung 1², 563 Anm. 1. — Eine andere Sache ist der römische Transithandel zwischen Pannonien und Dacia durch das Jazygenland, vgl. CIL III 3617.

⁷ O. Hirschfeld, Kleine Schriften 594 und ebd. Anm. 5.

⁸ A. Hekler, Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst. 15, 1912, 179. — V. Kuzinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde, 1934, 23.

⁹ St. Paulovics, Arch. Ért. 1940, 73.

¹⁰ G. Cantacuzène, Revue historique du Sud-Est européen 5, 1928, 47 Anm. 7. Pfaff, RE. 12, 979. — Freilich ist es in den wirren Zeiten des III. Jh. selbst in Italien vorgekommen, dass Truppenabteilungen gegen *latrunculi* ausgesendet werden mussten, z. B. CIL XI 6107 = ILS 509, gewidmet von einem *Aurelius Munatianus evocatus ex cohorte VI. pr(a)etoria agens at latrunculum, cum militibus n. XX classis ppr. Raven(n)atis p. v.* Doch sind das nur vereinzelte kleine Detachements, nicht unzählige solche, wie in unserem Falle.

¹¹ J. Jung, Die romanischen Landschaften des römischen Reiches, 1881, 440.

ungarische Forscher R. Fröhlich in 1889,¹² weiterhin nicht lange danach G. G. Brandis¹³ und N. Jorga,¹⁴ ferner in 1927 St. Paulovics, der sich schon damals auf diese, so verspätet erscheinenden Ausführungen berufen hat; endlich J. Dobiáš¹⁵ und C. Patsch,¹⁷ die schon einige entscheidende Belegstellen angeführt hatten, auf welche auch wir uns stützen müssen.

Die Richtigkeit der Auffassung letzterer Forscher ergibt sich von selbst, wenn wir den Gebrauch des Wortes *latrunculus* im militärischen Sinne ins Augenmerk nehmen. Dass man dabei vom Begriff des *bellum pium et iustum* ausgehen muss, hat sonderbarer Weise eben A. v. Domaszewski — in einem anderen Zusammenhang — erkannt.¹⁸ Es erübrigt sich, den juristischen Inhalt dieser Begriffsprägung und die rituellen Formalitäten, die sie umgeben, nochmals zu erörtern.¹⁹ Wie man weiss, waren folgende Bedingungen dazu nötig, dass ein kriegerischer Zusammenstoss als ein rechtskräftiges *bellum* gelten könne: *consultum senatum, populum iussisse, per legatos ante res repetitas, postremo, qui bellum indicerent, missos*. Wenn diese Vorbedingungen fehlen, ist die Kriegsführung kein *publicum populi Romani bellum*, sondern nur ein *privatum latrocinium*, auch wenn es durch einen legitimen römischen Feldherrn angefangen wurde.²⁰

Wenn schon selbst ein römischer General ohne die angedeuteten Vollmachten und rituellen Vorkehrungen kein *bellum iustum* führen konnte, wie viel mehr musste das Vorgehen derer zu einem *latrocinium* gestempelt worden sein, die nicht im römischen Auftrage oder gar gegen Rom zu den Waffen gegriffen haben, ohne sich um römische Rechtsnormen zu kümmern. *Hostes sunt* — erklärt Ulpian²¹ —, *quibus bellum publice populus Romanus decrevit vel ipsi populo Romano: ceteri latrunculi vel praedones appellantur*.²² Oder wie sich Gellius ausdrückt,²³ war zu einem *bellum iustum* ein *iustus hostis* erforderlich, sonst sprach man von *latrunculi*, Freibeuter.

Darum nennt man gerne „Räuber“ die Gegenpartei der römischen Bürgerkriege, da ein solcher Kampf juristisch niemals als ein *bellum* betrachtet werden konnte, nur als *seditio, discordia, tumultus, coniuratio, civilis motus*, und ähnliches.²⁴ So hat Cicero Recht,

¹² R. Fröhlich, Arch. Értésítő 1889, 104.

¹³ G. G. Brandis, RE. 4, 2131 f.

¹⁴ N. Jorga, Geschichte des rumänischen Volkes 1, 1905, 40.

¹⁵ St. Paulovics, Die römische Ansiedlung von Intercisa (Archaeologia Hungarica 2), 1927, 128.

¹⁶ J. Dobiáš, Exeditio Germanica secunda et tertia (Českou minulosti, 1929), 29 f. Anm. 79.

¹⁷ C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südost-Europa III 1 (=Sitzungsber. d. Wiener Akad., phil.-hist. Kl., 208 Bd., 2 Abh.), 40 Anm. 2.

¹⁸ A. v. Domaszewski, Neue Heidelberger Jahrbücher 3, 1893, 195 f. und 196 Anm. 9.

¹⁹ Wegen dem Weltkrieg konnte ich folgende Arbeit von D. S. White nicht benützen: The Attitude of the Romans towards Peace and War, Class. Journal, 1936. — Vgl. Th. Mommsen, Staatsrecht I³, 133; 3, 342. — G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer², 1912, 550 f. Thesaurus I. Lat. 2, 1847, v. 64 sq., 79 sqq., usw.

²⁰ Liv. 38, 45, 5 sqq.

²¹ Ulpian., dig. 49, 15, 24.

²² Es würde zu weit führen, wenn wir die folgerichtige Applikation dieses Prinzips in der Rechtsprechung verfolgen wollten. Ein charakteristisches Beispiel bietet Ulpian, a. O.; vgl. dazu E. Birley, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 70, 1935/1936, 364 ff.

²³ Gell. 5, 6, 21.

²⁴ Vgl. das Zitatmaterial in: Thes. I. Lat. 2, 1824 und 1849, v. 25 sqq.

wenn er den Catilina vorhält: *id, quod esset a te, scelerate, susceptum, latrocinium potius, quam bellum nominaretur*;²⁵ durch den selben Ideenbindungen gezwungen nennt er in seinen Philippiken die gegen die republikanische Regierung empörten Parteigänger *latronum manus* und ihren Führer *latronum taeterrimus*.²⁶

Ebenso werden in der Kaiserzeit die Usurpatoren bezeichnet, wie zum Beispiel Valerius Asiaticus durch den Kaiser Claudius auf der Bronzetafel von Lyon.²⁷ Zwei Gegenkaiser werden auf einer Inschrift des III. Jh. als *saeuissimi latrones* abgetan,²⁸ ebenso wie Maximinus Thrax und sein Sohn in der Historia Augusta.²⁹ *Nefarium latrocinium* heisst die Empörung von Carausius und Allectus bei einem Panegyriker und *vexillarius latrocinii* der letztere Gegenkaiser.³⁰ Als ein *civile latrocinium* stempelt man die Herrschaft von Maxentius ab,³¹ wie auch noch bei Pacatus über das *vexillum latrocinii civilis* geredet wird.³² Und mit wie viel mehr Recht durfte man über ein *latrocinium* sprechen, wo nicht Römer eine Regierung stürzen wollten, sondern Barbaren das Reich angegriffen haben! Ein Viriathus ist nur ein *dux latronum* für Velleius,³³ aber genug von den Beispielen dieser Art.

Wichtig ist es aber, dass nicht nur die römischen Juristen ein *iustum bellum* von dem *latrocinium* unterscheideten, sondern auch, in einem anderen Sinne, die Soldaten. In der militärischen Terminologie ist nämlich das *iustum bellum* die regelrechte Kriegsführung und alles andere, wie Plünderzüge, Kleinkrieg, heissen *latrocinium*. Livius erzählt zum Beispiel eine Episode des zweiten punischen Krieges in den folgenden Worten:³⁴ *Latrociniis magis quam iusto bello in Brutiis gerebantur res, principio ab Numidis facto et Brutiis non societate magis Punica quam suopte ingenio congruentibus in eum morem, postremo Romani quoque milites contagione quadam rapti gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in hostium agros facere*.³⁵ Eine andere bezeichnende livianische Stelle besagt, dass *iam ne manipulatim quidem, sed latronum modo percursabant totis finibus nostris*.³⁶ Und man findet noch viele Belegstellen bei ihm, wo beunruhigenden Überfälle kleinerer Scharen, Scharmützel geringeren Ausmasses,³⁷ gelegentliche, heimlich unternommene Raubzüge (die den offen gewagten, schweren Verheerungen des *iustus exercitus* gegenübergestellt werden),³⁸ hin- und herwogende Geplänkel von aufgelösten Kampfgruppen³⁹ (anstatt der regulären Schlachtordnung von ordentlichen Gefechten)

²⁵ Cic., Catil. 1, 27.

²⁶ Cic., Philipp. 13, (7), 16 und 14, (3), 8.

²⁷ Dessau, ILS 212, col. 2, v. 15.

²⁸ Dessau, ILS 2011.

²⁹ SHA., Max. et Balb. 2, 10.

³⁰ Incerti paneg. Constantio Caes. d. 12, 1 (p. 240 Guil. Bährens) und ebd. 16, 4 (p. 243 a. O.).

³¹ Incerti paneg. Constantio Aug. d. 3, 5 (p. 292 Guil. Bährens); vgl. ebd. 17, 1 (p. 303 ebd.).

³² Pacati paneg. 30, 2.

³³ Vell. 2, 1, 3.

³⁴ Liv. 29, 6, 2—3.

³⁵ Vgl. Liv. 1, 15, 1: *in fines Romanorum excucurrerunt populabundi magis quam iusti more belli*.

³⁶ Liv. 23, 42, 10.

³⁷ Liv. 3, 61, 13. Vgl. Tac., ann. 12, 39.

³⁸ Liv. 6, 31, 6.

³⁹ Liv. 21, 36, 2. Vgl. 7, 30, 12 etc.

und der Gerillakrieg zahlenmässig schwacher Völker gegen mächtigere Gegner,⁴⁰ gleichsam als *latrocinium* gekennzeichnet werden. Bei anderer Gelegenheit wird das planlose Umsichschlagen eines Heeres, dessen Disziplin sich aufgelöst hat, so umschrieben: *... cum ... latrocinii modo caeca et fortuita pro sollemni et sacrata militia sit.*⁴¹

Bei den späteren Schriftstellern findet sich der Ausdruck *latrocinium* oft für die Beutezüge barbarischer Völkerschaften. So benützt es Caesar für die Bezeichnung der germanischen Kriegszüge,⁴² Sallustius für diejenigen der Hispanier,⁴³ Velleius für die Räubereien der kleinasiatischen Seeräuber.⁴⁴ Tacitus gebraucht ihn für die Streifzüge der verschiedensten Gegner,⁴⁵ wie auch Trogus Pompeius.⁴⁶ Auch bei den spätrömischen Schriftstellern kehrt das *latrocinium* in der Bedeutung von Bandenkrieg beliebiger Barbarenvölker, Einbruch der Grenznachbarn in das Provinzialgebiet, ständig wieder.⁴⁷

Unmittelbar auf das Problem der *latrunculi* der unterpannonischen Befestigungsarbeiten des Commodus bezieht sich das, was Ammianus Marcellinus über die Jazyges, also den gegenüber dieser Provinz hausenden Sarmatenstamm erzählt. Ammianus bezeichnet diese als *latrocinandi peritissimum genus* (16, 10, 20); es sind diese Sarmaten nach ihm, zusammen mit den benachbarten Quaden *ad raptus et latrocinia gentes aptissimae* (29, 6, 8), *ad latrocinia magis, quam aperto habiles Marti* (17, 12, 2). Er schildert anschaulich die Kampfweise der Jazyges in Zusammenhang mit dem kaiserlichen Feldzug von 358:⁴⁸ *persultabat Illyricum furor hostilis ... variisque discursibus vastabat extima limitum, nunc cavatis roboribus, aliquotiens peragrans pedibus flumina, non congressibus nec armis fretus aut viribus, sed latrocinii adsuetus occultis, astu et ludificandi varietate ...*⁴⁹

Nach alldem wird es gar nicht überraschend wirken, dass man auch in der Literatur eine Umschreibung des militärischen Grenzschatzes findet, die der Ausdrucksweise der Commodus-Inschriften entspricht:⁵⁰ *Rheno Danuvioque praetendunt, excubias agunt, latrocinia compescunt ...* Und die einbrechenden Barbaren werden auch literarisch nicht nur *latrones*⁵¹ sondern auch *latrunculi* genannt. So Eingeborene von Sardinien bei Cicero,⁵² *latrunculi exterarum gentis* von Britannien durch den Rechtsgelehrten

⁴⁰ Liv. 33, 29, 1; 38, 12, usw.

⁴¹ Liv. 8, 34, 7 sqq.

⁴² Caesar, bell. Gall. 6, 23, 6 und 6, 35, 7.

⁴³ Sallust., hist. frg. 2, 92.

⁴⁴ Vell. 2, 31.

⁴⁵ Tac., ann. 3, 74; 12, 27 und 39; 14, 23; 15, 1. Tac., Germ. 35. Tac., hist. 2, 58; 4, 50.

⁴⁶ Pomp. Trog., prol. 39.

⁴⁷ Incerti paneg. Constantio Caes. d. 12, 1 (p. 240 Guil. Bährens). Incerti paneg. Constantino Aug. d. 10, 1 (p. 208 Guil. Bährens). Eumenii or. pro instaurandis scholis 4, 1. Ammian. 14, 2, 1; 16, 9, 1; 31, 5, 17.

⁴⁸ Amm. 17, 13, 27. — Das Zitat wurde unlängst durch C. Patsch ausgewertet, Beiträge zur Völkerkunde von Südost-Europa (Sitzungsber. d. Wiener Akad., 208 Bd., 2. Abh.), 40 und in denselben Beiträgen 4 (Sitzungsber. d. Wiener Akad. 209 Bd., 5. Abh.), 4.

⁴⁹ Vgl. Auson. ep. 1, 8 sq.: *Sarmatae furto nocentes*.

⁵⁰ Incerti paneg. Constantino Aug. d. 21, 3.

⁵¹ Vgl. C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südost-Europa V 2 (Sitzungsber. d. Wiener Akad., 217 Bd., 1. Abh.), 8 Anm. 1. — Tac., ann. 2, 64, und sonst oft.

⁵² Cic., de prov. cons. 7, 15.

Sex. Pomponius,⁵³ germanische Freischärler bei Eugippius,⁵⁴ usw. Nebenbei bemerkt, sind auch unter den *latrunculi* des weit verbreiteten Spieles *ludus latrunculorum* angreifende Barbaren zu verstehen. Die Quellen zeigen es nämlich klar, dass das Spiel einen Krieg zwischen Spielmarken der *milites* und *latrunculi* dargestellt hat und so kann unsere Interpretation der *insidiosus latrones* bzw. *latrunculi* gar nicht angezweifelt werden.⁵⁵

Es ist für uns wesentlich, dass dieser Wortgebrauch auch sonst auch epigraphisch zu belegen ist. Am deutlichsten ist die Sprache einer bei Troesmis gefundenen untermoesischen Inschrift,⁵⁶ nach welcher die drei Söhne Kostantins *locum in parte limitis positum, gentilium Goth[oru]m temeritati semper aptissimum, ad confirmandam provincialium [s]uorum aeternam securitatem erecta istius fabri[c]ae munitione clauserunt latru(nc)-ulorumque impetum perennis mun[imi]nis dispositione tenuerunt adcurante Sappone v. p. duce limitis Scythicae*. Da sind also die Gothen als *latrunculi* gemeint, wie in unserem Falle die Jazygen.

Nach unseren Inschrifttafeln hat man die neue Festungsreihe gegenüber der heimlichen Übergängen der Plünderer *per loca opportuna* erbaut. Auf dem ersten Blick scheint es, dass dies eine neue Massnahme der Defensive des Commodus sein müsse, doch verrät eben der zitierte Ausdruck, dass der Gedanke viel älter ist. *Igitur grassaturas dispositis per opportuna loca stationibus inhibuit*, schreibt Suetonius über Augustus.⁵⁷ *Citra praesidia constituta*, sagt Florus,⁵⁸ nachdem er erzählte, dass Lentulus, ein Feldherr des Augustus, das linke Ufer von den Dakern gereinigt hat. Und diese Befestigungen gegenüber den Furten und geeigneten Übergangstellen haben sich seither ständig vermehrt, wie es zum Beispiel folgende Stelle des Josephus⁵⁹ illustriert, wo die Festungsbauten des moesischen Statthalters erwähnt werden, der nach den Wirren nach Neros Tod den Grenzschutz gegen die Roxolanen zu verstärken trachtete: καὶ τῆς εἰς τὸ μέλλον ἀσφαλείας προυνόησε· πλείοσι γὰρ καὶ μείζοσι φυλακαῖς τὸν τόπον διέλαβεν, ὥς εἶναι τοῖς βαρβάροις τὴν διάβασιν τελέως ἀδύνατον. Auch die Ausdrucksweise paraphrasiert griechisch etwas ähnliches, wie unsere Bauinschriften besagen. Noch genauer stimmt mit ihnen überein, was Aurelius Victor über Traianus berichtet:⁶⁰ *Castra suspectioribus atque opportunis locis exstructa*. Und noch Kaiser Valentinian I. befiehlt es in einer Verordnung: *in limite gravitati tuae commissio . . . turres . . . locis opportunis extrue*.⁶¹ Diese

⁵³ Dig. 49, 15, 6; vgl. E. Birley, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 70, 1935—1936, 363 ff.

⁵⁴ Eugipp., vita S. Severini 4.

⁵⁵ Martial., 14, 20, 1 (Titel: *calculi*): *Insidiosorum si ludis bella latronum, gemmeus iste tibi miles et hostis erit*. Laus Pison. 193: *variatur . . . calculus et vitreo peraguntur milite bella*. Anth. Lat. (Riese) 82: *has acies bello similes*. Ovid., ars am. 3, 357: *latronum proelia*. Anth. Lat. 506: *ponite mature bellum, precor, iraque cesset*. — Lamer, RE. 13, 1925 und 1976 ff. hat die *calculi* der *latrones* und *milites* irrtümlich als dieselben angesprochen und so beide als „Söldner“, „Soldaten“ erklärt. S. in seinem sonst so aufschlussreichen Artikel die weitere Literatur.

⁵⁶ CIL III 12483 = Dess. ILS 724. Vgl. noch CIL III 12376.

⁵⁷ Suet., Aug. 32, 1.

⁵⁸ Ann. Florus, epit. 2, 28.

⁵⁹ Jos., bell. Iud. 7, 94.

⁶⁰ Aur. Victor, Caes. 13, 4.

⁶¹ Cod. Theod., 15, 1, 13.

grenzpolizeiliche Massnahme begleitet also den ganzen Lebenslauf des Donaulimes vom Anfang bis zu Ende.⁶²

Auch der Ausdruck *omnem ripam (munivit)* muss näher geprüft werden. Dies stammt auch aus altem militärischen Sprachgebrauch, wie es ein Zitat aus Tacitus (hist. 4, 26) veranschaulichen kann, wo es sich um den Rhein handelt: *dispositae per omnem ripam stationes, quae Germanos vado arcerent*. Natürlich bedeutet in unserem Falle die „ganze Uferlänge“ nur den Stromabschnitt von Unterpannonien. Schon längst hat man angefangen, die Uferstrecken der einzelnen Donaulandschaften als eine eigene *ripa* zu bezeichnen, verbunden mit dem entsprechenden Hauptwort in Genitiv oder demselben in adjektivischer Form. Am frühesten taucht in solchem Sinne die *ripa Thracica*⁶³ auf, während die Benennung der folgenden Abschnitte als *ripa Gothica* (Untermoesien) und *ripa Sarmatica* (Unterpannonien) erst dem IV. Jahrhundert⁶⁴ angehört. Man soll auch nicht auf die spätrömischen Provinznamen *Dacia ripensis*, *Valeria ripensis* und *Noricum ripense* vergessen. Wenn aber die *omnis ripa* unserer Steintafeln das unterpannonische Ufer bezeichnet, warum sind dann diese in so grosser Masse um Intercisa-Dunapentele ans Licht getreten und warum nur so spärlich anderswo, — hat man sich schon gefragt.

Wir kennen nämlich schon fast einen Dutzend von diesen Bauurkunden der *burgi* und *praesidia* des Commodus aus Intercisa,⁶⁵ ausserdem aber nur ein Stück aus Matricabatta,⁶⁶ ein weiteres aus Rákospalota am linken Ufer, wohin es aus Aquincum verschleppt worden sein musste; ferner ein kleines Bruchstück aus Aquincum.⁶⁷ Dann hat einen solchen Wachturm des Commodus L. Nagy in Csillaghegy (nördlich von Aquincum) entdeckt.⁶⁸ J. Hampel hat die Vermutung ausgesprochen,⁶⁹ dass Intercisa deswegen die hauptsächliche Fundstätte dieser Steintafeln sei, weil sie für die ganze Umgegend in dortigen Werkstätten gefertigt worden seien. Doch legt es die Kreislappenranke auf **Taf. IX. 1** die mit dem Rankenschmuck einiger Steindenkmäler von Ulcisia castra und Aquincum⁷⁰ Ähnlichkeiten aufweist, nahe, dass wenigstens dieses Stück aus einer Werkstätte von Aquincum her stammt; manche andere werden ebendaher gekommen sein. Neuerdings wurde nämlich schon von mehreren Steindenkmälern von Intercisa festgestellt oder vermutet, dass sie aus Aquincum dorthin gelangt sein mussten.⁷¹ Im IV. Jh. hat man für die Festungsbauten Valentinians vermutlich viele Schiffsladungen mit behauenen Steinen aus Aquincum nach den südlicher gelegenen Uferfestungen transpor-

⁶² Über die Fluktuation der römischen Grenzpolitik zwischen Defensive und Offensive habe ich in Budapest története I. gehandelt.

⁶³ Zuletzt: C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südost-Europa V 1 (Sitzungsberichte d. Wiener Akad., 214. Bd., 1. Abh.), 1932, 95. — A. Dobó, Arch. Ért. 1940, 145 f. mit weiterer Literatur.

⁶⁴ C. Patsch, Beiträge usw. V 2 (Sitzungsber. d. Wiener Akad., 217 Bd., 1. Abh.), 1937, 133.

⁶⁵ Aufgezählt durch St. Paulovics, Die römische Ansiedlung von Intercisa-Dunapentele (Arch. Hung. 2.), 1927, 70.

⁶⁶ CIL III 3385.

⁶⁷ V. Kuzsinszky, Aquincum; Ausgrabungen und Funde, 1934, 200. — L. Nagy, Arch. Értesítő 1939, 126 f.

⁶⁸ L. Nagy, ebd.

⁶⁹ J. Hampel, Arch. Ért. 1906, 228 ff.

⁷⁰ Wie mich L. Nagy aufmerksam macht.

⁷¹ A. Alföldi, Arch. Ért. 1939, 267 und ebd. 1940, 226.

tiert und darunter konnten manche Bauinschriften der von uns behandelten Gattung gewesen sein; schon A. Hekler hat auf eine solche Möglichkeit gedacht.⁷²

Hampel, dessen Verdienste um die heimatliche Forschung niemand höher als wir veranschlagen kann, meinte, dass die Tafel **Taf. IX, 1** nicht beendet gewesen, weil der Rankenschmuck auf der einen Seite davon nicht ausgeführt wurde. Doch hätte man dann die Namen des Kaisers und seines Statthalters gar nicht herausmeisseln lassen, wenn die Inschrift nicht an einer Festung angebracht gewesen wäre; dies gilt auch von den anderen Tafeln, von denen er glaubte, dass sie nur auf Vorrat angefertigt und nicht tatsächlich verwendet gewesen seien. Er war auch in Irrtum, wenn er diese Sache sich so vorgestellt hatte, dass diese Bautätigkeit beim Tode des Commodus noch nicht vollendet war und die Tafeln darum liegen blieben. Sie waren vielmehr nachträglich herausgerissen, wie wir sahen; natürlich wäre nicht der Name eines Statthalters der früheren Regierungszeit des Commodus, des L. Cornelius Felix Plotianus auf ihnen aufgeschrieben, wenn jene Festungen noch lange Jahre nach dessen Abgang immer nicht fertiggestellt gewesen wären. Und wir wissen, dass man einen solchen *burgus* in wenigen Wochen aufgezogen hat: der Wachturm für den Aussenhandel mit den Quaden bei Solva wurde in 48 Tagen von Grund aus aufgebaut.⁷³

Man hatte diese Bautätigkeit am Limes mit sarmatischen Einbrüchen am Anfang der Regierung des Commodus in Verbindung gebracht.⁷⁴ Die Beurteilung dieser Annahme wird dadurch erschwert, dass die Kaiserdaten unserer Bauinschriften fehlerhaft sind und nur eine gewisse Wahrscheinlichkeit dafür beansprucht werden kann, dass sie aus dem Jahre 185 stammen.⁷⁵ Andererseits ist es offensichtlich, dass diese Befestigungsarbeiten nicht lokal bedingt sind, sondern in einen grösseren Rahmen gehören. Denn wir haben Angaben dafür, dass die *limites* an der oberen Donau, in Obergermanien und in Afrika unter Commodus ebenfalls weiter ausgebaut worden sind.⁷⁶ Man versuchte damals den gebrochenen römischen Offensivgeist mit möglichst vielen Festungen zu ersetzen, natürlich vergebens.

Der Name der *burgi* hängt nicht mit dem deutschen Wort „Burg“ sondern mit dem griechischen *πύργος* zusammen.⁷⁷ Wir haben Zeugnisse dafür, dass die kleinen Türme mit einem Grundriss von sechsmal sechs m schon ebenfalls *burgi* hiessen.⁷⁸ Schon unter Domitian musste die Bestrebung hervortreten, das Stromufer dicht mit Wachttürmen

⁷² A. Hekler, Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst. 15, 1912, 180.

⁷³ CIL III 3653.

⁷⁴ J. M. Heer, Der historische Wert der Vita Commodi, 1901, 64 Anm. 143 und 175. Vgl. J. Dobíáš, „Českou minulostí“, 1929, 29 f. *Ds.*, Il limes romano nelle terre della repubblica cecoslovacca (Quaderni dell'impero. — Il limes romano VIII), 1938, 25 f.

⁷⁵ Vgl. H. Dessau, ad ILS 8913. — E. Ritterling, Arch. Értésítő 1927, 291 f. — E. Groag, Prosopographia imperii Romani 2², 1936, 321, Nr. 1359.

⁷⁶ Die Angaben sind in den folgenden Arbeiten anzutreffen: L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme II 1², 1938, 177. — E. Fabricius, Die Besitznahme Badens durch die Römer (Neujahrsblätter der badischen historischen Kommission N. F. 8, 1905,) 87 f. — *Ds.*, RE. 13, 635. — E. Ritterling, RE. 12, 1306. — J. Dobíáš, a. O. L. Ohlenroth, 29. Ber. d. RGK., 1941, 153. — J. Carcopino, Syria 6, 1925, 55 f.

⁷⁷ R. Much, Zeitschrift f. deutsches Altertum 41, 1896, 113 f.

⁷⁸ E. Fabricius, RE. 13, 576.

zu bestreuen, da damals die Absperrung der Stromgrenze mit allen zu Verfügung stehenden Truppen vorgenommen wurde; auch sind diese Domitianischen Türme am Donaulimes bildlich festgelegt am Anfang des Bildstreifens der Trajanssäule.⁷⁹ Die Benennung *burgarii*⁸⁰ also der neuen Truppengattung der Wachturm-Besatzungen tritt zum ersten Male in 138 n. Chr. auf⁸¹ und etwas später erscheinen die ersten datierten Angaben bezüglich auf die *burgi*.⁸² Grösser als diese, etwa für 100 Leute bestimmt, sind die *praesidia*;⁸³ der Umbau eines solchen — vielleicht Commodischen — *praesidium* wird auf einer Inschrift von Érd aus der Zeit des Septimius Severus angeführt.⁸⁴

Die Entstehung so vieler neuer Festungen hat den römischen Grenzschutz, der schon so wie so mit starken Einbussen an Menschenmaterial zu rechnen hatte, vor ein schweres Problem gestellt. Schon früher hat der Kaiser Hadrian neben den regulären Truppen der römischen Bürger und der eingeborenen Provinzialen eine dritte Truppengattung, die *numeri* geschaffen, um mit dieser neuen Miliz die Lücken in den geschlossenen Verteidigungslinien der *limites* auffüllen zu können.⁸⁵ Nach den schweren Menschenverlusten der swebisch-sarmatischen Kriege konnten aber selbst die Legionen und die Auxilia nur durch die Aufnahme frischer Barbaren in ihre Verbände ergänzt werden und so ist man gezwungen anzunehmen, dass die neuen *burgi et praesidia* ebenfalls übersiedelte Barbaren als Besatzungen erhielten.

Nach den Verheerungen der grossen Kriege mit den Donauvölkern unter Marcus hat man ganze Völkerschaften und manche Völkerspitter auf das rechte Ufer verpflanzt.⁸⁷ Es scheint, dass in die Umgegend von Aquincum, woher unsere Inschriftentafeln stammen, die illyrischen *Osi* angesiedelt worden sind, die mit den hier ansässigen *Eravisci* eng verwandt gewesen sind. Die bekannte Inschrift des Rossius Vitulus besagt es nämlich, dass dieser römische Ritter nach den swebisch-sarmatischen Kriegen Tribun der *legio II. Adiutrix* in Aquincum und zugleich *praefectus gentis Onsorum* war.⁸⁷ Wir vermuten, dass diese *O(n)si*, die sich im Bereiche der Legion befinden mussten, wenn ein Offizier dieser sie überwachen sollte, die Besatzungsmannschaften der neuen Kleinfestungen von Commodus bildeten.

⁷⁹ C. Cichorius, Die Reliefs der Trajanssäule, Taf. 4 und 5.

⁸⁰ Die Abtrennung der *burgarii* von den *burgi* wird für die Frühzeit kaum gelingen; etwas anders G. Behrens in einem beachtenswerten Aufsatz in: Germania 15, 1931, 82.

⁸¹ CIL III 13796.

⁸² Die Angaben sind zusammengestellt in: Thes. 1. Lat. 2, 2249 f.

⁸³ E. Fabricius, RE. 13, 576.

⁸⁴ CIL III 3387.

⁸⁵ H. T. Rowell, RE. 17, 1327 ff. und 2538 ff. — A. Alföldi, Cambridge Ancient History 12, 1939, 211 ff.

⁸⁶ Cass. Dio 71, 11, 4—5. Vita Marci 22, 2; 24, 3. — K. Schwendemann, Der historische Wert der Vita Marci, 1923, 53 und 96. Die Marcius-Säule Taf. 77 B., 125, 126. — E. Petersen, ebd. 75 f und 94. — A. v. Domaszewski, ebd. 120 f.

⁸⁷ R. Cagnat, Comptes-rendus de l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres 1914, 132 ff. — E. Ritterling, Germania 1, 1917, 132 ff. und ds., RE. 12, 1449 meinte dass die *Onsi* noch im Barbaricum weilten, als Rossius ihr Präfekt gewesen. Demgegenüber glaubt J. Dobíáš, Eunomia 1, 1939, 54 Anm., 1 dass Rossius diese Stellung nach 180 innehatte, als schon keine römische Truppen in der heutigen Slowakei gewesen sind und so die *Osi* schon im Provinzialgebiet sich befinden mussten. Wir neigen zur letzteren Ansicht.

10. Die pannonische Aufenthalt Diocletians im J. 294 und die sarmatischen Kriege der Tetrarchie.

Der Stein, den wir besprechen möchten, ist nicht *in situ* gefunden worden, sondern in Alberti-Irsa, wohin er nur nachträglich verschleppt worden ist. Ursprünglich entstand es als ein Altar,⁸⁸ später aber hat man es zu einer Bauinschrift verwendet,⁸⁹ wie es unsere Abbildung Taf. IX, 2 zeigt. Wir wenden uns der Interpretation der letzteren zu. A. v. Domaszewski hat im Corpus Inscriptionum die Ergänzung von Diener wiedergegeben, wonach diese Weihung an Iuppiter durch einen ausgedienten Soldat gestiftet worden sein sollte, der Diocletianus hiess. Doch wäre ein Ausdruck, wie *veteranus Augusti*, was Diener vorschlägt, sonst gar nicht zu belegen und wäre auch sachlich kaum zu rechtfertigen: ein Veteran bezeichnet sich niemals als ‚kaiserlich‘ — dies ist nur die Übertragung eines modernen Begriffes auf antike Verhältnisse —, sondern gibt seine Truppe oder die von ihm erreichte Rangstufe an. Und da andererseits das Wort *Augusti* in der 3. Zeile irgend eine Verknüpfung mit Kaisern sichert, ist es notwendig, in dem Diocletianus der 2. Zeile den Herrscher dieses Namens zu erkennen. So ergibt es sich eine einfache und natürliche Ergänzung, die durch folgende zeichnerische Rekonstruktion plausibel gemacht werden soll:

I   O   M
 DIOCLETIANVS SEMAXIMIANVS
 AVGVSTI OBD ECENN PRO SALV
 TE SVA SOLVTAD D

Der Stein verkündet es also, dass die beiden rangälteren Herrscher der diocletianischen Tetrarchie bei der Vollendung ihrer Decennalien — der *primi decennales*, wie die Prägungen der stadtrömischen Münzstätte sie nennen⁹⁰ — ein Monument erbauen liessen, das in einer nahen Stadt Unterpannoniens, vielleicht in Aquincum, sich befand. Da zu dieser Zeit der Triumph statt des Lohnes eines faktischen Sieges einfach der Festzug der Kaiser bei ihren periodischen Festlichkeiten geworden ist⁹¹ und darum bei Gelegenheit von Decennalien recht oft Triumphaltäre gebaut worden sind,⁹² könnte man annehmen, dass es sich auch hier um einen Triumphalbogen oder einen *ianus quadrifrons* handelte.

Diese Erkenntnis wird auch durch die bekannte Tatsache gestützt, dass wenigstens einer der genannten Kaiser, Diocletianus, um den Zeitpunkt der Decennalien in Pannonien weilte und so daselbst Denkmäler solcher Art tatsächlich errichten lassen konnte.

⁸⁸ CIL III 10605 b.

⁸⁹ CIL III 10605 a. Vgl. Diener, AEM. 7, 105.

⁹⁰ O. Voetter, Die Kupferprägungen der diocletianischen Tetrarchie, 1901, 78 ff.

⁹¹ Vgl. meine Bemerkungen in Röm. Mitt. 49, 1934, 93 ff.

⁹² Unter der Tetrarchie z. B. in Mytilene, CIL III 450.

Da die historischen Auswirkungen der Sarmateneinfälle, die ihn zwangen, hierher zu kommen und grosszügige Gegenmassnahmen einzuleiten, noch nicht erkannt geworden sind, scheint es nicht unangebracht zu sein, die Sarmatenbewegungen dieser Jahrzehnte im Anschluss an der neuen Angabe über die pannonische Aufenthalt Diocletians kurz zu besprechen.

Die Verwüstungen, die die sarmatischen Jazygen und ihre germanischen Nachbarn, die Quaden in den mittleren Jahrzehnten des III. Jh. in Pannonien angestiftet hatten, sind für die Forschung durch die Mangelhaftigkeit der Schriftquellen verdunkelt worden. Sie sind aber für uns in ihrer Wirkung fassbar. Denn zum Beispiel in Aquincum, wo die Grabungen die Lage einigermaßen geklärt hatten, zählen die Inschriften aus der ersten Hälfte des III. Jh. nach Hunderten, während sie in dessen zweiten Hälfte auf ein- zwei Dutzende zusammenschrumpfen. Im einzelnen sind wir nur darüber unterrichtet, dass die beiden Völker die Kämpfe von Severus Alexander mit den Rheingermanen ausnützend in Pannonien hausten⁹³ und Maximinus Thrax sie dafür in 236 gezüchtigt hatte,⁹⁴ jedoch an einer gründlichen Abrechnung mit ihnen durch seinen Tod verhindert worden ist.⁹⁵ Nebst grösseren, uns unbekannten Heerzügen haben die unglücklichen Donauprovinzen auch unzählige kleine Plünderscharen verwüstet,⁹⁶ als bald danach alle Grenzen des Reiches durch den konzentrischen Angriff des Barbarentums bedroht gewesen sind. Erwähnt ist in der alten Literatur nur ein Einbruch der Quaden und Sarmaten in Pannonien am Anfang der Samtherrschaft von Valerianus und Gallienus⁹⁷ und dann hören wir wieder lange nichts über sie. Bald ist jedoch auch der Rücken der Quaden und Jazygen entblösst geworden dadurch, dass die Provinz Dacia den Westgoten und ihrer Genossen überlassen wurde.⁹⁸ Jetzt suchten auch andere Völker, die bisher Dacien angriffen, nach Pannonien einzudringen, um dort zu plündern. So die Wandalen in Ostungarn, die in 270 Pannonien überfallen und von Aurelian herausgeworfen worden sind, aber nicht ernstlich bestraft werden konnten.⁹⁹ Die Jazygen wurden damals ebenfalls durch den starken Arm des Aurelianus getroffen,¹⁰⁰ — vielleicht hielten auch die

⁹³ Herod. 6, 7, 2. Vgl. L. Schmidt, *Gesch. d. deutschen Stämme* I², 201 und II 1², 179. J. Dobias, *Il limes romano nelle terre della repubblica cecoslovacca*, 1938, 28. Zu Vita Alex. Sev. 58, 1 vgl. man A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de Sévère Alexandre*, 1925, 75. Der Sarmatensieg des Pupienus in der *Hist. Aug.* (Max. et Balb. 5, 9) ist reine Erfindung.

⁹⁴ B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das römische Reich*, 1899, 27. A. Stein, RE. 2A, 17. Eine neue Angabe zum Titel Sarmaticus des Thrax bietet die Inschrift Année epigr. 1926 Nr. 138.

⁹⁵ Vgl. Maximini duo 13, 3. — Herod. 7, 8, 4. — A. Stein, a. 0.

⁹⁶ Vgl. meine Ausführungen in: *Cambridge Ancient History* 12, 1939, 138 ff.

⁹⁷ Euseb.—Hieron., *Chron.* a. 2280. — Oros. 7, 22, 7. — Jord., *Rom.* 287. — Prosper a. 878 (*Chron. min.* 1, 441), usw. Vgl. *Cambr. Anc. Hist.*, a. 0.

⁹⁸ Vgl. meine Bemerkungen in *Századok* 74, 1940, 129 ff. und *Daci e Romani in Transilvania*, 1940.

⁹⁹ Vgl. L. Schmidt, a. 0. I², 180 und *ds.*, *Geschichte der Wandalen*, 1901, 13. — L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, 1904, 71. — A. A., *Cambridge Anc. Hist.* 12, 156.

¹⁰⁰ CIL III 12333. V. Aurel. 30, 5. Vgl. E. Groag, RE. 5, 1356 f., 1368. — A. Stein, RE. 2A, 18. — L. Schmidt, *Gesch. d. deutschen Stämme* II 1², 180.

Quaden mit ihnen. Wie seine unmittelbaren Vorgänger, war auch der letztgenannte Kaiser durch Kriege an anderen Fronten festgehalten und so haben Sarmaten und Quaden im Trüben fischen können. Doch haben wir nur Quellenangaben vom zweifelhaften Wert darüber, dass diese Völker die Donauländer verwüsteten, als Probus mit den Alamanen focht, bis sie der in Süd-Deutschland siegreiche Kaiser an seinem Rückweg geschlagen hat.¹⁰¹ Etwas besser unterrichtet sind wir über die kriegerischen Auseinandersetzungen mit diesen Völkern in den Jahren 282 und 283. Die Sarmaten wollten die Wirren, die nach der Ermordung des Probus ausgebrochen haben, ausnützen und setzten auf das rechte Ufer der Donau über, doch wurden sie durch Carus besiegt.¹⁰² Im nächsten Jahr hat Carinus die Quaden überwunden,¹⁰³ aber schon in 286 regten sich die Donaugermanen wieder.¹⁰⁴

So ist es auch aus der zerrütteten und mangelhaften Überlieferung, die nur die Kunde von wenigen der unaufhörlichen quadisch-sarmatischen Einfällen uns bewahrt hat, klar, dass den Plünderzügen jener Völker auch die grossen Soldatenkaiser nicht ein Ende bereiten konnten und diese Verheerungen sich so auf die Tetrarchie vererbt hatten. Freilich gelang es bis dahin, die Grenznachbarn an den übrigen Limites zu beruhigen und die inneren Erschütterungen soweit zum Stillstand zu bringen, dass Diocletianus und seine Mitkaiser mehr Kraft und Zeit auf die Bekämpfung der Donauvölker verwenden konnten, als ihre Vorgänger.¹⁰⁵

Leider wissen wir auch von diesen kriegerischen Auseinandersetzungen nicht allzuviel. Auch darüber werden wir nur durch eine zufällige Bemerkung unterrichtet, dass in den unmittelbar vor 291 verflorenen Jahren mörderische Schlachten zwischen den östlichen Nachbarvölkern der Jazygen geliefert wurden: die Westgoten und Taifalen, also die Herren der Walachei und des südlichen Siebenbürgens schlugen sich mit den Wandalen und Gepiden, die nördlich von ihnen angesiedelt waren. Der Wellenschlag dieser Ereignisse musste naturgemäss auch die Sarmaten Ungarns erfassen.¹⁰⁶ Dies wird dadurch offenbar, dass die Wandalen im IV. Jh. nördlich von der Maros, in der Umgegend der Körös-Flüsse angesiedelt waren, welches Gebiet früher den Sarmaten angehört hat.¹⁰⁷ Also konnte das Gleichgewicht der Völkerschaften in Ost-Ungarn nach

¹⁰¹ B. Rappaport, a. O. 103. — E. Dannhäuser, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Probus, Diss. Jena 1909, 59. — A. Stein, a. O. — Das Schwergewicht der Kämpfe fiel in den Jahren 278 u. 279 auf die unteren Donauländer, worüber s. meine Notizen in Blätter f. Münzfreunde 1923, 315 ff. und 351 f. (Verlegung der Münzstätte Serdica nach Siscia.)

¹⁰² Eutrop. 9, 18, 1. Vita Cari 8, 1 und 9, 4. — Hieron., Chron. a. 2300. — Jord., Rom. 294. — Zon. 12, 30. — Syncell. 2 p. 724 Bonn (v. 12 sqq.).

¹⁰³ Die richtige Interpretation des Rückseitenbildes TRIVNFV QVADOR eines Medaillons von Numerianus hat G. Elmer geboten, Der Münzensammler 8, 1935, 17 f. Er irrt sich jedoch, wenn er die Reversstypen von Aurei der Münzstätte Siscia auf spezielle Siege bezieht; diese enthalten nur banale Euphemismen. — Es verdient noch eine Beachtung die Erwähnung eines Sieges *sub Arcto* bei Nemesian Cyneg. 69 sq., das leicht auf den in Rede stehenden Quadensieg Bezug nehmen könnte.

¹⁰⁴ Mommsen, Gesammelte Schriften 2, 267.

¹⁰⁵ Die Sarmatenkriege unter der Tetrarchie hat G. Costa, L'imperatore Dalmata (S. A. aus Dizionario epigrafico), 1912, 24 ff. besprochen. Vgl. noch O. Seeck, Rhein. Mus. 48, 1893, 198 ff. — A. Stein, RE. 2A, 18 ff.

¹⁰⁶ Mamertini genethliacus Maximiano Aug. d. 17, 1.

¹⁰⁷ Jord., Get. 113—114.

dem Einnisten des Gepiden nur dadurch hergestellt werden, dass die Jazygen dem neuen Druck nachgegeben haben.

Was die Zeitfolge der Sarmatenkriege der Tetrarchie, bzw. Tetrarchien anbelangt, wissen wir zunächst so viel, dass zwischen 286 und 293 zwei kaiserlichen Strafexpeditionen gegen die Jazygen stattgefunden haben.¹⁰⁸ Die erste scheint im J. 290 ausgeführt worden sein, da Diocletianus am Anfang dieses Jahres und in dessen ganzen zweiten Hälfte sich in Sirmium aufhielt¹⁰⁹ und man preist Sommer 291 die Herrscher¹¹⁰ schon wegen der „Verheerung Sarmatiens“. Auch ist die Gegenwart von Diocletianus im Frühjahr 291 zu belegen; wahrscheinlich um die Verteidigung der sarmatischen Front zu überwachen und stärken.

Doch mussten schon in 292 Ereignisse sich vollzogen haben, die Diocletianus gezwungen haben, grosszügige Anstalten gegen die Jazygen zu treffen. Denn er verbrachte die ersten Monaten dieses Jahres und dessen letzten Teil von September an auf dem pannonischen Hauptquartier, in Sirmium. Es suchte von hier aus öfters Lugio, — das heutige Dunaszekcső — und sicher auch die Gegend von Aquincum auf. Diese Inspektionsreisen waren natürlich viel häufiger, als es die uns zu fällig erhalten gebliebenen Gesetzdatierungen ahnen lassen. Ihre einzige Erklärung kann nur der Umstand sein, dass die Festungsbauten, hauptsächlich die Verstärkung der wichtigsten Stützpunkte am linken Ufer schon im Gange gewesen.¹¹⁰

Es ist kein Zufall, dass wir über die persönliche Beaufsichtigung der Festungsbauten in Lugio¹¹¹ durch Diocletianus erfahren: dieses Bollwerk deckte die Einmündung der Strasse, die aus Siebenbürgen im Marostal nach Parthiscum—Szeged führte und die Ebene zwischen Theiss und Donau wagerecht überschneidet; folglich war es nicht so sehr gegen die Jazygen, sondern gegen Westgoten und Gepiden, die Einwohner des einstigen Dacien, gerichtet. In 294 — also im Jahre, in welchem die Inschrift von Alberti-Irsa entstand — hat man neben diesem mittleren Brückenkopf der sarmatischen Front die vorgeschobenen Stützpunkte am linken Ufer auf beiden Flügeln modernisiert: am

¹⁰⁸ G. Costa, a. O. 28 f., 249 f. hat den Gebrauch des kaiserlichen Attributes *Sarmaticus*, bzw. dessen Zählung zwischen gewissen Zeitgrenzen einengen können. Nur irrt er sich, wenn er meint, dass auch Goten- oder Bastarnensiege unter dem Titel *Sarmaticus* verkündet worden sein könnten; dies hat übrigens schon A. Stein, a. O. 20 betont.

¹⁰⁹ Mommsen, Ges. Schriften 2, 265 ff. und 272 hat auf Grund der Gesetzdaten das Itinerar Diocletians zusammengestellt.

¹¹⁰ Mamert., genethl. 5, 4; zur Datierung vgl. O. Klose, Die beiden an Maximianus Augustus gerichteten panegyrici Latini (Programm d. k. u. k. Staatsgymnasiums zu Salzburg, 1895), 3. — A. Stadler, Die Autoren der anonymen gallischen Panegyrici, 1912, 23. — M. Schanz—C. Hosius—G. Krüger, Gesch. d. röm. Litt. 3³, 1922, 140 ff. — Im Genethliacus des Mamertinus fällt es auf, dass er einmal (16, 1) *Sarmaticae expeditiones* im Plural erwähnt; dies ist auch dann zu beachten, wenn die Mehrzahl nicht an kaiserliche Feldzüge sich bezieht, sondern auf beschränktere römische Gegenaktionen, die nicht so bedeutungsvoll gewesen, dass die Kaiser den Siegestitel *Sarmaticus* annehmen sollten. Vgl. noch G. Costa, a. O. 24 und 28. — E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches 1, 1928, 97 f. — A. Stein, a. O. 19 (der die erste diocletianische Expedition gegen die Sarmaten auf 289 oder 290 setzt).

¹¹¹ Mommsen, Ges. Schr. hat es nicht erkannt, dass die Bezeichnungen *Lucione* und *Lucionae* in den Gesetzdaten statt *Lugione* stehen; richtig schon R. Fröhlich, AEM. 14, 1891, 51. Über die Überreste der Gegenfestung von Lugio s. Tibor Nagy, Arch. Ért. 1940, 48 ff.

rechten Flügel im Süden die Gegenfestung von Bononia-Banoštor, am linken im Norden Transaquincum.¹¹² Diocletianus verbrachte wieder fast das ganze Jahr in Sirmium und entfernte sich nur im Herbst aus Pannonien. Von den genannten neubefestigten Stützpunkten aus wurde damals unter der Leitung des neuernannten Caesars Galerius Maximianus ein Gegenstoss gegen die Sarmaten gerichtet. Diese anscheinend gelungene Gegenoffensive wurde als „dritter“ Sarmatensieg in der Titulatur des Diocletianus und Herculus Maximianus gebucht.¹¹³

Um dieselbe Zeit beginnt die neue Silberprägung¹¹⁴ der Tetrarchie; die Rückseiten der neuen Silberstücke beschäftigen sich in erster Reihe eben mit der Verherrlichung des letzten Sarmatensieges. So erhellt aus diesen zeitgenössischen Dokumenten, die die Intentionen der Reichsregierung authentisch widerspiegeln, dass die Pazifizierung der Jazygen ein wichtiges Reichsinteresse geworden ist; und da die Erfolge über Quaden, Goten, Bastarnen, Carpen und anderen Donauvölkern auf diesen Prägungen niemals erwähnt werden, mussten die Sarmaten damals eine grössere Gefahr, als jeder andere Barbarenstamm an der Donau bedeutet haben. Freilich spiegelt sich auf diesen Münztypen auch — unwillkürlich — die Tatsache, dass das Imperium, welches aus der Weltkrise des III. Jh. sich kaum erholen konnte, schon nicht im Stande war, mit diesen unheimlich erstarkten Nachbarn endgültig abzurechnen, wie zum Beispiel noch Traianus es mit den Dakern tat. Denn diese Silberstücke stellen stets die Festungsmauer eines Grenzlagers oder das perspektivische Bild seines Mauerkranzes dar, gleichwohl, ob sie den Sarmatensieg, oder die Tapferkeit des Heeres oder den Sieg im Allgemeinen feiern:¹¹⁵ man hofft also alles nur mehr von der Defensive.

Dass das raublustige Reitervolk der Jazygen in 294 wirklich ernstlich geschwächt wurde, wird nicht nur durch die Münzbilder nahegelegt, sondern auch durch die Tatsache, dass im nächsten Jahr schon die Grenzvölker an der unteren Donau durch Diocletianus und Galerius gezüchtigt werden konnten.¹¹⁶ Die Carpen wurden damals auf die unterpannonische Grenze übersiedelt¹¹⁷ und zwar wird es kein Zufall sein, dass ihre Nachkommen später einmal um Sopianae-Pécs zu belegen sind. Denn diese mit den Dakern verwandten

¹¹² *Consularia Constantinopolitana* a. 294 (Chr. min. 1, 230): *His cons. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia.*

¹¹³ *W. Ensslin*, RE. 14, 2519 f. — Dass diese Gegenoffensive *nicht* auf das Jahr 293 fallen konnte, zeigte *A. Stein*, RE. 2A, 20.

¹¹⁴ Die Beweisführung meines verehrten Freundes *K. Pink* in Num. Zeitschrift 1930, 12 ist mir unverständlich: wenn die Silberprägung der Tetrarchie nur *nach* der Ernennung der Caesaren anfang — wie es auch tatsächlich der Fall ist — dann kommen die zwei Sarmatensiege, die *vor* ihres Regierungsantritts geerntet wurden, *eo ipso* nicht als Gegenstand unserer Münztypen in Betracht.

¹¹⁵ Schon *A. Blanchet*, Buletinul Soc. num. române 18, 1923, 1 ff. (vgl. *A. A.*, Zeitschr. f. Num. 36, 1926, 170) und *K. Pink*, a. O. 11 haben hervorgehoben, dass dieser Bildtypus früher in der Reichsprägung unbekannt gewesen ist; so ist auch sein Sinn von älteren Vorstellungen unberührt. — Freilich können diese Festungen nicht das Reich, nur den Grenzschutz versinnbildlichen, was wir gegen *Pink* bemerken.

¹¹⁶ Gegenüber der Auffassungen von *O. Seeck*, Gesch. d. Untergangs der antiken Welt 1⁴, 1921, 450 ff. und *E. Stein*, Gesch. d. spätröm. Reiches 1, 1928, 116 folgen wir betreffs dieser Feldzüge in der Hauptsache *W. Ensslin*, RE. 14, 2504 und 2520. — *G. Costa* kennt die Geographie der Donauländer nicht und darum ist seine Schilderung öfters verfehlt.

¹¹⁷ *Ammian.* 28, 1, 5. — *Aurel. Victor*, Caesares 39, 43. — *Eutrop.* 9, 25, 2.

Barbaren waren dazu geeignet, um Lugio, gegenüber der Aufmarschlinie ihrer alten Feinde, der Ostgermanen, aufgestellt zu werden. Zugleich mit dieser Ansiedlung der Carpen scheint die Zerspaltung der pannonischen Provinzen vorgenommen worden sein; die sarmatische Front, deren Hinterland jetzt durch Rodung der Urwälder und Entwässerungsarbeiten urbar gemacht wurde, ist als die Provinz Valeria durch Galerius abgesondert worden.¹¹⁸

Diese Massnahmen haben den Frieden der Donauländer vorläufig gesichert, so dass die Besatzungstruppen in 297 für den Perserfeldzug in Anspruch genommen werden konnten.¹¹⁹ Eine Lobrede, die am 1. März dieses Jahres vorgetragen worden ist, behauptet, die Sarmaten sollten ganz ausgerottet¹²⁰ und ausserdem auch die Quaden mehrfach geschlagen worden sein.¹²¹ Doch waren diese Erfolge in der Wirklichkeit nicht durchschlagend, da anscheinend in 299 schon ein neuer Sarmatenfeldzug eingeleitet werden musste.¹²² Und wenn gleichzeitig bemerkt wird, dass auch die Markomannen sich regten, ist es wahrscheinlich, dass auch die Quaden nicht ruhig blieben.¹²³

Galerius, der anderthalb Jahrzehnte vor allem darauf verwendet hat, um die Donaubarbaren zu beobachten, die Grenzen gegen sie zu verteidigen und ihre Raubzüge zu vergelten,¹²⁴ vollführte noch drei siegreiche Expeditionen gegen die Jazygen bis seinem in 311 erfolgten Tod.¹²⁵ Die Tatsache, dass unter der Tetrarchien *sieben* grosse kaiserliche Feldzüge gegen dieses Volk vollzogen werden mussten, und dass auch durch diese Anstrengungen nicht gelungen ist, sie gänzlich zu brechen, wirft ein merkwürdiges Licht auf die allgemeine Überzeugung, wonach das Zeitalter Diocletians nach der enormen Erschütterung der vorangehenden Epoche überall Frieden und Konsolidation gebracht hat. Man merkte es sichtlich nicht, dass das Werk der Wiederherstellung an der Donau nicht gelungen ist. Die schweren Kämpfe von Diocletianus und Galerius konnten höchstens so viel erreichen, dass die inneren Provinzen vor den sarmatischen Horden verschlossen geblieben sind, aber Pannonien war nicht mehr im Stande — mit Ausnahme des Kaisersitzes Sirmium und einiger südlichen Städte — sich zusammenzuraffen. Dies hat auf das ganze Reich eine Rückwirkung gehabt; um dies vergegenwärtigen zu können, müssen wir die Sarmatenkriege noch etwas weiter verfolgen.

¹¹⁸ *Ammian.* 19, 11, 4. — *Aurel. Victor*, *Caes.* 40, 1 J. Literatur bei *Ensslin*, a. O.

¹¹⁹ *W. Ensslin*, *RE.* 14, 2521 f.

¹²⁰ *Incerti* paneg. Constantio *Caes.* d. 5, 1. Zur Datierung dieser Rede: *M. Schanz*—*C. Hosius*—*G. Krüger*, *Gesch. d. röm. Litteratur* 3³, 1922, 143 f.

¹²¹ *Incerti* paneg. Constantio *Caes.* d. 10, 4: *Iuthungi Quadi Carpi totiens profligati*. Diese Wörter kann man nicht mit *L. Schmidt*, a. O. I², 180 auf einen bestimmten Quadensieg beziehen.

¹²² Bei dieser Gelegenheit erhalten die beiden Augusti den Siegestitel *Sarmaticus* zum vierten Mal, die beiden Caesares zum zweiten Mal. Vgl. *G. Costa*, a. O. 66. f. — *W. Ensslin*, ebd. 2523.

¹²³ *Chron. min.* ed. Mommsen 1, 230 ad a. 299.

¹²⁴ *Lactant.*, de mortibus persec. 18, 6.

¹²⁵ *A. Stein*, *RE.* 2A, 20. — *W. Ensslin*, a. O. 2523 und 2525 f. (mit Quellenangaben). — *O. Seeck*, a. O. 1⁴, 46. — *G. Costa*, a. O. 253. Von diesen drei Feldzügen ist nur das Datum des mittleren gesichert (305 n. Chr.); der erste ereignete sich um 302—303, der dritte nicht später als 308. Vielleicht wurde die letzte durch einen, durch die Abwesenheit der Donaustruppen in Italien verursachten Einfall in 307 nötig geworden. — Beachtenswert ist auch der markomannische Einbruch in 310, vgl. — *L. Schmidt*, a. O. II 1², 180 f.

¹²⁶ *O. Seeck*, *Gesch. d. Untergangs der antiken Welt* 1⁴, 1921, 114.

Die schweren Kriege haben auch die Jazygen erheblich dezimiert und die Münzen der Constantinischen Zeit lobpreisen schon die Germanensiege ebenso, wenn nicht mehr, als diejenige über die Jazygen. Trotzdem bedrohten die letzteren Pannonien noch immerfort, — desto mehr, da der Grenzschutz von nun an stets schwächer wurde. Bald nach dem Tod von Galerius musste man wieder mit ihnen rechten. In 311¹²⁶ und 313, als Licinius das Gros der Truppen Illyricums wegzieht, um sie gegen Maximinus Daza zu verwenden, eröffnete sich eine gute Gelegenheit für die Jazygen, Pannonien zu belästigen. Constantinus und Licinius haben den Titel *Sarmaticus* schon in 314 angenommen,¹²⁷ mussten sich also schon damals mit ihnen messen, wie bald darauf mit den Goten und den Überresten der Carpen an der unteren Donau.¹²⁸

Besser, als die früheren, sind die römisch-sarmatischen Kämpfe des Jahres 322 bekannt.¹²⁹ Der jazygische König Rausimod brach im Frühsommer in Pannonien ein und belagerte bald darauf Campona südlich von Aquincum. Die Mauern der Festung waren nur bis zu einer gewissen Höhe aus Stein, darüber war nur eine Holzpalisade angebracht. Die Angreifer wollten diese Holzwehr anzünden, die Verteidiger mit Pfeilschüssen überschwemmend. Doch überraschte sie Constantinus hier und als sie in die Flucht geschlagen den Strom überquerten, folgte er ihnen nach und schlug sie wieder im eigenen Gebiet. Der König selbst blieb an der Wahlstatt und der siegreiche Kaiser konnte in Moesien das rechte Donauufer mit vielen Gefangenen wieder betreten.¹³⁰ Goldmünzen, die bald nach diesem Siege herausgegeben wurden, zählen die Sarmaten zusammen mit den gefährlichsten germanischen Feinden des Reiches, mit Goten, Franken und Alamanen auf.¹³¹

¹²⁷ Anders B. Rappaport, a. O. 109 f.

¹²⁸ C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südost-Europa 3 (Sitzungsberichte d. Wiener Akad., phil.-hist. Kl. Bd. 208, 2. Abh.), 1928, 13 f.

¹²⁹ Zosim. 2, 21 und Publ. Optatianus Porphyrius, carm. 6, 14 sq. ergänzen einander glücklich.

¹³⁰ B. Rappaport, a. O. 110 f. — A. Stein, RE. 2A, 21. E. Stein, a. O. 16 f. — C. Patsch nimmt den Standpunkt von F. Dahn und seiner Anhänger über (a. O. 18), wonach Rausimod ein Gotenkönig gewesen und lässt ihn daher statt dieses Krieges in dem darauf folgenden Gotenkrieg seine für 322 überlieferte Rolle spielen. Diese Annahme fusst aber allein auf der Tatsache, dass der Name von Rausimod germanisch ist, was nicht genügt, die Aussage der Quellen gewaltsam zu ändern. Denn die Angleichung der Jazygen an ihre germanischen Nachbarn war nicht geringer, als deren gegenteilige Wirkung; ein anderer sarmatischer Fürst heisst (eine Generation später) Fragiledus (Amm. 17, 12, 9 sqq.). — Die Angaben der Schriftquellen erhalten eine interessante Bestätigung und Erweiterung durch die Grabungen von István Paulovics in Campona—Nagyttény. St. Paulovics, Il limes romano in Ungheria (Quaderni dell'impero. Il limes romano IV. Istituto di studi romani, 1938), 12 ff.

¹³¹ Die Entstehung dieser Münzen ist unrichtig beurteilt durch O. Seeck in seinem schönen Aufsatz, Zu den Festmünzen Constantins und seiner Familie, Zeitschr. f. Numismatik 21, 35 ff.; leider folgten ihm andere, wie E. Stein, a. O. Dass die Numismatique Constantinienne von J. Maurice bezüglich der Goldprägung völlig versagt, haben wir in JRS. 22, 1932, 9 ff. an einem Beispiel illustriert. — Die richtige Datierung hat schon K. Regling, Mitt. f. Münzsammler Nr. 37 (Jan. 1927) angebahnt, ferner H. v. Schoenebeck, Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin, 1939, 55 ff. — Der letztere Forscher hat es schon erkannt, dass dieser Sarmatensieg auf den Münzen mit den Vorderseiten des Caesars Constantinus II. verbunden ist, der damals zwar noch ein Kind gewesen ist, doch ins Lager mitgenommen wurde, um seinen Kriegsruhm als künftigen Throninhabers dadurch zu fundieren, dass der Sieg ihm zugeschrieben wurde. — Ähnlich wurden auf den genannten Goldmünzen

Der Schlag, den sie erlitten, genügte dafür, dass die Jazygen Pannonien in den nächsten Jahren unbehelligt liessen, obwohl sie die Kriegsunternehmung der Goten an der unteren Donau, ferner die Abwesenheit der Besatzungen der Limes-Festungen in dem zweiten Krieg zwischen Licinius und Constantinus sicher sehr gelockt hat, um einen Beutezug zu machen. Angeblich haben sie aber Licinius Truppen zu Verfügung gestellt.¹³² Der Sieg des Constantinus hat dann die Sicherheit der Donauprovinzen verstärkt, weil die Überwachung der Grenzvölker nicht mehr zwischen zwei auf einander eifersüchtigen Herrschern geteilt war,¹³³ sondern die Fäden der ganzen Organisation in der kräftigen Hand Constantins zusammenliefen.¹³⁴ Dieser hat bald an der unteren Donau gegenüber die Goten grosse Festungswerke geschaffen, die durch eine neue steinerne Donaubrücke und feste Stützpunkte am linken Ufer diese Germanen im Schah hielten.¹³⁵ Dass er auch die *ripa Sarmatica* ähnlich verstärkt hat, müssen wir trotz des Mangels von direkten Angaben annehmen.

Nach einigen Jahren wurden die Jazygen von den Westgoten angegriffen; sie haben in ihrer Notlage keinen anderen Ausweg gefunden, als den Kaiser zu Hilfe zu rufen. Constantinus vermochte es in der Tat nicht zuzulassen, dass die Jazygen aufgerieben werden sollten, wenn statt ihnen ein mächtiges Gotenreich das linke Ufer von der Mündung bis zum Donauknie oberhalb Budapest in Besitz nehmen sollte.¹³⁶ So hat er Anfang 332 aus den neuen moesischen Stützpunkten das Marschheer vorstossen lassen — wieder unter der nominellen Führung seines Sohnes Constantinus II., den er früher mit der Glorie des Sarmatensiegers umgab; er selbst beobachtete von Marcianopolis (um Varna) aus den Gang der Ereignisse.

Wenn auch der römische Angriff vom Süden kam, bedeutet es nicht, dass Pannonien von diesem Krieg verschont geblieben ist. Wir haben nämlich einen Beweis dafür, dass die Festung von Campona, die vor einem Jahrzehnt von den Jazygen vergebens belagert wurde, jetzt Feinden zum Opfer fiel. Wir meinen den grossen Münzschatz, der aus lauter ungebrauchten Stücken bestand und so viel mehr einer offiziellen Zahlstelle, als einem Privatmann angehört haben kann und der kurz vor 333 in Campona in die Erde kam. Da ein jeder, der über diese Summe wusste, sterben oder entfliehen musste — sonst hätte man es nicht an Ort und Stelle gelassen —, so scheint hier eine allgemeine Katastrophe vor sich gegangen sein.¹³⁷ Da die Jazygen diesmal die Römer

die Besiegung der Alamannen und Franken mit dem Namen des Caesars Crispus verknüpft, die Überwindung der Goten (in 323) jedoch dem Kaiser selbst vorbehalten.

¹³² Hieron., chron. a. 2337. Vgl. — J. Maurice, Constantin le Grand, 1925, 96. — L. Schmidt, a. O. I², 226.

¹³³ Bezeichnend für diese Eifersucht ist die Anekdote, die bei Petrus Patricius erhalten blieb, Exc. Vatic. frag. 187 = Dio Cass., ed Boiss. vol. 3, 748.

¹³⁴ C. Patsch, Beiträge usw. 3, 19 f.

¹³⁵ Vgl. meine Bemerkungen, Zeitschr. f. Num. 36, 1926, 161 ff. — C. Patsch, a. O. 20 ff. — D. Tudor, Serta Hoffilleriana, 1940, 241 ff.

¹³⁶ Ähnlich schon Rappaport, a. O. 114 f. (mit der Angabe der Quellen). Vgl. noch O. Seeck, a. O. 4², 1923, 4 f. und 381 f. E. Stein, a. O. 197 f. L. Schmidt, a. O. I², 227. C. Patsch, a. O. 28 ff. u. a. m.

¹³⁷ Ich habe aus diesem Schatz über 10.000 Stücke, die in das Ung. Nationalmuseum gelangt sind, in der Riv. Ital. di Num. 1921, 1—78 bearbeitet.

nicht behelligt haben, müssten die Goten Campona erobert haben, nachdem sie die Ebene zwischen Donau und Theiss, das Land der Jazygen, durchquert haben. Wenn diese Vermutung zutrifft, hatte Constantinus einen Grund mehr mit den Jazygen abzurechnen.

Die Abrechnung mit den Goten gelang vollständig. Grosse Massen von ihnen wurden vernichtet, so dass diese Verluste für es verhängnisvoll gewesen sein könnten, — wenn Rom selbst sie nicht wieder emporgehoben hätte. Denn da die Reichsinsassen soweit enerviert oder verblutet gewesen, dass sie als Soldatenmaterial nur zu geringem Teil in Betracht kamen, war man bekanntlich gezwungen, das Heer stets stärker aus reichsfremden Elementen zu ergänzen. So war Constantinus eben durch seinen grossen Sieg im Stande, einen erheblichen Jahreskontingent von gotischen Rekruten für seine Armee zu sichern, deren römischen Charakter unwillkürlich unterminierend.¹³⁸ Neben den germanischen Stämmen stützte man sich auch auf die Jazygen für die Ergänzung der Armee; so war es vergeblich, wenn man diese Stämme im Felde schlug, wenn man ihnen in Friedenszeit die eigenen Waffen in die Hand gab. Dies hat der Zukunft schwere Verwicklungen mit sich gebracht. Doch waren diese tragischen Konsequenzen unter Constantinus noch gar nicht reif; auch haben die Erfolge dieses grossen Feldherrn die Übermacht der Römer jedem vor Augen geführt und die unbändigen Nachbarn für eine längere Zeit lahmgelegt. Es ist ihm auch gelungen endlich auch den Jazygen einen solchen entscheidenden Schlag zuzufügen, und zwar bald nach der Züchtigung der Westgoten.¹³⁹

Da die Initiative zweifellos von ihm ausgegangen ist, scheint auch der Umsturz, der bei den Sarmaten plötzlich losbrach, von ihm angestiftet worden sein. Ihr Staatswesen verblieb nämlich eine politische Organisation, wie es bei den Reiterhirten Nord-Asiens stets zu finden ist: statt der Auswertung des Bodens waren diese Verbände bestrebt, möglichst viel Menschengruppen zu unterjochen. So erhielt sich bei ihnen die kennzeichnende Zweiteilung der nomadischen Staatsbildungen; eine Oberschichte, bestehend aus dem Stammesverband der Eroberer und die Masse der Unterjochten, — die „Königlichen“ und die „Sklaven“. Wie sonst, war auch bei den Jazygen die Menge der Versklavten grösser, als die der Herrensichte.¹⁴⁰

Die Verschwörung¹⁴¹ der Sklaven-Sarmaten konnte darum gelingen, weil sie die *Sarmatae liberi* sie kurz vorher bewaffnet haben, um sie gegen die Goten heranzuziehen; dies hat sich jetzt gerächt.¹⁴²

¹³⁸ Vgl. *Sozom.* 1, 8. *Euseb., v. Const.* 4, 6. *Amm.* 17, 13, 3; 19, 11, 7; 31, 12, 6.

¹³⁹ *Origo Constantini imp.* 32: *Sic cum his (sc. Gothis) pace firmata in Sarmatas versus est, qui dubiae fidei probabantur.*

¹⁴⁰ *Ammian.* 17, 2, 18: *vicerunt dominos ferocia pares et numero praeminentes.*

¹⁴¹ *Ebd.*: *coniuratio clandestina.*

¹⁴² *Euseb., v. Const.* 4, 6.

¹⁴³ *C. Patsch*, Anzeiger der Wiener Akad. 1925, 182 f. Vgl. *E. Stein*, a. O. 198 A. 3. *O. Seeck*, a. O. 4, 5 und 382. *C. Patsch*, Beitr. 3, 28 ff. *A. Stein*, RE. 2A, 21 f. *R. Helm*, Rhein. Mus. 76, 1927, 296. — *O. Seeck* glaubt (*Zeitschr. f. Num.* 21, 56 f. und *Gesch. d. Unterg. d. ant. Welt* 4, 45; mit ihm *E. Stein*, a. O. 206), dass die Münzen, die anlässlich der Quinquennalien der jungen Herrscher in 338 Sieg verkünden, sich auf wirkliche Kriegereignisse beziehen; doch ist dies ein Irrtum, weil der Siegesgedanke in dieser Epoche mit den periodischen Gelübden verknüpft wird und so mit der Aktualität nichts zu tun hat (vgl. *Röm. Mitt.* 49, 1934, 96 ff.). Was dann den Titel *Sarmaticus* bei Constantius II. und Constans (CIL III 12483) anbetrifft, so kann dies ruhig aus 334 herkommen.

Die Bedrücker der *servi Sarmatae* flüchteten zum Teil zu den germanischen Victofalen, die östlich von den Quaden in Ober-Ungarn wohnten; ein anderer Teil von ihnen — angeblich 300.000 Menschen — suchte am rechten Donauufer bei den Römern Schutz.

Der Schauplatz der sarmatischen Revolution war das Banat, wie es C. Patsch so schön gezeigt hat;¹⁴³ dieses fruchtbare Land haben jetzt die gewesenen Sklaven-Sarmaten, die *Limigantes* besiedelt.¹⁴⁴ Es schaut also aus, als wenn die nördlichen Sarmatenstämme um Aquincum herum von dieser Revolution nicht berührt gewesen wären;¹⁴⁵ doch vermochte der Durchzug der vertriebenen *Liberi Sarmatae* zu den Victofalen nur um Pest vor sich gegangen sein und später, in 358 erscheinen als Teilnehmer der Kämpfe östlich von Aquincum am linken Ufer eben diese aus dem Banat geflüchteten Sarmaten, die jetzt Diener ihrer germanischen Beschützer geworden sind.

Diese katastrophalen Schläge haben die Jazygen für eine Generation gebrochen, aber dies war schon zu spät, um die Blüte Pannoniens zu retten. Jetzt wird es verständlicher, warum Pannonien, die im III. Jahrhundert die führende Landschaft des Reiches gewesen, seit Constantinus seine Bedeutung vollends eingebüsst hat: nicht nur dass die Pannonier in den endlosen Kämpfen gegen Germanen, Perser und andere Gegner, wie in den Bürgerkriegen verbluteten, sondern es litt ihr eigenes Land so schwer von den Sarmaten, dass es sich niemals erholen konnte, da auch den pannonischen Kaisern und der Tetrarchie nicht gelungen ist, es von jener Plage dauernd zu befreien.

11. Ein Bataver, als Kommandant einer batavischen Hilfstruppe in Pannonien.

Das auf Taf. IX, 3 sichtbare Bruchstück eines Grabsteines gelangte aus Pusztaszabolcs in das Museum zu Stuhlweissenburg; die Erlaubnis zur Publikation verdanken wir Á. Dormuth. Seine Breite beträgt 73 cm, die Höhe 90 cm. Es kann nicht zweifelhaft sein, dass es aus dem nahen Adony, den antiken *Salinae vetus* nach seinem sekundären Fundort verschleppt worden ist, wo die darauf vorkommende Bataverkohorte stationierte. Wir lesen die Inschrift folgendermassen:

[D.] M. | [. . . . . R]omanae, | [Ulpia Nov]iomagi. | [. . . . .]us Seve | [rus, eq., R., pra]efect(us) | [coh. III. B]atavo | [rum] eq[ui]tatae | [con(iugi)] pien(tissimae) | [posui]t.

Das Gentilicium der verstorbenen Frau in der 2. Zeile und das seines Gemahls in der 4. Zeile fehlen und sind unergänzbare. In der 3. Zeile stand ohne Zweifel der Stadtname *Noviomagus*, nur fragt es sich, welche von den Orten dieses Namens damit gemeint ist. Da es sich hier um eine Batavertruppe handelt, ist die Ergänzung auf *Ulpia Noviomagus* (heute Nymwegen) im Gebiet der Bataver das wahrscheinlichste. In der 5. Zeile haben noch vor der Nennung des Präfektenranges des Mannes und nach dem Ende seines Cognomens einige Buchstaben Platz; wahrscheinlich stand hier *eq(ues) R(omanus)*.¹⁴⁶

Denn wie in 322 ein kleiner Prinz als Sarmatensieger hingestellt wurde, konnten seine Brüder später dieselbe Rolle gehabt haben.

¹⁴⁴ *Ammian.* 17, 13, 3; 17, 13, 24; 19, 11, 1.

¹⁴⁵ So C. Patsch, *Anzeiger d. Wiener Akad.* 1925, 184.

¹⁴⁶ Vgl. *Dessau*, ILS. 2750. 2767. — Es könnte hier auch *eq(uo) p(ublico)* gestanden haben, vgl. ebd. 6282. 6457. 6644. 6713. 6747.

Es fällt auf, dass die *cohors III. Batavorum equitata*, die auch durch ranghöhere Tribunen befehligt wurde, hier unter dem Kommando eines Präfekten erscheint.¹⁴⁷ In solchen Fällen sieht A. v. Domaszewski in dem Tribunenrang nur eine persönliche Beförderung, die nicht der Truppe gebührt, sondern den Befehlshaber auszeichnet.¹⁴⁸

Es ist sehr naheliegend anzunehmen, dass der Präfekt, den wir nun kennen lernten, ein Bataver gewesen, wenn er sich seine Frau aus Nymwegen geholt hat. Schon früher haben wir von einem Kommandanten derselben Kohorte die Vermutung ausgesprochen, dass er ebenfalls aus dem Bataverland kam,¹⁴⁹ so dass es jetzt wahrscheinlich wird, dass man noch am Anfang des III. Jh., aus welcher Zeit beide Steine stammen — vorüber gleich mehr —, diesen Batavern regelmässig einheimische Männer an die Spitze stellte. Auch bei der *cohors II. Tungrorum*, die in Britannien stand, finden wir einen einheimischen Befehlshaber¹⁵⁰ und man könnte noch durch eingehende Materialsammlungen, wozu uns diesmal die Zeit fehlt, sicher manche Entsprechungen aufweisen. Wenn es sich auch um ganz spezielle Fälle handelt, kann man mit den einheimischen Offizieren nur die Erhaltung des nationalen Charakters der betreffenden Truppe bezweckt haben, was in dieser Zeit recht bemerkenswert ist.¹⁵¹

Für die Zeitbestimmung unseres Bruchstücks erhalten wir einen Anhaltspunkt durch die besondere Schreibweise. Die Gepflogenheit nämlich, die letzte Buchstabe eines Wortes in verkleinerter Form in die vorletzte hineinzusetzen, finden wir auf der Steintafel **Taf. IX, 4** aus der Zeit des Caracalla; auch die Buchstabenformen im allgemeinen und die *tabula ansata* entsprechen unserer Inschrift.

Budapest.

ANDREAS ALFÖLDI.

¹⁴⁷ Tribunen jener Kohorte: A. A., „Pannonia“ 1, 1935, 185 = Année epigr. 1935, no. 163. CIL III 10329.

¹⁴⁸ A. v. Domaszewski, Die Rangordnung des röm. Heeres, 1908, 107. 116. 122. 129. 135. G. L. Cheesman, The Auxilia of the Roman Imperial Army, 1915, 36. Lenglé, RE. 6A, 2436 ff.

¹⁴⁹ A. A., a. O.

¹⁵⁰ Dessau, ILS. 2554.

¹⁵¹ A. A., Cambr. Anc. Hist. 12, 1939, 212.

AZ I. VALENTINIANUS ALATT KÉSZÜLT BÉLYEGES TÉGLÁK ELOSZLÁSA A DUNA BALPARTJÁN

TEMP URS, Szil. VIII. 9 és 36, 1., a balparton eddig sehonnan sem ismeretes¹.
... RLXG, Szil. XIV. 170 és 61. 1., a balparton eddig sehonnan sem ismeretes.
MPVRSLXG, Szil. XIV. 171 és 61. 1., a balparton eddig csak az eskütéri castellum-
ból ismeretes.

OF ARN VRSICINI (MG), Szil. XXV. 4, hasonló lh. a balparton Oberleiserberg,
Verőce és a szekesői ellenerőd.

AP IOVINI, Szil. XXV. 7, XXVI. 8—13, a balparton eddig sehonnan sem
ismeretes.

AP IOVINI CENTO, Szil. XXVI. 15, a balparton eddig sehonnan sem ismeretes.

TERENTIANVS TRB, Szil. XXVII. 39—42, a balparton legújabbán N.
Verőcéről ismeretes².

TERENTIVS VP DVX és TERE. VP D, Szil. XXVII. 43—, eddig sehonnan sem
ismeretes.

FRIGERIDVS VP DVX AP L L P P, Szil. XXVIII. 53—, a balparton legújab-
ban Verőcén előkerült.

FRIGERIDVS VP DVX AP VALEN, Szil. XXVII. 48—, előfordult Szobon és
Dunakeszin.

FRIGERIDVS VP DVX, ismeretes Dunakesziről és Nógrádverőcéről.

AP VALENTINI, Szil. XXVII. 59 —, Horány és Pusztagombos (Hatvan
közelében).

AP LUPPIANO ORD, Szil. XXVII. 74, csak Pusztagomboson (a balparton).

LPICINO TRB, Szil. XXVII. 35, a balparton eddig csak Leányvárról és Verőcé-
ről ismeretes.

LPICINI TRB, Szil. XXVI. 33—, Dunakeszi, Horány, Vác mellett (Balhavár),
Verőce.

¹ Az I. *Valentinianus* császár (Kr. u. 364—375) alatti erődépítések és erődátjavítások hely-
színeit a Duna mindkét partján, szintén bélyeges téglák eloszlása alapján, áttekintette: *Alföldi*,
Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I. 83—85. Azóta azonban sok új anyag került elő.

² Az egyiptomi felkelés leverésére összegyűjtött római sereg (Kr. u. 295) praepositusai között
egy *Terentianus* nevű is szerepel egy papyruson. V. ö. *Ritterling*, *PW-RE*. 12, 1925, 1359—60. Azonban
a név gyakorinak látszik, és ezért tribunus-rangú Terentianusunkat nem vehetjük ki az I. *Valentinianus*
korabeli építettő tisztjeink sorából, noha 295 körül is nagymérvű építkezés és javítás folyt a dunai
erődláncolatnál.

CARIS TRB, Szil. XXVI. 30—, Dunakeszi, Szob, Verőce.

OF ARN BONO MAG, Szil. XXVII. 38 és 99. l., Dunakeszi, Verőce és a szekesői ellenerőd.

OF ARN MAXENTI A VIN, Szil. XXVI. 21, a balparton csak Dunakeszin.

VINCENTIA, Szil. XXVI. 24, a baldarton csak „Transaquincum“, az aquincumi táborral szemben levő hídfőállás (Vizafogó).

CORTAVICEN, Szil. XXVI. 25 és 26, a balparton eddig sehonnan sem ismeretes.

... VX. SOL. TRIB, Szil. XXVI. 29, a balparton eddig sehonnan sem ismeretes.

Tehát a lelőhelyek Oberleiserberg és a szekesői ellenerőd közötti Dunaszakasza szorítkoznak s így a balparti erődépítkezés és erőd kijavítási munkálatok azon népek ellen irányultak, amelyek ezen a szakaszon laktak és fenyegették a római határokat. Az említett Dunaszakaszon belül legfőbb lelőhelyek, ahol aránytalanul nagy emléktárgyak, több tiszt bélyegével került elő: Nógrádverőce és Dunakeszi-Horány. Ez esetleg nem pusztán véletlen, hanem ezeken a helyeken kell keresnünk az itteni I. Valentinianus (364—375) császár alatti hadiesemények színhelyeit, illetőleg lehet, hogy ezen erődök építése ingerelte fel annyira a quadokat és a jazygokat, hogy betöréssel válaszoltak a római kormányzat ezen kihívó eljárására³.

Más kérdés a Hatvan környéki pusztagombosi (mélyen bent a barbaricumban!) előfordulás. Ha feltehetjük, hogy Valentinus és Luppianus téglái nem elhurcolás útján kerültek ide, itt kell keresnünk a quadokat felingerlő erődépítés helyét!⁴

SZILÁGYI JÁNOS.

DIE VERTEILUNG DER ZIEGELSTEMPEL AUS DER ZEIT VALENTINIANS AUS DEN FESTUNGEN AM LINKEN UFER DER DONAU.

Am Auffallendsten sind die Valentinianischen Ziegelstempel aus Pusztagombos bei Hatvan, also aus einem Ort, der tief im Barbarikum liegt. Sonst sind bisher am linken Ufer folgende Valentinianische Stempel vorgekommen: MPVRS LXG (Budapest—Eskütér), OF ARN VRSICINI (MG) (Oberleiserberg, Nógrádverőce, Dunaszekeső), TERENTIANVS TRB (Nógrádverőce), FRIGERIDVS VP DVX AP LL PP (ebd.), FRIGERIDVS VP DVX AP VALEN (Szob, Dunakeszi), FRIGERIDVS VP DVX (Dunakeszi, Nógrádverőce), AP VALENTINI (Horányi-u. Pusztagombos), AP LVPPIANO ORD (Pusztagombos), LVPICINO TRB (Leányvár, Nógrádverőce), LVPICINI TRB (Dunakeszi, Horány, Balhávár bei Vác), CARIS TRB (Dunakeszi, Szob, Verőce), OF ARN BONO MAG (Dunakeszi, Nógrádverőce, Dunaszekeső), OF ARN MAXENTI A VIN (Dunakeszi), VINCENTI A (Budapest—Vizafogó). Die übrigen Valentinianischen Stempel sind am linken Ufer noch nicht vorgekommen.

J. SZILÁGYI.

³ Ezen eseményeket részletesen, új megvilágításban kifejti: *Alföldi*, Budapest története I. kötetében, IV. fejezet. *Aquincum* a későrómai világban és 103. sk. j. Források és irodalmat lásd ugyanott.

⁴ *Ammianus* 29, 6, 2.

A PANNÓNIAI ÁTTÖRT BRONZOK ÁTTEKINTÉSE. II.

X—XXII. t. Kocsiveretek, lószerszámdíszek.

Az áttört bronzokról szóló első közleményben¹ a korai kocsileleteket állítottam össze. Ez a csoport technikailag is meglehetősen zárt képet mutat. Stílusuk a kelta formakincsben gyökerezik: domború, erőteljes vonalakkal rajzolja meg a mintát.

Jelen közleményben azokat a kocsi- és lószerszámvereteket mutatom be, melyek átmenetet képeznek kidolgozás és minta szempontjából egy másik technikai irányhoz. Ezek a darabok (XII. t. stb.) domborúak, de nem oly masszívak, mint az eddigiek. Alap-elemeik ugyanazok, de mintájuk rendezettebb, geometrikusabb. Kivitelük sajátága a lapos felület. Mintájuk, főleg, szimmetrikusan elhelyezett pelta-motivum. (XIII., XVI., XXII. t.).

A fejlődés másik irányzatánál, a vonalak mind finomabbá válnak, a minta komplikáltabb lesz, de alapeleme változatlan. (XVIII., XIX. t.).

A XIV—XV. táblán látható kocsiveretek és szügyelők a laposabb kivitelű darabok külön csoportját alkotják, amennyiben alapmintájuk nem a pelta.

Az ismertetett anyagban kocsi- és lószerszámdíszek mellett több bizonytalan rendeltetésű példány is szerepel. Azt meg lehet ezeknél a daraboknál állapítani, hogy bőrre erősítették őket, de azt nem tudjuk, hogy ez a bőr övszíj vagy lószerszámszíj volt. Általában a nagyméretű darabokat ebbe a csoportba soroltam. Ezeken kívül a kisebb bronzveretek között is lehetnek lószerszámveretek; ugyanis hiteles lószerszám-garnitúrában is találkozunk egész kis méretű, finom kidolgozású veretekkel vagy csüngőkkel. Ilyen kis veretek igen nagy számban fordulnak elő Pannoniában szórványos leletként. Jelen közleményben, közülük csak azokat soroltam ide, melyekhez biztos analógiáink vannak. Ezeken kívül több szórványosan előkerült, bizonytalan rendeltetésű darabnak kocsilethez való tartozását más provinciákból származó kocsileletekkel bizonyítom. Ezért közöltem (képben is) néhány belgiumi és bulgáriai zárt lelet áttört darabjait.

X. t. 1., 6., 9., XI. t. 1—4., 8—9. Lószerszám-garnitúra egyes darabjai Celles les Waremme-ből (Belgium), Bruxelles, Musée du Cinquanteaire.² A lelet több példánya oly nagyfokú hasonlóságot mutat a pannóniai darabokkal, hogy néhányat közülük érdemesnek tartok bemutatni.³ Figyelemre méltó, hogy a leletben domború és lapos technikájú darab egyaránt előfordul, ami egykorú voltukat bizonyítja.

¹ A. É. III. 1940. 236. skk. I. XXIX—XXXVIII. t. A szövegben, mint „I. közl.” idézve.

² Saalb. Jahrb. VII. 1913. 60. l.; teljes lelet képe: 61. l.

³ A fényképeket Alföldi András professor úr volt szíves átengedni.

X. t. 1. Áttört veretekkel díszített bőrszíj, egyik taghoz csüngő kapcsolódik. A veretek domború technikával készültek, azonos darabok több szíjon is szerepelnek. Mintájuk : két stilizált, szemben álló állatpár (valószínűleg delfin). Állatok dekoratív szembeállítására igen gyakori a császárkori kelta művészetben ; más alakban előfordul pl. pénzeken⁴ kocsikerékvetőknél,⁵ emailos ékszereken.⁶

Pannoniából, Brigetióból, a belgiumiakkal azonos kis veretek kerültek elő szórványos leletként. Köztük egyik félig kész, tehát ez a típus helyben is készült.

Azonos alakú delfin-ábrázolás ismert, körben egymásután elhelyezve kocsivere-tek-nél és szügyelőnél : I. közl. XXXVI. t. 241. l.

X. t. 3. Brigetio. Komáromi múz. Félig kész öntvény. Esetleg csüngőnek szánták, mert fülezzet ; körülötte öntési maradvány. H. : 52 mm ; sz. : 26 mm ; fül sz. : 4 mm ; v. : 3 mm.

X. t. 2. Brigetio. Naturhist. Mus. 16931. Ketté törött kis veret. Hátlapján két fejes pecek. H. : 25 mm ; sz. : 18 mm ; v. : 3 mm.

X. t. 4. Brigetio. Komáromi múz. Az előbbiekkal azonos veret, két fejes pecekkel. H. : 28 mm ; sz. : 27 mm ; v. : 3 mm ; pecek h. : 5 mm.

Azonos töredék került elő Saalburg kasztellumából.⁷

X. t. 5. Aquileia. Aquileiai múz.⁸ A belgiumiakkal azonos veret. Ennél a példánynál láthatjuk, hogy a négy összekapcsolt állat önmagában teljes, zárt mintát alkot. A kép kb. természetes nagyságú.

X. t. 8., 10. Két egyforma típusú ismeretlen rendeltetésű veret ; lelh. : Intercisa. Két részből áll : kettős, szembeállított pelta-sor, végein fejes pecek van, tehát bőrre erősítették ; a karikán szíjat húztak át. A 8. sz.-ot valószínűleg bőrre ragasztották. Előlapjuk domború kidolgozású, hátlapjuk lapos.

X. t. 8. Intercisa. MNM 64/1903, 6. Töredékes. A peltás rész h. : 62 mm ; sz. : 16 mm ; v. : 3·5 mm ; karika á. : 45—52 mm ; pecek h. : 7 mm ; fej á. : 12 mm.

X. t. 10. Intercisa. Mus. f. Vor-u. Frügesch. Berlin. IV. d. 1196. Mérete az előbbivel azonos.

A weissenburgi kasztellumból azonos darab került elő.⁹

A pelta-sorhoz hasonló veretek több helyről ismertek pl. Zugmantelből három,¹⁰ Pfünzből,¹¹ Kipfenbergből egy darab.¹²

A **X. t. 1.** szíj egyik tagjához fül kapcsolódik, ebbe finom művű, lapos kidolgozású csüngőt akasztottak. Pannóniában gyakori a hasonló formájú csüngő, köztük egyik

⁴ A. Alföldi, Germania 19. 1935. 324 további irodalommal.

⁵ Alföldi, A. É. 1935. 190. skk. (263. skk.)

⁶ I. Sellye, Les Bronzes Émaillées de la Pannonie Romaine. Diss. Pann. Ser. 2. No 8. II. t. 14 ; III. t. 5, 13 ; XIII. t. 29—30. 49. l. 17. jegyz. 80. l. 255. jegyz.

⁷ Saalb. Jahrb. VI. 1927. V. t. 7. 55. l.

⁸ Alföldi András professor úr fényképfelvétele alapján ismertetem.

⁹ O. R. L. 72. (Weissenburg) VI. t. 26. 35. l.

¹⁰ O. R. L. 8. (Zugmantel) X. t. 14. és 69. l. — Saalb. Jahrb. VII. 1930. IX. t. 10. 45. l. további analógiákkal.

¹¹ O. R. L. 73. (Pfünz) XIII. t. 16.

¹² O. R. L. Strecke 14. Kipfenberg. 16. t. 9.

emailal van díszítve¹³. Itt csak egy példányt mutatunk be, a többi a csüngők tárgyalásánál fogjuk ismertetni.

X. t. 7. Ismeretlen lelhelyről. MNM. A füllel egyirányú merőleges vonal két mezőre osztja. A mezőkben egy-egy kifelé néző stilizált madár van. H. : 49 mm ; sz. : 39 mm ; v. : 2 mm.

X. t. 6. A belgiumi leletben nemcsak áttört, hanem kagyló alakú gombokkal díszített szíjak is előfordulnak. A kagylók között négyszögletes fülű, nagyobb bronzgombok vannak. Ezekre csüngőket akasztottak. A **XVI. t. 6.**, **XVII. t. 4—5.** áttört korongok alkalmazása talán azonos volt az előbbi csüngős tagokkal. A tömör csüngő formája megegyezik a környei¹⁴ és vajtai kocsileletek csüngőivel. A 6. sz. kép kb. természetes nagyságú.

X. t. 9. A belgiumi leletben két sügyelő-korong dísz is van. A hozzájuk kapcsolódó szíjakon az 1. számúval azonos veretek láthatók. A sügyelők lapos technikával készültek. Mintájuk nagyrésze kitörött, a megmaradt töredék alakja szerint a vajtai sügyelőhöz áll legközelebb : **XVI. t. 3.** Figyelemre méltó, hogy az áttörés alatt lemez van. Hasonló rendeltetésű pannóniai daraboknál ez eddig nem fordult elő. A kép kb. természetes nagyságú.

XI. t. 1—6., 10. Fínom művű áttört lemezek. Az első négy darab a belgiumi lelethez tartozik, az 5. sz. bulgáriai, a 6. és 10. sz. pannóniai származásúak. Erre a stílusra jellemző, hogy az öntött, domború kiképzésű daraboknál tipikus barokkos kelta vonalvezetés helyett, az eltérő technikai kivitel miatt is legtöbbször geometrikus-szimmetrikus mustrájú áttört díszítést mutat. Kivitele egész finom ; vékony lemezből fűrészelték ki a mintát. Ez a technika a lombfűrészelésre emlékeztet. Az áttörés alá csillogó fémlamezt vagy színes szövetanyagot helyeztek. A pannóniai anyagban ilyenfajta díszítő-tagok, melyek a külföldi példákkal egyező finomságúak volnának, nem találkoztunk eddig. Az egyetlen hasonló darab a **XIX. t. 4.** korong. Nálunk csak ékszereket készítettek ilyen finom munkával. A belgiumiakhoz hasonló alakú (**XIX. t. 5—6.**) pannóniai veretek mintája egyszerűbb, darabosabb. A bemutatott hasonló finomságú darabok páncél díszítő lemezek részei lehettek. **XI. t. 6., 10.**

XI. t. 1. Téglányalakú veret, alátétlemezzel. Az áttört mező két részre oszlik ; mintája nem soros beosztású, hanem az egész mezőt behálózza. Peremén hullámvonal fut, közte pontdíszek (szőlős inda ábrázolás). A kép kb. természetes nagyságú.

XI. t. 2—3. Ennek a két veretnek mintája majdnem teljesen egyező, csak a sorok egymásutánja nem egyforma. Mintája : árkádszerűen összekapcsolt vonalakból és karikasorból áll, váltakozó sorrendben. Peremük szőlődíszítése azonos az előbbivel. A 3. sz. kb. háromszoros nagyítás, a 2. sz. természetes nagyságú.

XI. t. 4. Veret alátét nélkül. Mintájában az árkádos sor megvan ; de új a keresztből összeállított két középső sor. Ez emlékeztet a **XI. t. 6.**, **XII. t. 6—7.**, **XVII. t. 6.**, **XVIII. t. 7.** stb. mintájára. Peremdíszítése az előbbiekkal azonos. A kép kb. természetes nagyságú.

¹³ *Sellye*, id. m. II. t. 11. és 48. l.

¹⁴ *Alapi Gy.*, Múz. és könyvt. Ért. 1913. 9. kép, 40. l.

XI. t. 5. Varna (Bulgária). Varnai múz. VI. 260. Hasonló veret. Mintája : négy sorban kis összekapcsolt karikák, átlós rácsozással. Pereme a rövidebb oldalon díszített volt. V. ö. **X. t. 6.** Nyolc pecekkel erősítették fel. A kép kicsinyített. H. : 64 mm ; sz. : 24 mm ; v. : 2 mm.

Ugyaninnen a **XIX. t. 5.** sz.-al azonos mintájú töredék került elő.

A **XIX. t. 4.** számú kiskundorozsmai korong mintája megegyezik a belgiumiakkal ; leírása : 93. l.

XI. t. 6. Brigetio. A Milch gy.-ből három különböző méretű áttört lemez került a Nemzeti Múzeumba. Valószínűleg páncélhoz tartoztak. Mintájuk hasonló az eddigiekhez ; itt csak egyik, — felirattal díszített — darabját ismertetem. Ez hajlott, 2 mm vastag, töredékes bronzlemez, belső részén ráforrasztott áttöréssel díszítve. Mintája : soros elrendezésben négy pelta, szárainál úgy összekapcsolva, hogy ezáltal ívelt keresztalakú minta keletkezik. (Gyakori más elrendezésben is : **XII. t. 6—7. stb.**) Felső részén áttört kidolgozású felirat volt, melyből a MESSO betűk maradtak meg, az utolsó betű törött. H. : 48 mm ; sz. : 40 mm.

XI. t. 10. Aquincum. Aquincumi múz. Z. V. 44. Ácsszerszám lelettel együtt talált páncél, egyik töredékes része¹⁵. A többi áttört darabot más alkalommal mutatjuk be, most a leletből csak ezt a töredéket ragadtam ki, hogy mintájának egyezését a belgiumiakkal bemutassam. A lelet többi áttört példánya is meglepő egyezést mutat a tárgyalt analógiákkal¹⁶.

XI. t. 8. A belgiumi lelethez két zabla tartozik. Egyiknél a két feszítő-korong áttört. Mintája : három áttört pelta, erős profilált keretbe foglalva. Az áttörés alatt lemez volt. Hasonló négyes elrendezésű minta látható, többek között az esztergomi ólom próbaöntvényen és egy pécsi korongon : I. közl. XXXVII. t. 1—3. A kép kb. természetes nagyságú.

XI. t. 7. Fejér megyéből. Székesfehérvári múz. 609. kis pelta alakú töredék, hátlapján két fejes pecék. Mintája megegyezik a belgiumi feszítőkorongéval ; valószínűleg hasonló rendeltetésű korong töredéke. H. és sz. : 22 mm ; v. : 2 mm ; pecék h. : 5 mm.

Intercisáról, (Mus. f. Kunst. u. Industrie, Wien. 349.) azonos alakú töredéket jegyeztünk fel, amelyen két szembehelyezett pelta maradt meg. Hátoldalukon egy-egy pecék. H. : 46 mm ; sz. : 22 mm ; v. : 2 mm ; szög h. : 6 mm.

A feldbergi kasztellum leletei között azonos alakú, négy peltából összeállított veret van ; minden pelta hátlapján szög¹⁷.

XI. t. 9. Belgiumi zabla. Ennél a példánynál a két feszítőkorong tömör. Közepén fül van, ebbe karika kapcsolódik. A karikán húzták át a gyeplőt. A perem felső részén négyszögű fül van, ehhez kettős lemez csatlakozik. Ezt a felerősítési módot a **XII. t. 1., XVI. t. 6., XVII. t. 1., 4—5.** sz. képeken látható korongok alkalmazásának kérdésénél is szem előtt kell tartani ; valószínűbb azonban, hogy az utóbbiak csüngő tagok voltak. A kép kb. $\frac{1}{3}$ nagyságban készült.

¹⁵ Nagy L., Bud. Rég. 1937. XII. 176. l. 11. kép.

¹⁶ U. o. 10. kép.

¹⁷ O. R. L. 10. (Feldberg) VI. t. 44. 24. l. 26. sz.

XII. t. Szíjelosztó- és csüngő korongok.

XII. t. 1a—b. Ságvár. (Somogy vm.) Szórványos lelet az erőd fala mellől. Ideiglenesen a MNM.-ban¹⁸ Technikája a domború kivitelű korongokhoz kapcsolódik, de mintája átmenetet képez a lapos kiképzésű példányokhoz v. ö. I. közl. XXXVII. t. és itt **XII. t. 4.** stb. Mintája: négy profilált nyúlvánnyal összekapcsolt pelta. Felerősítése, ill. a lószerszám-szíjakkal való összeköttetése részben a hátlaapon látható ellipszis alakú gombbal történt; emellett az alsó (valóságban felső) ívelt négyszög alakú fülbe szíjat húztak (esetleg csüngőt akasztottak), v. ö. **XI. t. 6.** A hátlaapon öntési maradványok látszanak: Á.: 76 mm; h.: 98 mm; v.: 4 mm; szög h.: 4 mm; fej h.: 27 mm.

XII. t. 2. Mursa-Eszék. Eszéki városi múz. Pelta alaku töredék. Valószínűleg hasonló — bőrre erősíthető — korong része. Hátlaapján fejes pecek. H.: 30 mm; á.: 22 mm; v.: 2 mm; pecek fej á.: 7 mm.

Intercisáról a MNM. leltári naplójában (90/1908, 77—78) az 1. sz.-al azonos mintájú kis szíjbujtató-korongot említene. V. ö. **XVIII. t. 2.**, **XVI. t. 4b.** A bujtató részen négy karika van átfűzve. Á.: 35 mm; karika á.: 23 mm.

XII. t. 3. Siscia. Zagrebi Horvát Nemz. Múz.¹⁹ Ismeretlen célra alkalmazott korong. Mintája hasonló az eddigiekhez: három kifelé forduló, domború kiképzésű pelta; két-két pelta visszahajló szarait félkör-vonal kapcsolja össze. Így három félkörív támaszkodik egy belső körre, amelyhez a pelták középső egyenes szára is kapcsolódik. A belső mintát három nyúlvány köti egy külső lapos körszalaghoz. (Hasonló: I. közl. XXXIII. t. 1.) Kis csatnyelv is van a belső körre erősítve, tehát itt vastag szíj volt befűzve. A korong hátán, ennek felerősítésére szolgáló szög nincs, tehát csak a két körös perem között átfűzött szíjakat tartották. Á.: 67 mm; a pelták v.: 3 mm; v.: 2 mm.

XII. t. 5. Torda (Dacia). Debreceni múz. Kisméretű lapos szíjelosztó, két oldalán négyszögletes füllel. Mintája: a peremhez három kis taggal erősített áttört pelta. Á.: 34 mm; h.: 53 mm; v.: 2 mm.

Pannoniából eddig ismeretlen ilyen mintájú példány, de a zugmanteli kasztellumból közöltek azonos darabot.²⁰

XII. t. 4. Viminacium-Kostolac. Zagrebi Horvát Nemz. Múz.²¹ A ságvárihoz hasonló mintájú szíjelosztó korong. Lapos kivitelben készült. Á.: 58 mm; h.: 81 mm; v.: 3 mm. Egyik füle töredékes.

Ismeretlen tiszántúli lelhelyről került a debreceni ref. coll. gyűjteményébe (lt. sz. 123.) hasonló szíjelosztó. Mintája: négy kifelé forduló lapos pelta. Hasonló: **XIII. t. 1—2.**, **4.** Két oldalán csonka kúpalakú fül.

XII. t. 6. Brigetio. Kállay gyűjt. Kisméretű szíjelosztó. Csak keskeny szíj húzható át rajta; domború felületen alkalmazták. Alsó részén törési nyom látszik, talán harmadik fül volt itt, v. ö. a **XIII. t.** sügyelőkkal. Mintája, (nagy része kitörött) a **7.** számmal volt azonos: négy szarainál összekapcsolt pelta. Mint látni fogjuk, gyakran alkalmazzák ezt a mintát. Á.: 27 mm; h.: 43 mm; v.: 1.5 mm.

¹⁸ Radnóti Aladár szíves közlése alapján ismertetem.

¹⁹ Képe: Strena buliciana. 1924. 106. l.

²⁰ Saalb. Jahrb. III. 1912. XIII. t. 6. 50. l.

²¹ Képe: Strena Buliciana. 30. l.

XII. t. 7. Sofia (Bulgária) Bolgár Nemz. Múz. 797—798. Két egyforma szíjelosztó korong. Mintájuk az előbbivel azonos. A perembe vájt lyukban kettős, szögekkel egybe tartott bronzlemez, ezekbe szíj volt erősítve. Á. : 47 mm ; lemez h. : 39—42 mm ; sz. : 9—11 mm.

Azonos mintájú szíjelosztó korongot ismerünk Petronellból. Traun gy. Pereménél négy karika, egyikben kettős bronzpánt. Á. : 42 mm ; v. : 2 mm ; lemez h. : 45 mm ; sz. : 13 mm.

XIII. t. Szügyelők.

XIII. t. 1—3. Lószerszám-lelet Nagyberki határából, a szalacscai szőlőhegyről (Somogy vm.). MNM. 2/1934, 1—2. A lelethez egy feliratos lószerszámdísz és áttört szügyelő korong tartozik. A feliratos lemez (**3. sz.**) ívelt téglányalakú ; oldalain négyszögalakú fülek, a két oldalsóban töredékes kettős pánt maradt meg. Az áttörés alatt bronzlemez van, négy lyukkal. A feliratot nem tudtam megfejteni. Vagy a készítő bronzműves nevét rejti, mint p. o. az *Aquis Hel(veticus) Gemellianus f(ecit)* feliratú kardhüvelyveretek,²² vagy pedig katonai akklamációt tartalmazott, amire szintén van példa.²³ H. : 79 mm ; sz. : 53 mm ; v. : 2 mm ; ép pánt h. : 47 mm ; sz. : 16 mm.

XIII. t. 1. Szügyelő-korong a ló két oldalán és hasa alatt futó szíj rögzítette. Mintája : négy kifelé forduló, közepén ellipszis alakú taggal összekötött pelta. Á. : 62 mm ; sz. : 82 mm ; v. : 2 mm.

XIII. t. 2. Siscia. Zagrebi Horvát Nemz. Múz.²⁴ Hasonló mintájú szügyelő, amely-nél a közepén megvastagodó keresztalakú és külső végein profilált tag választja el a négy peltát. Á. : 66 mm ; sz. : 78 mm ; v. : 2 mm.

XIII. t. 4. Novae (Bulgaria). Szófia, Bolgár Nemzeti Múz. 2883. Az előbbivel azonos, a használatban erősen meggörbült szügyelő ; peremén niello díszítéssel. A niello mintája : két egymás mellé állított pelta váltakozik egy-egy hatszirmú virággal. A perem belső részén ezüst berakásból álló kis négyszög-sor van. A külső részen is díszítés lehetett, de kiesett a berakása. A középpontban lyuk van, talán itt is megerősítették. Felső részén kis díszítő gomb van, három ezüst ponttal. Á. : 78 mm ; sz. : 104 mm ; h. : 99 mm ; v. : 3 mm.

XIII. t. 5. Brigetio. Kállay gyűjt. Törött szügyelőkorong. Mintája eltér az eddiektől : a négy pelta itt befelé fordul, köztük egy-egy kisebb, kifelé forduló pelta van. Belseje kitörött, de a frenzi (Germania) ép analógiák alapján feltételezhetjük, hogy kis korong volt a közepén.²⁵ Három füle volt. Á. : 67 mm ; v. : 2 mm.

A frenzi kocstileletben három ép példány van, melyek a brigetioival mindenben megegyeznek. Azonkívül két azonos mintájú szíjelosztó (u. o. 14. sz.) is ; továbbá több kisméretű veret, utóbbiak derékszögű vonalakkal határolt azonos mintából vannak összeállítva.

Novi Banovciból (Zagrebi Horvát Nemz. Múz.) ismeretes egy hasonló mintájú korongtöredék. Valószínű á. : 60 mm ; v. : 2 mm.

²² F. Stähelin, Die Schweiz in röm. Zeit. 1931. 414. skk. irodalommal.

²³ M. Abramic, Jahreshfte. 12, 1909. Beiblatt 113. skk.

²⁴ Erről a példányról Nagy Lajos professor úr szíves közlése alapján szerezhettem tudomást.

²⁵ Fr. Lehner, Bonn. Jahrb. 128. 1923. III. b. t. 15—42. l.

Dél-Franciaországból a St. Germain-en-Laye-i múzeumban (30678) hasonló szügyelő van. Mintája: négy kifelé forduló pelta, közepén kis korong, felső részén maszk van.²⁶ Hasonló ábrázolás a vajtai kocsikorongnál is látható, XVI. t. 1—2.

XIV. t. 1, 3—5. Áttört díszek a három környi (Komárom vm.) kocsileletből. Az első négykerekű kocsi maradványai közül (az 1 sz.) négy egyforma kocsiszekrény-veret került elő.²⁷ Komáromi múz. Mintájuk: négy rhombikus, lapos küllő, a közepén hosszúkas, kúposan kiemelkedő dudorral. Eltérő az eddigiektől, mert a szokásos díszítő elemek helyett ilyen egyszerűbb, geometrikusabb mustrával töri át a lemezt. Ez a következő példányokra is jellemző, p. o. 2, 6—7. XV. t. 1—2, 5—6.

A környi leletek több darabjánál előfordul egy hosszúkas alakú, élesen kiemelkedő, hátlapján üreges, profilált tag, mint itt a korong közepén látható (1 sz.). A csüngőknél, mint bújtató nyer elhelyezést (3 sz.), vagy önálló veretként szerepel az első és harmadik leletben. A korongok á.: 74—80 mm között változik; közepe 8 mm-re emelkedik ki; perem v.: 2 mm.

A harmadik kocsileletben hasonló töredékes korong van a Nemzeti Múzeumban (1/1935, 9). Megmaradt h.: 40 mm.

Az ostiai múzeumban hasonló nyolc küllős korong van; a küllők között, a külső peremnél kis gombok vannak. Á.: 72 mm.²⁸

XIV. t. 3. Hosszúkas bújtató-taggal összekötött csüngő v. ö. XVI. t. 4b.

XIV. t. 5. Azonos csüngő, a bújtató-tag itt hiányzik.

A lelethez tömör csüngők is tartoznak, ezek is hosszúkas bújtató-taggal voltak összekötve.²⁹ Formájuk teljesen megegyezik a vajtai (XVI. t. 4.) és a belgumi csüngőkkel (XI. t. 6.).

XIV. t. 4. Gyeplőkarika a második környi kocsileletből.³⁰

XIV. t. 3. Csüngő a harmadik környi kocsileletből. MNM. 1/1935, 6. Teljesen megegyezik az első leletben talált csüngőkkel (a kép kicsinyített). A csüngőkre és gyeplőkarikára még visszatérek részletesen a többi hasonló rendeltetésű példány tárgyalásánál.

XIV. t. 2. Novi Banovci. Zagrebi Horvát Nemzeti Múzeum. 46. Kocsikorong, vékony pléhből. Az áttörés két elnyúló trombita-mustrát alkot; két oldalán négyszög-alakú kivágás, közepén lyuk. Á.: 74 mm; v.: 2 mm.

Hasonló, törött korong került elő a feldbergi kasztellumból.³¹

XIV. t. 6. Brigetio. Komáromi múz. 1916. Felső részén karikával díszített szügyelő. Mintája a környi korongokhoz áll közel, a közepén kiemelkedő hosszúkas tag ugyanolyan. Á.: 62 mm; h.: 86 mm; sz.: 83 mm; v.: 2 mm; a közép 7 mm-re emelkedik ki, belseje üreges.

XIV. t. 7. Brigetio. Komáromi múz. 1914. Szügyelő. Felső részén félhold-alakú rész, mely talán amulettféle lehetett. Mintája, végein háromfelé ágazó — lilium-forma szárú — kereszt. Á.: 55 mm; h.: 75 mm; sz.: 74 mm; v.: 2 mm.

²⁶ A két utóbbi darabot *Alföldi András* professor úr jegyzetei alapján ismerem.

²⁷ *Alapi*, id. h. 10. kép.

²⁸ *Alföldi András* professor úr jegyzetei alapján ismerem.

²⁹ *Alapi*, id. h. 9. kép.

³⁰ *Alapi Gy.*, A. É. 1915. 338. l.

³¹ *Saalb. Jahrb.* VII. 1930. XXIV. t. 8. 86. l.

XV. t. Szügyelők.

XV. t. 1. Carnutum.³² Deutschaltenburgi múz. B. V. 425. Mintája csipkézett szélű szőlőlevél. Ez az ábrázolás ritka az áttört bronzok között; legközelebb még a bulgáriai dionysus-korong áll hozzá, ott azonban más a levelek alakja. (I. közl. XXXVIII. t. 2. 345. l.) Feltételezhetjük, hogy a carnuntumi szügyelőnek is dionysiakus jelentése volt. Á.: 64 mm; sz.: 80 mm; h.: 67 mm; v.: 2 mm.

XV. t. 2. Torda, Tündérszőlő (Dacia). Debreceni múz. Három szügyelő-korong. Összetartozásuk bizonytalan. Kerületük nem korong, hanem pelta. A közepéből három szétágazó egyenes indul ki, ezeket a peltán kívül eső vízszintes egyenes zárja le. Sz.: 74 mm; h.: 61 mm; v.: 2 mm.

XV. t. 3. Turnu Severin. Turnu Severin-i múz.³³ Szügyelő. Mintája három, a középén kiszélesedő taggal elválasztott befelé forduló pelta. Azonos a XXII. t. 8. sz. zabla-feszítő koronggal. Felső részén kis gomb van. Egyik füle letörött. A kép kb. $\frac{2}{3}$ nagyságú.

XV. t. 4. Torda (Dacia). Debreceni múz. Kisméretű négyfűlű szíjelosztó. Belső része két merőlegessel négy részre osztott. Minden részben egy-egy ívelt indaszerű kar. Ez igen gyakori ábrázolás a veretek és fibulák között, melyek rendszerint domború technikával készültek és nincs keretük. Á.: 36 mm; sz.: és h.: 46 mm; v.: 2 mm.

Azonos mintájú, kétfűlű, nagyméretű szíjelosztó került elő Zugmantel kasztellumából. Ennél a példánynál az áttörés alatt lemez van.³⁴

XV. t. 5. Brigetio. Komáromi múz. 1923. Kettétörött szügyelő. Mintája négy kis karikával a széles peremhez kapcsolt aránylag nagy középkör. Felső füle úgylátszik nyitott volt, mint a XIV. t. 7. sz.-nál. Á.: 48 mm; sz.: 66 mm; h.: 67 mm; v.: 2 mm.

XV. t. 6. Brigetio. Komáromi múz. Díszített szélű korong. A szokásos négy fül között, itt két gombbal díszített háromszöget is alkalmaztak. A perem belső része kiemelkedik; mintáját négyszirmú áttört levél alkotja. Sz.: 64 mm; h.: 66 mm; v.: 3 mm; közepe 7 mm-re emelkedik ki.

Sisciából, a kulpából (Zagrebi Horvát Nemz. Múz.), nagyméretű áttört vaskorong került elő. De kidolgozása, mintája (hat áttört levél, köztük ívelt vonalak) távolesik az áttört bronzok nagy részétől. Leginkább az utóbbi brigetioi koronghoz áll közel. Á.: 77 mm; v.: 3 mm.

XVI. t. 1—4. A vajtai (Fejér vm. székesfehérvári múz.) kocsilelet áttört díszei. Előkerült még tömör lószerszám csüngő, több gomb, bronzkancsó, korsó, üst, kétfűlű vasbutykos, ládaveretek, fogantyú maszk-ábrázolással, görög feliratú strigilis, vas-kules. A bronzkancsó, a Kr. u. I. századi Keszthely-Ujmajori sírmezőről származó egyik kancsóval rokon³⁵, a bronzkorsó nyakdíszítése közel áll egy III. sz.-i sommereini töredékhez.³⁶ A III. sz.-i datálás megfelel az áttört bronzoknak.

³² R. L. i. Ö. IX. 1908. 37. kép, 9. sz. és 38. kép, 79. l.

³³ Alföldi András professor úr fényképfelvétele alapján ismerem.

³⁴ Saalb. Jahrb. VII. 1930. IX. t. 18., 45. l.

³⁵ Radnóti A., A Pannoniai római bronzedények. Diss. Pann. Ser. 2. No. 6. 117. l.

XLVII. t. 2.

³⁶ U. o. 141. l. LIII. t. 1.

XVI. t. 1—2. Két egyforma kocsiveret (9642). Közepében maszk, körülötte négy kifelé álló pelta van, melyek közepéből egy-egy kétfelé hajló köríves szár indul befelé, ezek nyolcszöget alkotnak a maszk körül. Utóbbi valószínűleg la Tène remniszcencia és apotrofaikus alkalmazású. V. ö. egy délfraanciaországi szügyelőt 68. l. A középrész 9 mm-re emelkedik ki, hátoldalán üreges. Megerősítésnek nyomát nem látni, valószínűleg domború felületre ragasztották, vagy pedig négy szíj találkozásánál ezeket fűzték át rajta. Á.: mindkettőnél 74 mm ; v.: áttörés 2 mm ; a maszk 5 mm ; a keret 2.5 mm.

XVI. t. 3. Szügyelő (9641). Fülében töredékes kettős pánt maradt meg. A pánt közé borszíjat erősítettek. Mintája a korongokénál díszesebb. Négy kettős, áttört inda (hasonló : **XVII. t. 1.**) van egymással szembeállítva, közöttük dárdásküllőjű keresztthez hasonló minta. A közepén koncentrikus körökkel díszített korong. Közepe lyukas, talán itt is megerősítették. A perem szélénél a fülek között kis gombok vannak. (Egyik letörött.) Á.: 73 mm ; sz.: 93 mm ; h.: 84 mm ; v.: 3 mm ; a pántok sz.: 7—13 mm. Az alsóban megmaradt egy fejes pecék.

XVI. t. 4a—b. Három egyforma tömör csüngő. Hasonlítanak a környeiekhez. A bujtató tag is emlékeztet arra, de itt négyszögletes. Egyik példány csüngőrésze hajlított. Teljes h.: 64 mm ; ebből a csüngő h.: 49 mm ; sz.: 29 mm ; bujtató tag h.: 24 mm ; sz.: 14 mm ; v.: 8 mm. Egyik csüngő kisebb.

A lelethez még hat darab kis gombaalakú gomb is tartozik. M.: 15 mm ; fej h.: 15—20 mm.

XVI. t. 5. Siscia. Zagrebi Horvát Nemz. Múz. Ezüsttel bevont áttört korong. A közepéből kiinduló hosszú vaskampóval erősíthették fel. Mintája négy áttört levél, közöttük három-három kiszélesedéssel díszített egyenes tag van. Á.: 55 mm ; v.: 2 mm ; kampó h.: 56 mm.

XVI. t. 6. XVII. t. Csüngő tagok.

XVI t. 6. Siscia. Zagrebi Horvát Nemzeti Múz. Vékony vonalakból álló mintája keresztalakú idom által négy részre osztott körben egy-egy inda, mely a kör szélétől kiindulva, körbe csavarodik. Fent négyszögletes füle van. Alkalmazása hasonló a **X. t. 6.**-hoz. Á.: 50 mm ; h.: 55 mm ; v.: 2 mm.

XVII. t. 1—3. Bulgária. Lószerszámgarnitúra áttört veretei. Szófia, Bulgár Nemz. Múz.

XVII. t. 3. Nagyméretű korong. Közepe kúpos. A közép és a perem közti teret nyolc, váltakozva kifelé és befelé forduló, pelta tölti ki. (Azonos a **XIII. t. 5.** sz.-al.) A külső, két barázdával élénkített köralakú széles peremhez kívülről váltakozva két-két nagyobb és kisebb pelta kapcsolódik. A kisebbik át van lyukasztva, egyikben lánc maradt meg. A kidomborodó korong hátlapja üreges. Á.: 93 mm ; sz.: 119 mm ; h.: 125 mm ; a lánc h.: kb. 100 mm ; a középrész 8 mm-re emelkedik ki ; v.: 3 mm.

A leletben egy azonos korong töredéke is előkerült.

XVII. t. 2. Kisebb méretű szíjelosztó (?). Fínom, fűrészelt darab. Pereménél két ívelt vonallal díszített félköralakú fülhöz kettőspánt kapcsolódik, végébe karika van fűzve. Vele szemben (az alsó részen) a fül kitörött. A körbe foglalt minta tanúsága szerint a korong a valóságban úgy állott, hogy a pántok kétoldalt voltak (90°-ra balra csavarva képünkhöz képest). A körszalagban keresztalakú áttörés, melynek felső vége lándzsás,

két oldalsó végződése pedig egy-egy szívalakú levélben fut ki. A lándzsás végtől jobbra-balra egy-egy inda indul ki, valamint a szívalakú levélből is egy-egy. Á.: 44 mm ; sz.: 65 mm ; teljes h.: 116 mm ; nyél sz.: 15 mm.

XVII. t. 1. Öt egyforma korongalakú csüngő-tag. Mintája az átlukasztott belső részhez, valamint egymáshoz és a peremhez egyaránt kis nyúlványokkal összekötött, díszített köröcskék gyűrűjéből áll. Ez a minta előfordul finomabb kidolgozásban a téglány-lemezek egyik díszítő sorában, v. ö. **XI. t. 5** ; **XIX. t. 4. stb.** Á.: 88 mm ; h.: 103 mm ; v.: 3 mm.

XVII. t. 4. Aquincum. Aquincumi Múz. E. 244. Kisméretű, letörött fülű csüngő-tag. Kevés áttörést alkalmaztak ennél a darabnál : körbefutó inda-kacsok sorát vágta ki a lemezből. Mintája emlékeztet a **XVIII. t. 8.-ra**, az nagyobb méretű korong. Közepén lyuk van, valószínűleg itt is megerősítették. Á.: 45 mm ; v.: 2 mm.

Teljesen azonos darab került elő a zugmanteli kasztellumból.³⁷ Ugyaninnen még két hasonló darab ismeretes ; az egyik közepén megmaradt egy fejes pecék.³⁸

XVII. t. 5. Aquincum. Aquincumi Múz. E. 246. Csüngő-tag ; áttörése jóval több, mint az előbbié. Négy peltát vágta ki meglehetősen vékony lemezből. A peltákat félkörű kivágás övezi, ezek összetalálkozásánál két-két viráglevélszerű kivágás van. Használatban meggörbült. Á.: 44 mm ; h.: 54 mm ; v.: 1·5 mm.

Azonos darab került elő Mahler Ede intercisai ásatásából. MNM 28/1908, 153. Kopott, hajlott darab, füle törött. Mérete az előbbivel azonos.

A két utóbbival teljesen azonos ép csüngő került elő a Pfünzi kasztellumból.³⁹

XVII. t. 6. Carnunum. Deutschaltenburgi Múz. Csüngő (?) kis szalagfüllel. Kifűrészelt mintája a **XI. t. 6.** és **XII. t. 6—7**, távolabb a **XVIII. t. 7.** számokkal rokon : körlepből sugárszerűen kiinduló vonalakhoz nyolc csillagszerűen elhelyezkedő körív csatlakozik, kihajló végeiken bunkócskákkal. A körívvel érintkező perem pedig ellenkező irányú körívvel van csipkézve. A hátlaapon két pecék van. Talán nem csüngő, hanem csat egyik tagja volt ; lásd **XVIII. t. 7, 11.** Á.: 39 mm ; h.: 46 mm ; v.: 2 mm ; a szögek h.: 6 mm.

Hasonló mintájú csüngő ismeretes Mainzból, ennek peremén kis gombok vannak.⁴⁰

XVIII.—XX. t.

A most következő három táblán olyan bőrre erősíthető vereteket ismertetünk, melyekről nem mindig bizonyos, hogy koci- vagy lószerszámdíszek voltak-e, vagy övveretek. Mindenesetre tudjuk több esetben hasonló nyugati példányokról, hogy koci- vagy lószerszámdísznek alkalmazták őket. Ezért itt foglalkozunk velük.

XVIII. t. 1. Brigetio. Régebben a Tusla gy.-ben.⁴¹ Töredékes korong, belső részét négy inda tölti ki. Az indák a középről egy irányban indulnak ki. Lapos kidolgozás. Á.: 52 mm ; v.: 3 mm.

³⁷ Saalb. Jahrb. VII. 1930. XII. t. 10., 50. l.

³⁸ O. R. L. 8. (Zugmantel) XII. t. 4. és 3. sz. 88. l.

³⁹ O. R. L. 73. (Pfünz) XIII. t. 17. és 24. sz. 24. l., 53. sz. — Képe közölve még : Germania Romana II. V. IX. t. 10. l. — Winckelmann, Katalog Eichstätt, 1926. 188. l., 429. kép.

⁴⁰ Lindenschmit, Röm. Germ. Central Mus. 1889. XX. t. 17. 80. l.

⁴¹ Nagy Lajos professor úrtól kapott kép alapján ismertetem.

XVIII. t. 2a—b. Brigetio. Komáromi Múz. 2206. Kisméretű szíjáthúzó korong. Mintája aszimmetrikusan körbefutó indákból áll. Á.: 38 mm; m.: 12 mm.

XVIII. t. 3. Ismeretlen lelőhelyről. MNM. Vastag, használatban meggörbült korong. Mintája a következő: középső körből nyolc küllő ágazik szét. Minden második küllő egy-egy szembenéző, körbecsavarodó indapárt köt össze; az indák közép felé eső része nyolcszögű idomot zár le. Középe lyukas. Esetleg a felragasztáson kívül itt is megerősítették. Á.: 58 mm; v.: 3.5 mm.

XVIII. t. 4—5. Ezüstözött szíjveret garnitura Tokajról (Zemplén vm.) MNM. 39/1900, 1—5. Egy korongból és négy egyforma négyszögletes veretből áll. A korong közepén és peremén négy helyen pecek, vagy annak nyoma van, a középső pecek gombot erősít meg. A négyszögletes darabok négy sarkában és a közepén van pecek. Esetleg itt is volt középgomb, de az letörött. Mintájuk: a belső és a külső kör között hullámvonalú inda fut körül, ebből kifelé és befelé forduló levél ágazik ki. Minden második levelet trombitamustra támaszt alá. A korong á.: 46 mm; a gomb m.: 11 mm; v.: 2 mm; a négyszögek oldal h.: 42—47 mm; v.: 2.5 mm.

Az 1—5 sz. darabokhoz nagyon hasonlóak ismeretesek a nyugati provinciákból is. A feltűnő nagyszámú analógiákból csak az egész közelálló példányokat ismertetjük. Domború kivitelben készültek: a korai hedderneimi kasztellumból öt darab,⁴² továbbá a pfünzi kasztellumból egy vas és egy bronz,⁴³ a böhningi kasztellumból egy darab,⁴⁴ Schweizből, Dürtnerből,⁴⁵ és Luxembourgból egy nagyméretű, a pereménél gombokkal díszített korong.⁴⁶

A lapos kivitelű megfelelő korongok az osterburkeni,⁴⁷ zugmanteli⁴⁸ és niederbergi⁴⁹ kasztellumokban gyakoriak. A. Riegl a bécsi gyűjteményekből ismert egy hasonló korongot.⁵⁰

XVIII. t. 6. Aquileia. Aquileiai Múz.⁵¹ Közepén kiemelkedő gombját négyszög veszi körül, ebből nyolc leveles inda ágazik ki. (A kép kb. természetes nagyságú.)

XVIII. t. 7. Carnuntum. Deutschaltenburgi mus. B. L. 1375. Korong és téglányalakú tagból álló csat. A két darabot csuklószerkezet köti össze. A kettétörött korong mintája szabályos: körbefoglalt kereszt, szárai áttört szívalakú levelekké bővülnek ki; e levelek között egy-egy egymással szembenéző indacsavarulat. A geometrikus mintájú téglány szintén töredékes. Az utóbbi mintája emlékeztet a **XI. t. 6. XII. t. 6—7. XVII. t. 6. XIX. t. 2.** stb. darabokra. Á.: 50 mm; téglány h.: 45 mm; sz.: 23 mm; v.: 2 mm.

⁴² Lindenschmit, Röm. Germ. Central Mus. XX. t. 16, 9, 7. — L. Lindenschmit, Die Alterthümer unserer Heidnischen Vorzeit. I. k. III. f. 10. t., 2. és 10. l.

⁴³ O. R. L. 73. (Pfünz) XIII. t. 26., 52. l.

⁴⁴ O. R. L. 73a. (Böhning) II. t. 4., 10. l.

⁴⁵ Röm. Germ. Central Mus. XX. t. 11.

⁴⁶ U. o. 14. sz.

⁴⁷ O. R. L. 40. (Osterburken) VI. t. 35., 39. l. — Röm. Germ. Central Mus. XX. t. 6.

⁴⁸ O. R. L. 8. (Zugmantel) XII. t. 6.

⁴⁹ O. R. L. 2a. (Niederberg) VII. t. 7. 8. l.

⁵⁰ A. Riegl, Spätromische Kunstindustrie. Wien, 1927. XV. t.

⁵¹ Alföldi András professor úr fényképfelvétele alapján közölhetem.

Ugyanez a minta fordul elő egy szombathelyi téglányalakú veretnél is ; sokszor ismétlődik hasonló alakú díszeknél. Ezeket a kis bronzok között fogom egy következő alkalommal ismertetni.

Az osterburkeni kasztellumból is került elő hasonló csat.⁵²

XVIII. t. 8. Brigetio. MNM. 4/1933, 52. Nagyméretű töröttszélű korong. A perem alsó részéből kiindulva körbe egyik oldalon balra, a másikon jobbra kunkorodó indakacsok sora fut körül. (Hasonló : **XVII. t. 4.**) A középén levő áttörés nagy pelta alakját jelzi. A letörtött részen talán fül volt, ennél és a középén levő kivágásnál erősíthették fel a korongot. Á.: 70 mm ; v.: 1.5 mm.

XVIII. t. 10. Lelhelye ismeretlen. MNM. Mintája egy középső és négy hozzácsatlakozó körből áll. Hátlapján két fejes pecek van. Pereménél kettős fül, valószínűleg csuklós szerkezet egyik része. Tizenegy egyforma, a használatban meggörbült darab van még. Az egyik példánynál a koronghoz kapcsolódó négyszögalakú rész töredéke maradt meg. Á.: 33—36 mm ; pecek fej á.: 7—8 mm ; v.: 2 mm.

XVIII. t. 11. Lelhelye ismeretlen. MNM. A két korongból álló csat esetleg az előbbi darabokkal összefügg. Mintája : lándzsás végű kereszt által négy részre osztott körben a körszeleteket egy-egy közös szárból jobbra és balra kanyarodó voluta tölti ki. Hasonló a vajtai szügyelőhöz, **XVI. t. 3.** A csuklószerkezettel összekötött korongok hátlapján két-két fejes szög van. Domború felületen erősítették bőrre, mert mindkét darab meghajlott. Á.: 50 mm ; v.: 1.5 mm ; szög fej á.: 10 mm ; h.: 6—7 mm.

XVIII. t. 9. Aquileia. Aquileiai múz.⁵³ Kisebbméretű korong. Mintája az előzőhöz hasonló : három rombuszalakú (szélesebb lándzsás tag) idommal elválasztott kettős indakacs. Hátlapján két fejes pecek. A kép kb. természetes nagyságú.

XIX. t. 1—3. Két nagyméretű korong és hasonló technikájú kisebb csat. Valószínűleg úgy készítették, hogy középső fűrészelt mintáját kész alapra forrasztották.

XIX. 1. Brigetio. Kállay gyűjt. Nagyméretű profilált keretű korong. Középén körbefoglalt, keresztalakú díszítmény, körülötte nyújtott „S” alakú vonalakkal összekötött körök helyezkednek el. Ez a minta a trombitamustrára emlékeztet. A középén a minta alatt négy szimmetrikusan elhelyezett lyuk van. A középső lyukban esetleg gomb volt. Rendeltetése bizonytalan. Pereme egy helyen kitörtött. A hátlaon a törés mellett és vele szemben csuklószerkezet nyoma látszik. Pereménél lyuk van, vasszög lehetett itt, mert rozsdás. Á.: 72 mm ; v.: a peremnél 3 mm ; az áttörés 1.5 mm.

XIX. t. 2a—b. Brigetio. Kállay gyűjt. Az előbbihez hasonló korong. Díszesebb mintája a **XII. t. 6—7** és **XVII. t. 6.** sz.-mal rokon. Középén kiemelkedő gomb van, e körül kis körben négyszirmú rozetta. Kívüle hat kifelé forduló pelta helyezkedik el, a sodrott körbe foglalt és domborodó külső kereten belül. Profikált széle törött. Felerősítése a peremen lévő, kifelé hajló fejes pecekkel és a vele szemben levő karikával, a fibulák megerősítésére emlékeztető módon történhetett. Á.: 78 mm ; v.: 3 mm ; pecek fej h.: 8 mm. A két darab (**XIX. t. 1—2.**) valószínűleg összetartozott.

XIX. t. 3. Carnuntum. Deutschaltenburgi mus. Két részből álló csat. Köralakú tagjának belső mintája négy kifelé forduló gombosvégű peltából áll. Kiemelkedő peremét

⁵² O. R. L. 40. (Osterburken) VI. 27.

⁵³ *Alföldi András* professor úr fényképfelvétele alapján ismerem.

vájatokkal váltakozó sugár-irányban szétágazó bemélyített vonalak tagolják. Külső részén gombok és áttört díszítés nyoma látszik. A csat másik része hosszúkás, profilált, a téglány négy sarkainál négy gombbal, végén áttört peltával díszítve. A két tagot csukló-szerkezet kötötte össze. Mindkettő hátlapján több szög van. Á.: 40 mm; v.: 3 mm; a hosszúkás tag h.: 65 mm; sz.: 21 mm; v.: 3 mm.

Kissé eltérő, de rokon csat töredéke került elő a zugmanteli kasztellumból.⁵⁴

XIX. t. 4. Kiskúndorozsma. (Csongrád vm.) Szegedi Múz. 43.² Igen finom, fűrészelt művű korong. Az áttört részt aranyozott bronzlemezre forrasztották. A bronzlemez a pereménél levő szegekkel vaslemezre erősítették. Az áttörés mintája megegyezik a belgiumi téglány veretekkel **XI. t. 1—4.** Közepén gomb emelkedik ki, körülötte négy szalagban helyezkednek el az áttört körsávok. A legbelső mezőt sugaras vonalak tagolják. A következő mezőben fekvő „S” alakú vonalak kapcsolódnak össze. Majd egy sérült szalagban díszesebb indák következtek. A peremig erő sávban kapuivalakú tagok sora egy-egy apró kis vonallal van a külső szélhez erősítve. Á.: 66 mm; az áttörés v.: 1 mm; egész v.: 4 mm.

XIX. t. 5—6. A nagyszámú pannoniai téglányveretekből itt csak két darabot mutatok be, a többi a kis bronzok között fogom tárgyalni. E két darab áll t. i. még legközelebb az előbbi korong, a belgiumi és a varnai (**XI. t.**) téglánylemezekhez.

XIX. t. 5. Biatorbágy. (Pest vm.) MNM. 869/27. Profilált kerete rövidebb oldalán díszített szélű; alátét lemeze van. Egyik keskeny oldalán csukló-szerkezet. Hátlapján két fejes pecék van. Mintája: két szemben álló lépcsős minta körül összekapcsolt körök. Teljes h.: 77 mm; sz.: 41 mm; v.: 3 mm.

XIX. t. 6. Siscia. Zagrebi Horvát Nemzeti Múz. Alátét nélküli, fűrészelt technikával készült finomabb példány. Két keskenyebb oldalát pelta díszíti. A két pelta közelében egy-egy fejes pecék van. Belső mintája: az előbbire emlékeztető lépcsőzetes rácsmustra. H.: 63 mm; sz.: 22 mm; v.: 2 mm.

XX. t. Különböző rendeltetésű korongok.

XX. t. 1. Intercisa. MNM. 28/1906, 16. Mahler Ede ásatásából, a IV. sz.-ig nyúló sírmezőből került elő. (12 sír) Bőrré erősíthető korong. Mintája négy befelé forduló pelta, hasonló a **XII. t. 1.** sz. példányhoz. Kivitele lapos. Hátlapján négy pecék van. Á.: 50 mm; v.: 2 mm.

XX. t. 2—3. Kétféle méretcsoportban előforduló egyforma mintájú veretek. Mintájuk az előbbivel azonos, körgyűrű-szegély nélkül. A nagyobb méretű **3. sz.** hátlapján fül van (hasonló alkalmazású darab hátlapját lásd I. közl. XXXVII. t. 4.). A kisebbiken (**2. sz.**) négy pecék látható.

XX. t. 2. Intercisa. MNM. 92/1905, 6. Á.: 42 mm; v.: 3 mm.

Azonos fibula került elő Mursáról. Eszéki városi múz. Tüskéje törött. H.: 33 mm; sz.: 25 mm; v.: 2 mm.

XX. t. 3. Brigetio. Komáromi múz. Pereme recézett. Valamennyi példány mérete: h.: 50—52 mm; sz.: 45 mm; v.: 2 mm; fül sz.: 18 mm; m.: 14 mm.

Brigetióból még két darab került elő, egyik a volt Tusla gy.-ből való; a másik a Naturhist. Mus.-ban van (16931). Utóbbi kettőtörött.

⁵⁴ O. R. L. 8. (Zugmantel) X. t. 61.

⁵⁵ Az egész leletegyüttesről lásd *Párducz Mihály* cikkét XXVII t. 1. sz.

Intercisáról két példányt ismerek, egyik a MNM.-ban van (66/1906, 515), a másik (törött szélű darab) a székesfehérvári múzeumban.

Carnuntumból két darab került elő, egyik törött. (Deutschaltenburgi mus. B. L. 1372 és 1379 lt. sz.)

A lauriacumi táborból,⁵⁶ Mursáról (eszéki mus. 3370), Surdukról (Zabrebi Horvát Nemzeti Múz.) egy-egy darab került elő. Ismeretlen pannoniai lelhelyről a Kunsthist. Mus.-ban (3403) őriznek Bécsben egy törött példányt.

Dáciából nyolc darabot ismerek : hat darabot Tordáról (Debreceni múz.). A gyulafehérvári múzeumból (1791) egy darabot. A. Riegl. Kolozsvárról egy díszesebb példányt közöl.⁵⁷ Zugmantelből egy azonos, törött darab került elő.⁵⁸

XX. t. 4. Brigetio. MNM. 4/1933, 53. Az előbbiekkal azonos alkalmazású, eltérő mintájú korong. Mintája szvasztika-szerű, köralakú pereme belül körívesen csipkézett. A la Tène ornamentika hatása ez. Á.: 48 mm ; v.: 3 mm ; fül sz.: 16 mm ; m.: 9 mm.

Még két példányt ismerek : egyik Mursáról való (eszéki múz. 3571), ez töredékes ; a másik ismeretlen pannoniai lelhelyről került a MNM.-ba. Méretük megegyezik a brigetioiéval.

XX. t. 5. Torda (Dacia). Debreceni múz. Mintája : keretbefoglalt triquetrum. Vagy bőrre ragasztották, vagy három szíj találkozásánál alkalmazták. Négy egyforma darab. Á.: 50 mm ; v.: 2 mm.

Azonos mintájú lószerszám-csüngő került elő Wiesbadenből.⁵⁹

XX. t. 6. Carnuntum. Deutschaltenburgi mus. B. L. 1344. A körbe foglalt kereszt szárai között egy-egy balra futó inda-kacs. Hátlapján a 3—4 sz.-hoz hasonlóan, fül van. h.: 53 mm ; v.: 3 mm ; fül sz.: 13 mm ; m.: 9 mm.

XX. t. 7. Mursa. Eszéki múz. 4569. Nagybobbmértű korong. Mintája az eddigiekhez hasonló ; három egyirányú inda között, a perem felé kiszélesedő vonalak láthatók. Egyik törött. Valószínűleg bőrre ragasztották. Á.: 71 mm ; v.: 3 mm.

XX. t. 8. Fejér vm.-ból. Székesfehérvári múz. Kisebb méretű korong. Mintája : kettős körkeretbe foglalt áttört pelta-idom. Valószínűleg bőrre ragasztották, vagy három szíj találkozásánál alkalmazták. Á.: 56 mm ; v.: 2 mm.

XX. t. 9. Mursa. Eszéki mus. 3465. Kis korong. Belső pereme csipkézett, közepén két, rombuszokkal díszített átló találkozásánál kúpos rozetta emelkedik ki. Hátlapján három pecek, a rozettánál kis henger. Á.: 46 mm ; v.: 2 mm ; rozetta m.: 7 mm ; henger h.: 16 mm ; á.: 5 mm.

XXI. t. 2—3. Stara Zagora. (Bulgária.) Stara Zagorai múz. Kocsilelet áttört díszei.

3. sz. Nagyméretű préselt, közepén kivágott lemez. Pereménél nyolc fül lehetett eredetileg. Ezek közül hathoz kis hosszúkás áttört díszek kapcsolódtak (mint a 2 sz.) Két, egymással szemben álló nyúlvánnyal ellátott fül a többinél kisebb lyukú. A korongon levélalakú kiemelkedések vannak. A lemezhez erősítve öt áttört dísz maradt meg, külön pedig tíz darab. Méretük, mintájuk egyforma : két szembeállított pelta. Az egyes

⁵⁶ R. Li. Ö. IX. 1908. 111. l. 54. kép, 4. sz.

⁵⁷ Riegl, id. m. XV. t.

⁵⁸ O. R. L. 8. (Zugmantel) XII. t. 19. 88. l. 18. sz.

⁵⁹ Lindenschmit, id. m. II. k. X. f. 3. t., 2. l.

darabokat keskenyebbik oldalainál csuklószerkezettel kötötték egymáshoz. Lemez á.: 130 mm ; v.: 2 mm ; téglányok h.: 50 mm ; sz.: 23 mm ; v.: 2 mm ; képünk kb. $\frac{1}{5}$ -re kicsinyített ; a 2 sz. kb. $\frac{1}{2}$ nagyságú.

XXI. t. 4—7. A bulgáriaiakhoz hasonló mintájú pannoniai veretek.

XXI. t. 5. Brigetio. Felissig gy. Félig kész öntvény. H.: 46 mm ; sz.: 23 mm ; v.: 3 mm.

XXI. t. 4. Intercisa. MNM. 14/1907, 136.⁶⁰ Emailos millefiorival díszített szíjbujtató. Alkalmazása azonos a **XX. t. 2a—b.** darabokéval. H.: 45 mm ; sz.: 30 mm ; m.: 9 mm.

XXI. t. 6. Aquincum. Aquincumi múz. Töredék. Egy keretben több szembenállított pelta volt sorbaállítva. Hátlapján fejes pecek. H.: 37 mm ; sz.: 22 mm ; v.: 2 mm ; a pecek h.: 5 mm ; á.: 7 mm.

XXI. t. 7. Lelhelye ismeretlen. Érem- és Régiségtani Int. gy. Egyik keskenyebb oldalán pelta-forma idomban végződő veret. Belső áttört mintája a 4 sz.-mal azonos. Hátlapján két fejes pecek. H.: 56 mm ; sz.: 23 mm ; v.: 2 mm ; pecek h.: 6 mm ; á.: 7 mm.

Azonos alakú, hasonló mintájú veretek Pannoniában igen gyakoriak, de csupán a minta hasonlósága miatt nem sorolhattam mindegyiket más adat hiányában a lószerszámveretek közé. Ismertetésükre egy későbbi alkalommal térek rá.

XXI. t. 1. Aquileia. Aquileiai múz. Az előbbiekhöz hasonló keskeny, hosszú áttört pánt. A két rész csuklósszerkezettel kapcsolódik egymáshoz. Mérete alapján feltételezhetjük, hogy lószerszámdísz lehetett. A kép kicsinyített.

XXI. t. 8—9. Turn Severinből. U. o. a múzeumban⁶¹. Két nagyméretű négyszögletes áttört veret. A 8 sz. mintája : balról két pelta, ezekből egy-egy visszahajló vonal ágazik kétfelé. H.: 75 mm ; sz.: 61 mm ; peremen fejes pecek. A kép kb. $\frac{2}{3}$ nagyságú.

A 9 sz. mintája : három sorban helyezkedik el. A két szélső tükörképe egymásnak : két-két kacsokkal díszített keltás vonalvezetésű aszimmetrikus inda. A középső sor díszítése szimmetrikusan rendezett. Közepén négy küllős karika, két szélén szívalakú levél és összekapcsolt pelta tag. Sarkaiban lyukak vannak, ezekenél erősítették fel. H.: 83 mm ; sz.: 59 mm ; a kép kb. $\frac{2}{3}$ nagyságú.

XXI. t. 11. Razgrad. (Bulgária.) Razgradi múz. Lószerszámleret. Két egyforma, áttört csüngő-taggal díszített pánt került elő. A pántok egy karikából ágaznak szét háromfelé ; összekapcsolásuk visszahajló füllel történt. A csüngő áttört részét két szembe fordított pelta alkotja, közöttük négyszögalakú kivágás van. Az egyik példánynál vasmaradvány van ezen a helyen ; esetleg ide is akasztottak valamit. Az áttört rész sz.: 55 mm ; h.: 80 mm ; v.: 4 mm ; a kép kb. $\frac{2}{3}$ nagyságú. A lelethez több pánttöredék is tartozik.

XXI. t. 12. Tuden (Észak-Bulgária). Szófia Bolgár Nemzeti Múz. 6367. Hasonló alakú egyszerűbb mintájú azonos rendeltetésű csüngő. A használatban meghajlott. H.: 59 mm ; sz.: 39 mm ; v.: 3 mm.

⁶⁰ Sellye, id. m. XIV. t. 10. 82. l.

⁶¹ A három utóbbi darab képét Alföldi András professor úr fényképfelvétele alapján ismertetem. A 8—9. sz. publikálási engedélyét Barcacila igazgató úrnak köszönjük.

A zürichi múzeumban van egy hasonló mintájú, azonos rendeltetésű csüngő.⁶²

XXI. t. 10. Brigetio. Komáromi múz. 1915. Esetleg hasonló rendeltetésű darab. Az elipszis alakú kivágásnál erősítették meg. Két oldala áttört, kissé geometrizáló mintájú. H.: 58 mm ; sz.: 47 mm ; v.: 1.5 mm.

A rajnai limesz kasztellumokból több teljesen megegyező lemez került elő, így pl. Zugmantelből több darab.⁶³ Altenburg-Heftrichből egy darab.⁶⁴

XXII. t. Áttört zablafeszítők.

XXII. t. 1—3. Egyforma áttört zablafeszítő díszítések. Rendeltetésüket a feldbergi kasztellumból származó, rekonstruálható analógiák határozzák meg.⁶⁵ Alkalmazásuk hasonló volt a belgiumiakhoz **XI. t. 8—9.** Pannoniában hasonló alakú díszek nagy számban fordulnak elő, de rendeltetésük sokszor nem határozható meg pontosan.

XXII. t. 1. Lelhelye ismeretlen. Egri érseki líceum gyűjt. Négy egyforma példány. Díszes peltamintát ábrázol ; két, karikába, illetve fülébe fűzhető pánttal erősítették fel. Egyik példánynál kettőslemez maradt meg a kisebbik fülbe, egy másik példánynál vas-szög maradványa látszik. H.: 68 mm ; sz.: 48 mm ; v.: 3 mm.

XXII. t. 2. Lelhelye ismeretlen. Wien, Kunsthist. Mus. 3402. Egészen olyan, mint az előbbi. A kerek fülben három pántmaradvány van. A használatban meghajlott. H.: 63 mm ; sz.: 53 mm ; v.: 3 mm.

Azonos példány került elő Novi Banovciról Zagrebi Horvát Nemzeti Múz.⁶⁶ Mérete az előbbivel azonos.

XXII. t. 3. Dranovec (Bulgaria). Razgradi mus. 99. Az előbbiekkal egyező példány. A használatban meghajlott. H.: 67 mm ; sz.: 54 mm ; v.: 3 mm.

XXII. t. 8. Brigetio. MNM. Hasonló rendeltetésű korong, mint az előbbiek. Pere-ménél négyszögletes fül van, vele szemben merőleges lezáró egyenes zablá-pálcika, közepén karika (a 4—6 sz.-nál is megtalálható ez az egyenes pálcika). A korong mintája : három pelta, köztük lekerekített rombuszok (lándzsataghoz hasonló). V. ö. **XV. t. 3.** szügyelővel. Hátlapján öntési maradványok látszanak. H.: 92 mm ; á.: 60 mm ; v.: 3 mm.

XXII. t. 5. Carnuntum. Deutschaltenburgi mus. Az előbbihez hasonló rendeltetésű zablarész. Az egyenes egyik oldalán karika, vele szemben kettős inda-mustra van. H.: 69 mm ; karika á.: 20 mm.

XXII. t. 6. Dunamócs. (Fleissig gy). Hasonló nagyobbméretű zablatag. Az egyenes pofázó-pálcika egyik oldalán karika, szembe vele pelta-féle alakú nyúlvánnyal összekapcsolt négyszögletes fül van. H.: 98 mm ; sz.: 54 mm ; v.: 3 mm.

Saalburgból hasonló példány került elő, hátlapján fejes szög.⁶⁷

⁶² *Lindenschmüt*, id. m. II. k. VIII. f. 5. t., 2. sz.

⁶³ O. R. L. 8. (Zugmantel) XII. t. 12. 87. l.

⁶⁴ O. R. L. 9. (Altenburg—Heftrich) II. t. 4. 7. l., 9. sz. További analógiákkal.

⁶⁵ O. R. L. 10. (Feldberg) 25. l. VI. t. 22—24. sz.

⁶⁶ Képe : *Strena Buliciana*, 26. l.

⁶⁷ *Saalb. Jahrb.* VI. 1927. VII. t. 55. l.

XXII. t. 4, 7. Az előbbiekhöz hasonló rendeltetésű domború technikával készült példányok. Mindkettőnél az egyenes pálca-tag csak lezárja a mintát; hozzá rögzítő rész nem kapcsolódik.

XXII. t. 4. Brigetio. Kállay gyűjt. Törött darab. Mintájából csak egy áttört peltaszerű tag és egy kis nyúlvány maradt meg. Mintája azért érdekes, mert a pálcika mellett két szembenéző pelta közé nem rajzos mustrát, hanem használati formát applikáltak: olyan tagot, mint amilyen a **XXII. t. 6.** sz. pálcával van egyesítve, s amilyen a gyeplőkarikák között gyakori.⁶⁸ Ez itt szíjbefűzésre szolgáló fül. Hátlapja síma. H.: 62 mm; sz.: 51 mm; v.: 5 mm.

XXII. t. 7. Ismeretlen lelhelyről. MNM. Az egyenes taggal szemben négyszög-alakú fül. Rövidebb oldalát egy-egy pelta határolja, köztük geometrikus minta. H.: 61 mm; sz.: 50 mm; v.: 3 mm.

LAKOSNÉ SELLYE IBOLYA.

⁶⁸ V. ö. A. Alföldi—A. Radnóti, Hoffiller Festschrift, 1940. XXVII. t. 4.

VUE D'ENSEMBLE DES OBJETS DE BRONZE AJOURÉS DE PANNONIE. II.

Pl. X—XXII. Garnitures de char et de harnais.

Dans mon premier article consacré aux objets de bronze ajourés¹ j'ai passé en revue les anciens décors de char. Au point de vue de la technique, ce groupe présente un aspect assez homogène. Leur style remonte aux traditions des formes celtiques ; les motifs sont modelés avec des lignes recourbées énergiques.

Cette fois, je vais m'occuper de certains décors de char et de harnais qui, par rapport aux motifs et à l'exécution, forment la transition vers une autre tendance de la technique. Quoique les éléments essentiels restent les mêmes, les motifs font preuve d'un arrangement plus soigné et d'un respect plus prononcé des formes géométriques. Leur exécution est caractérisée par la surface aplatie, et les motifs ont pour trait particulier les „peltas“ symétriquement disposées (Pl. XIII, XVI, XXII).

En ce qui concerne l'autre tendance de l'évolution, les lignes y deviennent de plus en plus délicates et les motifs gagnent en complexité, malgré que les éléments fondamentaux restent invariables (Pl. XVIII, XIX).

Les décors de char et les poitrails présentés sur les planches XIV—XV forment un groupe à part des objets aplatis, où la „pelta“ ne se rencontre plus.

Parmi les objets que nous passons en revue, on trouve, outre les garnitures de char et de harnais, même d'autres spécimens d'une destination inconnue. A propos de ces derniers, on peut établir qu'ils devaient être fixés sur cuir, mais on ignore s'il s'agissait d'une sorte de ceinture ou des courroies du harnais. D'une manière générale, j'ai classé dans ce groupe de caractère incertain tous les objets aux dimensions considérables. En outre, il est possible de rencontrer aussi parmi les petits objets de bronze des décors de harnais, puisque même parmi les garnitures de harnais authentiques on peut démontrer la présence de certains objets (pendeloques)¹ soigneusement ouvrés. Dans le présent article je n'ai rattaché aux pièces de harnais que ceux pour lesquels nous avons des analogies absolument sûres. Quant à l'appartenance de plusieurs objets isolés et de destination incertaine, je cherche à l'établir d'après le témoignage des trouvailles relatifs aux chars qu'on a découvertes en d'autres provinces. C'est pourquoi j'ai inséré la reproduction de quelques objets ajourés qui ont été retrouvés en Belgique et en Bulgarie dans des groupes nettement délimités.

¹ A. É. III. 1940. p. 236 et suiv. Pl. XXIX—XXXVIII.

Pl. X, 1, 6, 9; pl. XI, 1—4, 8—9. Pièces d'une garniture de harnais retrouvée à Celles-les-Warennnes (Belgique). Bruxelles, Musée du Cinquantenaire.² Plusieurs objets présentent tant d'analogies avec les pièces pannoniennes que j'ai jugé utile d'en reproduire quelques-uns.³ Il est curieux de remarquer qu'on y rencontre côte à côte des pièces bombées et aplaties ce qui prouve qu'elles datent toutes d'une seule et même époque.

Pl. X, 1. Ceinture ornée de pièces ajourées. Une d'elles soutient une pendeloque. Ces pièces sont bombées; on trouve des objets analogues sur plusieurs courroies. Leur motif décoratif présente deux animaux stylisés (probablement deux dauphins), placés l'un en face de l'autre. Cette disposition est fréquente dans l'art celtique de l'époque impériale; on en retrouve d'autres variantes même sur des monnaies,⁴ des barres empêchant le frottement des roues contre la carrosserie et des bijoux émaillés.

En Pannonie, notamment à Brigetio on a découvert comme trouvailles isolées de menus bronzes, identiques à ceux de Belgique. Un d'eux, resté inachevé, a dû être fait sur place.

Pour d'autres dauphins analogues et disposés en cercle sur des décors de char et de poitrail cf. mon premier art. pl. XXXVI, p. 241.

Pl. X, 3. Brigetio. Musée de Komárom. Moulage inachevé, destiné peut-être à servir de pendeloque. Pourvu d'une anse. Autour de lui, on retrouve les traces de la fonte. Longueur : 52 mm. Largeur : 26 mm. Largeur de l'anse : 4 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. X, 2. Brigetio. Naturhist. Museum. Mus. 16931. Petit bronze brisé en deux. Au revers, deux clous à tête. Longueur : 25 mm. Largeur : 18 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. X, 4. Brigetio. Musée de Komárom. Bronze identique avec les précédents et pourvu de deux clous à tête. Longueur : 28 mm. Largeur : 27 mm. Épaisseur : 3 mm. Longueur du clou : 5 mm.

On a retrouvé un fragment identique au château de Saalburg.⁷

Pl. X, 5. Aquilée. Musée de cette ville.⁸ Bronze identique à ceux de Belgique. Cette fois les quatre animaux réunis forment un motif fermé. Notre reproduction rend à peu près la grandeur réelle de l'objet.

Pl. X, 8, 10. Deux pièces représentant le même type, mais ayant une destination inconnue. Lieu de la découverte : Intercisa. Ces objets se composent de deux parties : on y trouve deux séries de „peltas“, avec, au bout, un clou à tête qui suffit à prouver que les objets étaient fixés sur cuir et qu'on enfilait une courroie dans le cercle. L'objet n° 8 était probablement collé sur cuir. La partie antérieure est ouvree en relief, le revers est aplati.

Pl. X, 8. Intercisa. Musée National Hongrois. Inventaire : 64/1903 6. Fragment. Longueur de la section à „pelta“ : 62 mm. Largeur : 16 mm. Épaisseur : 3,5 mm. Diamètre : 45—52 mm. Longueur du clou : 7 mm. Diamètre de la tête : 12 mm.

² Saalb. Jahrb. VII. 1913, p. 60; pour une vue d'ensemble de la trouvaille v. p. 61.

³ Les photos sont dues à l'amabilité de mon professeur, M. André Alföldi.

⁴ A. Alföldi, Germania, XIX, 1935, p. 324, avec bibliographie.

⁵ A. Alföldi, A. É. 1935, p. 190 et suiv. (p. 263 et suiv.).

⁶ I. Sellye, Les Bronzes émaillés de la Pannonie Romaine. Diss. Pann. Sér. 2. N° 8. Pl. II, 14; pl. III, 5, 13; pl. XIII, 29—30. P. 49, note 17, p. 80, note 255.

⁷ Saalb. Jahrb. VI. 1927. Pl. V. 7, p. 55.

⁸ Je le décris d'après la photo de M. A. Alföldi.

Pl. X, 10. Intercisa. Mus. f. Vor- u. Frühgesch. Berlin. IV. d. 1196. Dimensions identiques.

Au „castellum“ de Weissenburg on a découvert une pièce identique.⁹

Des objets ressemblant à ces séries de „peltas“ ont été retrouvés en plusieurs endroits : p. ex. trois à Zugmantel,¹⁰ un à Pfünz¹¹ et un à Kipfenberg.¹²

A l'anse de l'objet **X, 1.** on a attaché une pendeloque aplatie et finement ouvree. En Pannonie les pendeloques de ce genre sont fréquentes, l'un d'elles est émaillée.¹³ Cette fois nous n'en présentons qu'un seul spécimen, les autres seront traités à propos des pendeloques.

Pl. X, 7. Origine inconnue. Musée National Hongrois. La ligne perpendiculaire placée dans l'axe de l'anse divise l'objet en deux champs, dont chacun renferme un oiseau stylisé. Longueur : 49 mm. Largeur : 39 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. X, 6. Parmi les trouvailles de Belgique on rencontre non seulement des objets ajourés, mais aussi des courroies ornées de boutons conchiformes. Entre les conques il y a des boutons de bronze à l'anse carrée, soutenant des pendeloques. L'application des disques ajourés (**XVI, 6** et **XVII, 4—5**) paraît avoir été identique avec celle des pendeloques mentionnées ci-dessus. La forme de cette pendeloque massive est identique à celle des pendeloques de Környe¹⁴ et de Vajta. L'image n° 6 correspond à peu près à la grandeur naturelle.

Pl. X, 9. Parmi les trouvailles de Belgique il y a aussi deux disques servant à décorer des poitrails. Sur les courroies qui s'y attachaient, on retrouve des décors identiques au n° 1. Les poitrails étaient aplatis. Leur ornementation est considérablement détériorée ; ce qui en reste, ressemble surtout au poitrail de Vajta.

Pl. XVI, 3. Il est à remarquer que sous la partie ajourée on voit une plaque. Les objets analogues de Pannonie ne présentent pas cette particularité. L'image reproduit la grandeur réelle de l'objet.

*

Pl. XI, 1—6, 10. Plaques soigneusement ouvrees. Les 4 premières pièces ressortissent aux trouvailles de Belgique, la 5e provient de Bulgarie, la 6e et la 10e, de Pannonie. Ce style est caractérisé, au lieu des lignes baroques qui sont propres aux objets bombés de provenance celtique, par une ornementation ajourée géométrique et symétrique. Le travail est très fin ; le motif a été découpé d'une palque tout à fait mince avec une technique qui rappelle les travaux de chantourage. Sous les jours on a placé une plaque brillante de métal ou une étoffe de couleur. Parmi les objets de Pannonie on n'a pas encore retrouvé des pièces aussi soigneusement exécutées que celles qui ont été découvertes à l'étranger. La seule pièce analogue est le disque **XIX, 4.** Chez nous on n'a fait que des bijoux avec une technique pareille. Le modèle des décors pannoniens (**XIX, 5—6**) ressemblants

⁹ O. R. L. 72 (Weissenburg) VI. 26. p. 35.

¹⁰ O. R. L. S. (Zugmantel), Pl. X. 14 et 69. Saalb. Jahrb. VII. 1930. Pl. IX. 10, p. 45, avec d'autres analogies.

¹¹ O. R. L. 73 (Pfünz). Pl. XIII, 16.

¹² O. R. L. Strecke 14. Kipfenberg Pl. XVI, 9.

¹³ Sellye, o. c. Pl. II, 11 et p. 48.

¹⁴ J. Alapi, Múz. és Könyvt. Ért. 1913, fig. 9 p. 40.

à ceux de Belgique est plus simple et d'une exécution plus rudimentaire. Les pièces analogues (XI, 6, 10) pouvaient être les parties de certaines plaques destinées à orner une cuirasse.

Pl. XI, 1. Objet rectangulaire, avec une plaque placée au-dessous. Le champ ajouré est divisé en deux : décoration, au lieu d'être disposée en rangées, s'étend au champ tout entier. Sur la marge il y a une ligne ondulée, avec des pointillés (pampres de vigne). Grandeur naturelle.

Pl. XI, 2—3. Les motifs de ces deux objets sont presque identiques. La seule différence qu'on y puisse relever, consiste dans la succession des rangées. On y voit des lignes entrelacées en forme d'arcades et des séries de cercles. Les deux motifs se succèdent alternativement. Les pampres de la marge sont les mêmes que dans le cas précédent. Le n° 3 est à peu près trois fois agrandi, tandis que l'autre est reproduit en grandeur naturelle.

Pl. XI, 4. Bronze ajouré sans doublure. On y revoit les arcades, mais les deux rangées de croix qui sont au milieu, forment une innovation, qui rappellent les pièces XI, 6, XII, 6—7, XVII, 6, XVIII, 7, etc. La décoration des marges est la même que dans cas précédents. Grandeur naturelle.

Pl. XI, 5. Varna (Bulgarie). Musée de Varna. VI. 260. Objet analogue aux précédents. Décoration : quatre séries de cercles réunis, avec un grillage de diagonales. Sur le côté plus bref la marge de l'objet a été décorée, cf. X, 6. On l'a fixé à l'aide de huit clous. Copie réduite. Longueur : 64 mm. Largeur : 24 mm. Épaisseur : 2 mm.

On a trouvé à Varna aussi un fragment présentant le même motif que XIX, 5.

Le motif du disque XIX, 4 de Kiskundorozsma est identique à celui des disques de Belgique, pour sa description v. p. 160.

Pl. XI, 6. Brigetio. De la Collection Milch trois disques de dimensions différentes sont parvenus au Musée National Hongrois. C'étaient probablement des décors de cuirasse. Leur ornementation ressemble à celle des objets précités ; cette fois je ne décris qu'un seul objet, pourvu d'une inscription. C'est le fragment d'une plaque de bronze recourbée, ayant deux mm. d'épaisseur. Elle est ornée d'une partie ajourée et soudée sur la plaque. Décoration : quatre „peltas“ placées en rangées et réunies de la sorte qu'elles forment une croix arquée (pour d'autres arrangements v. XII, 6—7, etc.) En haut il y avait une inscription dont on reconnaît les lettres MESSO. La dernière lettre est brisée. Longueur : 48 mm. Largeur : 40 mm.

Pl. XI, 10. Aquincum. Musée d'Aquincum. Z. V. 44. Fragment d'une cuirasse retrouvée avec des outils de charpentier.¹⁵ Les autres pièces ajourées seront examinées ailleurs. Cette fois je n'ai cité ce fragment que pour démontrer sa similitude avec les objets de Belgique. Les autres objets ajourés montrent également analogies frappantes.¹⁶

Pl. XI, 8. Parmi les trouvailles de Belgique il y a aussi deux mors. Le disque de soutien d'un de ces mors est cassé. Décoration : trois „peltas“ ajourées et placées dans un cadre bien profilé. Audessous des mors il y avait une plaque. Un motif similaire, partagé en quatre, se voit entre autres sur le moulage d'essai en plomb d'Esztergom et sur un disque de Pécs (voir mon premier art. XXXVII, 1—3). Grandeur naturelle.

¹⁵ L. Nagy, Bud. Rég. 1937, XII, p. 176, fig. 11.

¹⁶ Ibid. fig. 10.

Pl. XI, 7. Objet trouvé au comitat de Fehér. Musée de Székesfehérvár. 609. Petit fragment en forme de „pelta“ ayant deux clous à tête au revers. Sa forme est identique à celle du disque de soutien de Belgique. Il est probable que cette pièce ait eu une destination analogue. Longueur et largeur : 22 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur du clou : 5 mm.

Nous avons signalé à Intercisa un fragment ayant la même forme (Mus. f. Kunst u. Industrie. Vienne, 439). On y voit deux „peltas“ placées face à face. Au revers on voit des clous. Longueur : 46 mm. Largeur : 22 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur du clou : 6 mm.

Parmi les trouvailles du „castellum“ de Feldberg il y a un bronze composé de quatre „peltas“ analogues. Au revers de chaque „pelta“ on trouve un clou.¹⁷

Pl. XI, 9. Mors retrouvé en Belgique. Dans ce cas les deux disques de soutien sont massifs. Au milieu on voit une anse soutenant un cercle servant à enfiler les traits. Sur la marge supérieure il y a une anse quadrangulaire à laquelle s'attache une plaque double. Cette manière de la fixation doit être prise en considération aussi dans le cas des disques **XII, 1**, **XVI, 6** et **XVII, 1, 4—5**, bien qu'il soit plus probable que les derniers fussent des pendeloques. L'image est réduite au tiers de la grandeur naturelle.

*

Pl. XII. Disques distributeurs et disques pendants.

Pl. XII, 1a—b. Ságvár (comitat de Somogy). Trouvaille isolée, découverte à proximité de la muraille de la forteresse. Déposée provisoirement au Musée National Hongrois.¹⁸ Sa technique se laisse rattacher à celle des disques en relief, mais son motif forme une sorte de transition vers les spécimens aplatis, cf. mon premier art. pl. XXXVII et ici même **pl. XII, 4**, etc. Décoration : quatre „peltas“ réunies par leurs prolongements profilés. La fixation, ou pour mieux dire, l'attachement de l'objet aux courroies du harnais se faisait à l'aide du bouton elliptique du revers ; en outre, on enfilait une courroie dans l'anse quadrangulaire inférieure (en réalité, supérieure), et peut-être on y attachait même une pendeloque (cf. **pl. XI, 6**). Au revers on reconnaît les traces de la fonte. Diamètre : 76 mm. Longueur : 98 mm. Épaisseur : 4 mm. Longueur du clou : 4 mm. Longueur de la tête : 27 mm.

Pl. XII, 2. Musa-Eszék. Musée Municipal d'Eszék. Fragment ayant la forme d'une „pelta“. C'est probablement une partie d'un disque analogue qu'on avait fixé sur cuir. Au revers, clou à tête. Longueur : 30 mm. Diamètre : 22 mm. Épaisseur : 2 mm. Diamètre de la tête du clou : 7 mm.

Selon l'inventaire du Musée National Hongrois (cf. 90/1908, 77—78), on rencontre à Intercisa un petit disque servant à enfiler des courroies qui présente un motif analogue, cf. **pl. XVIII, 2** et **pl. XVI, 4b**. On y voit quatre cercles enfilés. Diamètre : 35 mm. Diamètre du cercle : 23 mm.

Pl. XII, 3. Siscia. Musée de Zagreb.¹⁹ Disque de destination inconnue. Il présente une décoration semblable aux précédentes : trois „peltas“ en relief et tournées au dehors.

¹⁷ O. R. L. 10 (Feldberg). Pl. VI, 44. p. 24. N° 26.

¹⁸ Je dois la description de cet objet aux aimables communications de M. Aladár Radnóti

¹⁹ Pour sa reproduction v. Strena Buliciana, 1924. p. 106.

Les branches recourbées de chaque paire de „peltas“ sont réunies par une ligne demi-circulaire. De cette manière trois demi-cercles s'appuient sur un cercle intérieur, auquel s'attachent aussi les branches médianes droites des „peltas“. Le décor intérieur est réuni à la périphérie par trois prolongements (cf. mon premier article, pl. XXXIII, 1). La languette fixée sur le cercle intérieur montre bien qu'on y enfilait une courroie assez épaisse. Au revers il n'y a pas de clou, ce qui prouve que le disque était fixé à l'aide des courroies enfilées entre les deux marges circulaires. Diamètre : 67 mm. Épaisseur des „peltas“ : 3 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XII, 5. Torda (Dacie). Musée de Debrecen. Petit distributeur à deux anses quadrangulaires. Décoration : „pelta“ ajourée et fixée par trois barres. Diamètre : 34 mm. Longueur : 53 mm. Épaisseur : 2 mm.

En Pannonie ce type est jusqu'ici inconnu, mais on l'a retrouvé sous une forme identique à Zugmantel.²⁰

Pl. XII, 4. Viminacium-Kostolatz. Musée de Zagreb.²¹ Disque servant à distribuer les courroies. Pièce analogue à celle de Ságvár. Spécimen aplati. Diamètre : 58 mm. Longueur : 81 mm. Épaisseur : 3 mm. Une de ses anses est cassée.

Une pièce analogue, découverte sur un point inconnu au delà de la Tisza, a été déposée dans la collection du Collège Calviniste de Debrecen (n° d'inventaire : 123). Décoration : quatre „peltas“ aplaties et tournées au dehors. Cf. à titre d'analogie : **Pl. XIII, 1—2, 4.** Aux deux côtés il y a des anses en forme de cône tronqué.

Pl. XII, 6. Brigetio. Collection Kállay. Petit objet servant à la répartition des brides. On n'y peut enfiler qu'une courroie mince. Cette pièce devait être appliquée sur une surface bombée. Sur sa partie inférieure on voit les traces d'une brisure ; était-ce la place de la troisième anse ? Cf. les poitrails représentés sur la planche **XIII**. La décoration (dont la majeure partie manque) devait être identique à celle de la pièce 7 (quatre „peltas“ réunies par leurs branches). Comme nous verrons, ce motif était d'une application très fréquente. Diamètre : 27 mm. Longueur : 43 mm. Épaisseur : 1,5 mm.

Pl. XII, 7. Sofia (Bulgarie). Musée National Bulgarie. 797—8. Deux disques égaux servant à la répartition des courroies. Même motif que dans les cas précédents. Dans les trous creusés dans la marge de l'objet on fixait des plaques doubles de bronze et clouées, auxquelles on attachait des courroies. Diamètre : 47 mm. Longueur de la plaque : 39—42 mm. Largeur : 9—11 mm.

Nous connaissons un objet analogue à Petronel (Collection Traun), ayant sur sa marge quatre cercles dont l'un porte une bande de bronze. Diamètre : 42 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur de la plaque : 45 mm. Largeur : 13 mm.

*

Pl. XIII. Poitrails.

Pl. XIII, 1—3. Harnais retrouvé près de Nagyberki, sur la vignoble de Szalacska (comitat de Somogy). Musée National Hongrois. Inv. 2/1934, 1—2. Cette trouvaille comprend encore un décor de harnais pourvu d'une inscription et le disque ajouré d'un

²⁰ Saalb. Jahrb. III. 1912. pl. XIII, 6. p. 50.

²¹ Reproduction : Strena Buliciana, p. 30.

poitrail. La plaque à inscription (n° 3) à la forme d'un rectangle aux côtés arqués. Sur chaque côté on voit des anses quadrangulaires dont deux (notamment les deux latérales) portent encore les fragments d'une boucle double. L'inscription n'est pas encore déchiffrée ; elle cache le nom de l'artisan comme p. ex. les décors de gaine portant l'inscription **Aquis Hel(veticis) Gemellianus f(ecit)**,²² ou bien elle se rapportait à un appel militaire comme d'autres inscriptions analogues.²³ Longueur : 79 mm. Largeur : 53 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur de la boucle non endommagée : 47 mm. Largeur : 16 mm.

Pl. XIII, 1. Disque de poitrail fixé par la sous-ventrière et par les traits passant aux deux côtés du cheval. Décoration : quatre „peltas“ tournées au dehors et réunies au milieu par une partie elliptique. Diamètre : 62 mm. Largeur : 82 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XIII, 2. Siscia. Musée National Croate de Zagreb.²⁴ C'est un poitrail ayant une décoration semblable à la précédente. Au milieu c'est une partie cruciforme et profilée à ses extrémités qui sépare les quatre „peltas“. Diamètre : 66 mm. Largeur : 78 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XIII, 4. Novae (Bulgarie). Sofia. Musée National Bulgare. 2883. Poitrail identique au précédent, mais fortement recourbé par l'usage. Sur sa marge, décoration niellée : deux „peltas“ placées côte à côte alternent avec une fleur à six pétales. Dans la partie intérieure de la marge il y a, en guise d'incrustation, une rangée de petits carrés d'argent. Un décor analogue devait se trouver aussi sur la marge extérieure, mais on n'y retrouve que les traces de l'incrustation disparue. Le trou du milieu servait peut-être à la fixation. Sur la partie supérieure il y a un petit bouton décoratif, pourvu de trois points d'argent. Diamètre : 78 mm. Largeur : 104 mm. Longueur : 99 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XIII, 5. Brigetio. Collection Kállay. Disque cassé de poitrail. Sa décoration diffère des précédentes : cette fois les 4 „peltas“ sont tournées au dedans et entre elles il y a une petite „pelta“ tournée au dehors. La partie intérieure manque, mais les pièces analogues de Frenz (Allemagne) permettent de supposer qu'il y ait eu un petit disque.²⁵ L'objet avait trois anses. Diamètre : 67 mm. Épaisseur : 2 mm.

Parmi les objets appartenant au char retrouvé à Frenz il y a trois spécimens non endommagés qui correspondent en tout à celui de Brigetio. On y trouve, en outre, deux distributeurs au décor identique (ibid. n° 14) de même que plusieurs menus objets. Les derniers, encadrés par des lignes rectangulaires, présentent le même motif.

A Novi Banovci (Musée National Croate de Zagreb) on a retrouvé le fragment d'un disque au décor analogue. Diamètre approximatif : 60 mm. Épaisseur : 2 mm.

Dans le Midi de la France on a découvert également un poitrail similaire qui se trouve actuellement au musée de Saint-Germain-en Laye (30678). Décoration : 4 „peltas“ tournées au dehors, au milieu, un petit disque, au dessus, une masque.²⁶ On rencontre des motifs analogues aussi sur le disque appartenant au char de Vajta, cf. **Pl. XVI. 1. 2.**

²² P. Stähelin, Die Schweiz in röm. Zeit. 1931. p. 414 et suiv. avec bibliographie.

²³ M. Abramic, Jahreshfte. XII, 1909. Beiblatt, p. 113 et suiv.

²⁴ Je dois la description de cet objet à l'amabilité de M. Louis Nagy.

²⁵ Fr. Lehner, Bonn. Jahrb. 128, 1923. Pl. III. b, 15. P. 42.

²⁶ Je dois la description des deux derniers objets à l'amabilité de M. André Alföldi.

Pl. XIV, 1, 3—5. Décors ajourés appartenant aux trois chars de Környe (comitat de Komárom). Parmi les restes du premier char à quatre roues (n° 1) on a retrouvé quatre décors identiques qui servaient à orner la caisse de carrosserie.²⁷ Musée de Komárom. Décoration : quatre rais aplatis et rhombiques ayant au milieu une élévation allongée et conique. C'est un type différent des précédents, parce que les jours sont exécutés selon un plan plus simple et respectant mieux la disposition géométrique. La même particularité caractérise aussi les pièces suivantes, cf. 2, 6—7, pl. XV. 1—2, 5—6.

Sur plusieurs objets retrouvés à Környe on observe une partie allongée et bien profilée au revers creux, comme celle qu'on voit ici au milieu du disque (n° 1). Dans le cas des pendeloques, cette partie sert d'attache (n° 3) ou bien c'est un objet indépendant. Le diamètre des disques varient de 74 à 80 mm. Leur milieu s'élève à 8 mm. Épaisseur du rebord : 2 mm.

On rencontre le fragment d'un disque similaire aussi parmi les trouvailles appartenant au troisième char. Musée National Hongrois. Inv. 1j1939, 9. Longueur du fragment : 40 mm.

Au musée d'Ostie il y a huit disques pareils à rais. Entre les rais, sur le rebord extérieur il y a de petits boutons. Diamètre : 72 mm.²⁸

Pl. XIV, 3. Pendeloque appartenant aux trouvailles du troisième char. Musée National Hongrois 1/1935, 6. L'objet s'accorde en tout avec les pendeloques découvertes parmi les premières trouvailles.

Pl. XIV, 5. Même pendeloque, sans appendice.

De cette trouvaille font encore partie des pendeloques massives, réunies par un appendice allongé.²⁹ Leur forme s'accorde en tout avec celle des pendeloques de Vajta (pl. XVI, 4) et de Belgique (pl. XI, 6).

Pl. XIV, 4. Anneau d'attelle appartenant au deuxième char de Környe.³⁰

Pl. XIV, 2. Novi Banovci. Musée National Croate de Zagreb. 46. Disque en tôle de bronze mince, appartenant à un char. Les jours montrent la forme de deux trompettes allongées. Aux deux côtés il y a des jours carrés. Au milieu on trouve un trou. Diamètre : 74 mm. Épaisseur : 2 mm.

On a découvert les fragments d'un disque similaire au „castellum“ de Feldberg.³¹

Pl. XIV, 6. Brigetio. Musée Municipal de Komárom. 1916. Poitrail orné d'un cercle sur sa partie supérieure. Sa forme ressemble à celle des disques de Környe, la partie bombée du milieu se retrouve dans tous les deux cas. Diamètre : 62 mm. Longueur : 86 mm. Épaisseur : 2 mm. Le milieu est relevé à la hauteur de 7 mm. L'intérieur de l'objet est creux.

Pl. XIV, 7. Brigetio. Musée Municipal de Komárom. 1914. Poitrail. Sur sa partie supérieure il y a une sorte de croissant qui paraît avoir été une amulette. Décoration : croix ayant des extrémités tripartites en forme de lis. Diamètre : 55 mm. Longueur : 75 mm. Largeur : 74 mm. Épaisseur : 2 mm.

*

²⁷ Alapi, l. c. fig. 10.

²⁸ C'est grâce aux notes de M. A. Alföldi que je peux rendre compte de cette trouvaille.

²⁹ Alapi, o. c. fig. 9.

³⁰ Alapi, A. É. 1915, p. 338.

³¹ Saalb. Jahrb. VII. 1930. pl. XXIV, 8. p. 86.

Pl. XV. Poitrails.

Pl. XV, 1. Carnuntum.³² Musée de Deutschaltenburg. B. V. 425. Décoration : feuille de vigne aux bords dentelés. Ce motif est fort rare parmi les bronzes ajourés; on en peut pourtant rapprocher un disque dionysiaque retrouvé en Bulgarie, quoique la forme des feuilles y soit différente. Cf. mon premier art. pl. XXXVIII, 2. p. 345. On peut supposer que le poitrail de Carnuntum ait également eu la valeur d'un symbole dionysiaque. Diamètre : 64 mm. Largeur : 80 mm. Longueur : 67 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XV, 2. Torda, Tündérszöllő (Dacie). Musée de Debrecen. Trois disques de poitrail. Leur appartenance réciproque est douteuse. Leur circonférence, au lieu de former un cercle, reproduit les contours d'une „pelta“. Du milieu de l'objet partent trois bâtonnets divergentes, closes par un quatrième bâtonnet placée en dehors de la „pelta“. Largeur : 74 mm. Longueur : 61 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XV, 3. Turnu-Severin. Musée Municipal de T. S.³³ Poitrail. Décoration : Trois „peltas“ tournées au dedans, mais séparées par une partie élargie placée au milieu de l'objet. Identique au disque de soutien reproduit sur la pl. XXII, 8. Sur la partie supérieure de l'objet il y a un petit bouton. Une des anses est cassée. L'image rend environ $\frac{2}{3}$ de la grandeur naturelle.

Pl. XV, 4. Torda (Dacia). Musée de Debrecen. Petit distributeur à quatre anses. Son intérieur est partagé en quatre par deux barres rectangulaires. Dans chaque secteur il y a une branche arquée en forme de sarment. C'est là un motif très répandu sur les décors de harnais et les fibules qui, sans être encadrées, sont bombées. Diamètre : 36 mm. Largeur : 46 mm. Longueur : 46 mm. Épaisseur : 2 mm.

On a découvert un distributeur analogue, mais plus grand et à deux anses au „castellum“ de Zugmantel. Dans ce cas le jour est doublé d'une plaque.³⁴

Pl. XV, 5. Brigetio. Musée de Komárom. 1923. Poitrail cassé. Décoration : cercle médian relativement grand et attaché au rebord large par quatre petits cercles. L'anse supérieure paraît avoir été ouverte comme dans le cas de XIV, 7. Diamètre : 48 mm. Largeur : 66 mm. Longueur : 67 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XV, 6. Brigetio. Musée de Komárom. Disque à marge décorée. Entre les quatre anses on y a appliqué des triangles ornés de deux boutons. La partie intérieure du rebord est relevée. Au milieu il y a quatre pétales ajourées. Largeur : 64 mm. Longueur : 66 mm. Épaisseur : 3 mm. Élévation du milieu : 7 mm.

Près de Siscia, dans le lit de la Kulpa, on a retrouvé un grand disque de fer ajouré (actuellement au Musée National Croate de Zagreb). Son exécution et sa décoration (six feuilles ajourées, entre elles des lignes arquées), quoique très différentes de la plupart des bronzes ajourés, peuvent être rapprochées de ce disque de Brigetio. Diamètre : 77 mm. Épaisseur : 3 mm.

* * *

Pl. XVI, 1—4. Décors ajourés du char de Vajta (comitat de Fehér. Musée de Székesfehérvár). On y a trouvé une pendeloque massive de harnais, plusieurs boutons,

³² R. L. i. Ö. IX. 1908. fig. 37, N° 9 et fig. 38. P. 79.

³³ D'après la photo de M. A. Alföldi.

³⁴ Saalb. Jahrb. VII. 1930. pl. IX, 10. p. 45.

une cruche de bronze, une chaudière, une gourde de fer à deux anses, des décors de caisse, une poignée ornée d'une masque, une „strigilis“ à inscription grecque et une clé de fer. La cruche de bronze est proche parente d'une cruche provenant du cimetière de Keszthely—Újmajör.³⁵ La décoration du cou peut être rapprochée d'un fragment de Semmerin (IIIe s.).³⁶ Cette datation est en accord parfait avec les bronzes ajourés.

Pl. XVI, 1—2. Deux décors de char identiques. 9642. Au milieu il y a une masque, autour d'elle quatre „peltas“. Du milieu de celles-ci une partie recourbée et à deux branches descend vers l'intérieur, formant un octogone autour de la masque. Quant à la masque même, elle paraît être une réminiscence „apotropaïque“ de l'époque de La Tène. Cf. un poitrail retrouvé en France, p. 85. Le milieu de l'objet est relevé à 9 mm. Le revers est creux. Étant donné qu'on n'y trouve aucune trace de la fixation, il est à présumer que la pièce ait été collée sur une surface bombée. Il est également possible qu'on y ait enfilé quatre courroies. Diamètre : 74 mm. Épaisseur : 2 mm. Masque : 5 mm. Cadre : 2·5 mm.

Pl. XVI, 3. Poitrail (9641). Dans son anse on a retrouvé les fragments d'une boucle double, entre les deux parties de laquelle on avait mis une pièce de cuir. Sa décoration est plus riche que celles des disques. On y voit quatre sarments doubles et ajourés (cf. pl. XVII, 1), placés face à face, et entre eux, une croix aux branches en forme de dard. Au milieu il y a un disque orné de cercles concentriques. Le trou du milieu servait peut-être aussi à la fixation. Sur la marge du rebord, entre les anses on trouve de petits boutons (l'un manque). Diamètre : 73 mm. Largeur : 93 mm. Longueur : 84 mm. Épaisseur : 3 mm. Largeur des boucles : 7 à 13 mm. Dans la boucle inférieure il est resté un clou à tête.

Pl. XVI, 4a—b. Trois pendeloques massives et identiques. Elles ressemblent à celles de Környe. Dans ce cas on retrouve aussi le soutien qui, cette fois, présente une forme quadrangulaire. La partie pendante d'un de ces deux objets est recourbée. Longueur totale : 64 mm. Longueur de la pendeloque : 49 mm. Largeur : 29 mm. Longueur du soutien : 24 mm. Largeur : 4 mm. Épaisseur : 8 mm. Une des pendeloques est plus petite que l'autre.

A cette trouvaille appartiennent encore six petits boutons en forme de champignon. Hauteur : 15 mm. Longueur de la tête : 15 à 20 mm.

Pl. XVI, 3. Siscia. Musée National Croate de Zagreb. Disque ajouré et recouvert d'argent. Il pouvait être fixé à l'aide du long crochet de fer qui s'attachait au milieu de l'objet. Décoration : 4 feuilles ajourées, entre lesquelles il y a des parties droites ornées de trois élargissements. Diamètre : 55 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur du crochet : 56 mm.

Pl. XVI, 6. Pl. XVII. Pendeloques.

Pl. XVI, 6. Siscia. Musée National Croate de Zagreb. Décoration : Lignes très minces, cercle partagé en quatre par une croix. Dans chaque secteur il y a un sarment qui,

³⁵ A. Radnóti, *A pannoniai rómaikori bronzedények* (Les vases de bronze pannoniens à l'époque impériale). Diss. Pann. Sér. 2. N° 6. p. 117, pl. XLVII, 2.

³⁶ Ibid. p. 141, pl. LIII, 1.

partant de la marge, se roule en spirale. Au dessus on voit une anse quadrangulaire. L'application de cet objet est pareille à celle de X, 6. Diamètre : 50 mm. Longueur : 55 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XVII, 1—3. Parties ajourées d'une garniture de harnais. Sofia. Musée National Bulgare.

Pl. XVII, 3. Grand disque. Son milieu est relevé en cône. Entre le milieu et la marge de l'objet il y a des „peltas“ tournées alternativement au dehors ou au dedans (même motif : XIII, 5). A la marge circulaire extérieure, ornée de deux cannelures, s'attachent deux grandes et deux petites „peltas“. Une des dernières est perforée et pourvue d'une chaîne. Le revers du disque bombé est creux. Diamètre : 93 mm. Largeur : 119 mm. Longueur : 125 mm. Longueur de la chaîne : env. 100 mm. Le milieu est relevé à la hauteur de 8 mm. Épaisseur : 3 mm.

On a découvert dans cette trouvaille aussi le fragment d'un disque analogue.

Pl. XVII, 2. Petit distributeur (?). Pièce bien ouvree à l'aide d'une scie. Sur sa marge, à une anse demi-circulaire et ornée de deux lignes arquées, s'attache une boucle double ayant à son extrémité un cercle. En bas (à l'extrémité opposée de l'objet) l'anse manque. Selon le témoignage de la décoration, le disque était jadis placé de manière que les boucles se trouvaient aux deux côtés de l'objet (avec une déviation de 90 degrés par rapport à notre tableau). Dans le cadre circulaire il y a une sorte de croix ayant en haut une extrémité en forme de lance, et deux extrémités latérales terminées par des feuilles cordiformes. Aussi bien l'extrémité en lance, que les deux feuilles servent de point de départ à des sarments. Diamètre : 44 mm. Largeur : 65 mm. Longueur totale : 116 mm. Largeur de la manche : 15 mm.

Pl. XVII, 1. Cinq pendeloques égales en forme de disque. Décoration : petits cercles ornés qui, au moyen de bâtonnets, sont attachés aux cadres extérieur et intérieur, ayant des liens aussi entre eux. On retrouve ce motif, mais sous une forme plus délicate, dans une série de décors des plaques rectangulaires, cf. pl. XI, 5 et XIX, 4, etc. Diamètre : 88 mm. Longueur : 103 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XVII, 4. Aquincum. Musée d'Aquincum. E. 244. Petite pendeloque à l'anse cassée. Peu de jours ; on n'a découpé que des vrilles de vigne arrangées en cercle. Ce motif rappelle, malgré les différences des dimensions, le disque XVIII, 8. Le trou du milieu servait probablement à la fixation. Diamètre : 45 mm. Épaisseur : 2 mm.

Une pièce identique avec celle-ci été découverte au „castellum“ de Zugmantel.³⁷ On y a trouvé aussi deux autres pièces analogues ; au milieu de l'une on voit un clou à tête.³⁸

Pl. XVII, 5. Aquincum. Musée d'Aquincum. E. 246. Pendeloque, pourvue de jours beaucoup plus grands que ceux de la pièce précédente. On y a découpé quatre „peltas“ dans une tôle assez mince. Les „peltas“ sont entourées d'un jour demi-circulaire. Au point de rencontre des jours il y a même deux autres jours en forme de feuille. L'objet est recourbé par suite de l'usage. Diamètre : 44 mm. Longueur : 54 mm. Épaisseur : 1.5 mm.

³⁷ Saalb. Jahrb. VII. 1930. pl. XII, 10. P. 50.

³⁸ O. R. L. 8 (Zugmantel), pl. XII, 4 et N° 3, p. 88.

On a retrouvé une pièce identique parmi les objets découverts par E. Mahler au cours de ses fouilles à Intercisa (Musée National Hongrois 28 (1908, 153 ó). Pièce usée et recourbée, ayant une anse brisée. Mêmes dimensions.

Une pendeloque non endommagée et parfaitement identique avec ces deux objets provient du „castellum“ de Pfünz.³⁹

Pl. XVII, 6. Carnuntum. Musée de Deutschaltenburg. Pendeloque (?), avec une petite anse formée d'une bande de bronze. Sa décoration sciée est apparentée à **XII, 6** et **XII, 6—7**. En outre, on peut établir des similitudes plus vagues avec **XVIII, 7**. Au milieu il y a un disque sur lequel s'appuient des bâtonnets ayant des arcs pourvus de boutons à leur extrémité. La marge intérieure du rebord est dentelée, mais en sens invers que les arcs placés sur les bâtonnets. Le revers porte deux clous. Peut-être n'était-ce pas une pendeloque, mais seulement une partie d'une telle pièce (cf. pl. **XVIII, 7, 11**). Diamètre : 39 mm. Longueur : 46 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur des clous : 6 mm.

On connaît une pendeloque analogue (ornée de boutons sur son rebord) à Mainz.⁴⁰

Pl. XVIII—XX.

Sur les trois planches suivantes nous allons faire connaître des objets fixés sur cuir, à propos desquels nous ne pouvons pas toujours établir avec certitude, s'il s'agit de décors de char ou de harnais, ou bien de garnitures de ceinture. Néanmoins il y a bien des cas où les analogies occidentales suffisent à dissiper nos doutes quant à la destination de ces objets, et c'est pourquoi nous avons cru nécessaire de nous en occuper.

Pl. XVIII, 1. Brigetio. Auparavant dans la collection Tusla.⁴¹ Fragment d'un disque orné de quatre sarments qui partent du milieu dans la même direction. Pièce aplatie. Diamètre : 52 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XVIII, 2a—b. Brigetio. Musée de Komárom. 2206. Petit disque servant d'anneau d'attelle. Décoration : sarments circulaires asymétriques. Diamètre : 38 mm. Hauteur : 12 mm.

Pl. XVIII, 3. Provenance inconnue. Musée National Hongrois. Disque épais et recourbé par l'usage. Décoration : huit rais partent d'un cercle médian. Chaque second rais relie une paire de sarments tournés en spirale. Les sarments forment au milieu une sorte d'octogone. Le milieu de l'objet est perforé. Peut-être ce trou servait-il également à la fixation. Diamètre : 58 mm. Épaisseur : 3,5 mm.

Pl. XVIII, 4—5. Garniture argentée de ceinture, retrouvée à Tokaj (comitat de Zemplén). Musée National Hongrois. 39/1900. 1—5. Un disque et quatre carrés identiques. Au milieu et sur le rebord du disque on voit à quatre endroits des clous ou au moins leurs traces. Le clou du milieu sert à fixer un bouton. Quant aux carrés, on y trouve des clous aux quatre coins et au milieu. Peut-être y avait-il dans ce cas aussi un globe au milieu. Décoration : entre les cercles intérieur et extérieur on voit ondoyer une pampre qui pousse des feuilles au dedans et au dehors. Chaque seconde feuille est

³⁹ O. R. L. 73 (Pfünz), pl. XIII, 17 et N° 24. P. 24, N° 53. — Reproduit dans *Germania Romana* II. V. pl. IX, p. 10., Winckelmann, Katalog Eichstätt, 1926, p. 188, fig. 429.

⁴⁰ Lindenschmit, Röm. Germ. Central Mus. 1889. pl. XX, 17. P. 80.

⁴¹ Je dois la description de cet objet aux aimables communications de M. Louis Nagy.

appuyée d'une figure en forme de trompette. Diamètre : 46 mm. Hauteur du bouton : 11 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur des cotés des carrés : 42 à 47 mm. Épaisseur : 2.5 mm.

Des pièces très semblables sont connues aussi dans les provinces occidentales. Parmi une foule d'analogies, nous n'allons passer en revue que quelques spécimens étroitement apparentés. A l'ancien „castellum“ de Heddernheim on rencontre cinq pièces bombées,⁴² au „castellum“ de Pfünz il y a une pièce de fer et une autre de bronze,⁴³ au „castellum“ de Böhning une pièce,⁴⁴ en Suisse (Dürtner)⁴⁵ et en Luxembourg un grand disque, orné de boutons sur son rebord.⁴⁶

Les disques aplatis sont fréquents aux „castella“ d'Osterburken⁴⁷ de Zugmantel⁴⁸ et de Niederberg.⁴⁹ A. Riegl décrit un disque analogue qu'il a retrouvé dans une collection de Vienne.⁵⁰

Pl. XVIII, 6. Aquilée. Musée d'Aquilée.⁵¹ Le bouton rehaussé du milieu est entouré d'un carré d'où se détache une pampre à huit feuilles (env. grandeur naturelle).

Pl. XVIII, 7. Carnuntum. Musée de Deutschaltenburg. B. L. 1375. Boucle composée d'un disque et d'une partie rectangulaire. Les deux pièces sont réunies au moyen d'une charnière. La décoration du disque brisée en deux est régulière : c'est une croix encadrée dans un cercle. Les bras de la croix s'épanouissent en feuilles cordiformes ajourées. Entre les feuilles on voit un sarment tourné en spirale. La pièce rectangulaire n'est qu'un fragment ; sa décoration rappelle celle de XI, 6, XII, 6—7, XVII, 6 et XIX, 2, etc. Diamètre : 50 mm. Longueur du parallélogramme : 45 mm. Largeur : 23 mm. Épaisseur : 2 mm.

Le même motif se rencontre aussi sur une pièce oblongue de Szombathely, ainsi que sur d'autres objets analogues. J'en parlerai une autrefois à propos des petits bronzes.

Au „castellum“, d'Osterburken on a trouvé une boucle similaire.⁵²

Pl. XVIII, 8. Brigetio. Musée National Hongrois. 4/1933, 52. Grand disque au rebord ébréché. Partant de la partie inférieure de l'objet, deux séries de vrilles (tournées à gauche, resp. à droite) entourent le champ intérieur. (Motif analogue : XVII, 4). Le grand jour du milieu a la forme d'une „pelta“. La partie qui manque, paraît avoir eu une anse qui — de même que le jour du milieu — servait à fixer la pièce. Diamètre : 70 mm. Épaisseur : 1.5 mm.

Pl. XVIII, 10. Provenance inconnue. Musée National Hongrois. Décoration : cinq cercles dont l'un se trouve au milieu et les quatre autres autour du premier. Au

⁴² Lindenschmit, Röm. Germ. Central Mus. pl. XX, 16, 9, 7. — L. Lindenschmit, Die Altentümer unserer heidnischen Vorzeit. T. I, chap. III. pl. X, 2 et 10.

⁴³ O. R. L. 73 (Pfünz) pl. XIII, 26, 52.

⁴⁴ O. R. L. 73a (Böhning), pl. II, 4. P. 10.

⁴⁵ Röm. Germ. Mus. pl. XX, 11.

⁴⁶ Ibid. N° 14.

⁴⁷ O. R. L. 40 (Osterburken), pl. VI, 35, 39. — Röm. Germ. Central Mus. pl. XX, 6.

⁴⁸ O. R. L. 8 (Zugmantel), pl. XII, 6.

⁴⁹ O. R. L. 2a. (Niederberg), pl. VII, 7. P. 8.

⁵⁰ A. Riegl, Spätrömische Kunstindustrie. Wien, 1927, pl. XV.

⁵¹ D'après une photographie du prof. A. Alföldi.

⁵² O. R. L. 40 (Osterburken). VI, 27.

revers il y a deux clous à tête. Sur la marge de l'objet on observe une anse double qui paraît être le reste d'une charnière. Il y a onze pièces analogues, toutes recourbées par un long usage. Sur une d'elle on remarque le reste d'une partie quadrangulaire, attachée au disque. Diamètre : 33 à 36 mm. Diamètre de la tête du clou : 7 à 8 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XVIII, 11. Provenance inconnue. Musée National Hongrois. Cette boucle composée de deux disques est peut-être en relation avec les pièces précédentes. Décoration : cercle divisé en quatre par une croix aux extrémités en forme de lance. Les quatre secteurs sont remplis par des volutes qui se détachent à droite et à gauche d'une axe commune. Ces motifs rappellent le poitrail de Vajta, cf. **pl. XVI, 3**. Au revers des disques réunis par une charnière il y a deux clous à tête. Ces disques recourbés devaient être fixée sur une surface bombée et recouverte de cuir. Diamètre : 50 mm. Épaisseur : 1.5 mm. Diamètre de la tête du clou : 10 mm. Longueur : 6 à 7 mm.

Pl. XVIII, 9. Aquilée. Musée d'Aquilée.⁵³ Petit disque. Sa décoration ressemble à la précédente : on y voit deux sarments séparés par trois pièces rhombiques. Au revers, deux clous à tête. Env. grandeur naturelle.

* * *

Pl. XIX, 1—3. Deux grands disques et une boucle plus petite, mais exécutée avec une technique analogue. Il y est probable que la décoration sciée du milieu ait été soudée sur une base convenable.

Pl. XIX, 1. Brigetio. Collection. Kállay. Grand disque au rebord profilé. Au milieu l'on voit un décor cruciforme encadré dans un cercle et autour, des cercles réunis par des lignes allongées en S. Ce motif rappelle la forme des trompettes. On remarque quatre trous symétriques. Celui du milieu servait peut-être de base à un bouton. La destination de l'objet est incertaine. Sur un endroit le rebord est ébréché. Au revers, près de cette brèche et sur le côté opposé, on peut remarquer les traces d'une charnière. Le trou couvert de rouille qu'on rencontre sur la marge, paraît avoir abrité un clou de fer. Diamètre : 72 mm. Épaisseur (du rebord) : 3 mm. Diamètre de la perforation : 1.5 mm.

Pl. XIX, 2a—b. Brigetio. Collection Kállay. Disque pareil au précédent. Sa décoration assez riche est apparentée à celle de **XII, 6—7** et **XVII, 6**. Au milieu il y a un bouton rehaussé qui est entouré d'une rosette à quatre pétales, et de six „peltas“, tournées au dehors. Toute cette décoration est placée dans le cadre d'un cercle tordu et d'une marge extérieure bombée. Le rebord profilé de l'objet est ébréché. La fixation devait se faire au moyen du clou placé sur la marge et recourbé au dehors, qui s'attachait à une boucle. Cette manière de la fixation rappelle celle des fibules. Diamètre : 78 mm. Épaisseur : 3 mm. Longueur de la tête du clou : 8 mm. Les deux pièces (**XIX, 1—2**) appartenaient probablement à la même garniture.

Pl. XIX, 3. Carnuntum. Musée de Deutschaltenburg. Boucle composée de deux parties. La décoration intérieure de la partie ronde comprenait quatre „peltas“ tournée au dehors et ayant des extrémités pourvues de boutons. Sur la marge rehaussée de l'objet on remarque des cannelures en forme de rayons. Au dehors on observe les traces de

⁵³ D'après la photo de M. A. Alföldi.

quelques boutons et d'une décoration ajourée. L'autre partie du boucle est ablougue et profilée. Les quatre coins de ce parallélogramme sont pourvus de boutons et à son extrémité il y a une „pelta“ ajourée. Les deux parties étaient jointes au moyen d'une charnière. Toutes les deux ont à leur revers plusieurs clous. Diamètre : 40 mm. Épaisseur : 3 mm. Longueur de la partie allongée : 65 mm. Largeur : 21 mm. Épaisseur : 3 mm.

Le fragment d'une boucle légèrement différente, mais certainement apparentée a été retrouvée au castellum de Zugmantel.⁵⁴

Pl. XIX, 4. Kiskundorozsma (comitat de Csongrád). Musée de Szeged. 43.⁵⁵ Disque scié et très soigneusement ouvré. La partie ajourée était soudée sur une plaque de bronze dorée, fixée à son tour — au moyen des clous placés sur sa marge — sur une plaque de fer. La décoration des jours s'accorde avec celle des garnitures oblongues de Belgique (pl. XI, 1—4). Le bouton rehaussé du milieu est entouré de quatre bandes circulaires et ajourés. Le champ intérieur est sillonné de lignes rayonnantes. Dans la section suivante on remarque des lignes en S entrelacées. Ensuite, dans une bande détériorée, on reconnaît des sarments modelés avec plus de précision. Dans la zone qui touche à la marge de l'objet on voit une série d'arcs attachée par de petites lignes au rebord de l'objet. Diamètre : 66 mm. Épaisseur du jour : 1 mm. Épaisseur totale : 4 mm.

Pl. XIX, 5—6. Parmi les nombreuses garnitures oblongues de Pannonie je ne présente ici que deux spécimens, les autres seront traités à propos des petits bronzes. Nous attirons l'attention sur ces deux pièces parce qu'elles sont le plus près du disque de Kiskundorozsma, d'une part, et des plaques oblongues de Belgique et de Varna (pl. XI), d'autre part.

Pl. XIX, 5. Biatorbágy (comitat de Pest). Musée National Hongrois, 869/27. Le cadre profilé est décoré sur son côté bref. L'objet est revêtu d'une plaque. Sur un de ses côtés brefs on voit une charnière. Au revers, deux clous à tête. Décoration : deux séries de petites élévations opposées, entourées de cercles réunis. Longueur totale : 77 mm. Largeur : 41 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XIX, 6. Siscia. Musée National Croate de Zagreb. Spécimen scié et bien ouvré, sans doublure. Les deux côtés brefs sont décorés d'une „pelta“. Près d'elles, il y a un clou à tête. Décoration du champ intérieur : grillage en forme de marches (cf. la pièce précédente). Longueur : 63 mm. Largeur : 22 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XX. Disques de destinations variées.

Pl. XX, 1. Intercisa. Musée National Hongrois 28/1906, 16. Découvert au cours de fouilles de E. Mahler, dans un cimetière usité jusqu'au IVe siècle. tombe 12). Disque fixé sur cuir. Sa décoration (quatre „peltas“ tournées au dedans) ressemble à celle de XII, 1. Objet plat. Au revers il y a quatre clous. Diamètre : 50 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XX, 2—3. Garnitures analogues, mais de grandeur différente. Même décor que dans le cas précédent (mais sans marge circulaire). Sur l'objet plus grand (n° 3) on voit une anse au revers (cf. mon premier article, pl. XXXVII, 4). Sur le décor plus petit il y a quatre clous.

⁵⁴ O. R. L. 8 (Zugmantel), Pl. X, 61.

⁵⁵ Sur ce trouvailles cf. l'article de Michel Párduez. Pl. XXVII, 1.

Pl. XX, 2. Intercisa. Musée National Hongrois. 92/1905, 6. Diamètre : 4.2 mm. Épaisseur : 3 mm. Une fibule identique a été découverte à Mursa (Musée Municipal d'Eszék). Son aiguille est cassée. Longueur : 33 mm. Largeur : 25 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XX, 3. Brigetio. Musée de Komárom. Rebord décoré d'entailles. Dimensions de tous les spécimens : longueur : 50 à 52 mm., largeur : 45 mm., épaisseur : 2 mm., largeur de l'anse : 18 mm., hauteur : 14 mm.

A Brigetio on a découvert deux autres pièces, l'une provient de Tusla, l'autre est au Naturhist. Mus. (16931.) La seconde est brisée en deux.

A Intercisa je connais deux pièces analogues : l'une est au Musée National Hongrois (inv. 66/1906, 515), l'autre au musée de Székesfehérvár.

A Carnuntum on a trouvé deux pièces (l'une est cassée), cf. Musée de Deutschaltenburg. B. L. 1372 et 1379.

Au camp de Lauriscum,⁵⁴ à Mursa (Musée d'Eszék, 3370), à Surduk (Musée Nat. Croate de Zagreb) on a également trouvé d'autres objets analogues (un à chaque site). Une pièce cassée, provenant d'un point inconnu de la Pannonie, est gardé au Kunsthist. Museum de Vienne (3403).

En Dacie je connais huit objets analogues : six ont été trouvés à Torda (Musée de Debrecen), un est au Musée de Gyulafehérvár (1791) et un autre, ayant une décoration plus somptueuse, a été publié par A. Riegl de Kolozsvár.⁵⁷ A Zugmantel on a découvert une pièce identique, mais cassée.⁵⁸

Pl. XX, 4. Brigetio. Musée National Hongrois. 4/1933, 53. Disque appliqué de la même manière que la pièce précédente, mais présentant une autre décoration : une sorte de svastika, encadrée d'une marge dentelée. C'est là un motif dérivé de l'ornementation de l'époque de La Tène. Diamètre : 48 mm. Épaisseur : 3 mm. Largeur de l'anse : 16 mm. Hauteur : 9 mm.

Je connais deux pièces analogues : l'une, qui n'est que un fragment, est conservée au musée d'Eszék (3571), l'autre, retrouvée sur un point inconnu de la Pannonie, a été déposée au Musée National Hongrois. Leurs dimensions s'accordent avec celles de la pièce de Brigetio.

Pl. XX, 5. Torda (Dacie). Musée de Debrecen. Décoration : triquètre encadré. L'objet devait être collé sur cuir ou appliqué à l'union de trois courroies. Quatre pièces similaires. Diamètre : 50 mm. Épaisseur : 2 mm.

On a retrouvé une pendeloque de harnais décorée de la même manière à Wiesbaden.⁵⁹

Pl. XX, 6. Carnuntum. Musée de Deutschaltenburg. B. L. 1344. Le cercle entoure une croix entre les bras de laquelle il y a des sarments tournés à gauche. Au revers — de même que dans le cas des pièces 3 et 4 — il y a une anse. Longueur : 53 mm. Épaisseur : 3 mm. Largeur de l'anse : 13 mm. Hauteur : 9 mm.

Pl. XX, 7. Mursa. Musée d'Eszék, 4569. Grand disque. Décoration semblable aux précédentes : entre trois sarments tournés dans la même direction, on observe des

⁵⁶ R. Li. O. IX, 1908. p. 111, fig. 54, N° 4.

⁵⁷ Riegl, o. c. pl. XV.

⁵⁸ O. R. L. 8 (Zugmantel), pl. XII, 19, 8, N° 18.

⁵⁹ Lindenschmit, o. c. t. II, chap. X, pl. III, 2.

lignes qui s'élargissent vers la marge de l'objet. Un des sarments est brisé. L'objet paraît avoir été collé sur cuir. Diamètre : 71 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XX, 8. Comitatus de Fehér. Musée de Székesfehérvár. Petit disque. Décoration : „pelta“ ajouré et encadrée en un cercle double. L'objet devait être collé sur cuir ou appliqué au point de rencontre de trois courroies. Diamètre : 56 mm. Épaisseur : 2 mm.

Pl. XX, 9. Mursa. Musée d'Eszék, 3465. Petit disque. Sa marge intérieure est dentelée. Au milieu, au point d'intersection des diagonales ornées de rhombes on trouve une rosette conique et rehaussée. Au revers, trois clous, derrière la rosette un petit cylindre. Diamètre : 46 mm. Épaisseur : 2 mm. Hauteur de la rosette : 7 mm. Longueur du cylindre : 16 mm. Diamètre : 5 mm.

* * *

Pl. XXI, 2—3. Stara Zagora (Bulgarie). Musée de Stara Zagora. Décors ajourés d'un char.

N° 3. Grande plaque comprimée et décorée d'un jour au milieu. Sa marge devait avoir huit anses, dont six soutenaient des décors prolongés et ajourés (cf. n° 2). Deux anses opposées et pourvues d'un appendice ont un trou plus petit que les autres. Sur le disque il y a des élévations en forme de feuille. On a retrouvé cinq décors ajourés et attachés à cette plaque, et séparément dix autres décors. Leurs dimensions et leur décoration (deux „peltas“ placées face à face) sont identiques. Les diverses pièces ont été réunies par une chaudière placée sur leur côté plus bref. Diamètre de la plaque : 130 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur des rectangles : 50 mm. Largeur : 23 mm. Épaisseur : 2 mm. Notre image est réduite à $\frac{1}{5}$ de la grandeur naturelle. La pièce n° 2 est réduite à la moitié de la grandeur naturelle.

Pl. XXI, 4—7. Garnitures pannoniennes semblables à celles de Bulgarie.

Pl. XXI, 5. Brigetio. Coll. Fleissig. Moulage inachevé. Longueur : 46 mm. Largeur : 23 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XXI, 4. Intercisa. Musée National Hongrois, 14/1907, 136. 1. Sellye, o. c. pl. XIV. 10, p. 82. Anneau d'attelle émaillé et orné de „millefiori“. Son application est identique à celle des objets .XX, 2a—b. Longueur : 45 mm. Largeur : 30 mm. Hauteur : 9 mm.

Pl. XXI, 6. Aquincum. Musée d'Aquincum. Fragment. Une rangée de „peltas“ mises face à face et entourées d'un cadre. Au revers, clou à tête. Longueur : 37 mm. Largeur : 22 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur du clou : 5 mm. Diamètre : 7 mm.

Pl. XXI, 7. Trouvaille de provenance inconnue. Coll. de l'Institut de Numismatique et d'Archéologie à l'Univ. de Budapest.

Sur un des côtés brefs on observe un prolongement en forme de „pelta“. Le décor ajouré du milieu est identique à celui du n° 4. Au revers, deux clous à tête. Longueur : 56 mm. Largeur : 23 mm. Épaisseur : 2 mm. Longueur du clou : 6 mm. Diamètre : 7 mm.

On rencontre en Pannonie aussi d'autres objets d'une forme et d'une décoration analogues, mais la similitude des motifs ne suffit pas à les classer parmi les garnitures de harnais. Une autrefois je ne manquerai cependant pas de les décrire.

Pl. XXI, 1. Aquilée. Musée d'Aquilée. Boucle longue et ajourée, semblable aux précédentes. Les deux parties sont jointes au moyen d'une charnière. Les dimensions de l'objet permettent d'y voir une garniture de harnais. Image réduite.

Pl. XXI, 8—9. Turnu-Severin. Ibid. Musée de Turnu-Severin.⁶⁰ Deux grandes garnitures carrées et ajourées. Décoration de la pièce n° 8 : à gauche deux „peltas“, dont chacune sert de point de départ à une ligne recourbée. Longueur : 75 mm. Largeur : 61 mm. Sur la marge de l'objet il y a un clou à tête. L'image est environ réduite à $\frac{2}{3}$ de la grandeur naturelle.

Décoration de la pièce n° 9 : Les deux zones latérales se reflètent l'une l'autre : on y observe un sarment asymétrique et d'allure celtique, orné de deux vrilles. La décoration de la zone médiane présente, par contre, un arrangement symétrique. Au milieu il y a un cercle à quatre rais, aux deux cotés des feuilles cordiformes et des „peltas“ entrelacées. Les trous qu'on voit aux coins de l'objet, servaient à la fixation. Longueur : 83 mm. Largeur : 59 mm. L'image est réduite approximativement à $\frac{2}{3}$ de la grandeur naturelle.

Pl. XXI, 11. Razgrad. Bulgarie. Musée de Razgrad. Garniture de harnais. Deux boucles ornées d'une pendeloque ajourée. Les boucles sont attachées à un cercle à l'aide d'une bande recourbée. Les jours de la pendeloque sont formées de deux „peltas“ tournées face à face. Entre elles il y a encore un jour quadrangulaire. Un des pièces porte des restes de fer sur cet endroit ; peut-être y attachait-on également un autre objet. Largeur de la partie ajourée : 53 mm. Longueur : 80 mm. Épaisseur : 4 mm. L'image rend à peu près $\frac{2}{3}$ de la grandeur naturelle. Parmi ces trouvailles il y a aussi plusieurs débris de boucles.

Pl. XXI, 12. Tuden (Bulgarie du Nord). Musée National Bulgare de Sofia, 6367. Pendeloque d'une forme et d'une destination analogue, mais ornée d'un motif plus simple. Recourbé par le long usage. Longueur : 59 mm. Largeur : 39 mm. Épaisseur : 3 mm.

Une pendeloque, de forme et de destination analogues, est conservée au musée de Zurich.⁶¹

Pl. XXI, 10. Brigetio. Musée de Komárom. 1915. Pièce ayant peut être une destination analogue. On l'a fixée du côté de la découpe elliptique. Les deux côtés ajourés font voir une certaine recherche des formes géométriques. Longueur : 58 mm. Largeur : 47 mm. Épaisseur : 1.5 mm.

Dans les châteaux du „limes“ rhénan on a découvert plusieurs plaques analogues, p. ex. à Zugmantel (plusieurs pièces)⁶² et à Altenburg-Heftrich (une pièce).⁶³

* * *

Pl. XXII. Tendeurs ajourés de mors.

Pl. XXII, 1—3. Décors ajourés pour tendeurs de mors. Leur destination est déterminée d'après les analogies fournies par les objets retrouvés au „castellum“ de Feldberg.⁶⁴ Pour d'autres cas analogues en Belgique cf. XI, 8—9. En Pannonie on rencontre beaucoup de pièces similaires, mais d'une application souvent douteuse.

⁶⁰ Je donne la description des trois dernières pièces d'après les photographies du professeur A. Alföldi. Les pièces N° 8—9 sont publiées avec la permission de M. Barcacila, directeur du Musée de Turnu-Severin.

⁶¹ Lindenschmit, o. c. t. II, chap. VIII, pl. V, N° 2.

⁶² O. R. L. 8 (Zugmantel), pl. XII, 12. P. 87.

⁶³ O. R. L. 9 (Altenburg—Heftrich), pl. II, 4. P. 7. N° 9/avec d'autres analogies.

⁶⁴ O. R. L. 10 (Feldberg), p. 25. t. VI. N° 22—24.

Pl. XXII, 1. Provenance inconnue. Coll. du Lycée Archiépisopal d'Eger. Quatre pièces égales. On y voit une „pelta“ richement décorée. L'objet était fixé à l'aide de deux boucles. Dans un cas on retrouve un plaque double attachée à une anse petite, dans un autre cas on remarque les restes d'un clou de fer. Longueur : 68 mm. Largeur : 48 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XXII, 2. Provenance inconnue. Vienne, Kunsthist. Mus. 3402. Pièce très semblable aux précédentes. Dans l'anse ronde on reconnaît les restes de trois boucles. La pièce fut recourbée par l'usage. Longueur : 63 mm. Largeur : 53 mm. Épaisseur : 3 mm. Un spécimen identique est connu à Novi Banovci (Musée National Croate de Zagreb). Mêmes dimensions.⁶⁵

Pl. XXII, 3. Dranovec (Bulgarie). Musée de Razgrad. 99. Pièce identique aux précédentes. Recourbée par l'usage. Longueur : 67 mm. Largeur : 54 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XXII, 8. Brigetio. Musée National Hongrois. Disque ayant la même application que les pièces précédentes. Muni d'une anse quadrangulaire. Au côté opposé on voit une barre perpendiculaire de mors qui se retrouve aussi aux pièces 4 et 6. Au milieu il y a un cercle. Décoration : trois „plats“, entre elles des rhombes arrondis (en forme de lance). Cf. le poitrail **XV, 3**. Au revers on retrouve les traces de la fonte. Longueur : 92 mm. Diamètre : 60 mm. Épaisseur : 3 mm.

Pl. XXII, 5. Carnuntum. Musée de Deutschaltenburg. Partie d'un mors, ayant une destination semblable à celle des objets précédents. Sur un côté de la partie droite il y a un cercle, sur l'autre, un sarment double. Longueur : 69 mm. Diamètre du cercle : 20 mm.

Pl. XXII, 6. Dunamócs (Coll. Felissig). Pièce analogue, mais plus grande. Sur un côté du montant droit il y a un cercle, en face une anse quadrangulaire attachée à la barre à l'aide d'un appendice en forme de „pelta“. Longueur : 98 mm. Largeur : 54 mm. Épaisseur : 3 mm. On a retrouvé à Saalburg une pièce analogue, pourvue, sur son revers, d'un clou à tête.⁶⁶

Pl. XXII, 4, 7. Pièces fabriquées avec une technique analogue et ayant une destination similaire. Dans tous les deux cas la barre ne sert qu'à terminer le motif décoratif.

Pl. XXII, 4. Brigetio. Coll. Kállay. Pièce détériorée. De sa décoration on ne retrouve qu'une partie ajourée en forme de „pelta“ et un petit prolongement. Sa décoration présente une particularité curieuse : entre deux „peltas“ on a appliqué non pas un motif purement décoratif, mais une partie nécessaire, semblable à celle qui est réunie à la barre de la pièce **XXII, 6**. Tels éléments sont fréquents parmi les anneaux d'attelle.⁶⁷ Dans ce cas c'est un anneau servant à fixer une courroie. Le revers est plat. Longueur : 62 mm. Largeur : 51 mm. Épaisseur : 5 mm.

Pl. XXII, 7. Provenance inconnue. Musée National Hongrois. Il y a en face de la partie droite, une ause quadrangulaire, le côté plus court est terminé par des peltas entre eux un modèle géométrique. Longueur : 61 mm. Largeur : 50 mm. Épaisseur : 3 mm.

IBOLYA LAKOS, NÉE SELLYE.

⁶⁵ Pour sa reproduction cf. Strena Buliciana, p. 26.

⁶⁶ Saalb. Jahrb. VI. 1927. pl. VII, 9. P. 55.

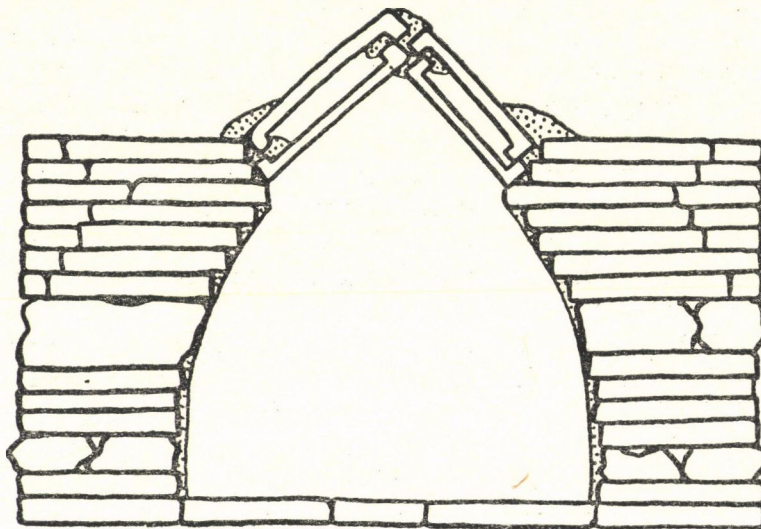
⁶⁷ Cf. A. Alföldi—A. Radnóti : Hoffiller-Festschrift. 1940. Pl. XXVII, 4.

KÉSŐRÓMAI TÉGLASÍROK MUCSFÁN.

1938 szeptemberében Mucsfa község előljárósága a bonyhádi főbíró útján azt az értesítést küldötte Tolna vármegye múzeumának, hogy a falú határában római téglasírra akadtak. Mire ugyanazon a napon délután a helyszínre érkeztem, a sírt ugyan kibontva találtam már, mégis sikerült az alábbiakat megtudnom :

A völgyben fekvő baranyamegyei Szárász pusztától nyugatra, a dombtető szélén vezető dülőúttól 65 méternyire Szárász felé, Erdmann Jánosnak szántóföldjén egy nappal

Az „A” sír szerkezete.

előbb valóban római téglasírra akadtak. A sír teteje szántás alkalmával a ló súlya alatt szakadt be, az épségben maradt mellékleteket a gazda fia vitte haza. Miután összeszedtem és megvásároltam ezeket, a sírnek „A” jelzést adtam, a temetkezésről pedig a következőket jegyeztem fel :

„A” sír.

A sír lapjára fektetett falitégglákkal volt kifelazva és két sor peremestéglával lefedve. (1. kép) Fenekét ugyancsak falazótégglákkal padlózták ki, oldalait pedig gondosan

kivakolták és fehérre meszelték. Tetején a peremestéglákat a képen látható módon rakták habarcsba. Az oldalfalak felépítésénél két sor homokkővet is alkalmaztak. Ez a homokkőféleség nem messze a sír helyétől, a dombok martján több helyen kibúvik a lössztakaró alól. A falazótéglák mérete $45.0 \times 30.5 \times 6$ cm volt. Egy részükön két ujjal készült félkör, a többin ugyancsak ujjal készült hurok, illetve „alfa” volt látható. A peremestéglák mérete 44×36 cm volt. Bélyeg egyiken sem fordult elő, a félköríves díszítés azonban ezeken is gyakori volt.

A sír hossza 230, szélessége alul 110, felül 62 cm volt. A falazott oldalak teljes magassága 106 cm-t tett ki. Irányítása északkelet-délnyugati volt, a benne lelt két csontváz lábvéggel délnyugatnak fordítva feküdt.

A csontvázakat a megtalálók kidobálták és összetörték. Így csak annyit állapíthattam meg, hogy az egyik felnőtt egyén volt, a másik 10 év körüli gyermek. Az egy nappal előttem ottjárt lengyeli körorvos szerint a felnőtt férfi volt, a gyermek leány.

A sírmellékletekből az alábbi darabokat sikerült megmentenem:

Egy favedret bronzabroncsokkal, füllel és díszítésekkel. (XXIII. 1.) Anyaga vörösfenyő. Egy fatörzsből készült esztergapadon. Magassága 31.5 cm. Szája és feneke 11.5 cm. Oldalfala 12 mm vastag. Feneke külön darab fából készült, de elpusztult. Megerősítésének módja a veder belső oldalán látható körülfutó ékszerű bevágásból állapítható meg. Ezek szerint a fenék a mai hordókon látható módon a csín-be volt beleeresztve. A vedret a hason, szájpereménél és alján esztergályozott hornyolt díszítés övezi, amit a középső csík kivételével a reászegelt pántok eltakarnak. A négy abroncs közötti teret függőleges irányban négy soron elhelyezett bronzlemezből készült karmosrózsa-szerű díszítmények borítják. Ez utóbbiak felerősítése rézszegekkel történt. A karmos díszítmények függőleges középső tagja nem fut végig a veder egész magasságában, hanem az abroncsok alatt megszakad. A veder fülét tartó veretek felül karikákban, alul horgony-szerű karmokban végződnek. A fül négyszögletes, lekerekített élű bronzpálca, melynek visszahajlított végei inkább kacsához, mint hattyúhoz hasonló madárfejben végződnek. A veder a megtalálók szerint a sír lábvégeiben állt.

Emlékeztek a megtalálók egy hengeres testű, kétfülű üvegpalackra is, mely állítólag a koponya mellett állt. Az üveget összetörték, darabjait azonban összeszedtem és összeragasztottam (XXIII. t. 5.). Átmérője a fenék fölött 15.0 cm-t tett ki, magassága 40 cm lehetett. Anyaga áttetsző, kissé zöldes üveg, egyébként pontos hasonmása a 2. sz. sír ép darabjának.

A sír körül fekvő törmelék között egy eredetileg 13 cm magas üvegpohár darabjait is megtaláltam (XXIII. t. 7—8.). Anyaga sárgászöld és eléggé áttetsző. Állítólag ez is a csontvázak koponyája mellett állt.

Ugyancsak a törmelék között találtam meg egy zöldesbarna, mázas cserépmécses darabjait is (XXIII. t. 4.). Magassága összeragasztott állapotban 3.5, fenék-átmérője 5.7, szájnyílása 2.0 cm. Teste hengeralakú, szája összeszűkül, füle letörött és hiányzik.

A föld tulajdonosa mentett meg egy „T”-fibulát (XXIII. t. 2.). Anyaga aranyozott bronz. Kengyelén és lábán díszített ezüstbetét látható. Hossza 9.4 cm. További darabok még:

Nyaklánc bronzsodronyból, oktaéder alakú kék üveggyöngyökkel díszítve (XXIV. t. 1.). Teljes hosszúsága 29·5 cm volt.

Két darab nyitott és laposra kalapált végű bronz karperec kerek huzalból, rovátkolt díszítéssel (XXIV. t. 2—3.). Belső átmérőjük 3·9 és 4·1 cm.

Bronzhuzalból készült nyaklánc (XXIV. t. 4). Az egyes szemek kerek átmetszetű huzalból készültek és spirálmenetben kétszer vannak tekercselve. Hossza 33 cm.

Öt darab aranyozott bronzgyűrű bordázott, szalagszerű testtel (XXIV. t. 7—10. és XXV. t. 24.).

Egy darab öntött bronzgyűrű töredéke halfej-szerű véséssel díszítve (XXIV. t. 5.).

Bronzkarperec, külső oldalán rovátkolt huzalból (XXIV. t. 6.). Belső átmérője 5·0 cm.

Hasonló, de kisebb bronzkarperec. Belső átmérője 4·3 cm.

Két darab bronzkarperec kerek huzalból, négy ágra sodorva (XXV. t. 22—23.). Belső átmérőjük 4·0 és 4·3 cm.

Bronzcsat (XXV. t. 26.). Legnagyobb átmérője 3·3 cm.

Ezüst szíjvég töredéke. Szélessége 2·1 cm. (XXV. t. 25.).

Tizennégy darab Constans kisbronz, két darab Constantinus Magnus kisbronz, egy darab II. Constantinus kisbronz és egy darab olvashatatlan kopott kis bronzérem.

*

Annak megállapítása végett, vannak-e a közelben további sírok, október 3-a és 6-a között Erdmann János, Weber Henrik és Krammer János földjén próbaásatást végeztettem. Összesen mintegy 750 m²-nyi területet tártam fel, de csak két további sírt találtam. Rendes temetőről tehát nem lehet szó, legfeljebb egy család temetkezési helyéről. Szárász-pusztta közelében régebben ugyan találtak egy nagyobb római temetőt,¹ ez azonban a lengyeli szőlők alján feküdt és nem hozható kapcsolatba a mostani lelőhellyel.

1. sír.

1·7 m mély, feldúlt sír. Oldalai és feneke eredetileg falitégglázból és homokkőből voltak rakva, teteje peremestéglákból készült. A téglák mérete és díszítése teljesen megfelelt az A. sírban találtakkal. A széjjelhányt téglatörmelék és emberi csontanyag között az egykori mellékleteknek csak törött darabjait találtam:

Talpas üveg pohár töredékei (XXIII. t. 6.). Fenékátmérője 7·1 cm, magassága nem állapítható meg. Anyaga áttetsző és kissé zöldes.

Kétfülű üvegpalack összeállíthatatlan darabjai. Alakja és kivitele olyan lehetett, mint az A. sírban találté.

Barnászöld mázzal bevont cserépmécses egyetlen töredéke. Méretei és alakja után ítélve ikerpárja volt az A. sírban talált példánynak.

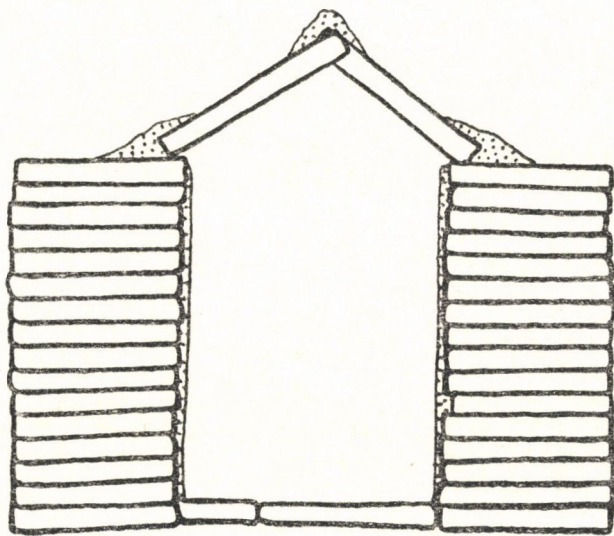
¹ *Wosinsky Mór*, Tolna vármegye története II. 783.

2. sír.

Mélysége 1·8 m. Oldalfalai lapjára fektetett falitéglából készültek, ugyanolyanokból, mint az A. sír. Hosszúsága 240, szélessége alul és felül egyformán 70, magassága 72 cm. Teteje falitéglával volt befedve, mégpedig úgy, hogy a téglákat keskeny oldalukon fele hosszúságban téglaszélességnyre bevágták és egymásba akasztották. Ezek a téglák kissé nagyobbak voltak. Hosszúságuk 49·5, szélességük 31·5, magasságuk 6·3 cm volt. Egyikükön figurális rajz (XXV. t. 1.), a többin ujjal készült félkörív vagy hurok volt látható. A sír irányítása északkelet-délnyugati volt, a benne nyugvó női csontváz lábvéggel délnyugatnak fordítva feküdt. Mellékletei a következők voltak :

A koponya mögött hengeres testű, kétfülű üvededény állt (XXIII. t. 3.). Magassága 40·3, fenéktátmérője 15 cm. Anyaga áttetsző és kissé zöldesszínű.

A 2. sír szerkezete.

Az előbbi mellett üvegpohár feküdt oldalára dőlve (XXIII. t. 9.). Magassága 11·5 feneke 4, szája 8·2 cm. Oldala díszített, színe olyan, mint az előbbié.

A koponya homloki részén farostszerű anyag között (esetleg kéregből készült fejjék) két darab ezüst tű dekaéder alakú fejjel (XXV. t. 30—31.).

Nyakán üveggyöngyök (XXV. t. 6—20.).

Bal karján három darab bronzsodronyból készült karperec (XXIV. t. 11—13. kép) és hét darab részben széjjelmálott csontkarperec (XXIV. t. 14—16 és XXV. t. 2—5.).

Bal keze gyűrűsujján bronzgyűrű (XXV. t. 21.).

Jobb alkarján széles bronzkarperec nyitott végekkel és rovátkolt szélekkel (XXV. t. 27.).

A jobb lábszár külső oldalánál hosszában vastör (XXV. t. 29.), ugyanezen az oldalon a lábfej mellett vaskés (XXV. t. 28.).

A mucsfai sírok építésmódjában és a sírmellékletekben teljes egyöntetűség tapasztalható. Korukat ennek megfelelően az A. sírban talált érmek határozzák meg (Constans : Kr. u. 333—350 ; Constantinus Magnus : 306—337 ; Constantius II. : 323—361). A temetkezések ideje tehát a Krisztus utáni IV. század első felére tehető.

Szekszárd 1941.

DR. CSALOG JÓZSEF

RÖMISCHE GRÄBER IN MUCSFA. (KOM. TOLNA.)

AUSZUG.

In September des Jahres 1938 wurde in der Umgebung von Mucsfa beim Pflügen das römische Grab No. A. gefunden. Das Grab war 230 cm lang 110 bzw. 62 cm breit und aus $45 \times 30 \cdot 5 \times 6$ cm grossen Ziegeln gebaut (**Abb. 1a.**). Es enthielt zwei Skelette ; einen erwachsenen Mann und ein ungefähr 10 jähriges Mädchen. Von den Beigaben konnten die auf den **Tafeln XXIII. 1—2., 4—5., XXIV. 1—10., XXV. 22—26.** abgebildeten Stücke und 14 Stück kleine Bronzemünzen des Kaisers Constans, 2 Stück des Kaisers Constantinus Magnus und 1 Stück vom Kaiser Constantius gerettet werden.

Während der von Verfasser durchgeführten Probegrabung fand man in nächster Nähe das ausgeraubte Grab No. 1. mit den Beigaben **Taf. XXIII. 6.**, und mit den Bruchstücken einer Glasflasche (Typus wie auf **Taf. XXIII. 3.**) wie auch die Scherben einer Tonlampe (Typus wie auf **Taf. XXIII. 4.**). Ein weiteres unbeschädigtes Grab (No. 2.) war ebenfalls aus Ziegeln gebaut (**Abb. 1b.**) und enthielt das Skelett einer Frau. Die Ziegeln waren auch hier wie bei dem Grabe A. $40 \times 30 \cdot 5 \times 5$ cm gross, mit einem Halbbogen oder alfa-förmiger Schlinge verziert. Der eine Dachziegel zeigte eine figurale Verzierung (**Taf. XXV. 1.**). Die Beigaben des selben Grabes — wie Flasche, Trinkbecher, Bronze- und Knochenarmbänder, Glasperlen, Silbernadeln, Eisendolch und Messer — zeigen die Abbildungen auf den **Tafeln XXIII. 3., 9., XXIV. 11—16., XXV. 2—21., 27—31.**

Da der Inhalt der Gräber ziemlich einheitlich war, weist Verfasser die sämtlichen Funde laut der Angaben der Münzen des Grabes A. in die erste Hälfte des IV. Jahrhunderts.

DR. JÓZSEF CSALOG.

ALISCA — AD LATUS.

Pannonia római kori úthálózatának régebbi irodalmát legutóbb Graf András foglalta össze a *Dissertationes Pannonicae* kiadványsorozatában.¹ Miután ez az alapos, irodalmi adatokra támaszkodó munka minden kritikai törekvése ellenére sem pótolhatja a helyszínen élő megfigyeléseit, hanem inkább kiinduló pontul és alapnak szolgál a gyakorlati topográfia számára, ezalkalommal az Aquincum-mursai útnak szekszárdkörnyéki szakaszát szándékozom újabb vizsgálat tárgyává tenni.

Az említett limesmenti út kérdéses szakaszát főbb vonalaiban már Wosinsky kijelölte. Míg azonban szerinte a főút Lugiot elhagyva Furkó-pusztán és az Ad Statuas-szal azonosított Várdombon át egyenesen Szekszárdnak, azon túl pedig Tolnának tartott és Szekszárdról mindössze egy mellékút vitt a gábormajori erődhez,² addig Graf szerint az út Várdombnál megtört és Újberekpusztán, majd Gábormajoron át nagy kanyarulattal ért Szekszárdra.³

Az *Itinerarium Antonini* szerint Lugio és Alta Ripa között a távolság XXIX római mérföld. A leletei révén is kimagasló Dunaszekcsőt Lugioval azonosítva Alta Ripát valahol Tolna környékén kereshetjük. A kettő között, — ugyancsak az *Itinerarium* szerint, — „in medio“ feküdt Ad Statuas, ez és Alta Ripa között pedig Alisca Ad latum. A Gábor-major helyén fekvő erődöt az *Itinerarium* külön kiemelve nem említi, de kérdés, nem nevezi-e meg Aliscával egysorban, mint olyat, mely az előbbi mellett feküdt?

Dunaszekcső és Tolna között kb. feleúton Várdombot találjuk. Ma is nevezetes római kori lelőhely, bár a felszínre kerülő sírleletekből inkább csak a felhasználható téglanyagot mentik meg lakosai. Erődjének maradványait, melyek a telepés községnek nevet adtak, Wosinsky szintén kimutatta.⁴ Azonosítása Ad Statuas-szal így mindenképpen indokolt volt.

Várdomb és Szekszárd között a római kori utat Wosinsky ugyancsak kimutatta.⁵ Nagyjából a mai állami út helyén vezetett ez, a mostani Szekszárdra érve azonban a Bezerédj-utca tengelyében felkanyarodott a Béla-térre s innen talán a Pincesoron át csak valahol az újbátori vám környékén érhetne el ismét a mai utat. A mai országút módjára

¹ Graf András, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. Ser. I. Fasc. 5.

² Wosinsky Mór, Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. II. 642—656.

³ Graf: i. m. 109—110.

⁴ Wosinsky, i. m. II. 650.

⁵ Wosinsky, i. m. II. 686. — Az út kavicsozása egyébként a szálkai útelágazás mellett, árok-tisztítás után, a szálkai út árkanak alján ma is látható. Kissé délre Várdomb irányában a decsi-hegyi szőlők némelyikében a tulajdonosok szerint szőlőbujtatáskor gyakran találnak kavicsréteggel le-takart, egymásmellé fektetett termésköveket.

a Garay-tér keleti szélét nem is érinthette, mert ez a hely egészen új feltöltés és a mult század elején még folyómeder volt. Maga a polgárváros az úttól nyugatra, a református városrész helyén terült el. Ma a Bartina-utca és a Felső-utca fekszik itt, de török időkben is ez volt a város lakórésze Evlia Cselebi szerint.⁶ A Béla-tér keleti oldalán késő-római sírok kerültek elő. Nemcsak az ismert festett szarkófág, hanem más sírleletek is.⁷ Őskeresztény kultuszhely volt, melynek területén a középkori város központja, az apátság is kialakult.⁸

Szekszárdról Szigeth-pusztára, illetve a gábormajori castrumhoz külön szárnyút vezetett.⁹ Töltésszerű alépítményének széjjelszántott, árvízmosta maradványai a zsidó temető és az említett castrum között még ma is láthatók. Érdekesen ír erről és a gábormajori erődről Lauschmann Ferenc öcsényi jegyző 1864-ben kelt kéziratosa falukronikájában: „Az Oltovány és Körtvélyesi dűlők közt a Bata partján széles árkokkal és sáncokkal elkerített helység látható egy épület romjaival, hol a népmonda szerint a szegzárdi basa kegyencz hölgye lakott. Az út, mit Szegzárdról az említett török kisasszony várához csináltatott a basa az akkor nagyon vizenyős téren, talán a nagy nehézségekkel járó, sokszor megátkozott fáradságos munka miatt a néptől elkeresztelve máig is Ördög-vettetésé név alatt ismeretes.” Magukat a castrum leleteit Wosinsky szintén ismertette.¹¹

Gábormajor és Várdomb között, az Öcsény-decsi vonalon, ezzel szemben nem mutatható ki semilyen római kori út. E két község ugyan egy ármentes terraszszigeten épült, Decs és Várdomb között azonban széles ártér és több élő folyómeder tette járhatatlanná a terepet.¹² Ha valahol, úgy itt lett volna szükség egy jól megalapozott útra, ilyenek azonban nem találhatók nyomát. Állandó utat, pláne limesutat így el sem képzelhetünk ezen a helyen. Római leleteket, nem szólva a hegylábi Újberek-pusztáról, szintén nem találunk az egész vonalon. Még a római földcastrumnak látszó etei (Decs, Városhelydűlő) sáncolás is elesik, mivel ez 1935. évi ásatásom alkalmával még a középkori Ete községnél is fiatalabbnak, rendeltetését illetően pedig ménesakol kerítésének bizonyult. (80 × 80 m = 1 hold !)

Graf feltevésével ellentétben Szigetpuszta szintén nem Tolnával volt összekötve, hanem Szekszárdról vezetett az út Mőzs érintésével a tolnai határba. A Sió áthidalása mindazonáltal nem a mai helyén volt, hanem attól mintegy 1200 méternyire nyugatra. Itt a mostani városi gyümölcsös telepítések a szekszárdi oldalon a hódoltságkorabeli Jenipalánkát,¹³

⁶ Karácson Imre, Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. Török-magyar kori történelmi emlékek III. 205.

⁷ Wosinsky, i. m. II. 686.

⁸ Az I. Béla által alapított apátsági templom alapfalai 1940 őszén csatornajavítás alkalmával előkerültek a megyeháza udvarán. Az épület a barokk-korig számtalanszor átalakították, bővítették és újból szűkítették, annyi azonban bizonyos, hogy magja egy románkor előtti, valószínűleg római templom volt.

⁹ Wosinsky, i. m. II. 652.

¹⁰ Öcsény község levéltárában szám nélkül.

¹¹ Wosinsky, i. m. II. 653—655 785. és CLXXXIV. tábla.

¹² L. a Sárköznek 1832-ből való térképét a sárközi népi halászatról írott cikkemben. Néprajzi Értesítő 1940. 3. sz. 235.

¹³ Karácson Imre i. m. 206. — Az itt talált rengeteg cseréptöredék, bronz ágyucsődarab stb. teljesen megfelel az etei legfelső réteg leleteinek.

ezzel szemközt, a Komlóssy-féle halastó délkeleti sarkánál pedig a római hídfőállást találtam meg.¹⁴

A limesút szekszárdi szakaszát nagy vonalakban Wosinsky tehát helyesen képzelte el. Kérdés még, milyen név illeti meg az eddig kimutatható helyiségeket.

Ad Statuas, mint láttuk, nem okoz nehézségeket. Alta Ripa valahol a tolnai határban feküdt. Alisca-Ad latas azonban még nagyon vitatható.

Az Itinerariumban az egymás után következő állomások neve külön-külön bekezdésben van feltüntetve. A lakott helyek legtöbbje a római úton feküdt, megnevezésük így nem is okozott különösebb nehézséget. Elképzelhető azonban, hogy a főútnak ugyanazon pontján kétoldalt elterülő két helység — még ha az egyik külön szárnyút végén feküdt is, — az Itinerariumban egymás mellé és nem egymás alá kerülhetett. Nem valószínű így, hogy az „Alisca-Ad latas“ megjelölés egyetlen helynek lenne a neve. Tekintve, hogy Gábormajor castruma eléggé jelentős lehetett, neve, mint katonai állomáshelyé is az Itineráriumba kívánczozhatott, egybekben pedig valóban „oldalvást“ is feküdt, nagyon valószínű, hogy Alisca alatt Szekszárdot, Ad Latas alatt pedig ez utóbbit kell értenünk. Wosinskynak az a feltevése, hogy Gábormajor Contra Tautantummal lenne azonos,¹⁵ eddig minden alapos ok nélküli feltevés.

DR. CSALOG JÓZSEF.

ALISCA—AD LATAS.

Auszug.

In dieser Arbeit beschäftigt sich Verfasser mit der Frage der römischen Landstrasse zwischen Dunaszekcső-Lugio und Tolna-Alta Ripa. Seiner Meinung nach führte die Strasse von Lugio in nördlicher Richtung durch Várdomb-Ad Statuas direkt nach Szekszárd-Alisca und von dort nach Alta Ripa, dessen befestigtes Lager in der Umgebung von Tolna zu suchen ist. Da auch die Reste der Strasse zwischen Várdomb und Szekszárd noch heute zu sehen sind, weiterhin auch die Stelle der Brücke über den Sió vom Verfasser aufgefunden wurde, ist dieser Weg nicht zu bezweifeln.

Von Szekszárd führt ein Seitenweg nach Szigethpuszta (Szigethpuszta, auch Gábormajor genannt, liegt nördlich vom Dorfe Ócsény im Sumpfgebiete), wo Wosinsky die Mauern eines Castells gefunden hat. Die damm-artige Strasse, — vom Volke „Ördög-vettetése-Teufelssaat“ genannt, — ist auf der erwähnten Strecke noch zu sehen.

Im Gegensatz zu den Erörterungen von Andreas Graf, der die Strasse aus Várdomb über Újberekpuszta-Decs-Szigetpuszta nach Szekszárd leitet, — wo nach Verfasser keine römische Strasse fest zu stellen ist, — muss seines Erachtens im grossen und ganzen die Auffassung von Wosinsky Recht erhalten. Da aber im Itinerarium „Alisca-Ad latas“ bei Szekszárd, zu gleicher Zeit erwähnt sind, Szekszárd und Szigetpuszta aber links und rechts am selben Punkte der Strasse liegen, meint Verfasser, dass Szekszárd mit Alisca, das „seitlich liegende“ Castrum von Szigetpuszta dagegen mit Ad Latas identifiziert werden kann.

DR. JÓZSEF CSALOG.

¹⁴ Próbaárkaimban igen sok konyhahulladék között számos római cserepet, terra sigillatadarabot, törött peremestéglát és egy bolygatott téglasírt találtam. Ugyanott még földsáncolás nyomai is kivehetők, ezeket azonban nem vizsgálhattam meg közelebbről.

¹⁵ Wosinsky, i. m. II. 653.

JAZIG-SZARMATA-LELETEK A BÁNSÁGBÓL.

„Die Roxolanen in der Walachei“ c. dolgozatomban (Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21—26. August 1939, Berlin 1940, 528—538) igyekeztem bizonyítani, hogy a Bánság nem tartozott a római Dáciához, hanem a jazig-szarmatáké volt. Ezt igyekeztem a régészeti leletek tanulságaival is alátámasztani; kétségtelen ugyanis, hogy abban a periódusban, amikor Erdély római volt, a Bánságban csak néhány erősített római támaszpont volt, — úgy, mint a Duna-Tisza közén és a nagy oláh síkságon is —, de különben nincs semmi nyoma római szervezetnek és romanizációnak; viszont egyre számosabb jazig-szarmata lelet kerül ki itt a földből.

Utóbbi tényállás dokumentálására megkértem a jazig leletanyag legjobb ismerőjét, Párducz Mihályt, aki a kért két összeállítást rendelkezésemre is bocsátotta. Ezeket, őszinte köszönetünk kifejezése mellett, itt publikáljuk. Az egyik a bánsági császárkori leletek általános térképe, a másik pedig az egyik legjellemzőbb szarmata lelettárgynak, a hordóalakú kalcedon-gyöngyöknek az egész szarmata-jazig területen való elosztódását illusztrálja, a mellékelt leletkimutatásokkal együtt.

A. A.

1. *Bánáti római kori barbár lelőhelyek.*

Jelmagyarázat a térképen:

1. Kitöltött kör emailos lelőhely.
2. Kitöltetlen kör email nélküli lelőhely.
3. Megkérdőjelezett lelőhely nem bizonyos, hogy barbár.

Betűrövidítések a lelőhely-felsorolásban:

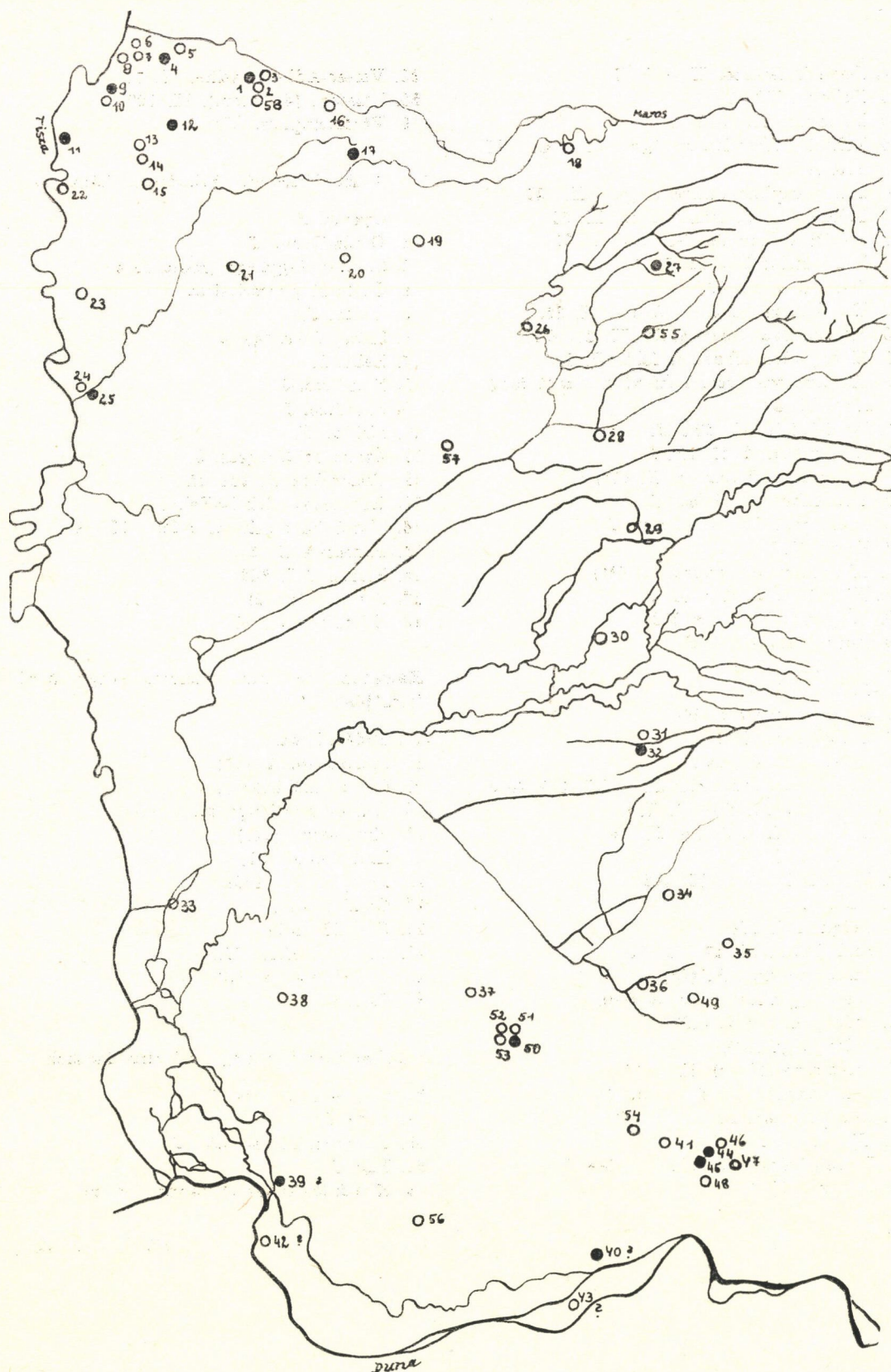
1. *E* emailos (korongos fibula) lelőhely.
2. *EG* emailgömöbös lelőhely.
3. Az egyes lelőhelyek elé írt számok megfelelnek a térképen a megfelelő lelőhely mellé írt számokkal. A kérdőjel itt is azt jelenti, mint a térképen.
4. A lelőhely után írt római és arab számjegyek *Milleker*: Dél-Magyarország régiség-leletei c. munkára utalások. A lelőhely után zárójelben írt arabszámok a Dolgozatok 1931. évfolyamában megjelent dolgozatom (A nagy magyar Alföld római kori leletei) lelőhely számai.

A lelőhely után írt *J*, publikálatlan jegyzeteimben lévő anyagot jelent.

38. Antalfalva. II. 14.
26. Billéd. II. 14.
16. Csanád (Szerb). III. 237.
30. Csákova. III. 209.
54. Csehfalva. III. 209.

55. Csernegyháza. III. 209.
23. Csóka. J.
6. Deszk A. 70. sír. (31).
7. Deszk-Újmajor. J.
31. Detta-Buchmann tgy. III. 210.

1. kép. A bánáti római császárkori barbár leletek térképe. Tervezte Párducz Mihály.

32. Detta-Újtemető. II. 119. *E*.
 56. Dollova. III. 212.
 40. Dubovác. III. 213. *E*.?
 44. Fehértemplom-Kuhn tgy. II. 24., III. 215. *E*.
 45. Fehértemplom-Prinzenvölgy. II. 23. *E*.
 46. Fehértemplom-Schiller-utca. II. 23.
 47. Fehértemplom-Vendel-utca. II. 23.
 42. Hertelendyfalva. II. 35. ?
 41. Jaszenova. II. 35.
 51. Károlyfalva-Birta M. földje. II. 36.
 50. Károlyfalva-Dreszl szőlő. II. 37. *EG*.
 52. Károlyfalva-Schneider föld. II. 38.
 53. Károlyfalva-versec-kubinyi h. vasút indóháza. II. 37.
 37. Kevi-Szölős. II. 63., III. 264.
 2. Kiszombor. A 11. sír. J.
 1. Kiszombor B temető. *E*. (34).
 3. Kiszombor C. 33. sír. J.
 58. Kiszombor-Part határrész. J.
 57. Kécsa (258).
 4. Klárafalva B. temető. *E*. (35).
 5. Klárafalva-Vasút-utca. J.
 49. Klopódia. III. 2. r. 230.
 19. Lovrin. II. 42. és J.
 14. Majdán. II. 45.
 21. Mokrin. II. 48.
 18. Németszentpéter (28).
 27. Orczyfalva. II. 50. *E*.
 12. Óbéba. *E*. (40) és J.
 15. Oroszlámos-Podlukánydűlő. III. 289. és J.
 39. Pancsova. II. 57—58. *E*. ?
 24. Pádé-Arankacsatorna. II. 54.
 25. Pádé. *E*. J.
 33. Perlász. II. 58., III. 246.
 13. Rábé. J.
 29. Saágh. III. 248.
 28. Szakálháza. II. 47., II. 61.
 11. Szerbkeresztúr. *E*. (45).
 17. Szerbnagyszentmiklós. *E*. (46).
 8. Szőreg A temető (48).
 59. Szőreg tgy. (47).
 35. Szredistye (Nagy). III. 252.
 43. Temessziget. III. 2. r. 250. ?
 22. Törökkanizsa. III. 2. r. 227.
 9. Újszentiván. *E*. (50).
 10. Újszentiván-Huhn Miklós telke. J.
 34. Vattina. II. 71.

36. Versec-Adle V. telke. II. 77.
 20. Vizedia (4. halom). II. 189.
 48. Vöröstemplom. III. 266.

2. *Hordóformájú kalcedonok lelőhelyei:*

1. Gyoma. J.
2. Gyula-Siórét. J.
3. Szentcs-Nagyhegy (maszkos sír). J.
4. Öcsöd-Mogyoróshalom. J.
5. Öcsöd. J.
6. Szőreg-Iván tgy. J.
7. Baks. J.
8. Kenderes. J.
9. Kiskőrös. J.
10. Maklár. J.
11. Átokháza (Szeged). J.
12. Kiszombor B. 191. sír. J.
13. Hódmezővásárhely-Fehértó. J.
14. Károlyfalva-Schneider föld. II. 38.
15. Pancsova II. 57.
16. Perlász III. 246.
17. Csanytelek (53).
18. Kőröstarcsa (120).

Kalcedon, de nem bizonyos, hogy hordóformájúak : (térképen üres körök).

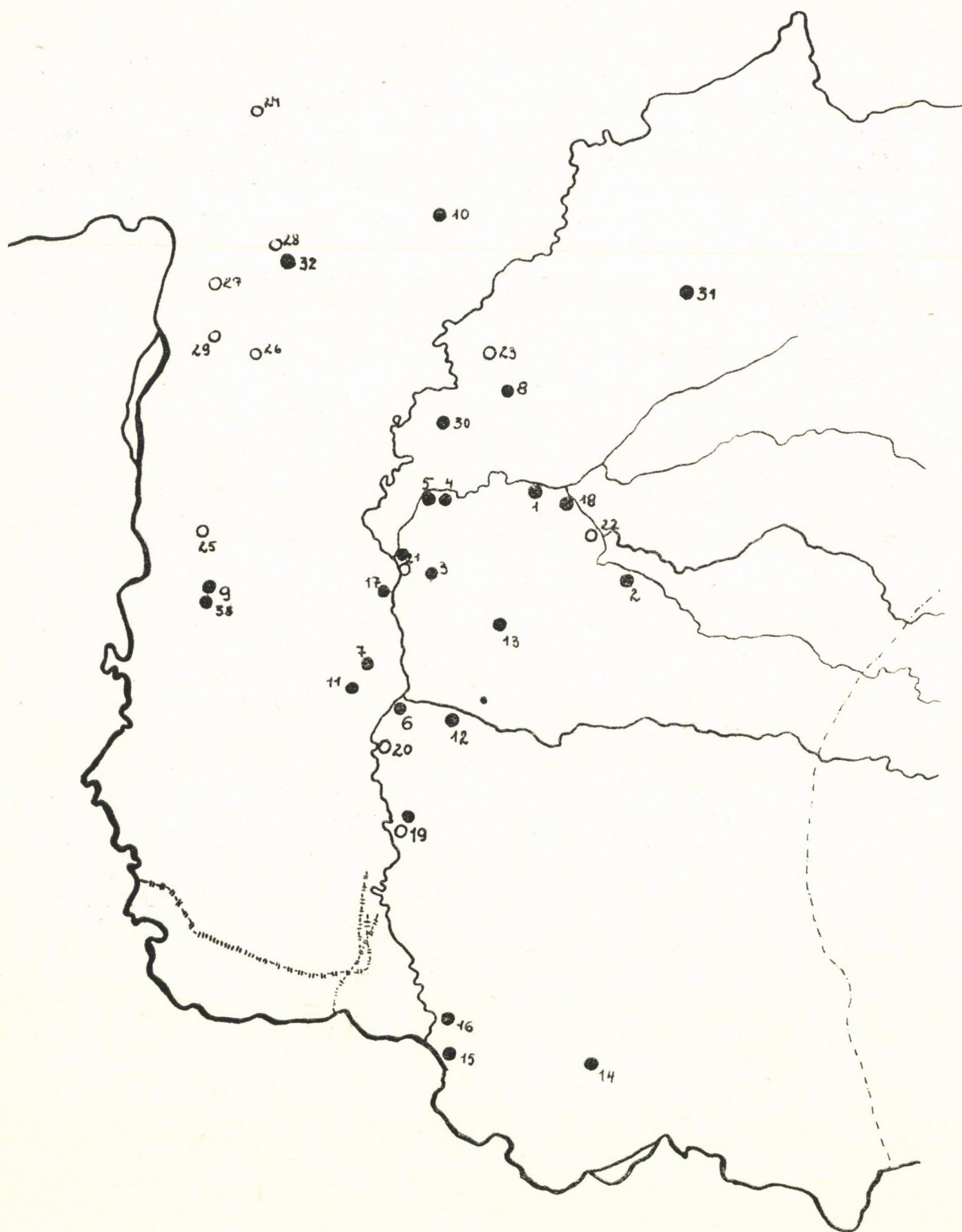
19. Pádé II. 54.
20. Szerbkeresztúr (45).
21. Szentcs-Böldirév (106).
22. Békés-Bábocka-puszta (108).
23. Kunhegyes (141).
24. Liptagerge (181).
25. Fülöpszállás (198).
26. Gomba (200).
27. Gödöllő (201).
28. Pusztavarsány (232).
29. Cegléd határa (247).
30. Csákova.

Ezekhez járulnak még kiadatlan darabok :

21. Szentcs-Böldi rév. J.
19. Pádé. J.
31. Debrecen Mátá-határ. J.
32. Bag. J.
33. Kiskőrös-Csukás-tó-Ráczkút 6. sír.

Párducz Mihály.

2. kép. A hordóforma chalcedon-gyöngyök elterjedése a jazig-szarmatak területén. Tervezte Párducz Mihály.

JAZYGISCH-SARMATISCHE FUNDE AUS DEM BANAT.

In einem Vortrag über die Roxolanen in der Walachei (Bericht über dem VI. internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21—26. August 1939, Berlin 1940, 528—538) versuchte ich nachzuweisen, dass der Banat nicht zur römischen Dakien gehört hat, sondern im Besitze der jazygischen Sarmaten geblieben ist. Unter anderen Beweisen habe ich mich dabei auf die Aussage der archäologischen Funde gestützt, u. zw. teilweise auf das Fehlen römischer Siedlungen und Kultureinrichtungen — ausser einigen militärischen Stützpunkten, die wie zwischen Donau und Theiss und in der grossen Walachei gleichsam vorhanden sind, sind keine Spuren bürgerlichen Lebens da — und teilweise auf das Vorhandensein zahlreicher jazygischer Funde aus der selben Periode.

Um die letztere Tatsache besser zu dokumentieren, hat der beste Kenner des jazygischen Fundmaterials, M. Párducz, auf meine Bitte die unten abgebildeten zwei Karten und die dazu gehörigen Fundverzeichnisse entworfen. Abb. 1 vereinigt die kaiserzeitlichen Barbarenfunde aus dem Banat, während Abb. 2 die Verbreitung eines einzigen bezeichnenden jazygischen Fundgegenstandes, der fassförmigen Kalzedonperlen im ganzen jazygischen Bereich darstellt.

Herr Párducz hat in den Verzeichnissen der beiden Karten (s. im ungarischen Text) folgende Abkürzungen benützt:

E=Fundstätte von emaillierten Rundfibeln.

EG=Fundstätte, wo Emailsachen zutage geliefert worden sind.

Arabische Zahlen auf den Karten stehen statt Ortsnamen, die im Verzeichnis unter den selben Nummern gegeben sind.

Die römischen und arabischen Zahlen im Verzeichnis *nach den Ortsangaben* beziehen sich auf das Werk von Milleker, Dél-Magyarország régiségleletei.

Arabische Zahlen *in Klammern*, die nach den Ortsnamen des Verzeichnisses angebracht sind, beziehen sich auf die Arbeit von M. Párducz über die kaiserzeitlichen Funde der ungarischen Tiefebene, Dolgozatok-Arbeiten (Szeged), 1931 und geben die dortigen *Fundortnummer* an.

Die Buchstabe *J* nach den Fundorten im Verzeichnis bedeutet unpubliziertes Material.

M. PÁRDU CZ,
A. ALFÖLDI.

SZARMATAKORI KARDOK SZEGED KÖRNYÉKÉN.

A szegedi városi múzeum őriz Szeged környékéről néhány szarmatakori leletet, amelyek amiatt érdemelnek különös figyelmet, mert a nevezett kor harci eszközei közül, tudomásunk szerint egyik legfontosabbról, őriztek meg fontos adatokat. Meglepő, hogy Szeged közvetlen környékén öt ilyen leletünk van (a kultúra ma ismert hazai területén előkerült leleteknek több mint fele), de ettől függetlenül formájuk és méreteik olyan következtetések levonására nyújtanak lehetőséget, amelyek az Alföld területét újabb közvetlen szállal kapcsolják a Pontus vidékéhez. Az alább bemutatandó leletek közül a kiskundorozsmai még ezenkívül az ú. n. szarmata csattípus alkalmazása felől nyújt eléggé használható adatokat.

Kiskundorozsmán, a Jerney-féle téglavetőben találtak sírokat 1905-ben és 1907-ben, valószínűleg ugyanazon a magaslaton (az ú. n. Sánccparton), amelyen később (1933-ban) is kerültek elő, ma már a szegedi városi múzeum anyagában nem azonosítható leletek. Az 1905-ben előkerült sírokról Tömörkény István az Archaeologiai Értesítő 1905. évfolyamában számolt be (254—255. l.). Előkerült ez alkalommal két mellékletes és egy melléklet nélküli sír. A mellékletes sírok kb. 150 cm mélyen voltak elhelyezve, fejjel napnyugatnak fordítva, arccal lefelé. Tömörkény közölte leletleírását a lelettári napló adataival kiegészítve a tárgyak újabb leírását is adjuk, azzal a megjegyzéssel, hogy a tárgyak képei első ízben most közölhetnek.

1. sír. Mellékletek: 1. A medence alatt kétélű, töredékes állapotú vastőr (XXVIII. t. 1.). Mai teljes hossza 45 cm, ebből a töredékes markolaté 4·2 cm, a penge legnagyobb szélessége 4·8 cm. A vastőr darabjain megállapíthatók voltak a fából készült tok, rozsdaverte nyomai. 2. A tőr mellett 10 cm hosszú, a szíjszorító lemezzel egybeöntött, trapézformájú ezüstcsat feküdt (XXVI. t. 1a.). A csat szíjszorító lemezének széleit poncolt pontsor kíséri és ez a poncolt dísz húzódik a lemez közepén is, a hossz-tengely irányában. A szíjszorítólemez alsó lapján három aklaszeg van, amelyeknek segítségével a bőrhöz volt hozzá erősítve (XXVI. t. 1b.). 3. Mellette a hozzá tartozó ezüst szíjvég, ugyancsak poncolt díszítéssel, két aklaszeggel (XXVI. t. 2a., b.). 4. A csontváz mellett oldalt, kétfülű, szürke, jól iszapolt edényke (XXVII. t. 5.). A kihasasodás fölött, függőleges irányú besímitás díszíti az edényoldalt. 5. Az alsó lábszárcsontoknál, valamivel a bokán fölül, kerekkarikájú ezüstcsatok (hosszúságuk 2 cm). A szíjszorító lemez kettős, s az alsó vékonyabb lemezrész kapcsolja össze a csattal (XXVI. t. 3b., 4b.). A szíjszorító lemez felső részét ugyancsak három poncolt, pontsor díszíti (XXVI. t. 3a., 4a.). 6. Ennek a sírnak a melléklete a XXVII. t. 1. számú, 6·5 cm átmérőjű korongos fibula, vagy talán inkább csak a ruhára erősíthető korongos dísz (a tűszerkezetnek a

mostani rongált állapotában nincsen nyoma). Az áttörtművű bronzkorong, aranyozott vaslemezre van erősítve. A rekeszekben Tömörkény kék-email nyomokról beszél.

2. sír. Mellékletek: 1. Poncolt díszítésű, kettős ezüstcsüngő, két egyező példányban (XXVI. t. 5a—6a.). Mind a kettőn egy-egy aklaszeg van (XXVI. t. 5b—6b.). 2. A nyak táján henger alakú aranylemez, amely kiterítve 1 cm széles 2 cm hosszú. Haránt irányban hornyolt volt.

3. sír. Minden melléklet nélkül.

4. sír. 1907-ben került elő az előbbi sírok folytatásaként (7—1907) a csontok már teljesen el voltak korhadva. Mellékletek: 1. 6·5 cm magas, a szájánál 13 cm bő, rosszanyagú agyagedény (XXVII. t. 3.). 2. Kettős csonkakúpformájú agyagorsógomb (XXVII. t. 2a—b.). 3. 235 szem lecsiszolt sarkú, hasábformájú különböző színű paszta, üveggyöngy (XXVII. t. 6.). 4. Egy gömbölyű kalcedongyöngy (XXVII. t. 4.). 5. Talán ebből a sírból való a XXVI. t. 7a—b. számú, trapézformájú vasesat, amely poncolt aranylemezzel volt borítva. A csattal egybeöntött szíjszorító lemezen két aklaszeg van.

A lelet több szempontból is figyelmet érdemel. Igen érdekes a XXVII. t. 1. számú nagy, áttörtművű bronzkorong, amelynek aranyozott vasból készült alátétlemeze van. Nagy kár, hogy nem épen került elő, s a leletkörülmények megfigyelése sem teljesen pontos. A Tömörkény által említett kék-email nyomok már nem észlelhetők rajta. A rendelkezésre álló irodalomból pontos analógiája nem ismeretes. Azonban a Jászberény-csegelaposi lelet áttörtmintájú, amazonpajzsformájú bronztárgya¹ nem hagy kétséget affelől, hogy kelta tradíciókba visszanyúló, provinciális emlékekkel van dolgunk. A csegelaposi peltadisz, aranyozott bronzlemezre volt erősítve, a dorozsmai példány aranyozott vaslemezre. A csegelaposi áttört lemezdísznek futókutyás motívumú része ismétlődik a dorozsmai példányon. A csegelaposi lelet előfordulási körülményeiről semmit sem tudunk, de valószínűleg együtt kerültek elő a már idézett dolgozat VIII. 1—8., 11., 12. ábráin lévő tárgyak.² A Kr. u. II. század második felére datálható lelet a dorozsmai példány korára is nyújt számbavehető adatot.

A szarmatakor emlékek legkorábbi csoportjával foglalkozva rámutattam arra, hogy az a csat és szíjvég típus, amelyet a XXVI. 1—7. ábrákon bemutatok, a sajátos jazig-szarmata emlékanyag igen korai leleteiben már jelentkezik.³ Így a felsőpusztaszeri temető 22. sírjában egy bordázott szíjszorító lemezzel, bronzból készült típus⁴ Antoninus Pius érmével került elő. Ugyanott ismertettem egy Monorról való ezüst garnitúrát⁵, továbbá Szentes-Dónátról a XXVI. t. 7a—b. számú ábrán bemutatott példány teljesen pontos mását. E csatokkal kapcsolatban említettem, hogy leletkörülményeit egyiknek sem ismerem. Ebből a szempontból a dorozsmai példányok néhány adattal szolgálnak.

¹ Dr. Párducz Mihály, Az első pontus-germán emlékesoport legkorábbi emlékei Magyarországon. A berlini Collegium Hungaricum Kiadványai, 2. 1935. VIII. 7. ábra. A 8. ábrán egy másiknak töredéke van.

² A lelet leírása, mint az 1. 24—25. l.

³ Párducz Mihály, Szarmatakor emlékei Magyarországon I. Sajtó alatt az Archaeologia Hungarica soron lévő kötetében. 9. fejezet.

⁴ Mint a 3. XVII. 3., 4a., b., c. ábrák.

⁵ Mint a 3. XXIII. 18., 19.

⁶ Mint a 3. XXXII. 6.

Kiderült, hogy a **XXXVI. t. 1a—b.** számú csat és a **2a—b.** számú szíjvég együvé tartoznak, s — Tömörkény leírása szerint — a csontváz mellett talált vastőr szíjazatához tartoztak. Kár, hogy a tör és a csatok egymáshoz való helyzetére közelebbi adatokat nem kaphattunk; még azt sem tudjuk, hogy a csontváz jobb, vagy baloldaláról kerültek-e elő?

Ugyanebben a sírban, a bokák tájékán találta Tömörkény két példányban e csatok második típusát, amelyen a szíjszorítólemez mozgathatóan volt a csathoz kapcsolva. Aligha tévedünk, ha ezen a helyen a lábbelit felerősítő szíjazaton keressük a csatok helyét, mindegyik lábon egyet-egyet. Itteni alkalmazásuk tette szükségessé, hogy a csat és a hozzátartozó szíjszorítólemez, ha egybe voltak is kapcsolva, az összekapcsolás helyén csuklószerűen mozgathatók legyenek.

A 2. sírból kerültek elő pontosan meg nem figyelt helyről az **XXVI. t. 5a—b—6a—b.** ábrákon bemutatott kéttagú csüngők. Egyik fél tagoltvégű, a másik félen található a bőrre erősítést szolgáló szeg. Miután e sírből — Tömörkény szerint — csat nem került elő, szíjvégről nem igen lehet szó (hacsak valami csont, vagy fából készült csat nem volt a sírban). Amíg ez a típus jobban megfigyelt leletekből nem került elő, tekinthetjük egyszerűen, övön alkalmazott csüngődísznek is.

A szórványként kezelendő **XXVI. t. 7a—b.** számú, aranylemez borítású csat, teljesen pontos analógiáját, mint már említettük, Szentés-Dónátról ismerjük, ahol lovas-sírból került elő, indadiszú aranylemezek, aranyborítású gomb, s egy a **XXVI. t. 3a—b.** típussal egyező csat társaságában.⁷ Volt e sírban kard is, de csak a hegye maradt meg. A kard jelenléte, a dorozsmai analógia után indulva, megengedi azt a feltevést, hogy a bőr borítására szolgáló aranylemezek, esetleg a kardfelköltő szíjazatot díszítették, s e szíjazattal kapcsolatos a csat, talán mind a két csat jelenléte. A dónáti lelet a Kr. u.-i III. század második feléig felnyúlhat.

Ami a sírok egyéb mellékleteit illeti, az 1. sír gyöngymellékletei (**XXVII. t. 6.**), a lecsiszolsarkú, hasábformájú paszta és üveggyöngyök a Kr. u.-i II. században már jelentkeznek.⁸ Az 1. sír kétfülű, szürke korongon készült bögréjét ismerjük Gyomárról (**XXX. t. 19.**) és Szentésről (**XXXI. t. 10.**), az utóbbi halványpiros színű; kísérelétei nincsenek. A 4. sír szemcsésen iszapolt, szabadkézzel készült tálforma edényének analógiáját sem ismerjük hiteles leletanyagból.

A dorozsmai leletnek kétségkívül egyik legérdekesebb darabja az 1. sírből előkerült vastőr, vagy inkább rövid kard (**XXVIII. t. 1.**). A pengén lévő nyomokból látszik, hogy fatokban volt. Jellemző a formájára, hogy a penge és a nyélnyujtvány tompaszögben érintkeznek. A következőkben bemutatunk, még néhány, eddig publikálatlan szegedkörnyéki leletet, amelyekben egyezőtípusú rövid és hosszú vaskardok fordultak elő. Analógiái közül elsősorban kell említeni a Tápé-Malajdok B temető 5. sírjából előkerült vaskardot. A nevezett helyen, a Pósa J. tanyája melletti legelőterületen, földhordás közben bukkantak sírokra. A terület maga nagy kiterjedésű, szigetszerű halom-, illetve domborodásnak, a porgányi zsiliphez mintegy 500 lépésre eső része. Ezen a részen tárta fel Móra Ferenc az A temetőnek 17 sírját, a közelben fekvő B temetőnek pedig 10 rómaikori sírját. Ez utóbbi temetőben árpádkori sírok is voltak.

⁷ Csallány Gábor, Újabb három érdekes lelet a szentesi múzeumban. A. É. 1910. 92—93. II.

⁸ Mint a 3. VII. tábla, 10. fejezet.

A B temetőből származó, szóbanforgó 5. sírban 110 cm mélyen, D—É irányítású, fejénél bolygatott csontváz volt. Mellékletei: 1. A baloldalon, hegyével lefelé fekvő, kétélű vaskard (XXVIII. t. 5.). Hossza 94·5, legnagyobb szélessége 6·2 cm. 2. A jobb medence alatt, domborúhátú, homorúélű, széles vaskés; hegye hiányzik (XXIX. t. 8.). Legnagyobb pengeszélessége 3·9 mm, a nyélnyujtvány hossza 4 cm. 3. A medencében Marcus Aurelius ezüstérme (XXIX. t. 7.). 4. A csontváz hosszában és a fejénél kb. 15 vaskapocs, részben töredékes állapotban (XXIX. t. 1—3., 5—6., 9—14.), amelyek kétségtelenül a koporsóhoz tartozó deszkalapok összeerősítésére szolgáltak. 5. A lábfej tájékán félköralakú bronzlemez, nyolc lyukkal. Az alap hossza 6·3, a lemez magassága 4·6 cm (XXIX. t. 4.).

Két egyezőtípusú vaskard került elő Püspökleléről. A község, a Szeged város tulajdonában lévő tápéi réttel szomszédos. Itt Soós Sándor 95. számú telkén, a terület szőlő alá forgatásakor kinyújtóztatott csontváz mellől került elő egy szürkeshíni, jól iszapolt edényfedő. Egy másik csontváz mellett szürke, jól iszapolt edényt találtak. A csontvázak nagyrésze el volt porladva. Egyik csontváz lábánál gyöngysor is volt, amely 32 szem hosszú, hengerded fehér kő, henger- és lecsiszoltsarkú hasábformájú karneol, továbbá 420 szem hosszúkás, hatoldalú hasáb, gömbformájú veres, zöld, sárga, kék és fehér üveg és pasztagyöngyből állott. Még ugyanebben az esztendőben (1907) Soós telke szomszédságában, az azzal érintkező Kruzslic András 117. számú telkén, ugyancsak szőlő alá forgatáskor is kerültek elő csontvázak. A sírok 1 m mélyen voltak, fejjel napnyugatnak fektetett csontvázakkal. Az innen előkerült leletek között voltak szürke, jól iszapolt edények, üveg, paszta és borostyán gyöngyök, rómaikori bronzkarperecek és aláhajlítottlábú bronzfibula. Valószínű, hogy ugyanitt árpádkori sírok is voltak, legalább is erre mutatnak a halántékkarikák és a gyűrűk, amelyekről a szegedi múzeum leltári naplója említést tesz.

A fenti leletek hitelesítésére végül is 1907. április 15—17. napjain ásatások történtek. Megállapítást nyert, hogy a két szomszédos telken, egymás alatt két sírmező van. A felső 30—80 cm mélységben, az alsó néha 150—160 cm mélységben. Az alsó sírmezőben a csontvázak fejjel keletnek, a felsőben fejjel nyugatnak feküdtek. Annak megállapítása természetesen, hogy a rétegbeni elkülönülés, egyúttal korok szerinti elkülönülést is jelent-e, csak úgy lenne lehetséges, ha az előkerült leletekről pontos feljegyzések lennének. Ha azonban meggondoljuk, hogy a Kruzslic-féle telken 1 m mélyen talált, fejjel napnyugatnak fordított csontvázak rómaikori edénymellékleteket tartalmaztak, továbbá, hogy Tömörkény feljegyzése szerint, a napnyugatnak fordított csontvázak mellékletei között voltak a szóbanforgó vaskardok is, valószínűnek tarthatjuk azt a feltevést, hogy a magasabban fekvő sírok jórésze szarmatakorai volt. A mélyebben fekvő sírok jellemzésére Tömörkény még azt is mondja, hogy bőven voltak gyöngymellékleteik, ami megint csak a szarmatakorai sírok sajátja. Ezzel kapcsolatban azonban gondolhatunk arra, hogy a megfigyelések igen pontatlanok voltak, s nem lehetetlen, hogy néhány szarmatakorai sír mélyebbre került. A meglévő feljegyzések alapján ezt a kérdést megnyugtató módon megoldani nem lehet.

A Tömörkény-féle ásatási anyag sírok szerint nincs elkülönítve, ezért csak az egész ásatási anyagot tudjuk bemutatni, a sírok közelebbi megjelölése nélkül: 1. Durva iszapolású, rosszégetésű agyagedény (XXXI. t. 6.). 2. Szürke, jól iszapolt tál (XXX. t. 20.).

3. Szürke, jól iszapolt tál (XXX. t. 21.). 4. Szürke, jól iszapolt egyfülű kancsó (XXXI. 7.). A perem alatti szalagon ferdén haladó besímitások vannak. Ugyanez a díszítés van az edény egyik felén is, a másik felén besímitott háromszögek vannak. 5. Halványpiros, jól iszapolt edényke (XXXI. t. 11.). 6. Szürke, jól iszapolt edény (XXX. t. 15.). 7. Szürke, jól iszapolt edény oldalából, orsókarika (XXXI. t. 1.). 8. Szürke, jól iszapolt edény aljából készült orsókarika (XXXI. t. 2.). 9. Három négyzetes átmetszetű bronzhuzalból készült, nyitott karperec (XXXI. t. 3—5.). 10. Kerek átmetszetű bronzhuzalból készült, nyitott karperec (XXX. t. 18.). 11. Bronztorques két hurkos vége (XXX. t. 6., 11.). 12. Bronz-karperec töredékei (XXX. t. 10., 12.). 13. Aláhajlítottlábú bronzfibula (XXX. t. 4.). 14. Aláhajlítottlábú bronzfibulákhoz tartozó töredékek (XXX. t. 5., 8., 9.). 15. Bronztű, rajta félgömbformájú kis bronztárgy (XXX. t. 7.). Szokatlan a kor leletei között. 16. Kettőscsonkakúp-formájú agyagorsógomb (XXXI. t. 8.). 17. Edényoldalból készített orsókarika (XXXI. t. 9.). 18. Kétélű rövid vaskard (XXVIII. t. 3.). Mai hossza 49, legnagyobb pengeszélessége 5·5, nyélnyujtványa 7 cm. 19. Kétélű, az előbbinél valamivel hosszabb vaskard (XXVIII. t. 2.). Mai hossza 62, legnagyobb pengeszélessége 6, nyélnyujtványa 8·5 cm. A fahüvely nyomai még ma is jól láthatók. (A bemutatott edények képei kb. $\frac{1}{4}$ nagyságúak.)

Következő leletünket Lökösházáról őrzi a szegedi városi múzeum. Uchtritz Amade Emilné grófnő levélben értesítette a szegedi városi múzeumot, hogy lökösházi birtokán, a kastély mellett, homokbányászás közben csontvázra akadtak, amely teljesen korhadt volt. Az elvégzett próbaásatás több sírt nem eredményezett. A bejelentett sír mellékletei voltak: 1. Szürke, jól iszapolt tál (XXX. t. 22.). 2. Aláhajlítottlábú, töredékes állapotú bronzfibula (XXX. t. 13.), sodronytekercse a tűvel együtt hiányzik. 3. Kétélű vaskard, amelynek a markolatrésze hiányzik (XXVIII. t. 4.). Mai hossza 62, legnagyobb pengeszélessége 4·5 cm. 4. Valószínűleg a lelethez tartozik a XXX. t. 16. számú ábrán bemutatott szürke, jól iszapolt edény is.

Végül Újszentivánról, Huhn Miklós 324. számú telkéről való egy sírlelet, amelyben egyebek között kétélű vaskard is volt. A közelebbi leletkörülményeket nem ismerjük. 1. Szürke, jól iszapolt egyfülű bögre (XXX. t. 14.). A kihasasodás fölötti edényrészen szabálytalanul elhelyezkedő besímitott vonalak vannak. 2. Letöröttfülű, kis bronzcsengő (XXX. t. 1.). 3. Gömbölyű kalcedonyöngy (XXX. t. 2.). 4. Oldalt lehajlítottlábú, kéttagú, alsó ívvezetésű bronzfibula (XXX. t. 3.). A lábvég rovátkolással tagolt, a kengyel és a láb érintkezésénél annak a sodronynak utánpótlása látszik, amely korábbi példányokon az aláhajlított tűtartótokból nyúlik ki, s a tűtartótokot a kengyel végéhez erősíti. A kengyel hátán két, poncolt sorból álló párhuzamos vonal halad végig. 5. Kétélű vaskard; hegye és a markolatrésze hiányzik (XXX. t. 17.). Jelenlegi hossza 53, legnagyobb pengeszélessége 5 cm.

A bemutatott ép és töredékes rövid és hosszú vaskardok formája mutatja, hogy egy típushoz tartoznak, a hiányos példányokat illetően pedig, amelyeknek éppen a legjellemzőbb részeit nem mutathattuk be, az előfordulási körülmények jelzik, hogy nagyjából egy korszakba tartozó, erre a korra jellegzetes fegyverekről van szó. A kiskundorozsmai lelet gyöngyei mai tudásunk szerint a Kr. u.-i II. század második felében és a II—III. századok fordulóján a leggyakoribbak, de erre az időre mutat a XXVII. t. 1. ábra áttörtművű bronzkorongja is. A Malajdok B temető 5. sírját, a benne talált Marcus Aurelius

érem helyezi a Kr. u.-i II. század második felére. Jóval nehezebb, az ismertetett hiányos leletkörülmények miatt, a püspöklelei kardok korának megállapítása. Az eddigi adatok azt mutatják, hogy az aláhajlítottlábú fibulák, a Kr. u.-i III. század első felében már jelentkeznek, tehát a Püspöklelén feldúlt temető ebben az időben bizonyosan használatban volt már. Ha még meggondoljuk, hogy az erről a helyről előkerült gyöngykészlet is inkább a szarmatakori leletek III. századi csoportjára jellemző, s ha azt is figyelembe vesszük, hogy az egész püspöklelei anyagban egyetlen biztosan I., vagy II. századba helyezhető darabunk sincs, akkor a Püspökleléről előkerült srokat, s velük a két kardot a III. századra kell tennünk. Ennek a datálásnak a bemutatott kerámia sem mond ellent.

Mivel a lökösházi és újszentiváni kardokat is az aláhajlítottlábú fibulák datálják, e két kard kora is a Kr. u.-i III. századra esik. Az újszentiváni sír egyfülű bögréje (XXX. t. 14.), mint azt az ernőházi és Kiszombor B temetőből való, már ismertetett példányok⁹ is mutatják, a Kr. u. 300 körüli időig felvihetők. Az elmondottakból tehát meglehetősen határozottsággal állapíthatjuk meg, hogy a bemutatott három rövid és három hosszú kard Kr. u. 180—300 közti időben volt használatban. Hordási módjukat illetően csak a malajdokiról tudjuk, hogy a csontváz baloldalan találták. Nem kívánunk ez alkalommal az összes vonatkozó magyarországi leletekkel foglalkozni, csak arra mutatunk még rá, hogy a Hortobágy-porosháti szarmatakori temetőkben is meg van ez a kardtípus, így a hatodik temető 32. sírjában, aláhajlítottlábú fibulával és a tizenegyedik temető 2. sírjában.¹⁰

E kardtípus megítélése szempontjából jelentős tudni, hogy az északkelet-magyarországi III. századi vandál leletekben szintén megvan a hosszú kétélű vaskard. Így az ardánházai leletben van három példány, kettő közülük összehajtogatva.¹¹ Kettőn közülük határozottan megállapítható, hogy a penge és a nyélnyujtvány érintkezése derékszögben történik, a harmadik összehajtogatva bemutatott példányon ez a részlet nem figyelhető meg. A szolyvai rövid vaskardnál (46 cm hosszú) a markolatnyujtvány és a penge érintkezése sem történik ugyanolyan módon, mint a mi kardjainknál, két különböző nagyságú tompaszög állapítható meg.¹² Végül a kislucskai kard a szolyvainak pontos mása, de hosszú kard.¹³ A przeworska-i vandál temető kardjai, amennyire ez megállapítható és természetes is, az ardánházai, szolyvai és kislucskai kardokkal rokonok.¹⁴ Ebben a vonatkozásban hasonló megállapításokat tehetünk az alsósziléziai vandál leletekkel kapcsolatban is.¹⁵

Hogy ez az egészen csekély és ebben a pillanatban jellegzetesnek látszó eltérés a vandál kardok, s a mi kardjaink között szolgálhat-e alapul különálló kardtípus kiválasz-

⁹ Párducz Mihály, Ernőházai jazig lelet. A. É. 1940. XLIII. t., 16—18. XLIV. t., 22—24., 26., XLVII. t. 9.

¹⁰ Publikálatlan leletek a debreceni Dérimúzeumban.

¹¹ Bolko Freiherr von Richthofen, Zur Vorgeschichte der Ostgermanen. Wiener Prähistorische Zeitschrift, XIX. 1932. 127—144. I. 1., 2., 3. ábrák.

¹² Richthofen, i. m. I. 20. ábra.

¹³ Richthofen, i. m. I. 30. ábra.

¹⁴ Dr. Karol Hadaczek, Album przedmiotow wydobytych w grobach cmentarzyska cialopalnego kolo Przeworska, Lwow, 1909. 9. lap, 3. ábra, G. tábla XIII. ábra.

¹⁵ Kurt Tackenberg, Die Wandalen in Niederschlesien, Berlin, 1925. 6. tábla, 1. ábra, 7. tábla, 2. ábra, 24. tábla, 27. ábra, 27. tábla, 2. ábra.

tására, további szerencsés leletek adhatnak majd feleletet. Mindenesetre meg kell állapítani, hogy Dél-Oroszország területén Kr. e. III. századtól kezdve egy hosszú kardot hordozó nép jelentkezik, a szkitákat felváltó szarmaták. E hosszú kardforma egyenes keresztvasú, markolata antennás, sarlós, gombos végű. Emellett hordozzák azután az akinakest helyettesítő, rövid kardjukat, a gyűrűs kardot, ugyanúgy a jobb-oldalon, mintahogy elődeik a szkiták az akinakest. Ez a kardtípus kb. Kr. u. II. századig van használatban. A későcsászárkori kardtípust (amelyhez a mi példányaink java része is tartozik) legjobban az alsóvolgavidéki alán temetők anyagából ismerjük. Paul Rau,¹⁶ a Herzog-i sírmezőről ismertet és mutat be egy ilyen példányt, amely a mi ismertetett kardtípusainkhoz nagyon hasonlít. Megállapítja, hogy az idézett kardtípus öt volgavidéki sírból ismerős. Kétélű kardok, amelyeknek hossza 82—90 cm között ingadozik, penge-szélességük 4—5 cm. A penge átmenete a nyélnyújtványba legtöbbször íves, ritkán derékszögű. A pengén és a markolatnyúlványon legtöbbször farost-maradványok (a fahüvely és markolat nyomai) ismerhetők fel. Kétségtől áll, hogy Pantikapaion késői periódusa idején, a nevezett város vidékéről terjedt ez a kardforma a steppékre. A császárkori germán sírokban fellépő kétélű hosszú kard rokonságban látszik lenni a pantikapaioni kardokkal. Mind a két típus La Tène formákra megy vissza. A IV. században a szarmata kultúrával együtt tűnik el ez a kardtípus. A késői periódus tör (illetve rövidkard) formája ugyanaz, mint a vele egyidős hosszú kardé. A volgavidékről mindössze három sírból ismer példányokat, a halott jobb combja mellől kerültek elő.

Az elmondottak nagyon valószínűvé teszik, hogyha bizonyos rokonság meg is állapítható az északkelet-magyarországi korai germán kardtípusokkal, a megtárgyalt szegedkörnyéki példányok mégis inkább annak a szarmata-kultúrának jellegzetes darabjai, amelyekhez a bemutatott leletek maguk is tartoznak. Azt, hogy a gombos vég egy esetben sem került elő, tulajdoníthatjuk a leletek szórvány jellegének, az esetleg meglévő markolatzáró gomb nem hívta fel a figyelmet, talán olyan anyagból készült (fa, csont), hogy nem is maradt meg. Hogy ilyen anyagú markolatzáró gombról is szó lehet, mutatja a Hódmezővásárhely gorzsai határrészében előkerült szarmatakorai vaskés, amelynek csontból készült markolatát és markolatzáró gombját a gondos felvétel megmentette,¹⁷ de az sem lehetetlen, hogy ilyen markolatzáró gomb a szóbanforgó kardok esetében nem is volt.

PÁRDU CZ MIHÁLY

¹⁶ Paul Rau, Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga, Mitteilungen des Zentralmuseums der Aut. Soz. Räte-Republik der Wolgadeutschen. Jahrg. I. 1926. Heft 1—2. 82. ábra. Közölve még: Eduard Beninger, Der westgotisch-alanische Zug nach Mittel-Europa, Mannus-Bibliothek, Nr. 51. 50: 1. ábra.

¹⁷ Dolgozatok, XIII. 1937. 82—84. ll., VIII. 2. ábra.

SCIABOLE DELL'ETÀ SARMATICA RITROVATE NEI PRESSI DI SZEGED

I ritrovamenti di Kiskundorozsma (Tav. XXVI, XXVII, XXVIII, 1.) del cimitero B di Pápe-Malajdok (Tav. XXVIII, 5., XXIX.), di Újszentiván (Tav. XXX, 1—3., 17.), di Püspöklele (Tav. XXVIII, 2—3, XXX, 4—12., 15., 18., 20., 22.) e di Lökösháza (Tav. XXVIII, 4., XXX, 13—14., 16., 21.) collocati nel Museo Civico di Szeged meritano un'attenzione particolare perchè offrono dati riferentisi ai diversi tipi di sciabola, uno dei meno conosciuti arnesi bellici dell'età sarmatica. Si può constatare che le sciabole di ferro a due tagli qui pubblicate, e quelle corte (Tav. XXVIII, 1—3.) e quelle lunghe (Tav. XXVIII, 4., 5., XXX, 17.), erano in uso fra il 180 e il 300 d. C. La loro caratteristica è che il passaggio fra la sporgenza del manico e la lama è arcuato. Sebbene dimostrassero molte affinità con le sciabole del gruppo di monumenti vandalici dell'Ungheria Settentrionale, pur non sono identiche ad esse. C'è invece una somiglianza molto più stretta fra queste sciabole e quelle dei cimiteri alanici del territorio inferiore del Volga, provenienti periodo del Basso Impero. Anche lì figurano le sciabole corte e le sciabole lunghe, le quali corrispondono alle nostre non soltanto nelle loro misure, ma anche nella loro forma. Non è più in dubbio che questa forma di sciabola sia pervenuta alle steppe dal territorio di Panticapaion. Le lunghe sciabole a doppio taglio ritrovate nelle tombe germaniche dell'età degli imperatori sembrano essere in affinità con gli esemplari di Panticapaion, e quindi con quelli nostri. La ragione di questa affinità è la comune origine nel periodo La Tène. È dunque molto probabile che nonostante la loro affinità con le sciabole germaniche, gli esemplari qui pubblicati dei dintorni di Szeged siano piuttosto elementi caratteristici di quella civiltà sarmata, alla quale appartengono gli oggetti stessi qui pubblicati. Se l'estremità a bottone non fu scoperta in nessuno dei casi, è da attribuire al carattere sporadico dei ritrovamenti; o che il bottone, anche se esistente, sfuggì all'attenzione; o che il bottone era fabbricato d'una materia (legno, osso), che non poteva conservarsi. Infatti che bottoni potessero essere di simili materie, ce lo rivela il coltello di ferro sarmatico scoperto nel distretto di Gorzsa (Hódmezővásárhely), dove lo scavo coscienzioso ha salvaguardato insieme con il coltello anche il manico e il bottone da manico, ambedue fatti di osso; non è però escluso che i bottoni mancassero del tutto sulle sciabole qui trattate.

Dalla posizione dei ritrovamenti di Kiskundorozsma si può dedurre, che la fibbie delle figg. XXVI, 1—3. e forse anche quella della fig. 7 appartenevano ai cinturoni; quelle delle figg. XXVI, 3—4. potevano appartenere alle cinghiette delle scarpe, mentre quelle delle figg. XXVI, 5—6. erano ciondoli da appendere alle cinture.

MIHÁLY PÁRDU CZ.

NÉPVÁNDORLÁSKORI LELETEK SZENTES-BEREKHÁTRÓL.

A szentes-berekháti gepida temető a legnagyobb és legfontosabb lelőhelyek egyike Magyarországon.¹ A gepida emléanyag összefoglaló feldolgozása végett arról kívántam meggyőződni, hogy a temető vajjon kimerült-e? Ennek tisztázására 1940. szeptember végén próbaásatásokat kezdettem el.

A kérdéses temető négyszögalakban, mintegy 100 m² területen, Dancsik Rókus szentesi lakos hereföldjén, egy É—D-felé futó dűlőút nyugati szélé mellett húzódott. A dűlőút a Szegvár felé menő vasúti sínekkel és a Kurcza folyásával párhuzamos, a lelőhely a szentes-berekháti vasútállomás vonalában nyugatra fekszik. Északi szélé a Dancsik-tanyára, nyugati fele egy alacsony földhát, keleti oldala az említett útra támaszkodik. A földszín délfelé emelkedik, de állítólag arra sírok nincsenek.

Kutatóárkokat három helyen húztam. Észak felé a régi ásatások vonalát megtaláltam ugyan, de errefelé a temető kimerült. Déli irányban távolabb kezdtük a munkát, mert ott tavaly csontvázas sírt leltek. A jelzett helyen új avar temetőre bukkantunk. A kikerült díszek a VII. század végét mutatják. Nem messze nyugat felé is, egy régebben feltárt másik avar temető kíséri a gepida lelőhelyet. Kelet felé, az út túlsó oldalán, Dr. Panyik Tóth Demeter várm. árvaszéki elnök szíves engedélyével, az ő földjén próbáltunk szerencsét. A régi temető azonban a dűlőúttal megszakadt, csak az út mentében húzott 40 m hosszú keresőárok déli végén sikerült egy gepida sírt kiásni, míg az északi felén: szétszórt cseréptöredékek és három telepögdör jöttek elő.

1. *Sír.* Mélysége 133, H. 135, Sz. 77 cm. A sírgödört kelet-nyugati irányban vágták, azonban benne csontváznak még nyoma sincsen. Egy gömbölyded alakú díszített bögre (XXXIII. t. 9.) feküdt csupán a sír északnyugati szögletében. A sír méretei alapján arra kell gondolnunk, hogy itt kisgyermeket temettek el és a csontváz teljesen elkorhadt.

A pár lépéssel arrább levő gepida sírok lábbal K—Dk-felé irányított csontvázainál, a fejnél, a sír nyugati részén heverték az edények². Tehát a sírlelet ezen temetkezési móddal függ össze és a sír a temető délkeleti szögletéhez tartozott.

¹ Csallány Gábor, Régi germán sírmező a szentesi határban: *Archaeologiai Értesítő*, 1903. 14—22. ll. — U. o. 1904. 153—170. ll. — Csallány Gábor, Újabb három érdekes lelet a szentesi múzeumban: *Arch. Értesítő*, 1910. 91—92. ll. — Csallány Gábor, Jazyg és germán leletek a szentesi múzeumban: *Dolgozatok*, VIII. 1932. 163. l. — A Csongrád Várm. Tört. és Régészeti Társulat Évkönyve, I. 1899. — Múz. és Könyvt. *Értesítő*, IV. 135. l. — J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II. 772—785. ll., III. 451—464. tábla. — Török Gyula, A kiszombori germán temető helye népvándorlaskori emlékeink között: *Dolgozatok*, XII. 1936. 141—42. ll.

² *Arch. Értesítő*, 1903. 16—17. ll.

A bögre gömbölydedalakú, korongolt, szürkeshínű, égetett. Szája csapott, pereme nem hajlik ki. A nyak alatt kidomborodó X-alakú díszek futnak körül, a derékon pedig négy összefüggő vízszintes szalagban, kettős éksordíszítés emelkedik ki. M. 13·7, szájm. 7·6, hasbőség 11·8, fenékátm. 5·3 cm (XXXIII. t. 9.).

1. gödör. A kutatóárok északi felén, közvetlenül a dűlőút keleti szélén volt. Alakja kerek, lefelé gömbölyödő, alja egyenes, átmérője 160 cm. Déli részén 120 cm mélyen kétfülű korsó (XXXII. t.) feküdt oldalradólva, fenékrésze mellett vasból készült két olajmécses (XXXIII. t. 1—2) volt egymásba rozsdásodva. Tisztításukkor kevés finom szürke pernyét találtunk bennük. A gödörből még vastagfalú szürke edény két kis töredéke került ki. Az egyiket bemutatom (XXXIII. t. 8.).

a) Szépformájú és jómegtartású kétfülű, szürkeshínű *korsó* ; (XXXII. t. 1. kép) korongon készült, keményre égetett. A jobbfüle hiányzott, de alakját rekonstruálni lehetett ; mindkettő kerekded, a szájperemet a derékkal köti össze. Szájpereme kissé kihajló. Hosszú nyaka kúpalakú, alját párnázott gyűrű választja el a válltól. A másik gyűrű a derékon fut körül. A kettő között elől és hátul, trapézalakú mezőben besimított hálómintát látunk. Teste gömbölyded, öblös, hasasidomú. Fenékrész élesen tagolt. M. 27·5, a legnagyobb átm. M. 13, szájm. 9·8, nyakátm. 7·8—9·8, hasátm. 22, talpátm. 8·9, cserépvast. 0·6, fülvast. 1·8 cm.

b) *Cseréptöredék*, korongolt, finoman iszapolt szürke edényből. Vastagsága 1·2 cm.

c) Korongolt, finoman iszapolt szürke *edény fenékrésze*. A talp külön tagolt, átm. kb. 9, cserépvast. 1·3 cm (XXXIII. t. 8.). Valószínűleg a b) alatti töredék ehhez tartozott.

d) *Olajmécses* vasból (XXXIII. t. 1—1a.), vasalóalakú. Orra élben végződik és kissé felhajlik ; kiszélesedő része a sarkoknál lekerekített. Tartófüle a fenékig lehajló gömbölyített szögforma, mely a peremből emelkedik ki. A mécses H. 12·4, legn. Sz. 7·7, V. 2·2, vaslemez V. 0·3 cm. Tartására kampós tárgyat használhattak.

e) *Olajmécses* vasból (XXXIII. t. 2—2a.), csolnakalakú. H. 15·1, Sz. 7·1, V. 2·1, lemezv. 0·4 cm. Eleje kissé felhajlik, másik végéből 11 cm hosszú ferdén álló vaskampó hajlik a mécses fölé. Kézzel való hordásra, vagy jobbról való beakasztásra egyaránt alkalmas.

2. gödör. Az előbbihez hasonló, lefelé gömbölyödő ; az 1. gödörtől 50 cm távolságra, északkeleti irányban volt. Az északi részén szétszóródva a következő darabok feküdtek :

a) Szürke, átlukasztott *orsókarika* (XXXIII. t. 5.), átm. 5·5, vast. 1·7 cm. Egyik oldala homorú, a rajta körbefutó vonalak a forgatás nyomait mutatják. A másik oldala domború, felülete töredékes. Élén körül fonáltól eredő vajúlat látszik. Vastagfalú edény talprészből alakították ki.

b) Kézzel formált, égetett, szürke színű durva *agyagfazék* (XXXIII. t. 7.). Több töredékben került elő. Kiegészítés után M. 26·5, szájbőség a perem külső szélénél mérve 21, derékátm. 20, fenékátm. 11·5 cm. Szájpereme laposan hajlik ki, felszíne kissé a középfelé lejt. Nyaka alján ferde ékekből álló díszítmény fut körül.

c) Korongolt szürke edény kicsiny *cseréptöredéke*. V. 0·7 cm.

d) Másik korongolt szürke edény 0·6 cm vastag *cseréptöredéke*.

e) Sárgásbarna árnyalatú szürke *cseréptöredék*. V. 0·8 cm.

f) Alágömbölyített szájperemű, korongolt terra sigillata utánzatú edény kopott pirosszínű *cseréptöredéke* (XXXIII. t. 4.). V. 1·1—0·5 cm.

g) Korongolt, kopott pirosszínű terra sigillata utánzatú edény *szájperemtöredéke* (XXXIII. t. 3.). A perem 2·1 cm szélességben hajlik ki. Vége lekerekített. V. itt 0·9 cm.

3. *gödör*. Szabálytalan alakú. Kis mélységből, a kutatóárok északi végénél, egy szürkeshű, keményre égetett, korongolt *agyagfazék* két össze nem illeszthető részlete került felszínre (XXXIII. t. 6.). M. 23 cm felett volt, szájátm. kb. 15, derékátm. kb. 20, talpátm. kb. 8 cm. Szája öblös, pereme kihajló, a nyak körül barázdált, legnagyobb öblösödése a deréknál van. Fenékrész profilált.

*

Az 1. és 2. telep gödör lefelé gömbölyödő alakja, kb. azonos mérete, a belőlük és a 3. gödörből kikerült edénytöredékek készítési módja, színe azt mutatják, hogy mindhárom gödör, leletanyagával együtt, ugyanazon lakótelep egyidejű, összefüggő emléke.

Az 1. sír és a szomszédos gepida temető összetartozandóságára már rámutattam. De maga a XXXIII. t. 9. alatti bögre is a temető kerámiájához sorozandó. Bizonyítják ezt a berekháti és más temetők gömbölydedtestű, csapottszájú és díszített felületű bögréi.³

A berekháti gepida temető feltárásakor, telep gödrökre ugyancsak rábukkantak. Ezek méretei kb. a mi gödreink nagyságával egyeznek. Az egyikből több hasonló agyagorsókarika jött elő. A telep gödrök nem azonos korúak a gepida temetővel; mutatja ezt az az orsógombos verem, amelyikbe az egyik gepida sírt beleásták. Másik esetben pedig a csontváz a verem széléhez ért.⁴

A szentes-berekháti temető anyaga szorosan összefügg a szentes-nagyhegyi, szentes-kökényzugi gepida temetők és a beregszászi gepida sírlelet régiségeivel. Az utóbbi lelet korszaka már a húnok elvonulása utáni időre esik.⁵ Ez a korszak típusa hasasabbidomú példányban a kökényzugi 43. sírban található meg. A beregszászi ötágú fibula csaknem azonos párja ugyancsak Kökényzugból való.⁶ A beregszászi kampócsőrű madárfejes fibula⁷ állatalakja, haladottabb formában a berekháti 61. sírből ismeretes.⁸ A leletdarabok összefüggései alapján eldönthető, hogy a szentes-berekháti 1—3. gödör régiségei (XXXIII. t. 1—8.) és így a XXXII. táblán látható kétfülű, besimított díszű korsó is: nem egykorúak a beregszászi, kökényzugi, berekháti korsókkal és leletekkel; tehát nem a húnok elvonulása utáni időkből valók, nem gepida hagyatékok, hanem a 456

³ Hampel III. 463. t. 9, 10. — Banner János, Ásatások Gorzsán és Batidán: Dolgozatok, IX—X. 1934. 73. t. 1. — Szentes-kökényzugi 11. és 51. sírből és a hódmezővásárhely-kishomoki temetőből kerültek hasonlóak elő (publikálatlanok). — Kovács István, A mezőbándi ásatások: Dolgozatok, IV. 1913. 9. kép, 2; 32. kép, 3, 7; 62. kép, 4; 74. kép, 1, 4—5.

⁴ Arch. Értesítő, 1903. 16—18. ll.

⁵ Alföldi András, Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk: Arch. Hungarica, IX. 1932. 49. l., 14. kép.

⁶ Dolgozatok, VIII. 1932. 49. t. 8.

⁷ Arch. Hungarica, IX. 1932. 14. kép.

⁸ Arch. Értesítő, 1904. 162. l., 61. sír, 2. ábra.

előtti korszakból származnak. Ezzel a bizonyítással a berekháti telephely leleteinek felső időhatárát állapíthatjuk meg.⁹

Datálásunk helyességét ellenőrizhetjük a hódmezővásárhely-soltpaléi ásatások adataival. Itt a hat sírból álló gepida temető 3. sírját ásták bele a telephely 9. számú gödrébe.¹⁰ A soltpaléi 1. sír gömbölyű, csapottszájú bögréje (ott 37. t. 1.): a berekháti 1. sír edényének alakját (XXXIII. t. 9.) mutatja, a telephely gödreinek formája és kerámiája pedig: a berekháti telephely anyagával függ össze.

A készítmódja, az edények és cseréptöredékek színe alapján, a berekháti telephely gödreinek kerámiáját három csoportba sorozhatom:

1. Fínoman iszapolt, keményre égetett, szürke, korongolt darabok. Ide tartoznak az 1. gödör kétfülű korsója (XXXI. t.), a b—c) alatti cserepek (XXXIII. t. 8.); a 2. gödör c), d), e) sorszámu töredékei; a 3. gödör fazeka (XXXIII. t. 6.). A 2. gödör szürke orsógombját is ide kell vennünk (XXXIII. t. 5.).

2. Fínoman iszapolt, keményre égetett, korongon készült terra sigillata utánzatok, kopott piros mázzal. A 2. gödör két kis cseréptöredéke jön itt számításba (XXXIII. t. 3—4.).

3. Kézzel formált, durva, rosszul égetett, sürkesszínű edények. A 2. gödör nagy fazeka (XXXIII. t. 7.) osztható be ide.

Párducz Mihály, a hódmezővásárhely-soltpaléi telep kerámikus anyagát, az iszapolás minősége és a cserepek színe alapján öt edénycsoportba sorozza.¹¹ A berekháti 1—3. csoport nála az I., III. és V. típust képviseli.

Szürke edényfenékből készült lapos, korongalakú orsógombunkra (XXXIII. t. 5.) példát a soltpaléi anyagban is találunk.¹² A profilált aljú, vastagfalú, szürke edényfenék-töredék (XXXIII. t. 8.) és a vékonyabb, jellegtelen szürke cserepek, a szarmata-jazig kerámia vonásait mutatják, de közelebbi időmeghatározásra egyik sem alkalmas. Ugyanígy a (XXXIII. t. 3—4.) terra sigillata utánzatú cserepek profiljai sem időhatározók. A XXXIII. t. 6. számú szürke fazék megfelelőjét Soltpaléről említhetjük.¹³ A XXXIII. t. 7. alatti fazék ferde ékekből álló díszítésével nem áll egyedül. Alakját több helyről idézhatjuk.¹⁴

A XXXIII. t. 1—1a, 2—2a alatt ábrázolt vasaló- és csónakalakú, vasból készült olajmécsesek a népvándorlás korából nem ismeretesek. Rendeltetésüket Magyarországon ma is élő hasonló alakú olajmécsesek mutatják.¹⁵ Olyan ősi mécsestípusok ezek, melyek legalább 1700 éven át az itt élő népeknél megszakítás nélkül használatban állottak. A solt-

⁹ A szentes-berekháti gepida temető anyagával azonos összetételű Kiszombor B. számú gepida sírmező 40. sírjában I. Anastasius aranyérme (Kr. u. 491—518) volt: Dolgozatok, 1936. 66. tábla. — A gorzsai gepida temető 19. sírjában I. Justinus aranyérme (Kr. u. 518—527) feküdt: Dolgozatok, IX—X. 1933—34. 256. l. — A magyarsanád-bökényi gepida leleteket Zeno (Kr. u. 477—91) vagy I. Leo (Kr. u. 482—88) sírból kikerült érme datálják: Dolgozatok, II. 1926. 112. l.

¹⁰ Párducz Mihály, Adatok az Alföld római kori kerámiájához: Dolgozatok, XI. 1935. 175—203. ll.

¹¹ Dolgozatok, 1935. 180—181. ll.

¹² Dolgozatok, 1935. XXXV. t. 17, 19.

¹³ U. o. XXXIV. t. 6.

¹⁴ U. o. XXXIV. t. 1, 5, 7; 1938. II. t. 13.

¹⁵ Bátky Zsigmond, Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, 1906. 169—171. ll., 53. tábla, 2. és 8. ábra. — Viski Károly, Világítás: A Magyarság Néprajza, I. 299—304. ll.

paléi leletekben előforduló vasalóalakú agyagedények¹⁶ rendeltetése is ezek után világos. Egyidejűségük az analóg telepanyagok alapján bizonyítható.

A soltpaléi telephelyen, a XXXII. t. kétfülű korsójához hasonló besimított díszítésű korsó nem jött elő. Annak kapcsolatait más emlékanyagánál kell keresnünk.

A soltpaléi telep gödreinek lelettárgyait, azok használati idejét: az ott talált edények díszítőmotívumai, vas- és bronzfibulák, valamint egy IV. századi (Theodosius I. ?, Kr. u. 379—395) kis bronzérem, a IV. század második felére teszik.¹⁷ Ez a datálás egyúttal az analóg szentes-berekháti telepanyag alsó időhatárát is adja. A Kr. u. 350—456-ig terjedő egy évszázados időszak jelzi azt a tágabb keretet, melybe régiségeinket beilleszteni kell.

Több rokon lakótelep leleteinek tipológiai összefüggése azt mutatja, hogy tartósan megtelepedett nép használhatta az előkerült darabokat. Ezek szerint csak két nép: a szarmata-jazig és a hún jöhet tekintetbe.

Az eddig ismert besimított díszű szürke füleskorsók, mind a 400-as évek utáni húnkori, vagy hún régészeti emlékekkel függtek össze. Összefoglaló feldolgozásukat Alföldi András adja.¹⁸

A szentes-berekháti kétfülű korsónak szoros analógiáját nem ismerem. Lekerekített kettős fület egyedül a kisterenyei 2. korsón (ott 2. kép 2.) találunk.¹⁹ Az amphorák fülformáinak (Alföldi, XXVII. t. 4., XXVIII. t. 1.) átvételét kell ezekben látnunk. Úgy látszik, nem a széles szalagalakú, hanem a lekerekített fülű a korábbi alapforma. A húnkorban már mindkettő vegyesen fordul elő. Szájperemmel összefüggő fület: a wien-simmeringi, 1aa, a—d. thayai, békéscsabai, kisterenyei (3. kép, 2.) és a második tatavidéki korsón lelünk. Kerekített füle kilencnek van. Erősen tagolt fenékrészt hat esetben látunk. Besimított rácsmintával a két wieni, a két tatavidéki, a laai és az első kisterenyei korsót díszítették.

¹⁶ Dolgozatok, 1935. XXXVI. t. 3—4; az 1938. III. t. 8. alatti vaskampó is talán mécesfüle lehetett. Emlékeztet a 2. kép 2. alakjára.

¹⁷ Dolgozatok, 1935. 187., 202—203. ll.

¹⁸ Alföldi András, Leletek a hún korszakból és etnikai szétválasztásuk: Arch. Hungarica, 1932. 42—58. ll.; XXVI. t. 1: Murga; 7: Strázsa-Vágör; XXVII. t. 2: Békéscsaba; 6: Gyula; XXXI. t. 4a—4b, 5: Leányfalu; XXXII. t. 1: Dunapentele; 12. kép a—b: Wien-Simmering; c: Laa a. d. Thaya.

E. Beninger, Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa: Mannus—Bibliothek 51, 1931. 72—84., 102—108. ll.; 33. ábra: Wien-Simmering (1930); 38. ábra: Wien-Simmering (1921); 48. ábra: Kassa.

Dornyay Béla, Kisterenyei leletek a húnkorszakból: Dolgozatok, XII. 1936. 90—96. ll.; 2. kép, 1—3; 3. kép, 1—2; 4. kép, 1—2; Tatavidék.

Fettich Nándor, Körösladányi lelet: Arch. Értesítő, 1930. 137. kép.

Csalog József, Húnkori sír Szekszárdon: Laureae Aquincenses: Dissertationes Pannonicae. Budapest, 1938. 143. skk.; III. t. 1.

A Húnkor utáni időre: Arch. Hung., IX. 1932. 14. kép: Beregszász. — Csallány Dezső, Kora-avarkori sírleletek: Folia Archaeologica, I—II. Budapest, 1939. 121. skk.; 7. kép 2: Magyarcsanak—Bökényről gepida füleskorsó (itt az egyik sírból Zeno vagy I. Leo érme jött elő); 1: Szeged-Csengele, VII. századi.

¹⁹ A kisterenyeihez hasonló korsótípusokat nyugatigót emlékanyagból ismerünk: Hans Zeiss, Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich, Berlin u. Leipzig 1934. 28. tábla 14—17, 29. tábla 6—8.

Alföldi a besimított díszű, füles, szürke korsókat két tipológiai csoportba osztja.²⁰ Az elsőbe a wien-simmeringi darabok által képviselt korsók, a másodikba a kassai példánnyal képviselt típusok tartoznak. Az előbbi korsótípusnak következők a sajátosságai: „Ovális a teste, úgy, hogy a másik csoportnak kónikus vállrészétől és töréssel elhatárolt hasrészétől teljesen elüt. A nyakon egyszerű vagy kettős párna fut körül. De a fül nem ebből a párnagyűrűből indul ki, mint a másik csoportnál, hanem a korsószáj szélén van megerősítve. A szájnylás többnyire ívelt vagy lóherelevélforma. A besimított díszítés is más, mint a következő csoportban: mégpedig a nyakon egyenes, függőleges vonalak vannak bebarázdálva, amelyekre két vízszintes barázda közé foglalt sáv következik a vállon. Ebben a sávban a besimított hálomustra foglal helyet.”

A szentes-berekháti kétfülű besimított díszű szürke korsónak tipológiailag legközelebbi rokona az első csoportba tartozó wien-simmeringi (1930) példány.²¹ Azonban mégsem lehet darabunkat teljesen ebbe a csoportba beilleszteni. A gömbölyded- vagy fekvő oválisalakú test, a hosszú nyak, kettős fül és az erősebben tagolt részek, alapvető különbségnek számítanak és egy harmadik csoportba való beosztását kívánják.

Beninger a simmeringi korsók idejét az V. század kezdetére, a kassai edényt pedig kb. 400-ra teszi.²² A többi korsók leletmellékleteik alapján csak a későbbi évekre datálhatók.

A berekháti kétfülű, besimított díszű edény (XXXII. t.) formája, korban megelőzi az itt említett összes besimított díszű füleskorsókat, tehát az V. század kezdetére megállapított wieni és kassai példánynál fiatalabb és a soltpaléi telephely anyagánál idősebb nem lehet. Mivel tipológiailag a wien-simmeringi (1930) darabhoz áll közel, időben sem eshetnek messze egymástól. Megerősíti feltevésemet a soltpaléi telephely I. Theodosius (?) érme (Kr. u. 379—395). A két összevágó adat alapján, a szentes-berekháti kétfülű korsó és kísérő leletanyagának idejét, Kr. u. 380—400-as évekre teszem.

A besimított díszű füleskorsókkal összefüggő leletdarabok hordozói, hún és germán népek voltak; jellegzetes emlékeik a szentes-berekháti és hódmezővásárhely-soltpaléi lakótelepek anyagában nem fordulnak elő. Ezek szarmata-jazig lelőhelyek, melyeknek kerámiája a IV. század végéig, vagy talán még a hún időkben is töretlenül tovább él. A berekháti besimított díszű kétfülű szürke korsó pedig, a húnok által elindított népvándorlás legkorábbi időszakának egyik szép emléke.

Csallány Dezső.

FUNDE AUS DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT IN SZENTES-BEREKHÁT.

Am Rande des bekannten Gepidenfriedhofes von Szentes-Berekhát habe ich im Laufe des Jahres 1940 eine Versuchsausgrabung unternommen. Das Ergebnis war die Entdeckung einer ausgedehnten Siedlung der sarmatischen Jazygen vom Ende des IV. Jhs. und eines avarischen Gräberfeldes aus dem VII—VIII. Jh.

²⁰ Arch. Hungarica, IX. 1932. 43. skk.

²¹ Mannus-Bibliothek, 51. 1931. 73. old., 33. kép.

²² U. o. 104. old., 33. és 48. kép.

Die etwas runde Lehmschale des 1. Grabes ist ein gepidischer Nachlaß (Taf. XXXIII. 2.). Material der 3 Siedlungsgräber: Gefäßscherben, ein grauer, zweiohriger Lehmkrug mit eingeglätteten Verzierungen (Taf. XXXII.), ein grober Lehmtopf (Taf. XXXIII. 7.), Öllichter aus Eisen (Taf. XXXIII. 1—2.), sind alle Denkmäler der Sarmaten-Jazygen-Periode.

Der Siedlungsort Berekhát und das Verhältnis des dort befindlichen Gräberfeldes zu anderen Gruppen machen eine gewisse chronologische und völkische Bestimmung möglich.

Das Material des Friedhofes von Szentes-Berekhát steht in engem Zusammenhange mit den Gegenständen der gepidischen Friedhöfe von Szentes-Nagyhegy, Szentes-Kökényzug und den Gegenständen des gepidischen Grabfundes von Beregszász. Der Krug des letzteren Fundes fällt schon in die Zeit nach Abzug der Hunnen. Derselbe Krugtypus ist in etwas bauchigerer Form in dem 43. Grab von Kökényzug zu finden. Eine beinahe vollkommene Parallele der fünfarmigen Fibel von Beregszász stammt ebenfalls aus Kökényzug. Die Tierfigur der vogelköpfigen Fibel mit hakigem Schnabel ist in etwas entwickelterer Form aus dem 61. Grab von Berekhát bekannt. Auf Grund der Zusammenhänge der Fundgegenstände kann festgestellt werden, daß die Altertümer der Siedlungsgräber und der zweihenkelige Krug mit eingeglätteten Verzierungen aus Szentes-Berekhát mit den Krügen und Denkmälern von Beregszász, Kökényzug und Berekhát nicht gleichartig sind. Demgemäß stammen sie weder aus der Zeit nach Abzug der Hunnen, noch sind sie der Nachlaß der Gepiden, sondern rühren aus der Zeit vor 465 her. Damit wurde die jüngere Zeitgrenze der Fundgegenstände der Siedlung von Berekhát festgestellt. Die Richtigkeit der Datierung kann an den Angaben der Ausgrabungen von Hódmezővásárhely-Soltpalé kontrolliert werden. Hier ist auf einer sarmatisch-jazygischen Siedlung ebenfalls ein Gepidenfriedhof zu finden. Da sehen wir die Form unserer eisernen Öllampen in Lehm. Es sind Öllampentypen, die durch eine Zeitspanne von 1700 Jahren bis auf den heutigen Tag bei uns weiterleben. Auf Grund der Verzierungs-motiven, der Eisen- und Bronzefibeln, einer Bronzemünze aus dem IV. Jh. (Theodosius I. ?, 379—395 n. Chr.) stammen die Gegenstände der Gruben der Siedlung von Soltpalé aus der zweiten Hälfte des IV. Jhs. Diese Datierung gibt zugleich die untere Grenze des analogen Fundmaterials der Siedlung Szentes-Berekhát. Die Periode 350—456 n. Chr. bedeutet also die Periode, aus der unsere Altertümer herkommen.

Der typologische Zusammenhang mit Funden anderer verwandten Siedlungen zeigt, daß nur ein andauernd angesiedeltes Volk die ans Tageslicht gekommenen Gegenstände benutzt haben könne. Demzufolge kommen bloß zwei Völker in Betracht: Die sarmatischen Jazygen und die Hunnen.

Die bisher bekannten Krüge mit Henkeln und eingeglätteten Verzierungen stehen alle mit Altertümern aus der Hunnenzeit nach 400 oder mit hunnischen Denkmälern im Zusammenhang. Sie wurden zusammenfassend von András Alföldi aufgearbeitet. Sie gehören in zwei typologische Gruppen. In die erste gehören die durch die Stücke von Wien-Simmering vertretenen Krüge, zu der zweiten die durch das Exemplar von Kassa vertretenen Stücke. Der nächste Verwandte des Kruges mit zwei Henkeln und eingeglätteten Verzierungen ist das zur ersten Gruppe gehörende Exemplar aus Wien-Simmering

(1930). Jedoch kann unser Stück nicht vollkommen in diese Gruppe eingeteilt werden. Der rundliche oder liegend ovale Körper, der lange Hals, die Henkel und die stark gegliederten Teile sind grundverschiedene Züge und wünschen die Aufstellung einer dritten Gruppe.

Beninger legt den Zeitpunkt der Krüge aus Simmering an den Anfang des V. Jhs., den des Gefäßes von Kassa in ungefähr 400. Die anderen Krüge sind auf Grund der Fundbeigaben in eine spätere Zeit zu setzen.

Die Form des Gefäßes mit zwei Henkeln von Berekhát kommt allen hier erwähnten Krügen mit Ohren und eingeglätteten Verzierungen chronologisch zuvor, das Gefäß ist also jünger als die für den Anfang des V. Jhs. datierten Wiener und Kassaer Exemplare, es kann aber nicht älter sein als das Material der Siedlung von Soltpalé. Da es typologisch sehr nahe an das Stück von Simmering steht, können sie auch chronologisch nicht weit voneinander getrennt stehen. Meine Vermutung wird auch durch die Münze von der Siedlung Soltpalé bestärkt. Auf Grund der zwei übereinstimmenden Angaben setze ich das Alter des zweihenkeligen Kruges und des begleitenden Fundmaterials in die Jahre 380—400 n. Chr.

Träger der mit den Krügen mit Henkeln und eingeglätteten Verzierungen zusammenhängenden Fundstücke waren hunnische und germanische Völker: ihre charakteristischen Denkmäler kommen im Material der Siedlungen von Szentes-Berekhát und Hódmezővásárhely—Soltpalé nicht vor. Diese sind sarmatisch-jazygische Fundorte, deren Keramik vielleicht bis an das Ende des IV. Jhs., möglicherweise auch während der Hunnenzeit unberührt weiter fort dauert. Der graue Krug mit zwei Ohren und mit eingeglätteten Verzierungen ist eines der schönsten Denkmäler der ersten Periode von den Hunnen in Bewegung gebrachter Völkerwanderung.

D. Csallány.

A SZENTES-NAGYHEGYI GEPIDA SÍRLELET (1939) ÉS RÉGÉSZETI KAPCSOLATAI.

A hún uralom megszűnése (456) és az avarság honfoglalása (568) közti átmeneti időt, a Körös—Tisza—Maros-folyók vidékén a gepidák politikai uralma tölti ki. Ennek a vidéknek keleti germán jellegű leletanyaga ezt az időt tükrözi vissza, hordozói tehát csak a gepidák lehettek. Emlékeikből az V. század első felére jellemző síma félkorong-fejű ezüstmódor fibulák, vagy ezek fejleményei teljesen hiányzanak; hitelesen feltárt temetőik pedig a VII. század elején túl nem folytatódhatnak, illetve a későbbi sírleleteik a gepida emléktárhelyek szerves folytatásának nem tekinthetők.

Az eddig előkerült gepida emlékek súlypontja: a Köröstől délre és a Tiszától keletre, Szentés és Hódmezővásárhely vidékére esik. Így Kúnszentmárton—Péterszög, Szentés—Kökényzug, Magyartés (tévesen Bökény—Mindszent), Szentés—Nagyhegy, -Rákóczi-út, -Berekhat, Mindszent, Hódmezővásárhely—Mártély, -Solt-Palé, -Kotacpart, -Katona István-halom, -Polgáriiskola, -Kovács József-táglagyár, -Dilinkai-temető környéke, -Dilinka, Franciszi-téglagyár, -Kishomok, -Gorzsai jelzik sűrű településüket és egységes emléktárhelyeiket.¹

I. A szentes-nagyhegyi 84. sír.

A szentes-nagyhegyi sírmező nagyrészt publikálatlan leletei a legfontosabb gepida emlékek közé tartoznak. Az eddig ismertett darabok (XXXVI. t. 1—4., XXXVII. t.

¹ Pulszky Ferenc, Bökény-mindszenti lelet: Arch. Ért. 1881. 201—210. ll. — Arch. Ért. 1889. 255. l. — Csallány Gábor, Régi germán sírmező a szentesi határban: Arch. Ért. 1903. 14—22. ll., 1904. 153—170. ll. — J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig. 1905. Bd. II. S. 68—70., 772—785., Bd. III, T. 56., 451—464. — Csallány Gábor, Ókori leletek a szentesi múzeumban: Arch. Ért. 1906. 47—55. ll. — Csallány Gábor, Újabb három érdekes lelet a szentesi múzeumban: Arch. Ért. 1910. 89—93. ll. — Csallány Gábor, Jazyg és germán leletek a szentesi múzeumban: Dolgozatok, 1932. 155—163. ll. — Dr. J. Banner, Der gepidische und slawische Friedhof von Hódmezővásárhely—Gorzsai: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. LXIII, 1933. S. 375—380. — Dr. Banner János, Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részében: Dolgozatok, 1934. 251—270. ll. — Alföldi András, Leletek a húnkorszakból és ethnikai szétválasztásuk: Arch. Hung. 1932. 13. kép b. — Dr. Párducz Mihály, La Tène- és népvándorláskori sírok a Solt-Paléban: Dolgozatok, 1935. 159—169. ll. — Török Gyula, A kishomori germán temető helye népvándorláskori emlékeink közt: Dolgozatok, 1936. 101—154. ll. — A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, VI. 1936. — Párducz Mihály, A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiségyűjteménye. — Germán emlékek: Dolgozatok, 1937. 174—177. ll.

1--12.) a 15., 64. és 77. sírból származnak.² Az 1930—31. évi ásatások alkalmával 81 sírt tártunk fel. A leletek a Csongrád Vármegyei Múzeumban vannak. A szentesi múzeum igazgatójával karöltve, 1939 decemberében a temető kimerítését Busi Kálmán földjén folytattuk. Az eredmény újabb 7 sír feltárása volt. A temető nyugati fele továbbra is még kimerítetlen maradt. A feltárást Csallány Gábor szentesi múzeumigazgató eszközölte. Az újabb ásatás germán anyaga a szegedi múzeumba került.

Az itt bemutatott szentes-nagyhegyi sírlelet (XXXIV. t., XXXV. t., XXXVIII. t. 2—5., XXXIX. t. 8.) a temető 84. sírjából származik. A temető általános és kimerítő ismertetését mellőzöm, mert annak egész gepida leletanyagát egy előkészületben lévő összefoglaló munka keretében úgylis tárgyalni fogom.

A sír és a darabok leírása :

84. sír. Mélysége 130, hossza 200, szélessége 80 cm. A 178 cm H. csontváz kinyújtott végtagokkal feküdt. Lábai kelet felé irányultak. A csontjai annyira elavultak, hogy csak a koponyatető, fogrészek, karok és lábak maradtak meg. Így a csontmaradványok alapján a nemet megállapítani nem lehetett.

A leletdarabok helyét az 1. kép 1—42. számú rajza mutatja. A vázrajzon látható számok, a leírt régiségek sorszámaival egyeznek. A 43—45. sorszámu töredékek helye bizonytalan.

1. Téglalapalakú kétsoros *csontfésű* (XXXV. t. 2.). H. 8·5, Sz. 4·9 cm. Töredékes állapotban van. A két szorítólécet 3 vasszöggel verték át. Egyik lécen irdalás látszik. A koponya jobboldala mellett feküdt.

2. Aranyozott *ezüsthajtű* (XXXIV. t. 4.). A tóralakú hajdíz H. 13·6, Sz. 1·3—0·5, V. 0·1 cm. Az aranyozás csak az egyik lap felső felét borítja, a többi része díszítetlen. A csipkézett felső részt kettős szegély kíséri : egy külső pontsor és egy belső vonal, mely kifelé öblösödő kettős ívekből áll. Az ellipszisalakú, 4 karikáskával díszített középmező, az aranyozott felületet felső és alsó tagra osztja. A felső tag keresztet utánoz, vége lekerekített, két karja közt hármaskarika, alatta jobbra és balra egy-egy alig kivehető, lefelé néző állatfej. Hasonló a XXXV. t. 18—19. számú darabok díszítőmotívumaihoz és a XXXIV. t. 1. alatti keresztes doboz két madárfejes csüngőjéhez. Az alsó tag középtengelyében, kettősívű hullámvonalakkal jelzett, emelkedő kígyó látszik. Szemét két karika, száját kettős félholdalakú bevágás mutatja. A hajtű a koponyatető baloldalán feküdt és hegyével délnyugat felé irányult.

3. A gyöngysor *zárókapcsa* (XXXV. t. 14.). Anyaga ezüst. Hegye letört, szélesedő lapját szögecs veri át. Valószínűleg vele függ össze, egy itt nem ábrázolt ezüstcsövecske-nek néhány lemeztöredéke. A sírban a jobb arccsont mellett voltak.

4. *Gyöngysor* (XXXV. t. 1.), 32 szemből áll ; köztük 5 hengeralakú sávós aranybádog, melynek két vége tölcészerűen leszűkül, majd kihajlik. H. 1·7, Átm. 0·9 cm. Van még 18 darab hengeres és négyszögű borostyán, a többi barnaszínű, apró kerek üvegpasztá. A bemutatott összeállításban húzódtak a nyakcsigolya körül.

5. *Nagy övcsat* (XXXIV. t. 2.). Anyaga tömör fehérbronz ; H. 2·6, Sz. 5·5, V. 0·5 cm. Karikája profilált, alakjából lefeléhajló állatfejparra lehet következtetni. A túske

² Dolgozatok, VIII. 1932. 155—163. ll., 49. tábla 1. és 4.; 6. és 11.; 3. és 10. ábra.

a csatvájulatra görbül rá, töve pajzsszerűen szélesedik ki, alul az erős kampója körben visszahajlik, vége nyitott. A csat hátsó oldala síma. A medence jobbszárnán feküdt, tüskéje dél felé irányult.

6. Tömör *fibula* fehér bronzból (XXXIV. t. 3.), hátsó lapja XXXVIII. t. 2., a peremállatok részletrajza XXXIX. t. 3. Eredetileg egyenlőkarú volt, mint a XXXVIII. t. 1. alatti, de a sírba már csonkán került. Igen finom kidolgozású példány, felülete gazdagon aranyozott. Eredeti H. 17·8, a megmaradt rész H. 13·5, Sz. (a töredékes karon) 3·9 (alsó részén), 3·8—2·3, V. 0·3 cm. Mindkét lapja lapos, erőteljesebben csupán a nyak és a felület állatfejei domborodnak ki. A körtealakú test formája és díszítménye, nagyrészt a töredékes felső karon is ismétlődött. Felső végéből mintegy 4·3 cm hosszú befejező darab, még a fibula használatakor letört.

A csonka részen a kontúrlécen belül, kettős szívalakú mezőben indadíszek közt egy kidomborodó állatfejet, a léckeret külső oldalán pedig 3—3 peremállatot, illetve állati idomot látunk (XXXIX. t. 3. felső rész). A bal- és jobboldali felső állat felfelé kúszik. Felismerhető rajta a hátsó láb mandolaalakú combja, a test alá húzott lábszár 5 karommal, a rovátkolt test a hármas szalagból álló felső és alsó kontúrvonallal. A többi része letört. A 3. és 4. állatfej, mely lefelé hajlik és az 5. és 6. állattal néz szembe. Előbbiek jellemzője a szögletes nagy szemöldök a szemmel és a kettős szemredővel (a pont-hurkos rész csupán elválasztó tag). Utóbbiak fejkiképzése hasonló, de testük kettős szalaggá válik.

A 3—6. állatalak ismétlődik az alsókar 4 felső állatábrázolásánál, a 7—10. számúaknál. A 11—12. állatkompozíció, profilban teljes négylábú kúszóállatot mutat, mely a kidomborodó nagy állatfej mellett kezdődik. Az ellentétes fekvésű 13—14. peremállattól kettős vonalléc választja el. Nyitott száját kettős vonal jelzi, vastag, szögletes szemöldöke egyúttal a kidomborodó állatfej szemöldökét is képezi. Jól kivehető még rajta a szem és szemredő, a rovátkolt test a hármas kontúrvonallal, a mellső láb mandolaalakú tagolt combja és a test alá nyújtott lábszár a kettős karommal, a hasonló hátsó láb pedig a hármas karommal. Mögötte a hurkos pont elválasztó tag, mely kőberakást kíván utánozni. A 13—14. állatpár fejkiképzése ugyanaz mint az előbbieknél. Szemöldöke szalagszerűen domborodó nagy állatfej orrára fut fel. A test folytatása, térhiány miatt annyira megkisebbedik, hogy szerves összefüggés már alig érezhető a nagy fej és a fibulában keresztben elhelyezett kicsiny testrészt között. Itt leegyszerűsített formában jelenik meg a hátsó láb a hármas karommal, a rovátkolt test és a tisztán ki nem vehető mellső láb.

A fibulában kiemelkedő nagy állatfej magassága 0·9 cm. A mögötte kezdődő körtealakú lécvonal felületén ellentétes irányú, ezüstberakásos háromszögek húzódnak. Ezüstinkrusztáció vehető még ki a vastag szemöldököknél és az állatok kontúrvonalainál is. A lécvonal indával borított mezőt zár be. A hármas szalagra tagolt íves fibulanyak díszítőmotívumai az inda, a vonal és a fogazásszerű rovátka. A szögélyléceken még itt-ott a háromszögdísz nyomai is látszanak. A két fejet összekötő rovátkolt középső szalag, az ívesen domborodó nyakat példázza.

A fibula hátsó lapja síma, vöröses festékanyaggal bevont (XXXVIII. t. 2.). A három állatfej és a nyak alul kivájt. A felső gödörbe az átlukasztott tartófület forrasztották be, a második gödör tűtartó vájulata hiányzik, helyét berakták, a tűnek nyoma sem maradt. Sírbakerülésekor a fibula már használaton kívül állott.

A fibula, lábával a balcombesont irányában, díszítésével lefelé fordítva feküdt. Úgy látszik, mint családi ereklyét, vagy mint dísz az övbe dugták.

7. Ovális karikájú tömör ezüstcsat (XXXV. t. 13.). H. 1·5, Sz. 2·1, V. 0·4 cm. Felülete két síkra tagolt, hátsó lapja homorú. A karikára ráhajló tüskéjén él fut, töve címerpajzsalakú lapban szélesedik ki. A medence balszárnya és az alkar között feküdt.

8—9. *Fejesszegek* fehérbronzból (XXXIV. t. 9 és 11.). A fej Átm. az elsőnél 0·6, a másodiknál 0·9 cm. A szög vége elkalapált. A közte levő bőrmaradvány 0·3 cm vastag. A balmedenceszárnny mellett, a csat előtt feküdtek.

10. Késhüvely *szorítópántja* ezüstműből (XXXV. t. 18. és 20.). Hüvelyszerűen összehajtott és 1 szöggel összefogott szalaglemezből áll. H. 1, Sz. 2·3 cm. Felületén félholdalakú szegélydíszek között pontsor fut. A XXXV. t. 20. alatti lemez az alsó részhez tartozik. A balkar belső oldalánál találták.

11—13. Függesztő *csuklóspántok* (XXXIV. t. 5—7.). A csatkarikaalakú középtag anyaga fehérbronz, a kettőslemezű pántok aranyozott ezüstműből állanak. Az első kettő mérete körülbelül egyforma, H. 4·9, Sz. 1·9 és 1·2, a harmadiké nagyobb, H. 5·4, Sz. 1·9 és 1·2 cm. A kettőslemezű pántokba 0·2 cm vastag bőrszíjat foglaltak két-két fejesszőg segítségével. Ezek a szíjak kötötték egymáshoz a csuklóspántokat. Az utolsó szíjtagot valószínűleg az 1. kép 16. alatti ezüstsíjívégbe bujtatták. A lemezek díszítőmotívuma ugyanazon összehajló madárfejpár, mit a XXXIV. t. 4. alatti hajtűn és a XXXIV. t. 1. alatti ereklyetartó csüngőjénél látunk. Két darab a balcombesont külső oldalán, egy pedig a jobbcombesont közelében volt.

14. Díszítetlen *kissíjívég* (XXXIV. t. 17.) tömör ezüstműből. Széle profilált, kettőslemezű felső végében 0·1 cm vastag bőrmaradvány van, mit két fejes szögeccsel rögzítettek be. A balcombesont aljához volt tapadva. H. 2·4, Sz. 1·1, V. 0·3 cm.

15—17. *Kissíjvégek* ezüstműből (XXXIV. t. 18., 20. és 19.). A baltérd belső és külső, valamint a ballábszár külső oldalánál feküdtek. Külön-külön megállapítani nem lehetett, hogy melyik példány hol volt. Az 1. kép 17. valószínűleg a XXXIV. t. 19. alatti síjívéggel azonos és az 1. kép 20. számú csattal függött össze, melynek hosszával mm-nyire egyezik, nyílásán könnyen áthúzható, míg a 15—16. sorszámú síjívégekre ezt mondani nem lehet.

A 15—16. számú síjívégek profiláltak, aranyozott szegélyűek (XXXIV. t. 18 és 20.). H. 2·4, Sz. 1, V. 0·3 cm. Az egyik példány díszítő elemei a pontsorból álló kontúrvonal, a karikabeütések és a kettős félholdakból összetett hullámvonal; a másiké, karikaszegély közt futó kettős félholdakból összeállított sor.

A 17. sorszámú kissíjívéget (XXXIV. t. 19.) két lapból illesztették és középen egy szeggel erősítették össze. H. 2·6, Sz. 1, V. 0·3 cm. A szorítólemezek közé az 1 mm vastag bőrt 2 fejesszeggel szögecselték be. Díszítése: kettős félholdalakú szegély közt futó kettős pontsor.

Az első két síjívég valószínűleg a jobboldali, az utóbbi pedig a baloldali mellék-síjhoz tartozik (3. kép.).

18. *Bronzpánt* két fejes-ezüstszeggel (XXXIV. t. 21.). A lekerekítettvégű lemez H. 1·6, a szögfejek Átm. 0·7, a kettő közé befoglalt bőr vastagsága 0·4 cm. A balcombesont alatt volt.

19. *Ezüstereklyetartó* (XXXIV. t. 1. hátsó lapja XXXVIII. t. 3.), teljesen aranyozott. H. 5·6, Sz. 4·3, V. 0·9 cm. A lapok vastagsága 0·1 cm. Oldallapja barázdált ezüst lemez-

szalagból áll, két végét lent forrasztották össze. Az oldalkeretre illesztett fedőlapok megerősítése négy fejes-ezüstszeeggel történt. A doboz felső végére 1·1 cm. Sz. tartófület tettek, alsó végére pedig két kisebb négyszögű fület, melyekről ezüstből készült, egyik oldalon aranyozott madárfejpár-dísz csüng alá; aláhajtott tartópántjait szögeccsel fogták össze. Az ereklyetartó belül üres volt. Fedőlapjait kiszélesedő szárú, kettős négyszögű keretbe foglalt bizánci kereszt borítja. Díszítőelemei: a poncolt kettős félhold és a pontozás; a csüngőkön pedig a pontozott szegély, a hármas és egyes karika, valamint a madárszemet jelző pontkörös bevágás. A baltérd külső oldalától jött elő.

20. Négyszögű, csuklós *ezüstcsat* (XXXV. t. 12.). Együttes H. 2·6, Sz. 2 és 1·5, V. 0·2 és 0·3 cm. A csatkarika, összenéző madárfejpárt formál, mit egymástól a tüske vájulata választ el. A madárfejeket pontozással hangsúlyozták ki: a baloldali nyitott-csőrű, a jobboldali csukott, kampócsőrű alakot mutat. A csattest kettőslemezű, a két szöggel berögzített bőrszík 0·1 cm. V. volt. Közepén hármas karikadísz, szélén kétoldalt és alul, pont- és kettős félholdalakú szegély látszik. A ballábszár külső oldalánál feküdt, de valószínűleg már nem az eredeti helyén.

21. Gömbölyű átlukasztott *chalcedongyöngy* (XXXIX. t. 8.). Színe sárgásfehér, Átm. 3·6 cm. A jobbkezfőnél volt.

22—31. *Lánccsüngők* fehérbronzból (XXXIV. t. 10., 12—16., 22—25.). Az 1·1 cm Átm. karikákhoz kapcsolódó két-két szorítólemez közé, szögeccsel erősítették be az 1·5 mm vastag bőrszíjat. Egy-egy csüngőtag H. 3·1 cm. Párosával, füzérszerűen, a jobb-combesont belső oldaláról kerültek elő. Egy töredékes.

32. *Késhüvely szorítópántja* ezüstből (XXXV. t. 19. és 17.). A lemez két végét 2·3 cm Sz. szalagra hajtották össze és oldalt egy szögeccsel erősítették a közte levő, mintegy 2 mm vastag bőrre. Díszítése és rendeltetése a 10. sorszámmal azonos. Valószínűleg már nem találták eredeti helyén.

33. *Késhüvely koptatópántja* (XXXIV. t. 8. és XXXVIII. t. 4.). Kerete masszív fehérbronz, az egyik oldal lemezbetétje ezüst, a másik oldal nyitott, melyen át a belsejét kitöltő bőrszík 0·3 cm V. maradványa látszik ki. A bőrt a tokhoz 1 szögeccsel erősítették. A tok H. 2·1, Sz. 1·4, V. 0·5 cm. A lánccsüngők folytatásában, a jobbtértnél feküdt.

34—35. *Borostyángyöngyök* (XXXV. t. 5. és 8.). Színük vörösesbarna, alakjuk kerekded. A 34—41. sorszámu darabok, a két lábszáresont között csoportban heverték.

36—37. *Agyagorsógombok* (XXXV. t. 6—7.), barnás és szürkés színűek. Alakjuk kettős csonkakúp. Legnagyobb Átm. 2·7 és 2·5 cm.

38. *Üveggömböcs* (XXXV. t. 11.), szabálytalan alakú, fehéres színű.

39—40. Szabálytalan alakú, fehéres színű *kavics* (XXXV. t. 9—10.).

41. Tekercselt *bronzhuzal* (XXXV. t. 3.), 1 mm vastag drótból.

42. *Vaseszköz* (XXXVIII. t. 5.). Tompavégű, egyélű, töredezett, kovácsolt darab, melynek háti részén kiemelkedő taraj van. Tokja fából készülhetett, melybe a fent látható karikásvégű markolatfejet rögzítették. Az eszköz H. 20, Sz. 4·7—6·6—4·9, V. 1·1—0·6 cm. A jobbtérd külső oldalánál húzódott. A chalcedongyönggyel (1. kép 21) függhetett össze.

43. *Vaskés* markolati része (XXXV. t. 4.). A törés felett két bronzszeg veri át. 4·1 cm hosszú. Fanyele volt. Helye a sírban kétséges, valószínűleg a baltenyér alatt feküdt.

44—45. *Lemezpánttöredékek* ezüsből (XXXV. t. 15. és 16.). Díszítetlen lemezszalagrészletek, hasonló rendeltetésűek lehetnek, mint a XXXV. t. 18—19. alatti szorító-pántok. A XXXV. t. 16. alatti ezüstszegecshez még egy lemezdarab is járul, mely a képen nincsen feltüntetve.

A 43—45. sorszámú darabok pontos helye a sírban nincs meg, így az 1. képen azokat feltüntetni nem lehetett.

Az 1—45. sorszám alatti régiségek feltárásáért Csallány Gábor úrnak, a Csongrád Vármegyei Múzeum igazgatójának, a XXXIV—XXXV. t. alatti képek elkészítéséért a Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tár Igazgatóságának, a XXXIV. t. 3. számú fibula peremállatainak (XXXIX. t. 3.) kifogástalan kirajzolásáért Dr. Fettich Nándor múzeumi őr, egyetemi m. tanár úrnak, Budapest, Történeti Múzeum, őszinte és hálás köszönettel tartozom.

II. A gyulai germán csatok.

A XXXIX. t. 1—2. alatti két csat, évtizedekkel ezelőtt sírból került elő, a volt tulajdonos bemondása szerint Gyula város (Békés megye) határának északi részén. A darabok a Gyulai Városi Múzeum birtokába tavaly, egy magángyűjtemény csődtömegéből jutottak. Közelebbi lelőhelymegjelölésre, kellő utánjárás mellett reményünk lehet.

A gyulai csatok közlésének megengedéséért Dr. Implom József múzeumigazgató úrnak meleg köszönetet mondok.

1. A XXXIX. t. 1. (hátsó oldala 1a) számú tömör ovális *ezüstcsatkarika* öntés útján készült. Tüskéje hiányzik. A hosszú használatból a csattüske a karika felületét kikoptatta. Mindkét oldala profilált; négyszögletű. H. 2·6, Sz. 4·6, V. 0·7 cm.

2. Gazdagon aranyozott *csuklós ezüstcsat* XXXIX. t. 2. (hátsó lapja 2a) alatt, öntés útján készült. Tüskéje hiányzik. A hosszú használatból a tüske a karika jobb-oldali részét erősen kivájta. A csatfejet a vereti résszel összekapcsoló pánt elpusztult és azt még akkor, újabb bronzpánttal pótolták. Az itt használt fejesszegek azonosak a többi rögzítő szeggel, így a javítás elvégzése nem mai keletű. A régi szöglyukat szabadon hagyva, a kiugró felső részhez rögzítették a visszahajtott tartópántot. A csattestet 3 fejesszeggel erősítették a bőrszíjra. Az egyik elkalapált szöghegyen visszamaradt karikácska azt mutatja, hogy a hátsó lapon még egy szorítólemezt is használtak.

A csatfej H. 3·4, Sz. 5·1, V. 0·6 cm. A csattest H. 7·6, Sz. 4·2—4·5—2·4, V. 0·3 cm. Együttes H. 10·8 cm. A karika domborodó felületét balra és jobbra indasor díszíti. Léckeretén tűponcolás van. A karika felső és alsó szélén háromszögek futnak két sorban. Alsó oldala teknősen kivájt.

A csattest hátsó lapja síma; felülete lapos, díszített. Erősebben kiemelkedő részei: a 3 állatfej, az ezeket összekötő peremléc és a lapos, pirosszínű almandinnal kirakott 3 kerek rekeszdísz. A kő csak az alsóban maradt meg, a többiből kihullott. A peremléc háromszögekkel borított díszítése azonos a karikán levővel. A közte lévő teret pontozott kontúrvonal közt futó S-alakú indák töltik ki. Balról és jobbról egy-egy nyitottszájú sárkányfej hajlik alá. Tarkóját rovátkolás jelzi, szemét U-alakú szemöldök határolja, felsőajka a kerek díszítményre fekszik, alsó ajka pedig visszahajlik. Az oldalsó kerek kövekkel elválasztva, az említett felső állatpárral szembe fordulva, balról és jobbról egy-

egy négylábú kúszóállat profilja látszik a peremléc külső oldalán. Jól kivehető a hegyes-orrú fej, a szem és a szemredő, a negyedkörrel jelzett szemöldök, a nyakörvléc, a kettősvonallal ábrázolt hát, mely felkunkorodó hosszú farokban végződik. A mellső és hátsó comb mandulaidomú, lábszárai a test alá előrenyúlnak, a testet 4 függőlegesirányú rovátka jelzi, a hasat egy kontúrvonal zárja be. Állati fejben végződik a csattest alsó része is. Szemöldöke az orrtól ívalakban hátrahajlik, orravége kerek rekeszre szélesedik ki és benne almandin kő ül.

III. A hódmezővásárhely-kishomoki gepida-temető 23. sírja.

A publikálatlan temető anyagának ismertetésére nem térek ki, csupán a 23. sír darabjaival foglalkozom, a szentes-nagyhegyi 84. sírral való szoros összefüggése miatt.

1. *Csuklós tömör övcsat* (XXXIX. t. 4.), karikája és tuskéje bronz, szorítólemezes téglalapalakú teste ezüstlemezből készült. A vesealakú karika domborodó felületét 3 sorban futó pontfélkörös díszítés borítja, hátsó oldala homorú. H. 2·1, Sz. 4, V. 0·7 cm. A vereti rész H. 3·5, Sz. 2·5, V. 0·4, a lemez V. 0·1 cm. Együttes H. a karikával 5·9 cm. Pontfélkörös szegélyt és függőleges pontsört látunk a túske kiszélesedő tövében. A vereti részen is tisztán kivehető az ugyanazon díszítőelemekkel készített vonalak, sorok és a középen futó hullámvonal. A bőrszíjat a csattest és a hátsó szorítólemez közé 4 fejes ezüstszeeggel erősítették fel. Hátsó lapja sima, díszítetlen.

2. Aláhajtottlábú *bronzfibula* (XXXIX. t. 5., 5a.). H. 5·5 cm. Tűszerkezete vasból készült. Felső végén kiálló bronzgombocska polyaeder-formára csiszolt. Aláhajtott lábát háromélű bronzlécecske rögzíti. Felületét kettős pontsör között futó hullámvonalszerű dísz és keresztben húzódó párhuzamos barázdák borítják.

3. Ötgerezdű fehérés *üvegpasztagyöngy* (XXXIX. t. 6). Mérete 1·1×1·4 cm. Hasonló a XXXVII. t. 3. alattihoz.

4. *Vaskés* (XXXIX. t. 7.), egyélű, pengéje 10·2 cm hosszú, markolati része töredékes. Úgy ezt, mind a pengét itt-ott fakorhadékok borítják.

A szentes-nagyhegyi 77., 15. és 64. sír tárgyainak (XXXVI. t. 1—2, 3—4, XXXVII. t. 1—12.) leírását: Dolgozatok, VIII, 1932, 160—162. oldalán találjuk.

A régészeti összefüggések.

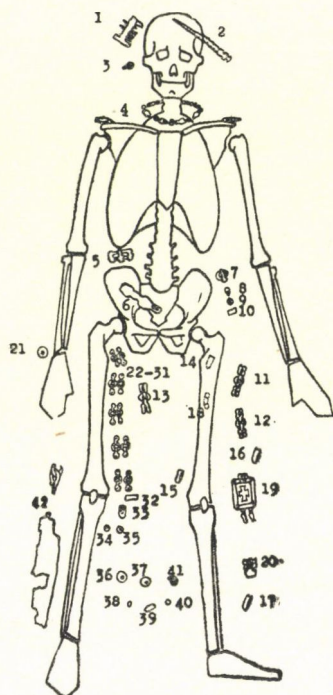
A szentes-nagyhegyi 84. sír csontvázának nemét, annak avultsága miatt megállapítani nem lehetett. A 178 cm-es hosszúság láttán azt lehetne gondolni, hogy férfi csontvázáról van szó. A leletmellékletek nagyobb része mindkét nemmel futhat. Egyedül a gyöngysor (XXXV. t. 1.) és a hajtű (XXXIV. t. 4.) bizonyítéka annak, hogy hordozója nő volt. Ennél az emlékcsoportnál olyan sírleletet nem ismerek, ahol nyakgyöngysor és hajtű férfinél fordult volna elő. A szentes-nagyhegyi gepida-temetőben magastermetű női csontvázak gyakoriak. A 25. és 64. sírban a 180 cm-es méretet is eléri. A kiszombori gepida-temető nagyszámú csontmaradványából megállapítható, hogy a legmagasabb termetű egyének csaknem kivétel nélkül a nordoid csoportba tartoznak. Az uralkodó rasszkomponens a nordicus rassz.³ A nagyhegyi gepida-temető anyaga anthropológiai

³ Bartucz Lajos, A kiszombori temető gepida koponyái: A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, VII. 1936. 25. és 29. ll. — Dolgozatok, XII. 1936.

szempontból még nincs feldolgozva, de az említett eredmények itt is érvényeseknek látszanak.

A csontváz leletmellékletei a sírban 4 helyen (1. kép) csoportosultak :

1. kép. — Abb. 1.

A szentes-nagyhegyi 84. sír
vázrajza.

1. a fej és a nyak körül : a fej és nyak ékszerei, díszei, valamint a fésű (1—4. sorszámúak) ;

2. a jobbkez irányában : egy vaseszköz és szíjra fűzött gombja (21. és 42.) ;

3. a medence táján : a deréköv díszei, tartozékai jobb- és baloldali mellékszíjainak csüngődíszgarnitúrái (5—20, 22—33, 43—45.) ;

4. a lábszárak körül : kegyeleti tárgyak (34—41), ide nem számítva a baloldali öv csüngő leszakadt darabjait.

A magyaralföldi gepida-temetők jellemző lelettárgyai, a XXXV. t. 2. sz. alattihoz hasonló kétsoros *csontfésűk*. A kiszomboriban 140 sír közül 90-ben került elő.⁴ Érdekes megemlíteni, hogy bár a fésű eltemetése nem volt általános magyar szokás, Kiszomborban és az Alföld egyes vidékein ma is dívik, hogy amelyik fésűvel utoljára megfésűlik a halottat, azt vele adják a sírba.⁵

A nagyhegyi kétsoros fésű típusa, az V. század második felére datálható dombovári sírleletben⁶ már megtalálható, de tovább él még a VIII. századi avar temetőkben is, így a Szeged-Fehértó A. 248. és Szeged-Kúndomb 10. számú sírban. Előfordul a VI—VII. századi mezőbándi temetőben,⁷ a bezenyei longobárd temető 53. sírjában is (VI. sz. második fele).⁸ A gepida-temetők egysoros, ívelt-hátú csontfésűi mutatják az átmeneti alakot, a korábbi századok púposhátú egysoros fésűihez.⁹ Míg a népvándor-

laskori germán síroknál Magyarországon gyakori szokás a fésű betétele, addig az avarok,¹⁰ magyarok sírjaiban a fésű kuriózumnak számít.

⁴ Dolgozatok, 1936. 121—123. ll.

⁵ Móra Ferenc, Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlaskori és korai magyar leletekben : A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, II. 1932. 12. l. — Ethnographia—Népelet, XLIII. 1932. 2. szám.

⁶ Darnay Kálmán, Sümegvidéki emlékek a régibb középkorból : Arch. Értesítő, 1901. 179. l., 4. ábra.

⁷ Dr. Kovács István, A mezőbándi ásatások : Dolgozatok, IV. 1913. 29., 57. kép, 29. és 91. sír.

⁸ J. Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Branschweig, 1905. III. köt. 61. tábla.

⁹ Nils Åberg, Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit. Uppsala, 1922. 36—37. ll., 47. ábra. — Dr. Kovács István, A marosszentannai népvándorlaskori temető : Dolgozatok, III. 1912. 12., 26., 37., 40. és 42. kép. — Pósta Béla, Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. Budapest, 1905. I. rész, 11. rajz 7 (Osztropataikai sírlelet) és II. rész, 255. rajz 4 (Olbiai fésű).

¹⁰ Hampel, i. m., III. 465. t. Abony 21. sír 1. sz.

A Hampel könyvében bemutatott stílus-formák¹¹ nagyrésze éppenúgy *hajtű*, mint a XXXIV. t. 4. alatti darab. Alakjuk ezzel rokonságban nincsen, de két készthelyi hajtű (i. m. 1035. és 1036. ábra) felső részének kiképzése ugyancsak keresztet szimbolizál. A fenéki és diási hajdíszek (i. m. 1046—47. ábra) madarábrázolásai szintén párhuzamba hozhatók. Ugyanígy az ókéri tűk is.¹² A mezőbándi rokon lelet stílusa¹³ és a tiszaburai példány¹⁴ valószínűleg hajtűnek tekinthető. A Kaukázusban, Tiflis kormányzóság területén, VI. századi arcábrázolásos ezüstövdíszekkel mintegy 13 drb. hajtűt találtak.¹⁵ A suuk-sui (Krimi-félsziget) „krimi gót” temető, laposfejű, töredékes hajtűje¹⁶ áll még legközelebb példányunkhoz. Magyarországon germán körben, vagy a visszamaradt romanizált pannóniai lakosságnál fordult elő. A tiszavidéki gepida leletanyagból csak a nagyhegyi példány tekinthető hitelesnek. A Kiszombor B. temető 40. női sírjában, a jobb lábszár alatt feküdt egy 11 cm H. „bronzstílus”, Anastasius császár arany-solidusának (518—527) kíséretében, mely hajtűnek éppenúgy vehető.¹⁷

A hajtű más környezetből került a gepidákhoz, ahol ez a tárgy típus idegen elemnek számít. Alakja után forrását megjelölni nehéz volna; kereszties végződése csupán annyit árul el, hogy hordozója már keresztény volt. A felület díszítőmotívumai, melyek a XXXIV. t. 1., 5—7., 18—20., XXXV. t. 12., 18—19., XXXVII. t. 16—18. és XXXIX. t. 4—5. ábrájával szorosan összefüggenek, a hajtű származási helyét is könnyebben felderíthetik. Hogy a 3. kép csüngődíszgarnitúrája és a XXXIV. t. 4. alatti hajtű viselési módja közt is meg volt az összefüggés, kitűnik abból, hogy az azonos díszítőelemek mellett, ugyanazon oldalon hordták mindkettőt.

A gepida sírleletek állandó kísérői a *borostyángyöngyök*. Itt több alakváltozatban, *aranybádog*- és *üvegpasztagyöngyökkel* együtt fordulnak elő (XXXV. t. 1.). Északi vidékekkel fönntartott kereskedelmi kapcsolatok emlékei. A leszűkített nyílású hengeres aranybádogyöngyökből, csaknem azonos alakú és méretű darabokat a beregszászi gepida leletben találunk.¹⁸ Egyidejűségük nem kétséges. A két lelet szoros összefüggését, a kampóscsősű madarat ábrázoló fibula és a XXXVI. t. 1, 3. csatjainak hasonló részletei is megerősítik. A szentes-kökényzugi gepida-temető 29. sírjából kisebb méretű hengeres aranygyöngy és a beregszászi ötágú fibulával rokon példány került elő.¹⁹ A perjámosi aranygyöngyöknek²⁰ a nagyhegyi 9. sír bronzgyöngye felel meg. A nagyhegyi és beregszászi aranygyöngyök V. századi előzményei az almandinköves gávai aranybádogyöngyök,

¹¹ Hampel, i. m., I. 378—385. ll.

¹² E. Beninger, Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa: Mannus—Bibliothek, 51. 1931. Abb. 10.

¹³ Dolgozatok, IV. 1913. 309. l., 6. ábra.

¹⁴ Hampel, i. m., I. 1048. ábra.

¹⁵ Otcset, 1902. 201. rajz (Mzkhettől származó sírleletek).

¹⁶ N. Rjepnikov, Njekotoryje mogilniki oblasti krymskich gotov: Izv. Imp. Arch. Komm. Pétervár, 1906. 19. füzet 1—80. ll., VI. t. 4.

¹⁷ A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, VI. 1936. 66. t., 40. sír.

¹⁸ Alföldi András, Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk: Archaeologia Hungarica, IX. 1932. 49. l., 14. kép.

¹⁹ Dolgozatok, VIII. 1932. 49. tábla 8.

²⁰ Hampel, i. m., I. 462. l., 1458. ábra.

melyeken az árkolt gyűrűk is megvannak.²¹ Permi és olbiai analógiák²² mutatják, hogy ez a gyöngytípus széles területen terjedt el. Készítési helyként a pontusvidéki fém-művességi központokat jelölhetjük meg.

A lábhoz helyezett *gyöngyöknek* (XXXV. t. 5., 8., 11.) és *kavicsoknak* (XXXV. t. 9., 10.), bizonyára szimbolikus jelentésük van. A szentes-kökényzugi gepida-temetőben az ilyen gyöngyök rendszerint hármásával feküdtek.

A XXXIX. t. 8. számú gömbölyű, nagy *chalcedongyöngy*, a XXXVIII. t. 5. alatti vaseszközzel, bőrszj segítségével függhetett össze. Népvándorláskori leleteknél többször találunk nagyobb gyöngyöt, a kard, vagy tör markolati részével kapcsolatban. A nagy-hegyi 66. sírban krétagyöngy, az érmihályfalvai germán sírban borostyán-markolatgomb került elő.²³ A bácsordasi V. századi sírlelet chalcedongyöngye a nagyhegyi példánnyal rokon.²⁴ Méretben és alakban egyezőnek látszik a tyimosevszkaja-sztanica lelet hasonló anyagú kardmarkolatgombja.²⁵ Úgy látszik, hogy ezen gyöngyfajta a hengeres aranybádogggyöngyökhöz hasonlóan, Dél-Oroszországból terjedt széjjel.

A chalcedongyönggyel összefüggő kétélű *vaseszköz* (XXXVIII. t. 5.) töredékes volta miatt nehéz osztályozni. A mezőbándi rokon leletben is volt egy szélespengéjű vastárgy, mely kézvonónak bizonyult.²⁶ Ugyanez a kiszombori 146. sír vaslemeze²⁷ és a gorzsai gepida-temető 3. sírjának lapos vaseszköze.²⁸ A XXXVIII. t. 5. alatti vaseszköz valószínűleg fatokban volt és ennek felső részébe erősíthették az ugyanott látható karikás-végű tartóvasat. A XXXIX. t. 8. alatti gyöngyszem tehát nem közvetlenül a vaseszközzel, hanem a fatok tartófülével függhetett össze a bőrszj segítségével.

A XXXV. t. 6—7. számú *orsógombok* közönséges típusok, a gepida női sírok rendes kísérői. Kettesével is gyakoriak.

A női derékövet a XXXIV. t. 2. sz. *fehérbronzcsat* zárta be. Alakja leegyszerűsített sárkányfejpárt mutat, éppenúgy, mint a 64. sír csatja (XXXVII. t. 12.). De állatfejet mutat a többi csatkarika is. Így a 77. sír csatkarikája kígyófejet, a 15. sír csatkarikája (XXXVI. t. 1. és 3.) madárfejpárt utánoz. A szentes-berekháti temető 202. sírjában lelt ovális alakú csatkarika állatfejeit még csak színes kőberakás jelezte.²⁹ A XXXIV. t. 2. alatti csatfej keskeny nyílása és a tuské tövének pajzsos kiképzése VI. századi jellegzetesség, mely más emlékesoportok csatjainál is általános vonás. A pajzsalak hármaskivágása csak változatot jelent.

A XXXIV. t. 9., 11. és 21. sz. alatti *laposfejű szegekkel* a mellékszíjakat erősíthették az övhöz. A nagyhegyi 8., 32., 66. sír hasonló darabjainak tanúsága szerint, ezek bizonyos

²¹ Hampel József, A gávai sírlelet (Szabolcs vm.): Arch. Értesítő, XXXI. 1911. 143. l., V. kép 1—3.

²² Pósta B., i. m., II. rész, 322. rajz 9. és 225. rajz 7.

²³ Roska Márton, Az érmihályfalvi germán sír: Arch. Értesítő, 44. 1930. 148. kép 7.

²⁴ Vezető az Országos Magyar Történeti Múzeum Régészeti Gyűjteményében. Budapest, 1938. 145. l., 159. kép.

²⁵ Pósta Béla, i. m., II. rész, 383. l., 224. rajz 1. és 2.

²⁶ Dolgozatok, IV. 1913. 307. l., 29. kép 2.

²⁷ Dolgozatok, XII. 1936. 62. tábla, 146. sír.

²⁸ Dolgozatok, IX—X. 1934. LXX. t. 1., 257—258. II.

²⁹ Dolgozatok, VIII. 1932. 49. tábla 5. — G. Müller, Die gotische Fibel von Gátér in Ungarn: Mannus, 1935. 27. köt., 121. l., 12. kép, 5. ábra.

rendszer szerint felerősítve, részben az övet díszítették, részben pedig rögzítő szerepük volt. Ez a szögfajta, a tiszavidéki gepida sírleteknek jellemző kísérője.

A csontváz, illetve a deréköv jobboldalán mellékszíj csüngött alá. Fehérbronzból készült, párosával elhelyezett 5—5 *csuklós lánc* tag (XXXIV. t. 10., 12—16., 22—25), az összekötő bőrszíjrészekkel együtt alkotják a *jobboldali csüngődísz*t. A szíj felső végét fejes szeggel szögecselhették a derékövhöz, de arra nincsen támpontunk, hogy az alsó lánc tagot összefoglaló szíjrészletet szabadon hagyták-e, vagy esetleg kisszíjvégebe bujtatták. Rekonstrukciós rajzát a 2. képen adom. A lánc tagok a sírban annyira párhuzamosan, egymásmellett feküdtek, hogy valószínűtlennek tetszik két mellékszíj használata. Az analóg leletdaraboknál a karikás pántok száma a mienket megközelíti, tehát azokat is párosával alkalmazhatták. A 2. képen látható csüngőtípus nem kizárólag a jobboldal tartozéka, mert a nagyhegyi 22. sírban a balcombcsont mellől jöttek elő. Nem valószínű, hogy az itt tárgyalt mintegy 40 cm hosszú csüngő, tisztán díszítés céljára szolgált volna. Azt hiszem, hogy a szíj tagokat átlukasztották és erre a mellékszíjra szükség szerint különböző nagyságú tárgyakat csatolhattak fel. A nagyhegyi temető 22., 25., a kiszombori temető 149,³⁰ a szentes-berekháti sírmező 79. és 81.,³¹ a mezőbándi ásatások 29. sírjából³² kerültek napfényre hasonló csüngődíszek, bőrmaradványokkal együtt.

Az öv baloldali részéről 3 mellékszíj csünghetett le, melyhez a XXXIV. t. 18—20. számú ezüstkisszíjvég tartozhatott. A baloldali *díszgarnitúrák* rekonstrukciós rajzát a 3. képen mutatom be. Helyességükhöz esetleg szó férhet, mert egyes darabokat a sírban már nem találtak eredeti helyükön (1. kép). A mellékszíjak felső végét a derékövhöz valószínűleg hozzászögecselték.

Az első csüngődíszgarnitúra két részből állott; az övhöz erősített felső tartószíjból, a hozzátartozó ezüst kisszíjvégből (XXXIV. t. 19.) és az ezekre felcsatolt csüngőből. A csüngő részei: a madárfejes kis ezüstcsat (XXXV. t. 12.), 3 darab csuklóspánt (XXXIV. t. 5—7.) a közbeiktatott 4 szíjtaggal és a keresztes ereklyetartódoboz (XXXIV. t. 1=XXXVIII. t. 3.).

A második mellékszíj a XXXIV. t. 20. alatti ezüstszíjvéggel függhetett össze és csüngődísz nélkül üresen állhatott.

A harmadik mellékszíjon és kisszíjvégen (XXXIV. t. 18.) függhetett, a XXXV. t. 13. sz. a. ovális alakú csattal felcsatolt bőrkéstk a 2 ezüst szorítópánttal (XXXV. t. 18., 20. és 19., 17., 15., 16.), fémkoptatóval (XXXIV. t. 8. = XXXVIII. t. 4.) és a fanyelű, egyélű vaskéssel (XXXV. t. 4.), melynek csak markolati része maradt meg.

A *késhüvely* rendszerint fából készült, de ebben az esetben kétségtelen a bőr használata. A XXXV. t. 18—19. alatti szorítópántok szögecse körül és a XXXIV. t. 8. számú *koptató* belsejében a bőrtok maradványai látszanak. A mezőbándi 29. sír kése is bőrtokba volt bujtatva.³³ Ugyanitt az U-alakú koptatópántot is megtaláljuk vasból, a 106. sírban

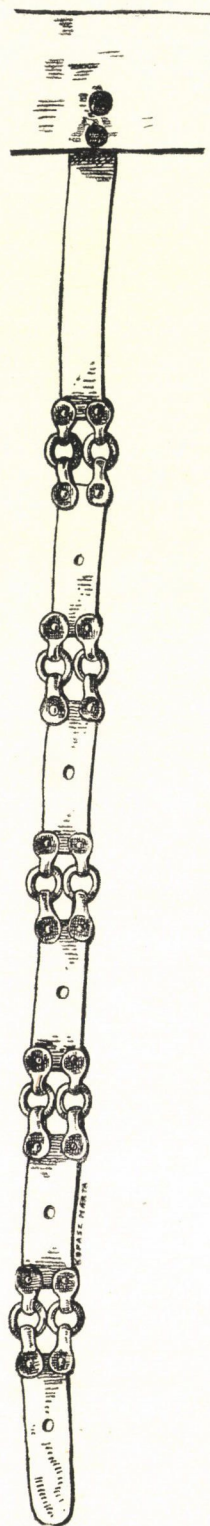
³⁰ Dolgozatok, 1936. 54. tábla.

³¹ Csallány Gábor, Régi germán sírmező a szentesi határban: Arch. Értesítő, 24. 1904. 165. l. — Hampel, III. 461. t.

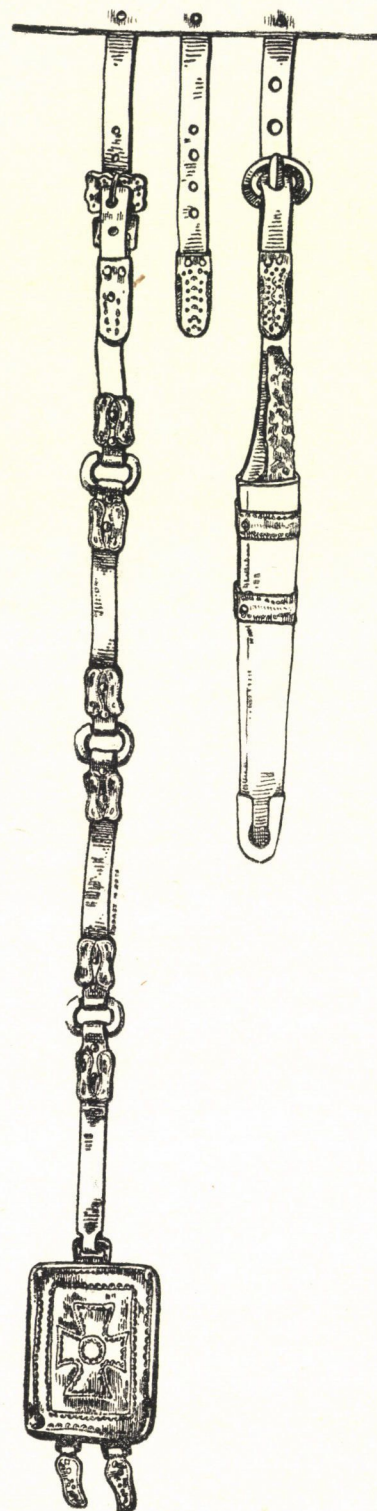
³² Dolgozatok, 1913. 30. kép, 12—14. ll.

³³ Dolgozatok, 1913. 310. l.

2. kép.
Abb. 2.

3. kép.
Abb. 3.

ezüstműből,³⁴ a berekháti 79 sírban bronzból.³⁵ A keshüvely *szorítópántjai* (XXXV. t. 18., 20. és 19., 17., 15., 16. sz. töredékek) ugyancsak a berekháti és mezőbándi leletekhez kapcsolódnak. Utóbbi helyen azonos díszítőmotívumokkal is találkozunk.³⁶

A XXXV. t. 13. és a XXXIX. t. 1. (=1a.) alatti, vereti rész nélküli *ovális alakú csatok* és a rokon darabok csipkézett szélű túskepajzsai, a VI. századi gepida leleteknek is jellemző kísérői. A kiszombori és berekháti temető csaknem minden sírjából előjöttek ilyen régiségek.³⁷ Ellenben a XXXV. t. 12. és XXXIX. t. 4. alattihoz hasonló *csattípusok*, melyeknek négyszögű testük és szíjszorítólemezüik van, nem tartoznak a tiszavidéki gepida sírleletek általánosan ismert tárgyai közé, így forrásukat is máshol kell keresni. A mezőbándi temető anyagában találjuk meg a nagyhegyi és hódmezővásárhelyi említett csatformák szorosabb kapcsolatát. A mezőbándi 8., 29., 39., 141. sír csatjai³⁸ kétségtelenül rokon fajták. Bár azokon a mi ezüstcsatjaink díszítőelemei hiányzanak, de a kísérő leletdarabokon meglegjük. A szorítólemezes, négyszögletes testtel bíró csatok eredete az V. és IV. századba megy vissza és hún, nyugati gót, valamint későrómai-bizánci forrás-területre mutat.³⁹

A XXXIV. t. 17—20. sz. a. *ezüstsíjvégek* technikai kivitel szempontjából kétfelé válnak, mert a 19. számút két lapból, a többi profiláltszélű darabot pedig egy lapból állították össze. Előbbire Mezőbándon találunk példát.⁴⁰ A tiszavidéki gepida sírmezők anyagában igen kevés a síjvég. A nagyhegyi temető leletei között csak 2 példány fordul elő: az egyik, a 8. sírból származó, nyelv alakú, fent egy szöggel erősítették a síjhoz; a másik, a 29. sír síjvége pedig áttört, bizánci eredetű. Nyelv alakú és csuklós síjvégekkel a mezőbándi anyagban gyakran találkozunk, díszítőmotívumuk a XXXIV. t. 18—20. alatti példányokkal rokon, de ott a síjvégeken az erősen profilált oldalszegély nincs meg.⁴¹ Egyes itáliai longobard profilált síjvégek és azonos díszítőelemeik bizonyítják,⁴² hogy az itt tárgyalt nagyhegyi síjvégeink a longobard analógiákkal időben együtt futnak és már az 568. évi avar honfoglalás utáni évtizedekre esnek. A jutasi temető 116. sírjában, a nagyszíjvégen az ismert kettősfélholdalakú díszítmények ismétlődnek. A kísérő bütökös-sávós gyöngyök és a gömbös fülbevalópár kora-avar időt mutat.⁴³ Az avarkorban tűnnek

³⁴ Dolgozatok, 1913. 310. l., 31. kép 3; 61. kép 5.

³⁵ Arch. Értesítő, 1904. 165. l., 79. sír 2. ábra.

³⁶ *Hampel*, III. 452. t. 4; 5. sír. — Dolgozatok, 1913. 30. kép, 20. és a 3—4., 7—9. sz. darabok díszítményei (29. sír).

³⁷ Dolgozatok, 1936. 44—66. t. — *Hampel*, III. 452—461. t.

³⁸ Dolgozatok, IV. 1913. 11. kép 1 és 4; 30. kép 1—2; 38. kép 1—2; 66. kép 6.

³⁹ Arch. Hungarica, IX. 1932. — Dolgozatok, IV. 1913. 369. l. — *Dr. Kovács István*, A maros-szentannai népvándorláskori temető: Dolgozatok, III. 1912. 5. kép 1, 8. kép 1, 52. kép 7, 86. kép 4, 107. kép 2. — *Eduard Beninger*, Der westgotisch-аланische Zug nach Mitteleuropa: Mannus-Bibliothek, 51. 1931. 12—13. ll. — *A. V. Schmidt*, Kačka. Beiträge zur Erforschung der Kulturen Ostrusslands in der Zeit der Völkerwanderung (III—V. Jh.): Eurasia Septentrionalis Antiqua, I. 1927. 37. l., 18. ábra (Miškina Pristan); 41. l., 30. kép (Mertvyja Soli, Orenburg). — *A. Riegl*, Spät-römische Kunstindustrie. Wien, 1927. 317. l., 91. és 92. ábra. — *G. Behrens*, Spät-römische Kerbschnittschnallen: Schumacher—Festschrift, Mainz, 1930. 290. l., 6. kép.

⁴⁰ Dolgozatok, 1913. 309. l., 3—4. ábra.

⁴¹ Dolgozatok, 1913. 11. kép 2—3, 30. kép 3—4, 34. kép 17, 38. kép 4—5, 45. kép 1, 68. kép 9, 12, 76. kép 1 és 3.

⁴² *Nils Åberg*, Die Goten u. Langobarden in Italien. Uppsala, 1923. 178—180. l., 190. ábra.

⁴³ *Gy. Rhé u. N. Fettich*, Jutas und Öskü. Prag, 1931. III. t. 9.

fel azok a magyarországi profilált rokon szíjvégek is, melyeket Fettich táblázatban összeállított.⁴⁴

A XXXIV. t. 5—7. számú *csuklós pántok*, több hasonló rendeltetésű díszítmény megoldását adják. A 3. képen rekonstruált első csüngődíszgarnitúrához tartoznak és amint az analógiáik mutatják, mindig csak hármassával fordulnak elő és rendszerint az öv baloldaláról csüngnek alá. Formájuk és díszítményük inkább az azonos rendeltetésű XXXVII. t. 16—18. számú típushoz kapcsolódik. Ezek a szíjjal kombinált díszek mindig keresztény vonatkozásúak, mert végükön a XXXIV. t. 1. alattihoz hasonló relikvia-tartó dobozok, bullák (szelencék), üreges belsejű kereszttek függenek, mint a VI—VII. századi keresztény hit képviselői és a relikviák tiszteletének népvándorláskori emlékei.

A mezőbándi temetőből számos hármass csüngődísz maradványa ismerhető fel.⁴⁵ Hasonló rendeltetése lehetett a németesűri téglalapalakú díszítménynek is.⁴⁶

A tiszavidéki gepidák keresztény voltára nézve, eddig kevés régészeti bizonyítékot mutathattunk fel. A kiszombori 350. sírban egy kis bronzkereszt volt.⁴⁷ A XXXVI. t. 1. madárfejes csatján közepén, kiszélesedő végű aranyozott bizánci keresztet véstek ki. A XXXVI. t. 3. alatti hasonló négyszögű csaton, kőberakással emelik ki a kereszt jelét; az üresen álló négy szögletet pedig pontozott kereszttekkel töltötték ki. Egy publikálatlan csongrádi gepida csaton két visszaforduló madár közt aranyozott bizánci kereszt fordul elő.

A XXXVI. t. 1 alatti madárfejes csathoz, illetve ennek keresztalakjához kapcsolódik a XXXIV. t. 1. sz. a. ereklyetartódoboz és a XXXIV. t. 4. számú, keresztben végződő hajtű. A kereszt alatt párosával függő ragadozómadárfejek és az ú. n. gót csatok karikáinak madár-, kígyó-, sárkány- és egyéb ragadozóállatfejen végződő változatai — a nomád művészetben gyökerező ősrégi előzményeiktől eltekintve, illetőleg ezek átértelmezésével — keresztényvonatkozású szimbólumok lehetnek. Talán a XXXVI. t. csatjain a kereszt felett ülő hosszúcsőrű nagy madárfejet is hasonlóképpen kell elbírálnunk.

A XXXIV. t. 1. alatti ereklyetartódobozban, mely mind a négy sarkán szöggel lezárt volt, földmorzsákon és gyökérmaradványokon kívül egyebet nem leltem. Hasonló alakú övcsüngődísz nem ismerek. A mezőbándi sírokból azonos rendeltetésű bullák (szelencék) jöttek elő, mint a VI—VII. századi erdélyi keleti-germánok kereszténységének emlékei.⁴⁸ Hasonló fémszelence Spanyolországból is ismeretes.⁴⁹ Az ereklyetartó típusokra R. Forrer nyújt adatokat.⁵⁰ A magyarországi gótok és gepidák kereszténységére vonatkozólag Alföldi András egyik munkájából nyerünk fontos támpontokat.⁵¹

⁴⁴ Marosi Arnold és Fettich Nándor, Dunapentelei avar sírleletek: Arch. Hungarica, XVIII. 1936. 85. l., 36. kép.

⁴⁵ Dolgozatok, 1913. 19. kép 4, 11. sír; 22. kép 1, 13. sír; 30. kép 7—9, 29. sír; 35. kép 9a, 34. sír; 45. kép 2—4 (6—8), 59. sír; 50. kép, 70. sír; 76. kép 2, 157. sír; 80. kép 20—23, 174. sír.

⁴⁶ Arch. Hungarica, XVIII. 1936. 24. kép 3.

⁴⁷ Dolgozatok, 1936. 52. tábla.

⁴⁸ Dolgozatok, 1913. 294. l., 18. kép, 12., 12a., 16., 19. és 29. ábra; 299—301. l., 22. kép, 315—317. l., 35. kép.

⁴⁹ Hans Zeiss, Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich. Berlin u. Leipzig, 1934. 22. tábla 7. — Ugyanitt csüngős kereszttek is vannak: 1—3., 4—6. ábrák.

⁵⁰ Robert Forrer, Reallexikon der prähistorischen, klassischen u. frühchristlichen Altertümer. Reliquien címszó, 651. l., 347. és 384. ábra; 428. l. 347. ábra; 464. l. 384. ábra; 128. l. Bulla címszó.

⁵¹ Alföldi András, A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában: Szent István Emlékkönyv. Budapest, 1938. I. köt. 164—167. ll.

A XXXIV. t. 1. sz. a. ereklyetartódoboz és a XXXVI. t. 1. alatti „gót csat” rokon formáját, keresztdíszítését látva, felvetődik az a gondolat, hogy a fentiekhez hasonló, madárfejes négyszögű csatok nem szolgáltak-e ugyancsak vallási célokra? Nem voltak-e ezek is mártírok vagy szentek ereklyéinek rejtekei? Vagy csupán egyszerűen keresztény szimbólumok lettek volna? Nem tartom valószínűnek, hogy ezeknek, mint a népvándorlásokkor legszebb, legdíszesebb csatjainak pusztán övszíjfelkötő szerepük lett volna! Fel-tűnő mindenestre az, hogy több darabon a keresztet megtaláljuk és ezekkel az ú. n. gót csatokkal az V—VII. századokban Dél-Oroszországot, Magyarországot, Itáliát, Spanyolországot árasztják el, tehát mindazokat a területeket, amelyeket a népvándorlás hulláma borított el és a keresztény hit ereje formált át.⁵²

A XXXIV. t. 3. (=XXXVIII. t. 2.) sz. alatti *kétkarú fibula* magyarországi előfordulása meglepő. Sem nálunk, de Skandináviát kivéve, sehol Európában ez a típus nem otthonos.⁵³ Legszorosabb kapcsolatot a (XXXVIII. t. 1.) bemutatott nerikei (Svédország) fibulával mutat.⁵⁴ Anyaguk, alakjuk, díszítőmotívumaik, a profilban ábrázolt, az ősgermán állatornamentika II. stílusú peremállatai (XXXIX. t. 3.),⁵⁵ a két tárgyat azonos eredetre viszik vissza. Rokonszínhely a XXXIX. t. 2. sz. *csatja*, melyen I. stílus mellett, ugyancsak négylábú kúszó peremállatpárt, domborodó állatfejben végződő kiemelkedő kontúrléccet, valamint indadíszet találunk. Ennek a csatnak kapcsolatai is észak felé, Seelandba (Dánia) vezetnek.⁵⁶ Magyarországon hasonló korú és díszítményű darabok még nem jöttek elő.

⁵² M. R. Baye, Les tombeaux des Goths en Crimée : Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France. Paris, 1907. 72—114. ll., 9., 12. és 7., 8., 10., 13. és 14. ábra. — Baye, Les Bijoux gothiques de Kertch : Revue Archéologique. Paris, 1888. 347—356. ll., 11. ábra. — Baye, Les oiseaux employés dans l'ornementation à l'époque des invasions barbares : Mém. de la Soc. Nat. des Ant. de France, 1899. 32—52. ll., 2. ábra. — Wilhelm Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens. Königsberg i. Pr. 1929. 231. ábra. — A. Götze, Gotische Schnallen. Berlin, 1913. — Hampel, III. 52. tábla 11. — Pósta Béla, Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. Budapest—Leipzig, 1905. II. 252. rajz 11. 253. rajz. — H. Seger, Grabfunde der Völkerwanderungszeit aus Südrussland : Schlesiens Vorzeit, 1911. 47—49. ll., 1. tábla 1. és 5. — Otsot, 1893. 133. ábra. — Collection Khanenko, 41. t., 337. ábra. — F. R. Martin, Fibulor och Söljor Från Kertch : Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad. Stockholm, 1894. 25. l., 76—77. ábra. — N. Aberg, Die Goten u. Langobarden in Italien. Uppsala, 1923. 2—4. ll. — Mannus-Bibliothek, 50. 1932. 135. l., 123. ábra. — A. Riegl, Die Krainburger Funde : Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale. Wien, 1903. 218—250. ll., III. tábla 2. — N. J. Répnikov, Nékotorie mogilniki obpaszti Krimszkich gotov : Izvésztija Imperatorszkoj Archeologiceszkoj kommisszija. Szt. Pétervár, 1906. 1—80. ll., I—XII. tábla. — Ludwig Schmidt, Zur Geschichte der Krimgoten : Schumacher-Festschrift. Mainz, 1930. 332—336. ll. — J. Martínez Santa-Olalla, Notas para un ensayo de sistematización de la arqueología visigoda en España. Períodos godo y visigodo: Madrid, 1934. I—XXII. tábla. — Hans Zeiss, Die Grabfunde aus dem spahischen Westgotenreich. Römisch—Germanische Kommission des Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches. Berlin u. Leipzig, 1934. 9. tábla, 106—111. ll.

⁵³ Gusztav Behrens, Spätromische Kerbschnittschnallen. B. Die gleichseitigen Fibeln : Schumacher-Festschrift. Mainz, 1930. 292—294. ll. — Nils Aberg, Die Goten und Langobarden in Italien. Uppsala, 1923. Gleicharmige Fibeln, 70—73. ll.

⁵⁴ B. Salin, Die altgermanische Tierornamentik. Stockholm—Berlin, 1904. 178. ábra.

⁵⁵ N. Aberg, Die Franken u. Westgoten in der Völkerwanderungszeit. — Stil, II. 166. skk. — B. Salin, i. m.

Ha a közölt leletdarabok időrendjét tisztázni akarjuk, úgy a **XXXIX. t. 2.** alatti csattal mint legrégibb darabbal kell osztályozásunkat elkezdni. Támpontul szolgálnak itt: a lefelé harapó állatfejek U-alakú szemöldöke, a felfelé kúszó állatpár, ezek félkör-alakú szemöldöke és nyakörve, az indadísz, a csattest alakja a kiemelkedő kontúrléccel, állatfejjel és kőberakással.

Az U- és félköralakú szembefoglalások a népvándorlaskori germán állatornamentika I. stílusára jellemzőek. Az I. stílus az V. század közepe előtt nem jelent meg, virágzása pedig a század végére esik.⁵⁷ Az állatalakokat szembefoglalás nélkül elválasztó kőberakás és a profilban, nyakgallérrel, ábrázolt négylábú kúszó állatok, a IV. század végére tehető szilágysomlyói II. kincs kerek fibulapárján már előfordulnak.⁵⁸

Rokon darabokon, a VI. sz. első fele az indadísz virágzási ideje.⁵⁹ A gyulai csat előzményei közé tartoznak az Aquileában lelt, a páviai múzeumban őrzött, valamint Gáván, Dombováron, Kiskúfélegyházán talált madárfejes és a Szécsényből származó kígyófejes csat,⁶⁰ melyeket még az V. század második felébe kell soroznom.

A **XXXIX. t. 1—2.** sz. a. gyulai csatok ideje a VI. század eleje. Ezek korban megelőzik a **XXXIX. t. 3.** alatti fibulát, melynek állatalakjai a II. stílushoz tartoznak, a kőberakást pedig már hurokdíszek utánozzák. Az S-alakú indadíszítés a nagyhegyi kétkarú fibulán már nem tagolt, hanem az indák hálószerűen összefonódnak. Megindul az elgeometrizálódási folyamat, melynek végállomása a **XXXVI. t. 4.** alatti fibula felületének karikadíszítése. A peremállatok szögletes szemöldöke az ősgermán állatornamentika II. stíluscsoportját mutatja. Az állatalakok egy része még hiánytalan, de a fibulanyak két oldalán a testek felbomlása, tagolódása, szalaggá válása már elkezdődik (**XXXIX. t. 3.** kép). Korban megelőzi a Fettich N. által a VI. sz. utolsó évtizedeire datált Jankovich-aranyak állatalakjait,⁶¹ a longobard szalagalakú állatkompozíciókat, melyeket azok 568-ban új hazájukba is magukkal vittek.⁶²

A nagyhegyi kétkarú fibula (**XXXIV. t. 3.**) használati idejét az 540-es évekre teszem. A **XXXVIII. t. 1.** fibula valamivel öregebb példány. A többi leletdarab fiatalabb és már az avar időkre, körülbelül az 580—620-as évekre esik. Nagyobb időbeli különbséget nem lehet köztük megállapítani. Inkább tipológiaiilag adhatjuk meg fenti időn belül sorrendjüket. Így a **XXXVI. t. 1—2.** (Nagyhegy 77. sír), **XXXVII. t. 13—20.** (Nagyhegy 75. sír), **XXXVII. t. 1—12.** (Nagyhegy 64. sír), **XXXVI. t. 3—4.** (Nagyhegy 15. sír), **XXXIX. t. 4—7.** (Kishomok 23. sír), **XXXIV. és XXXV. t.** (Nagyhegy 84. sír) jelzi az időbeli egymásutániséget és egyúttal a tárgyak sírbakerülésének hozzávetőleges idejét is. Az ereklyetartódoboz (**XXXIV. t. 1.**) és a vele díszítésben is összefüggő régiségek a lelet-

⁵⁶ Salin, i. m., 61. l., 134. ábra. — Åberg, Die Franken u. Westgoten, 28. l., 29., 27—28. és 30. ábra. Fibeln von skandinavischem Typus mit nach unten beissenden Tierköpfen zwischen Bügel und Fuss, 91—101. ll.

⁵⁷ Åberg, Die Franken u. Westg., 168. l.

⁵⁸ Fettich Nándor, A szilágysomlyói második kincs: Arch. Hung. VIII. 1932. IV. t. l.

⁵⁹ Åberg, i. m., 30. l.

⁶⁰ N. Åberg, Die Goten u. Langobarden in Italien, 7—8. ll., 10. ábra. — Mannus-Bibliothek, 51. 17. l. 11., 20. l., 19. szám; 28—29. ll. — Hampel, II. 56, III. 48. t. l.

⁶¹ Arch. Hungarica, XVIII. 1936. 62. l.

⁶² Åberg, Franken u. Westgoten, 176—178. ll. — Hampel, III. 58. tábla 1; 63. tábla (Bezenye).

anyag legfiatalabb darabjai. Poncolt díszítésük egyidős a mezőbándi temető hasonló ornamentikájú övcsüngőivel és szalagfonatos állatalakjaival.⁶³

Az itt tárgyalt szentes—nagyhegyi, hódmezővásárhely—kishomoki és gyulai sírleletek népi hovátartozandósága nem kétséges. Szervesen illeszkednek bele abba az egységes tiszavidéki keleti germán kultúrába, melynek idejét egyes temetők VI. századi érmei határozzák meg. Történeti adatok szólnak arról, hogy az avarokor elején a bizánciak a tiszavidéken gepida falvakat pusztítottak el. A VI—VII. században használatos tiszavidéki keleti germán jellegű régiségeket tehát gepidának fogadhatjuk el.

A tiszavidéki gepida kultúra teljesen kialakulva, minden helyi előzmény és gyökér nélkül jelenik itt meg. Az V. századi hagyatékukat, korábbi szállásukat, vándorlásuk irányát illetőleg eddig biztos támpontjaink nem voltak. A szentes—nagyhegyi kétkarú fibula (XXXIV. t. 3.) és a gyulai rokon csat (XXXIX. t. 2.) nemcsak skandináviai és seelandi kultúrkapcsolatokat mutatnak, hanem a gepidák V. századi emlékanyagának felismerése felé is jelzik az utat. Ennek következtében, a gepida területekre eső és az V. század második feléhez tartozó „keleti gót” emlékanyagot, így a rokon bácsordasi, kiskúnfélegyházai, szécsényi, gávai stb. és az ezekhez kapcsolódó sírleleteket gepidának kell vennünk, mert a keleti gótok és gepidák egyidejű emlékanyaga között lényeges különbség nem volt. Úgy látszik, hogy a gepidák a hún uralom bukása után a Tisza felső folyásának tájáról (Gáva környéke) tették át székhelyüket a Tisza—Körös—Maros vidékére.

A mezőbándi temetővel képviselt erdélyi keleti germán jellegű kultúrát, a tiszavidéki gepida emlékanyagból levezetni nem lehet, tehát az nem gepida és nem erdélyi gepidakultúra, mint ahogy azt Fettich Nándor egyik munkájában állítja.⁶⁴ A két keleti germán kultúra összekapcsolódása még nem a gepida korra, hanem az avar időkre, a VI. század végére és a VII. század első felére esik. A lényeges tárgyi eltérések mellett, a közös elemeket csupán az azonos avarokori, keresztény hatásnak és egyidejűségnek lehet betudni. A két kultúra különböző népi forrásból fejlődött. A mezőbándi leletanyag eredete a marosszentannai nyugati gót sírmezőben gyökerezik, de a tiszavidéki régiségek semmiféle erdélyi korai germán emlékanyaghoz sem fűzhetők.

A közölt sírleletek nemcsak a messze észak pogányságát kötik össze a bizánci arianus-kereszténységgel, hanem a népvándorláskori keleti germánok kultúráinak megismeréséhez és emlékanyaguk szétválasztásához, a további régészeti kutatás számára fontos támpontot nyújtanak.

Csallány Dezső

DER GEPIDISCHE GRABFUND VON SZENTES—NAGYHEGY UND SEINE ARCHÄOLOGISCHEN BEZIEHUNGEN.

In der Zeitspanne zwischen dem Fall der Hunnenherrschaft und der Landnahme der Awaren (568) beherrschen die Gepiden die Gegend der Flüsse Körös, Tisza und Maros. Der mit ostgermanischen Kennzeichen behaftete Fundbestand dieser Gegend

⁶³ Dolgozatok, IV. 1913. 30., 38. és 80. kép. — Arch. Hung. XVIII. 1936. 66—70. ll.

⁶⁴ Arch. Hungarica, XVIII. 1936. 66—69., 97. ll.

spiegelt eben diese Epoche wieder, seine Träger konnten ausschliesslich Gepiden gewesen sein. Dieser Denkmälerbestand entbehrt gänzlich der glatten halbscheibenköpfigen Silberblech-fibeln oder ihrer Derivate; die gut ausgegrabenen Friedhöfe reichen nicht über den Anfang des VII. Jahrhunderts, d. h. die späteren Grabfunde können nicht als eine organische Fortsetzung der gepidischen Fundgruppe betrachtet werden.

Der Schwerpunkt der bisher entdeckten Gepidendenkmäler liegt südlich vom Körös-Fluss und östlich von der Theiss in der Gegend von Szentes und Kecskemét. Da zeugen die Fundorte Kúnszentmárton—Péterszög, Szentes—Kökényzug, Magyartés (in der Fachliteratur irrtümlich Bökény-Mindszent genannt), Szentes—Nagyhegy, Rákóczi-strasse, Berekhát, Mindszent, Hódmezővásárhely—Mártély, Solt-Palé, Kotacpart, Katona István-Hügel, Bürgerschule, die Ziegelfabrik von József Kovács, die Umgebung des Friedhofes von Dilinka, Dilinka, Franciszti Ziegelfabrik, Kishomok, Gorzsa für ihre dichten Ansiedlungen und einheitlichen Denkmälerbestand.¹

I. Das 84. Grab von Szentes—Nagyhegy.

Das grösstenteils unpublizierte Fundmaterial des Grabfeldes von Szentes—Nagyhegy gehört zu den wichtigsten Denkmälern der Gepiden. Die bisher besprochenen Stücke rühren aus den Gräbern Nr. 15, 64 u. 77 (Taf. XXXVI, XXXVII, 1—12.) her.² Gelegentlich der Ausgrabungen in den Jahren 1930—31 wurden 81 Gräber ausgegraben. Die Funde befinden sich im Museum von Szentes. Gemeinsam mit dem Direktor desselben Museums wurde im Dez. 1939. auf dem Felde von Kálmán Busi die Erschliessung des Friedhofes fortgesetzt. Das Ergebnis war die Öffnung von weiteren 7 Gräbern. Die westliche Hälfte des Friedhofes blieb weiterhin unausgegraben. Die Eröffnung besorgte Mus. Dir. Gábor Csallány. Der germanische Fundbestand der neueren Ausgrabung kam in das Szegeder Museum.

Der hier angeführte Grabfund von Szentes—Nagyhegy (Taf. XXXIV—XXXV., XXXVIII, 2—5. XXXIX, 8.) stammt aus dem 84. Grab des Friedhofes. Ich unterlasse die

Die mit * bezeichneten Aufsätze sind in ungarischer Sprache.

¹ *Ferenc Pulszky, Der Fund von Bökény-Mindszent, Arch. Ért. 1881, S. 201—210. — Arch. Ért. 1889, S. 255. — *Gábor Csallány, Ein alter germanischer Friedhof in der Umgebung von Szentes: Arch. Ért. 1903, 14—22, 1904, 153—170. — J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905. Bd. II. S. 68—70, 772—785, Bd. III. T. 56, 451—464. — *Gábor Csallány, Drei neuere und interessante Funde im Museum von Szentes: Arch. Ért. 1910, 89—93. — *G. Csallány, Jazygische und germanische Funde im Museum von Szentes: Dolgozatok, 1932, S. 155—163. — Dr. J. Banner, Der gepidische und slawische Friedhof von Hódmezővásárhely—Gorzsa: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. LXIII, 1933, S. 375—380. — *Dr. J. Banner, Ausgrabungen in der Umgebung von Hódmezővásárhely bei Batida und Gorzsa: Dolgozatok, 1934, S. 251—270. — Andreas Alföldi, Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung: Arch. Hung. 1932, 13. Bild b. — *Dr. M. Párducz, Gräber aus der La Tène-Zeit und der Zeit der Völkerwanderung in Solt-Palé: Dolgozatok, 1935, S. 159—169. — *Gyula Török, Der Platz des germanischen Friedhofes unter unseren Denkmälern aus der Zeit der Völkerwanderung: Dolgozatok, 1936, S. 101—154. — Veröffentlichungen des Städtischen Museums in Szeged, VI, 1936. — *Mihály Párducz, Die Altertümersammlung des ref. Gymnasiums von Hódmezővásárhely. Germanische Altertümer: Dolgozatok, 1937, S. 174—177.

² *Dolgozatok, VIII, 1932, S. 165—153, T. 49, 1 und 4; 6 und 11; 3 und 10. Abb.

allgemeine und ausführliche Beschreibung des Friedhofes, denn ich beabsichtige das ganze gepidische Fundmaterial desselben im Rahmen eines zusammenfassenden Werkes zu behandeln.

Beschreibung des Grabes und seiner Fundgegenstände.

Grab No. 84. Tiefe 130, Länge 200, Breite 80 cm. Das 178 cm lange Skelett lag mit ausgestreckten Gliedern. Die Beine richteten sich gegen Osten. Die Knochen waren so morsch geworden, dass bloss die Schädeldecke, Zahnteile, Arme und Beine erhalten blieben. Auf Grund der Knochenreste war die Bestimmung des Geschlechtes nicht möglich.

Die Stelle der Fundstücke zeigt die Zeichnung 1—42. des 1. Bildes. Die Zahlen auf der Skelettzeichnung stimmen mit der Zahl der beschriebenen Altertümer überein. Die Stelle der Bruchteile Nr. 43—45. ist ungewiss.

1. Ziegelförmiger, zweireihiger *Beinkamm* (Taf. XXXV, 2.). L. 8·5, B. 4·9 cm. In beschädigtem Zustand. Die zwei stärkenden Rippen wurden mit drei Eisennägeln befestigt. Auf einer Rippe ist eine Einkerbung zu sehen. Der Kamm lag an der rechten Seite des Schädels.

2. Vergoldete *Silberhaarnadel* (Taf. XXXIV, 4.). Dolchförmig; L. 13·6, B. 1·3—0·5, D. 0·1 cm. Die Vergoldung bedeckt bloss die obere Hälfte einer Seite, die anderen Teile sind unverziert. Der spitze Oberteil wird von doppelter Einfassung umsäumt: von einer äusseren Reihe von Pünktchen und von einer Linie, die aus nach auswärts gerichteten Bogen bestehen. Das elliptische, mit vier Ringen verzierte Mittelfeld teilt die vergoldete Fläche in eine untere und eine obere Hälfte. Das obere ähnelt einem Kreuz sein Ende ist abgerundet, zwischen den zwei Armen sind drei Ringelchen, darunter rechts und links ein kaum sichtbarer, nach unten schauender Tierkopf. Er ähnelt den Ornamentmotiven der Stücke von Taf. XXXV, 18—19., und den zwei vogelköpfigen Gehängen der Büchse mit Kreuz, Taf. XXXIV., 1. In der Mittelachse des unteren Feldes ist eine mit doppelbogigen Wellenlinien bezeichnete Schlange sichtbar. Die Augen werden durch zwei Ringe, der Mund durch einen doppelten halbmondförmigen Einschnitt angedeutet. Die Haarnadel lag an der linken Seite der Schädeldecke, mit der Spitze gegen Südwest.

3. *Endschliesse* einer Perlenschnur. (Taf. XXXV, 14.). Aus Silber, Ende abgebrochen; die sich verbreitende Platte ist durch ein Nägelchen durchbohrt. Wahrscheinlich hängen mit dieser Schliesse einige hier nicht abgebildete Plattenbruchteile eines Silberröhrchens zusammen. Sie lagen im Grab neben dem rechten Backenknochen.

4. *Perlenschnur* (Taf. XXXV, 1.), bestehend aus 32 Perlen; unter ihnen 5 scheibenförmige, profilierte Goldblechstücke, die an beiden Enden trichterartig schmaler werden, dann wieder nach aussen gebogen sind. L. 1·7, Durchm. 0·9. Es sind noch 18 St. scheibenförmige und viereckige Bernsteinperlen da, die andern sind braune, kleine, runde Perlen aus einer Glasmasse. In der abgebildeten Zusammenstellung umgaben sie den Wirbelknochen.

5. *Grosse Gürtelschnalle*. (Taf. XXXIV, 2.). Aus kompakter weisser Bronze; L. 2·6, B. 5·5, D. 0·5. Ring profiliert, aus der Form kann man auf ein nach unten gebogenes Tierkopffpaar schliessen.) Der Dorn beugt sich über die Schnallenhöhle, die Basis wird

schildartig gebildet, unten ist der starke. Haken ringförmig zurückgebogen, sein Ende steht offen Rückseite der Schnalle glatt. Sie lag auf dem rechten Flügel des Beckens, mit dem Dorn gegen Süden.

6. Kompakte Weissbronzefibel (Taf. XXXIV, 3.), Rückseite Taf. XXXVIII, 2, Teilzeichnung der Randtiere Taf. XXXIX, 3. Eigentlich waren die Arme gleich gross (vgl. Taf. XXXVIII, 1.), sie kam aber verstümmelt ins Grab. Sehr fein ausgearbeitetes Exemplar, ihre Oberfläche reichlich vergoldet. Originallänge 17·8, der erhaltene Teil: L. 13·5, B. (die des gebrochenen Armes) 3·9, (auf dem unteren Teil) 3·8—2·3, D. 0·3 cm. Beide Seiten flach, es treten bloss der Hals und die Tierköpfe der Oberfläche kräftiger hervor. Die Form des birnförmigen Körpers und seine Verzierungen wiederholen sich ebenfalls auf dem oberen Arm. Vom oberen Ende ist der ungefähr 4·3 cm lange Endteil noch während der Benützung der Fibel abgebrochen.

Auf dem verstümmelten Teil sehen wir innerhalb der Konturleiste in einem doppelten birnenförmigen Feld einen plastisch hervortretenden Tierkopf, auf der äusseren Seite desselben 3—3 Randtiere bzw. Tierfiguren (Taf. XXXIX, 3., oberer Teil). Sowohl das linke, wie das rechte Tier klettert nach oben. Es ist der mandelförmige Schenkel des Hinterbeines, das unter den Körper gezogene Bein mit 5 Krallen, der gekerbte Körper mit aus drei Bändern bestehenden Konturlinie zu erkennen. Der andere Teil ist abgebrochen. Der 3. und 4. Tierkopf beugt sich nach unten und befindet sich den Tieren 5 und 6 gegenüber. Kennzeichen der ersteren: eckige grosse Augenbraue mit Auge und doppelter Augenfalte. (Der aus Punkt u. Schlinge bestehende Teil ist bloss ein Scheideglied.) Kopfausarbeitung der letztern ähnlich, ihr Körper aber wird zu einem Doppelband umgestaltet.

Die Tierfiguren 3—6 wiederholen sich bei den vier oberen Tierfiguren Nr. 7—10 des unteren Armes. Die Tierkomposition Nr. 11—12 zeigt im Profil ein ganzes vierfüssiges kletterndes Tier, das neben dem hervortretenden Tierkopf beginnt. Es wird von dem in entgegengesetzter Richtung liegenden Leistentier durch eine doppelte Leiste getrennt. Der offene Rachen wird durch eine Doppellinie angedeutet, die dicke, eckige Augenbraue ist zugleich die des hervortretenden Tierkopfes. Leicht erkennbar ist noch das Auge und die Augenfalte, der gekerbte Körper mit dreifacher Konturlinie, der mandelförmig dargestellte Schenkel des Vorderbeines und der unter den Körper gezogene Hinterfuss mit drei Klauen. Dahinter der Punkt mit Schlinge als Scheideglied; es ahmt eine Steinbelagarbeit nach. Die Kopfausarbeitung des Tierpaares 13—14 wie bei den vorhergehenden. Die Augenbraue läuft bandartig auf die Nase des hervortretenden grossen Tierkopfes. Die Fortsetzung des Körpers wird infolge Raum mangels so klein, dass kein organischer Zusammenhang zwischen dem grossen Kopf und dem auf dem Fibelfusse in der Quere unterbrachten kleinen Körperteil ersichtlich ist. Hier erscheint in vereinfachter Form das Hinterbein mit drei Klauen, der schraffierte Körper und das unklar sichtbare Vorderbein.

Die Höhe des auf dem Fibelfuss hervortretenden grossen Tierkopfes ist 0·9 cm. Dahinter beginnt eine birnenförmige Leistenlinie, worauf entgegengesetzt gerichtete Dreiecke mit Silbereinlagen erscheinen. Silberinkrustation ist noch bei der dicken Augenbraue und den Konturlinien der Tiere bemerkbar. Die Leistenlinie schliesst ein mit Ranken bedecktes Feld ein. Die Verzierungsmotive des in drei Bändern gegliederten

Fibelhalses sind die Ranke, die Linie und die zahnartige Kerbe. Auf den Randleisten sind hier und da noch Überbleibsel von Dreieckverzierungen zu sehen. Das mittlere schraffierte Band, das die zwei Köpfen miteinander verbindet, ahmt den gewölbt hervortretenden Hals nach.

Die Rückseite der Fibel ist glatt, mit rötlicher Farbe überzogen (Taf. XXXVIII, 2). Die drei Tierköpfe und der Hals sind unten ausgehöhlt. In die obere hohle Stelle wurde der durchlochte Henkel eingelötet, der Nadelansatz der zweiten Vertiefung fehlt, ihre Stelle wurde ausgefüllt; von der Nadel ist keine Spur erhalten geblieben. Als die Fibel in das Grab kam, war sie schon nicht mehr brauchbar.

Die Fibel lag in der Richtung des linken Schenkelknochens, mit Verzierungen nach unten. Scheinbar wurde sie als Familienreliquie oder als Schmuck in den Gürtel geschoben.

7. Kompakte *Silberschnalle* mit ovalem Ring (Taf. XXXV., 13.). L. 1·5, B. 2·1, D. 0·4 cm. Ihre Oberfläche ist in zwei Felder geteilt, Rückseite konkav. Der Dorn überragt den Ring, hat eine Kante, sein Fuss wird wappenschildförmig breit. Die Schnalle lag zwischen dem linken Flügel des Beckens und dem Unterarm.

8—9. *Nägel mit Kopf* aus weisser Bronze (Taf. XXXIV, 9 u. 11.). Durchmesser des Kopfes bei dem ersten 0·6, bei dem zweiten 0·9 cm. Das Ende jedes Nagels plattgeschlagen. Der dazwischen erhalten gebliebene Lederrest ist 0·3 cm. dick. Sie lagen am linken Beckenflügel, vor der Schnalle.

10. *Silberband* zur Befestigung der Messerscheide (Taf. XXXV, 18 und 20.). Es besteht aus einer zusammengefalteten, mit einem Nagel befestigten Bandplatte. L. 1, B. 2·3 cm. Auf der Oberfläche zwischen halbmondförmigen Kantenornamenten läuft eine Punktlinie. Die Platte Taf. XXXV, 20 gehört zum unteren Teil. Es wurde an der Innenseite des linken Unterarmes gefunden.

11—13. *Scharnierbänder* mit zwei Riemenbeschlägen (Taf. XXXIV, 5—7.). Das schnallenringförmige Mittelglied ist aus weisser Bronze, die Bänder mit doppelter Platte aus vergoldetem Silber. Die Masse der ersten zwei sind ungefähr dieselben: L. 4·9, B. 1·9 u. 1·2; das dritte ist grösser: L. 5·4, B. 1·9 und 1·2 cm. In den Bändern mit doppelter Platte wurde mit Hilfe zweier Nägel ein 0·2 cm dicker Lederriemen befestigt. Durch diese Lederriemen wurden die Scharnierbänder miteinander verbunden. Das letzte Riemenstück wurde wahrscheinlich in das silberne Riemenende, 1. Bild, 16, hineingesteckt. Als Verzierung wird dasselbe Tierkopfpaar verwendet wie auf der Haarnadel Taf. XXXIV, 4 und auf dem Anhänger des Reliquienbehälters Taf. XXXIV, 1. Zwei Stücke lagen an der Aussenseite des linken Schenkelknochens, eines in der Nähe des rechten Schenkelknochens.

14. Unverziertes *kleines Riemenende* aus kompaktem Silber (Taf. XXXIV, 17.). Kante profiliert, am oberen Ende der Doppelplatte befindet sich ein 0·1 cm dicker Lederrest, der mit zwei Nägelchen befestigt war. Es haftete an dem unteren Teil des linken Schenkelknochens. L. 2·4, B. 1·1, D. 0·3 cm.

15—17. *Kleine Riemenenden* aus Silber (Taf. XXXIV, 18, 20 und 19).. Sie lagen an der Aussen- und Innenseite des linken Knies bzw. an der Aussenseite des linken Beines. Man konnte von jedem einzelnen Stück, nicht feststellen, wo es gelegen ist. 1. Bild, 17 ist wahrscheinlich mit dem Riemenende Taf. XXXV, 19 übereinstimmend und ist mit der Schnalle 1. Bild, 20 im Zusammenhang gestanden, mit deren Länge es auf mm über-

einstimmt ; durch die Öffnung derselben kann es leicht durchgezogen werden, was mit den Riemenenden 15—16 nicht geht.

Die Riemenenden Nr. 15—16 sind profiliert, ihre Kante ist vergoldet (**Taf. XXXIV, 18, 20.**). L. 2·4, B. 1, D. 0·3 cm. Die Ornamente des ersten sind : Konturlinie, aus Punktreihe gebildet, eingepunzte Ringe, Wellenlinie, aus kleinen Halbmonden zusammengesetzt ; die des anderen sind : eine Linie von Doppelhalbmonden zwischen Ringeinfassung.

Das kleine Riemenende Nr. 17 (**Taf. XXXIV, 19.**) wurde aus zwei Platten zusammengefügt und in der Mitte mit einem Nagel befestigt. L. 2·6, B. 1, D. 0·3 cm. Das 1 mm dicke Leder wurde mit zwei Nägeln zwischen den beiden Platten befestigt. Verzierung : doppelte Punktlinie zwischen doppelter, halbmondförmiger Einfassung. Die ersten zwei Riemenenden gehörten wahrscheinlich zu dem rechten, die letzteren aber zu dem linken Anhängerriemen (**3. Bild**).

18. *Bronzeband* mit zwei Silbernägeln mit Kopf (**Taf. XXXIV, 21.**). Länge der abgerundeten Platte 1·6, Durchm. der Nägelköpfe 0·7, Dicke des dazwischen befindlichen Leders 0·4 cm. Es lag unter dem linken Schenkelknochen.

19. *Silberreliquienbehälter* (**Taf. XXXIV, 1, Rückseite Taf. XXXVIII, 3.**) gänzlich vergoldet. L. 5·6, B. 4·3, D. 0·9 cm. Dicke der Platten 0·1 cm. Die Seitenplatten bestehen aus gefurchten Silberblechbändern, deren Enden unten zusammengelötet wurden. Auf diesem Rahmen wurden die Deckel durch vier Silbernägeln, diese mit einem runden Kopf befestigt. Am oberen Ende der Büchse wurde eine 1·1 cm breite Öse angebracht, am unteren Ende zwei kleinere viereckige Ösen aus Silber verfertigt, von denen je ein vergoldeter Vogelkopf herabhängt. Der Reliquienbehälter war leer. Die Deckel sind mit einem, im Viereckrahmen eingefassten, byzantinischen Kreuz verziert, dessen Enden sich verbreitern. Verzierungselemente : punzierter, doppelter Halbmond und Punktierung ; auf den Anhängseln punktierte Einfassung, Ringelchen einzeln und in Dreiergruppen. Die Büchse lag an der Aussenseite des linken Knies.

20. Viereckige *Silberschnalle* mit Kopfplatte (**Taf. XXXV, 12.**). L. 2·6, B. 2 u. 1·5, D. 0·2 u. 0·3 cm. Der Schnallenring stellt ein Vogelkopfpaar dar ; die beiden Köpfe werden durch die Höhle des Dornes voneinander getrennt. Die Vogelköpfe werden durch Punktierung vorgehoben : der linke Kopf ist mit offenem, der rechte mit geschlossenem Schnabel. Der Schnallenkörper besteht aus doppelter Platte ; die Dicke des durch zwei Nägel befestigten Lederriemens beträgt 0·1 cm. In der Mitte sind drei Ringelchen als Verzierung angebracht, am Rande eine Einfassung aus Pünktchen und Doppelhalbmonden. Die Schnalle lag an der Aussenseite des linken Beines, dies scheint aber nicht ihr ursprünglicher Platz gewesen zu sein.

21. Runde, durchlöchernte *Chalcedonperle* (**Taf. XXXIX, 8.**). Ihre Farbe ist gelblichweiss, Durchm. 3·6 cm. Sie lag bei der rechten Hand.

22—31. *Kettengehänge* aus Weissbronze (**Taf. XXXIV, 10, 12—16, 22—25.**). Die erhaltenen metallenen Teile des Gehänges bestehen aus je zwei runden Doppelplättchen, die durch Niete (1·5 cm dicken) Lederriemen festhielten und die durch einen Ring von 1·1 cm Durchmesser zusammengehalten sind. Länge der einzelnen Gehängeglieder 3·1 cm. Zu zweien oder kranzweise an der inneren Seite des rechten Schenkelknochens gefunden. Ein Stück ist verstümmelt.

32. *Silberband* von einer Messerscheide (Taf. XXXV, 19 und 17.). Die Silberplatten waren auf einer 2·3 cm breiten ledernen Scheide mit einem Nägelchen befestigt. Die Verzierung dieser Beschläge stimmt mit der von Nr. 10 überein. Wahrscheinlich wurden sie nicht auf dem ursprünglichen Platz gefunden.

33. *Ortband einer Messerscheide* (Taf. XXXIV 8 und Taf. XXXVIII, 4.). Der Rahmen besteht aus massiver Weissbronze, mit einen eingelegten Silberplättchen auf der einen Seite. Das Leder, das darunter lag, wurde mit einem Nägelchen an der Scheide befestigt. Die Scheide ist 2·1 cm lang, 1·4 breit, 0·5 dick. Sie lag als Fortsetzung der Kettengehänge neben dem rechten Knie.

34—35. *Runde Bernsteinperlen* (Taf. XXXV, 5 und 8.). Die Stücke Nr. 34—41. lagen zwischen den Beinen im Haufen.

36—37. *Tonspindelknöpfe* (Taf. XXXV 6—7.); ihre Farbe ist bräunlich und grau-lich. Ihre Form: doppelter Kegelstumpf. Grösster Durchmesser 2·7 und 2·9 cm.

38. *Glaskugel* (Taf. XXXV, 11.); sie hat eine unregelmässige Form und ist von weisslicher Farbe.

39—40. *Kieselsteine* unregelmässiger Form und weisser Farbe (Taf. XXXV, 9—10.).

41. Aufgerollter *Bronzedraht* (Taf. XXXV, 3.), 1 mm dick.

42. *Eiseninstrument* (Taf. XXXVIII, 5.). Mit abgestumpftem Ende, einschneidig, geschmiedet; auf der Rückseite hebt sich ein Grat hervor. Sein Stiel war wahrscheinlich aus Holz gefertigt, darin wurde der oben sichtbare im Ring endende Griffkopf befestigt. L. 20, B. 4·7—6·6—4·9, D. 1·1—0·6 cm. Es lag an der Aussenseite des rechten Knies und stand wahrscheinlich mit der Chalcedonperle im Zusammenhang.

43. Griff eines *Eisenmessers* (Taf. XXXV, 4.). Oberhalb des Bruches wurden zwei Bronzenägel eingetrieben. Länge 4·1 cm. Der Stiel ist aus Holz gewesen. Seine genaue Fundstelle im Grabe zweifelhaft; es lag wahrscheinlich unter dem linken flachen Hand.

44—45. *Bruchteile eines Silberplättchens* (Taf. XXXV, 15 und 16.); ohne Verzierung, vielleicht stammen sie von ähnlichen Bändern, wie Taf. XXXV, 18—19 her. Zum Silbernägelchen, Taf. XXXV, 16, gehörte noch ein Plattenstück, das auf dem Bild nicht dargestellt ist.

Der genaue Platz der Stücke 43—45 im Grabe konnte nicht festgestellt werden, wurde demgemäss auf dem 1. Bilde nicht verzeichnet.

Ich bin Herrn Gábor Csallány, Dir. des Museums vom Komitat Csongrád für die Ausgrabung der Funde Nr. 1—45, der Verwaltung der Archaeologischen Abteilung des Ungarischen Historischen Museums, für die Verfertigung der Bilder Taf. XXXIV—XXXV. Herrn Privatdoz. Museumkustos Dr. Nándor Fettich, Budapest, Historisches Museum für die tadellose Zeichnung der Kantenfiguren der Fibel (Taf. XXXIV, 3.) zu besonderem Dank verbunden (Taf. XXXIX, 3.).

II. Germanische Schnallen aus Gyula.

Die auf Taf. XXXIX. 1—2. dargestellten Schnallen wurden nach Angaben des einstigen Eigentümers im nördlichen Teile der Gemarkung der Stadt Gyula (Komitat Békés) in einem Grabe gefunden. Sie sind unlängst aus einer Privatsammlung in den Besitz des Städtischen Museums von Gyula gekommen. Der nähere Fundort wird viel-

leicht auf Grund weiterer Nachforschung bestimmt werden können. Für die Erlaubnis zur Veröffentlichung der Schnallen aus Gyula bin ich dem Herrn Museumdir. Dr. József Implom zum innigsten Dank verpflichtet.

1. Der kompakte ovale *Silberne Schnallenring* (Taf. XXXIX, 1, Rückseite 1a.) ist gegossen. Der Dorn fehlt. Durch den langen Gebrauch hat der Schnallendorn die Oberfläche des Ringes ausgewetzt. Beide Seiten profiliert, viereckig. L.: 2·6, B. 4·6, D. 0·7 cm.

2. Reichlich vergoldete, gegossene *Silberschnalle* (Taf. XXXIX, 2; Rückseite 2a.); Dorn fehlt. Der rechte Teil des Ringes durch den langen Gebrauch tief ausgehöhlt. Das Band, das den Schnallenkopf mit dem Beschlag verband, ist verloren gegangen und wurde für den weiteren Gebrauch durch ein Bronzeband ersetzt. Die dazu verwendeten Nägel mit Kopf stimmen mit den übrigen Nägeln überein, deshalb kann die Ausbesserung nicht jüngeren Datums sein. Der Schnallenkörper wurde mit drei Nägeln an dem Riemen befestigt. — Schnallenkopf: L.: 3·4, B.: 5·1, D.: 0·6 cm. Schnallenkörper: L.: 7·6, B.: 4·2—4·5—2·4, D.: 0·3 cm. Gesamtlänge 10·8 cm. Die hervortretende Oberfläche des Ringes wird rechts und links durch eine Rankenreihe geziert. Auf dem Leistenrahmen ist eine Punktpunzierung sichtbar. Am unteren und oberen Ende des Ringes laufen Dreiecke in zwei Reihen. Die untere Seite ist ausgehöhlt.

Die Rückseite des Schnallenkörpers ist glatt, die Vorderseite flach, reich verziert. Die kräftiger hervortretenden Teile sind: 3 Tierköpfe, die dieselben verbindende Randleisten und die 3 flachen, runden Almandine am unteren Ende und an den Seiten. Der Stein ist nur in der untern Zelle erhalten geblieben, aus den übrigen herausgefallen. Die Randleisten weisen eine Dreieck-Verzierung, wie der Schnallenring, auf. Im rhombischen Mittelfeld befindet sich ein Rhombus mit punktierter Konturlinie, wie auch binnen der Randleiste eine solche punktierte Linie angebracht ist. Zwischen den zwei rhombischen Gebilden und auch im rhombischen Mittelfeld befinden sich liegende S-förmige Ornamente. Oben links und rechts je ein Drachenkopf mit offenem Rachen nach unten gewandt. Unten links und rechts auf der Aussenseite der Randleiste ist das Profil je eines kletternden vierfüßigen Tieres sichtbar; von den oben erwähnten Tierköpfen sind sie durch die Zellen der runden Almandine getrennt. Gut erkennbar ist der Kopf mit der spitzen Nase, das Auge und die Augenfalte, die durch einen Viertelring symbolisierte Augenbraue, die Halsstreifenleiste, der durch eine Doppellinie eingefasste Rücken, welcher in einem sich nach oben windenden Schweif endet. Die Schenkel der Vorder- und Hinterbeine sind mandelförmig gebildet, die Beine ausgestreckt unter dem Körper, welcher durch senkrechte Kerben angedeutet und durch eine Konturlinie unten abgeschlossen ist. Auch der untere Teil des Schnallenkörpers endet in einem Tierkopf, der aber in Vorderansicht dargestellt ist. Die Augenbrauen sind von der Nase angefangen nach rückwärts gebogen, der Rachen bildet eine runde Zelle in der ein Almandinstein eingesetzt ist.

III. Gepidenfriedhof von Hódmezővásárhely—Kishomok.

23. Grab. Wir beschäftigen uns diesmal nicht mit der Besprechung des unveröffentlichten Materials dieses Friedhofes, sondern beschreiben bloss die Gegenstände des 23. Grabes, da es in engem Zusammenhang mit dem 84. Grab von Szentes—Nagyhegy steht.

1. Kompakte *Gürtelschnalle* mit Beschlagplatte (**Taf. XXXIX. 4.**). Der Dorn und Ring sind aus Bronze; der rechteckige Körper aus Silberplatte verfertigt. Die Oberfläche des nierenförmigen Ringes durch eine in drei Reihen laufende Verzierung von Halbkreisen mit Punkten bedeckt, die Rückseite hohl. L. 2.1, B. 4, D. 0.7 cm. Der Beschlag: L. 3.5, B. 2.5, D. 0.4, Plattendicke 0.1 cm. Gesamtlänge mit Ring 5.9 cm. Auf der schildwappenförmig verbreiterten Basis des Dorns sehen wir eine Einfassung aus Punkten und Halbkreisen und eine senkrechte Punktreihe. Auch auf dem Beschlag sind die aus denselben Verzierungselementen zusammengesetzten Reihen, Linien und die in der Mitte laufende Wellenlinie sichtbar. Der Lederriemen wurde durch vier Silbernägel zwischen dem Schnallenkörper und der hinteren Befestigungsplatte angebracht. Rückseite glatt, unverziert.

2. *Bronzefibel* mit nach unten gebogenen Füßen (**Taf. XXXIX. 5., 5a.**). Nadelkonstruktion aus Eisen. Das am oberen Ende hervorspringende Bronzeknöpfchen polyäderförmig profiliert. Der nach unten gebogene Fuss ist durch eine dreikantige Bronzeleiste fixiert, die Oberseite durch eine zwischen doppelter Punktreihe laufende wellenlinienartige Verzierung und querlaufende parallele Furchen bedeckt.

3. Weissliche *Glasperle mit fünf Einschnitten* (**Taf. XXXIX, 6.**). Mass 1.1 × 1.4 cm.

4. *Eisenmesser* (**Taf. XXXIX, 7.**), einschneidig, seine Klinge 10.2 cm lang, der Griffteil schartig. Das Ganze mit verwesenen Holzresten bedeckt.

Die Beschreibung der Funde Gräber 77., 15 und 64 von Szentcs—Nagyhegy (**Taf. XXXVI, 1—2, 3—4, Taf. XXXVII, 1—12.**) ist in: Dolgozatok—Arbeiten: VIII, 1932, S. 160—162 (ungarisch) gegeben.

Die archaologischen Zusammenhänge.

Das Geschlecht des Skeletts des 84. Grabes von Szentcs—Nagyhegy, konnte wegen der Verwesung nicht festgestellt werden. In betracht der Länge, 178 cm, könnte man an das Skelett eines Mannes denken, die Beigaben aber können diesbezüglich keinen Aufschluss geben. Es ist bloss die Perlenschnur (**Taf. XXXV, 1.**) und die Haarnadel, die beweisen, dass ihre Träger eine Frau gewesen. Bei dieser Denkmälergruppe gibt es meines Wissens keinen Grabfund, in dem Haarnadel und Perlenschnur bei einem Manne vorgekommen wären. Auf dem Gepidenfriedhof von Szentcs—Nagyhegy sind Frauenskelette von einer beträchtlichen Körperlänge häufig vorgekommen. Im Grabe Nr. 25 und 64 erreichen sie die Grösse von 180 cm. Aus der grossen Anzahl der Knochenüberreste des Gepidenfriedhofes von Kiszombor kann festgestellt werden, dass die grössten Individuen beinahe ohne Ausnahme der nordischen Gruppe angehörten.³ Das Material des Gepidenfriedhofes von Nagyhegy wurde anthropologisch bisher noch nicht aufgearbeitet, die erwähnten Ergebnisse scheinen aber auch hier gültig zu sein.

Die Beilagen des Skeletts im Grabe bildeten 4 Gruppen (**1. Bild.**):

1. Um den Kopf und den Hals: Schmucksachen und Geschmeide des Kopfes und des Halses, sowie der Kamm (Nr. 1—4);

³ *Lajos Bartucz, Gepidische Schädel des Friedhofes von Kiszombor: Veröffentlichungen des Städtischen Museums in Szeged, VII, 1936, S. 25 und 29. — Dolgozatok, XII, 1936.

2. In der Richtung der rechten Hand : ein Eiseninstrument und der Knopf desselben auf einen Riemen geschnürt (21 und 42) ;
3. Um das Becken : Zubehör und Ornamente des Gürtels, Gehängegarnitur der rechten und linken Anhängerriemen (5—20, 22—33, 43—45) ;
4. Um die Beine : Amulettartige Gegenstände (34—41), die abgerissenen Stücke des linken Gürtelgehänges nicht in Betracht gezogen.

Die charakteristischen Fundgegenstände der Gepidenfriedhöfe des ungarischen Tieflandes sind die zweireihigen Beinkämme, die dem der **Taf. XXXV, 2.** ähnlich sind. In Kiszombor wurden von 140 Gräbern in 90 solche Kämme gefunden.⁴

Der Typ des zweireihigen Kammes kann auch in dem von der zweiten Hälfte des V. Jhs datierten Grabfund von Dombóvár gefunden werden,⁵ er lebt aber auch weiter in den Awarenfriedhöfen des VIII. Jahrhunderts, so in den Gräbern von Szeged—Fehértó A. 248. und Szeged—Kundomb 10. Er kommt auch in den Gräbern von Mezöbánd, aus den VI—VII. Jahrhunderten vor,⁶ und ebenfalls in dem Grab Nr. 53 des Longobardenfriedhofes von Bezenye (zweite Hälfte des VI. Jhs).⁷ Die einreihigen Kämme mit gebogenem Rücken der Gepidenfriedhöfe zeigen die Übergangsform von den einreihigen Kämmen mit buckligem Rücken der vorhergehenden Jahrhunderte.⁸ Während die Beigabe des Kammes bei den germanischen Gräbern der Völkerwanderungszeit ein häufiger Brauch gewesen, bedeutet die Beigabe des Kammes in den awarischen und ungarischen Gräbern eine Ausnahme. Es ist interessant zu erwähnen, dass obwohl die Beigabe des Kammes kein allgemein verbreiteter ungarischer Brauch gewesen, wird der Kamm, womit der Tote zum letzten Male gekämmt worden ist, in Kiszombor und in einigen Gegenden des ungarischen Tieflandes auch heutzutage mit ihm begraben.¹⁰

Die im Buch von Hampel angeführten Stilus-Abarten¹¹ sind grösstenteils ebenso Haarnadel wie das Stück auf **Taf. XXXIV, 4.** Ihre Form steht in keiner Verwandtschaft mit dieser Haarnadel, jedoch symbolisiert die Ausbildung des oberen Teiles zweier Haarnadeln von Keszthely (op. laud. Abbild. 1035 und 1036) ebenfalls ein Kreuz. Die Vogeldarstellungen der Haargeschmeide von Fenék und Diás (op. laud. 1046—1047) können eben-

⁴ *Dolgozatok, 1936, S. 121—123.

⁵ *Kálmán Darnay, Denkmäler aus dem frühen Mittelalter der Umgebung von Sümeg : Arch. Értesítő, 1901, S. 179, Abb. 4.

⁶ *Dr. I. Kovács, Die Ausgrabungen von Mezöbánd : Dolgozatok, IV, 1913, 29, 57. Abb. 29. und 91. Grab.

⁷ J. Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905, Bd. III. T. 61.

⁸ Nils Åberg, Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit. Uppsala 1922, S. 36—37. Abb. 47. — *Dr. I. Kovács, Der Friedhof aus der Völkerwanderungszeit von Marosszentanna: Dolgozatok, III, 1912, Abb. 12, 26, 37, 40, 42. — *Béla Pósta, Archaeologische Studien in Russland, Budapest 1905, I. Teil, 11. Zeichnung 7 (der Grabfund von Ostropataka) und II. Teil 255. Abb. 4 (Kamm aus Olbien).

⁹ Hampel, Op. laud., III, T. 465. Abony 21. Grab 1.

¹⁰ *Ethnographische Beziehungen der Funde aus der Zeit der Völkerwanderung und der frühungarischen Funde aus der Umgebung von Szeged : Veröffentlichungen des Städtischen Museums in Szeged, II, 1932, S. 12. — *Ethnographia—Volksleben XLIII, 1932, Nr. 2.

¹¹ Hampel, Op. laud., I. S. 378—385.

falls als Parallele angeführt werden. Ebenso die Nadeln von Ókér.¹² Der Stil des verwandten Fundes von Mezöbánd¹³ und das Exemplar von Tiszabura¹⁴ sind ebenfalls als Haarnadeln zu betrachten. Im Kaukasus, im Gebiete des Gouvernements Tiflis wurden 13 Haarnadeln mit silbernen Gürtelverzierungen aus dem VI. Jh., die Geschichtsmasken darstellen, gefunden.¹⁵ Die flachköpfige, fragmentierte Haarnadel des krimgotischen Friedhofes von Suuk-Su¹⁶ steht unserem Exemplar am nächsten. In Ungarn kommt sie entweder bei Germanen oder bei der zurückgebliebenen romanisierten pannonischen Bevölkerung vor. Von dem gepidischen Fundmaterial der Theissgegend kann nur das Exemplar von Nagyhegy als authentisch betrachtet werden. Im 40. Frauengrab des B. Friedhofes von Kiszombor lag unter dem rechten Bein ein 11 cm langer „Bronze-Stilus“ mit einem Goldsolidus des Kaisers Anastasius (518—527), der auch als Haarnadel betrachtet werden kann.¹⁷

Die Haarnadel kam aus einer anderen Gegend zu den Gepiden, hier gilt dieser Gegenstandstyp für fremd. Der Gestalt nach wäre es schwer, ihre Herkunft zu bezeichnen, die Kreuzung verrät bloss nur so viel, dass ihr Träger ein Christ gewesen. Die Verzierungsmotive der Oberfläche stehen in nahem Zusammenhang mit folgenden Abbildungen: Taf. XXXIV, 1., 5—7., 18—20., Taf. XXXV, 12., 18—19., XXXVII, 16—18. und Taf. XXXIX, 4—5. Mit ihrer Hilfe kann die Quelle der Haarnadel leichter bestimmt werden. Dass ein Zusammenhang zwischen der Gehängegeschmeidegarnitur Bild 3. und der Tracht der Haarnadel Taf. XXXIV, 4 da gewesen, geht daraus hervor, dass neben den gleichen Ornamenten beide auf derselben Seite getragen worden sind.

Beständige Begleiter der gepidischen Grabfunde sind die *Bernsteinperlen*. Hier kommen sie in mehreren Formvariationen in der Begleitung von *Goldblech* und *Glasperlen* vor (Taf. XXXV, 1.). Sie zeugen von den Handelsbeziehungen mit der Nordsee. Walzenförmige Goldblechperlen mit enger Öffnung, beinahe von derselben Form und Grösse, haben wir im Gepidenfund von Beregszász.¹⁸ Zweifellos sind sie gleichen Alters. Den engen Zusammenhang der zwei Funde bekräftigt die Fibel, die einen Vogel mit hakigem Schnabel darstellt und die ähnlichen Teile der behandelten Schnallen. Aus dem 29. Grab des Gepidenfriedhofes von Szentes—Kökényzug kam eine kleinere walzenförmige Goldperle und ein mit der fünfarmigen Fibel von Beregszász verwandtes Exemplar vor.¹⁹ Den kleineren Goldperlen von Perjámos²⁰ entspricht die Bronzeperle des 9. Grabes von Nagyhegy. Die Vorläufer der Goldperlen von Nagyhegy und Beregszász aus dem V. Jh. sind die Goldblechperlen mit Almandinsteinbeschlag von Gáva, die auch die gefurchten

¹² E. Beninger, Der westgotisch-alanische Zug nach Mittel-Europa: Mannus—Bibliothek 51, 1931, Abb. 10.

¹³ *Dolgozatok, IV, 1913, S. 309. Abb. 6.

¹⁴ Hampel, Op. laud., I, Abb. 1048.

¹⁵ Otschet, 1902, Abb. 201. (Grabfunde aus Mzkheth).

¹⁶ N. Rjepnikov, Njekotoryje mogilniki oblashti krimskich gotov: Izv. Imp. Arch. Komm. Petersburg, 1906, Heft 19 1—80., VI. T. 4.

¹⁷ *Veröffentlichungen des Städtischen Museums in Szeged, 1936, T. 66, Grab 40.

¹⁸ Andreas Alföldi, Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung: Archaeologica Hungarica IX, 1932, S. 49, T. 8.

¹⁹ *Dolgozatok, VIII, 1932, 49. T. 8.

²⁰ Hampel, Op. laud., I. S. 462, Abb. 1458.

Ringe aufweisen.²¹ Analogien aus Perm und Olbia²² zeigen, dass dieser Perlentyp auf weitem Gebiete verbreitet gewesen ist. Sie wurden in den Metallschmiedenzentren der Pontusgegend gefertigt.

Die Perlen (Taf. XXXV, 5., 8., 11.) und die Kieselsteine (Taf. XXXV, 9., 10.), die neben den Füßen gelegen sind, haben gewiss eine symbolische Bedeutung. In dem Gepidenfriedhof von Szentes—Kökényzug lagen solche Perlen gewöhnlich zu dritt.

Die grosse, runde *Chalcedonperle* (Taf. XXXIX, 8.) kann mit dem Eiseninstrument (Taf. XXXVIII, 5.) mit Hilfe eines Lederriemens in Zusammenhang gestanden haben. In Funden aus der Zeit der Völkewanderung finden wir oft eine grössere Perle in Zusammenhang mit dem Griff des Dolches oder des Schwertes. Im 66. Grab von Nagyhegy wurde eine Kreidenperle gefunden, aus dem germanischen Grab von Érmihályfalva kam ein Bernsteingriffknopf zum Vorschein.²³ Die Chalcedonperle des Grabfundes von Bácsordas aus dem V. Jh. steht mit dem Exemplar von Nagyhegy in Verwandtschaft.²⁴ In Grösse und Form stimmt sie scheinbar mit dem Schwertgriffknopf aus demselben Material des Fundes von Tjimoschewskaja-Staniza überein.²⁵ Wahrscheinlich hat sich diese Perlenart, den walzenförmigen Goldblechperlen ähnlich, aus Südrussland verbreitet.

Es ist schwer das mit der Chalcedonperle zusammenhängende zweischneidige Eiseninstrument infolge seines beschädigten Zustandes zu bestimmen. Auch in dem verwandten Fund von Mezőbánd gab es ein Eisenwerkzeug mit breiter Klinge, das ein Handeisen sein muss.²⁶ Dasselbe gilt für die Eisenplatte des 146. Grabes von Kiszombor²⁷ und für das Eiseninstrument des 3. Grabes des Gepidenfriedhofes von Kiszorzsza.²⁸ Das Werkzeug Nr. 6 befand sich wahrscheinlich in einer Holzscheide, an deren oberen Ende das mit Ring versehene Befestigungseisen (Taf. XXXVIII, 5.) angebracht wurde. Die Perle (Taf. XXXIX, 8.) scheint also mit dieser Holzscheide verbunden gewesen zu sein.

Die Spindelknöpfe (Taf. XXXV, 6—7.) sind gewöhnliche Beigaben der gepidischen Frauengräber. Sie kommen oft zu zweien vor.

Der Frauengürtel wurde durch eine Schnalle aus Weissbronze geschlossen (Taf. XXXIV, 2.). Ihre Form zeigt ein vereinfachtes Drachenpaar, ebenso wie die Schnalle des 64. Grabes (Taf. XXXVII, 12.). Die übrigen Schnallenringe stellen ebenfalls Tierköpfe dar. So ahmt der Schnallenring des 77. Grabes einen Schlangenkopf (Taf. XXXVI, 1.), der

²¹ *J. Hampel, Der Grabfund von Gáva (Kom. Szabolcs): Arch. Értesítő XXXI, 1911, S. 143, V. Bild 1—3.

²² *B. Pósta, Op. laud., II. Teil, S. 322. Abb. 9 und 225. Abb. 7.

²³ *Márton Roska, Das germanische Grab von Érmihályfalva: Arch. Értesítő 44, 1930, 148. Abb. 7.

²⁴ *Führer der Archaeologischen Sammlung des Ungarischen Historischen Landesmuseums, Budapest 1938, S. 145. Abb. 159.

²⁵ *Béla Pósta, Op. laud., II. Teil, S. 383, 224. Abb. 1 und 2.

²⁶ *Dolgozatok, IV, 1913, S. 307, X 29. Abb. 2.

²⁷ *Dolgozatok, XII, 1936, 62. T. 146. Grab.

²⁸ *Dolgozatok, IX—X, 1934, LXX. T. 1, S. 257—258.

Schnallenring des 15. Grabes (**Taf. XXXVI, 3.**) ein Vogelkopfpaar nach. Die in dem 202. Grab des Friedhofes von Szentes—Berekhát gefundenen Tierköpfe des ovalen Schnallenringes wurden bloss durch farbigen Steinbelag angedeutet.²⁹ Die schmale Öffnung und die schildartige Ausbildung der Dornbasis ist eine Charakteristik des VI. Jahrhunderts, ein Kennzeichen, das auch bei anderen Denkmälergruppen weit verbreitet ist. Der dreifache Einschnitt der Schildform bedeutet nur eine Variante.

Die Hängeriemen wurden durch flachköpfige Nägel (**Taf. XXXIV, 9., 11., 21.**) an dem Gürtel befestigt. Nach dem Zeugnis der ähnlichen Stücke der Gräber 8., 32., 66. von Szentes—Nagyhegy waren dieselben nach einem bestimmten System montiert, sie schmückten teils den Gürtel, teils spielten sie beim Fixieren eine Rolle der verschiedenen Riemen. Diese Nagelart ist ein charakteristischer Begleiter der gepidischen Grabfunde.

An der rechten Seite des Skelettes, d. h. des Gürtels war ein Hängeriemen angebracht. Aus Weissbronze verfertigte, paarweise angebrachte *Kettenglieder mit Gelenk* (**Taf. XXXIV, 10., 12—16., 22—25.**) bildeten den Hängeschmuck an der rechten Seite. Das obere Ende des Riemens war wahrscheinlich mit Nägeln am Gürtel befestigt, wir haben aber keinen Anhaltspunkt dafür, ob der die 2 unteren Kettenglieder verknüpfende Riementeil frei gelassen oder in eine kleine Riemenzunge geschoben worden ist. (S. die rekonstruierte Zeichnung auf **Bild 2**. Die Kettenglieder lagen so dicht aneinander in dem Grabe, dass die Verwendung von zwei Hängeriemen uns als unwahrscheinlich erscheint. Bei analogen Fundstücken nähert sich die Anzahl der Bänder mit Ring der unsrigen, diese wurden also ebenfalls paarweise angewandt. Der Gehängetypus **Bild 2** ist nicht ausschliesslich auf der rechten Seite getragen worden, denn solche kamen im 22. Grab von Nagyhegy auch neben dem linken Schenkel vor. Es ist unwahrscheinlich, dass das hier besprochene ungefähr 40 cm lange Gehänge bloss als Schmuck benützt worden sei. Ich vermute, dass die Riemenglieder durchlöchert wurden und an dem Hängeriemen verschiedene Gegenstände nach Bedarf befestigt. Aus den Gräbern Nr. 22, 25 von Nagyhegy, 149 von Kiszombor,³⁰ 79, 81 von Szentes—Berekhát³¹, dem 29. Grab der Ausgrabungen von Mezöbánd kamen ähnliche Hängeschmeide samt Lederreste ans Tageslicht.

Vom linken Teil des Gürtels hingen wahrscheinlich 3 Hängeriemen, dazu scheint das silberne kleine Riemenende (**Taf. XXXIV., 18—20.**) gehört zu haben. Die rekonstruierte Zeichnung der an der linken Seite getragenen *Geschmeidegarnitur* führe ich auf dem **Bild 3** vor. Ob diese Wiederherstellung genau ist, kann bezweifelt werden, da einige Stücke nicht auf ihrem eigentlichen Platze im Grabe gefunden worden sind. Das obere Ende der Hängeriemen wurde wahrscheinlich an dem Gürtel mit Hilfe von Nägeln befestigt.

Die erste Hängegarnitur bestand aus zwei Teilen; aus dem oberen Tragriemen, der am Gürtel angebracht war, und dem dazu gehörigen silbernen kleinen Riemenende (**Taf. XXXIV., 19.**) und dem Gehänge, das daran befestigt war. Angehängt waren:

²⁹ *Dolgozatok, VIII, 1932, 49. Tafel 5. — G. Müller, Die gotische Fibel von Gátér in Ungarn: Mannus, 1935, Bd. 27, S. 121, 12. Bild 5. Abb.

³⁰ *Dolgozatok, 1936, T. 54.

³¹ *Gábor Csallány, Alter germanischer Friedhof in der Gemarkung von Szentes: Arch. Értesítő 24, 1904, S. 165. — Hampel, Op. laud., III. 461. T.

kleine Silberschnalle mit Vogelkopf (Taf. XXXV., 12.), 3 Scharnierbänder mit vier dazwischen eingeschalteten Riemengliedern (Taf. XXXIV., 5—7.) und der Reliquienbehälter mit Kreuz (Taf. XXXIV., 1. Taf. XXXVIII., 3.).

Der zweite Hängerriemen gehörte wahrscheinlich mit dem Silberriemenende (Taf. XXXIV., 20.) zusammen und hatte keinen Hängeschmuck.

Am dritten Hängerriemen und am kleinen Riemenende (Taf. XXXIV., 18.) hing wahrscheinlich die lederne Messerscheide mit zwei Silberbändern zur Befestigung (Taf. XXXV., 18., 20. und 19., 17., 15., 16.) mit Hilfe der ovalen Schnalle (Taf. XXXV. 13.), mit einem Ortband (Taf. XXXIV., 8. Taf. XXXVIII., 4.) mit dem einschneidigen Eisenmesser samt Holzgriff (Taf. XXXV., 4.), von dem bloss der Griffteil übriggeblieben ist.

Die Messerscheide wurde in der Regel aus Holz gefertigt, in diesem Falle ist aber die Anwendung von Leder zweifellos. Um die Nägelchen der Bänder herum (Taf. XXXV., 18—19.) und im Innern des Ortbandes (Taf. XXXIV., 8.) sind die Reste einer Lederhülle sichtbar. Das Messer des 29. Grabes von Mezöbánd befand sich ebenfalls in einer Lederhülle.³³ Wir können hier ebenfalls das U-förmige eiserne Ortband finden, im 106. Grab ein solches aus Silber,³⁴ im 79. Grab von Beregszász aus Bronze.³⁵ Die Befestigungsbänder der Messerscheide (Taf. XXXV., 18., 20.) und die Bruchteile 19., 17., 15., 16. stehen ebenfalls mit den Funden der Friedhöfe von Berekhát und Mezöbánd in Verbindung. Auch in den Funden von Mezöbánd begegnen wir den gleichen Verzierungs-motiven.³⁶ Die ovalen Schnallen ohne Beschlag (Taf. XXXV., 13. und Taf. XXXIX., 1—1a.) und die Dornschilde mit spitzem Rande der verwandten Stücke sind ebenfalls charakteristische Begleiter der Gepidenfunde aus dem VI. Jh. Derartige Altertümer kommen sozusagen aus allen Gräbern des Friedhofes von Kiszombor und Berekhát zum Vorschein.³⁷ Die Schnallentypen, dagegen die den auf (Taf. XXXV., 12.) und (Taf. XXXIX., 4.) abgebildeten ähneln und die einen viereckigen Körper und eine Platte zur Befestigung des Riemens haben, gehören nicht zu den allgemein bekannten Gegenständen der Gepidenfunde der Theissgegend, demgemäss ist ihre Quelle anderswo zu suchen. Im Material des Friedhofes von Mezöbánd in den Gräbern Nr. 8., 29., 39., 141.³⁸ finden wir die verwandten Typen. Sie entbehren jedoch der Verzierungs-motive unserer Silberschnallen doch können wir dieselben auf den begleitenden Fundstücken vorfinden. Der Ursprung der Schnallen mit einer viereckigen Beschlagplatte reicht bis in das V. und IV. Jh. zurück und weist auf hunnische, westgotische, spätrömisch-byzantinische Vorstufen.³⁹

³² *Dolgozatok, 1913, 30. Bild 12—14.

³³ *Dolgozatok, 1913, S. 310.

³⁴ *Dolgozatok, 1913, S. 310, 31. Bild 3; 61. Bild 5.

³⁵ *Arch. Értesítő, 1904, S. 165, 79. Grab 2. Abb.

³⁶ *Hampel*, III. 452. T. 4: 5. Grab. — *Dolgozatok, 1913, 30. Bild 20 und die Ornamente der Stücke 3—4, 7—9. (29. Grab.)

³⁷ *Dolgozatok, 1936, T. 44—66. — *Hampel*, III. T. 452—461.

³⁸ *Dolgozatok, IV, 1913, 11. Bild 1 und 4; 30. Bild 1—2; 38. Bild 1—2; 66. Bild 6.

³⁹ *Arch. Hungarica IX, 1932. — *Dolgozatok, IV, 1913, S. 369. — *Dr. I. Kovács, Der Friedhof von Szentanna aus der Zeit der Völkerwanderung: *Dolgozatok*, III, 1912, 5. Bild 1, 8. Bild 1, 52. Bild 7, 86. Bild 4, 107. Bild 2. — *Eduard Beninger*, Der westgotisch-alanische Zug nach Mittel-Europa: *Mannus—Bibliothek* 51, 1931, S. 12—13. — *A. V. Schmidt*, Kačka, Beiträge zur Erforschung der Kulturen Ost-Russlands in der Zeit der Völkerwanderung (III—V. Jh.): *Eurasia*

In bezug auf die technische Ausarbeitung bilden die silbernen Riemenenden (Taf. XXXIV. 17—20.) zwei Gruppen, denn die Nr. 19. wurde aus zwei Platten zusammengestellt, die anderen Stücke mit profilierter Kante bestehen aus einer Platte. Für die erstere Art finden wir in Mezöbánd ein Beispiel.⁴⁰ In dem Material der Gepidenfriedhöfe der Theissgegend kommen bloss wenig Riemenenden zum Vorschein. Unter den Funden von Nagyhegy sind bloss zwei Stücke zum Vorschein gekommen: das eine rührt aus dem 8. Grab her, ist zungenförmig und wurde mit einem Nagel am Riemen befestigt; das andere aus dem 29. Grab ist durchbrochen und ist von byzantinischer Herkunft. Zungenförmige Riemenenden mit Gelenk sind oft im Material von Mezöbánd zu finden, ihre Verzierungs motive sind mit denen der Stücke (Taf. XXXIV., 18—20.) verwandt, es ist jedoch dort die stark profilierte Kante auf den Riemenenden nicht vorhanden.⁴¹ Einige profilierte longobardische Riemenenden aus Italien und ihre gleichartigen Ornamente beweisen⁴², dass die hier behandelten Riemenenden von Nagyhegy gleichzeitig mit jenen longobardischen Analogien erscheinen und dass sie schon in die Zeitperiode nach der Landnahme der Awaren im Jahre 568 fallen. Im 116. Grabe des Friedhofes von Jutas wiederholen sich an dem grossen Riemenende die schon bekannten halbmondförmigen Ornamente. Die begleitenden knotig-gestreiften Perlen und das kugelförmige Ohrgehängepaar weisen auf die frühawarische Zeit hin.⁴³ Die verwandten profilierten Riemenenden aus Ungarn, die von Fettich zusammengestellt worden sind,⁴⁴ kommen in der Awarzeit vor.

Die Scharnierbänder (Taf. XXXIV., 5—7.) verraten die Verwendung ähnlicher Zierstücke. Sie gehören zu der Hängeschmuckgarnitur Bild 3. und wie es die Analogien beweisen, kommen sie stets zu dreien vor und hängen an der rechten Seite des Gürtels. Ihre Form und Verzierung knüpft sie an den Typ (Taf. XXXVII., 16—18.) mit ähnlicher Bestimmung. Diese mit einem Riemen kombinierten Schmuckgegenstände haben stets christliche Beziehungen, denn an ihrem Ende hängen immer Reliquienbehälter wie (Taf. XXXIV., 1.) Bullen (Büchsen), hohle Kreuze, als Zeugen des christlichen Glaubens und Verehrung der Reliquien im VI. und VII. Jh.

Sehr viele Reste von dreifachen Hängegeschmeiden kann man im Material von Mezöbánd wiedererkennen.⁴⁵ Ähnliche Bestimmung können die viereckigen Verzierungen von Németsúrú gehabt haben.⁴⁶

Septentrionalis Antiqua, I, 1927, S. 37, Abb. 18 (Miškina Pristan); S. 41, Abb. 30 (Mertvyja Soli, Orenburg). — A. Riegl, Spätromische Kunstindustrie, Wien, 1927, S. 317. Abb. 91 und 92. — G. Behrens, Spätromische Kerbschnittschnallen: Schumacher—Festschrift, Mainz 1930, S. 290, Abb. 6.

⁴⁰ *Dolgozatok, 1913, S. 309, Abb. 3—4.

⁴¹ *Dolgozatok, 1913, 11. Bild 2—3, 30. Bild 3—4, 34. Bild 17, 38. Bild 4—5, 45. Bild 1, 68. Bild 9, 12; 76. Bild 1 und 3.

⁴² Nils Åberg, Die Goten und Langobarden in Italien. Uppsala 1923, Abb. 178—180, 190.

⁴³ Gy. Rhé und N. Fettich, Jutas und Öskü, Prag 1931, III. T. 9.

⁴⁴ *Arnold Marosi und Nándor Fettich, Awarische Grabfunde von Dunapentele: Arch. Hungarica XVIII, 1936, S. 85, Abb. 36.

⁴⁵ *Dolgozatok, 1913, 19. Bild 4, 11. Grab; 22. Bild 1, 13. Grab; 30. Bild 7—9, 29. Grab; 35. Bild 9a, 34. Grab; 45. Bild 2—4 (=6—8), 59. Bild; 50. Bild 70. Grab; 76. Bild 2, 157. Grab; 80. Bild 20—23, 174. Grab.

⁴⁶ *Arch. Hungarica XVIII, 1936, 24. Bild 3.

Bisher konnte man wenig Beweise dafür finden, dass die Gepiden der Theissgegend Christen gewesen. Im 350. Grabe von Kiszombor wurde ein kleines Bronz Kreuz gefunden.⁴⁷ In die Mitte der vogelköpfigen Schnalle (**Taf. XXXVI., 1.**) wurde ein byzantinisches goldenes Kreuz mit breiter werdendem Balken graviert. Auf der verwandten grossen viereckigen Schnalle (**Taf. XXXVI., 3.**) wird das Kreuzzeichen durch Steinbelag hervorgehoben; die leergebliebenen vier Ecken wurden durch punktierte Kreuze ausgefüllt. Auf einer noch unveröffentlichten Gepidenschnalle aus Csongrád kommt ein byzantinisches Kreuz zwischen zwei Vögeln vor.

Mit der Schnalle (**Taf. XXXVI., 1.**) bzw. mit der Kreuzform derselben hängt die Reliquienbüchse (**Taf. XXXIV., 1.**) und die in einem Kreuz endende Haarnadel (**Taf. XXXIV., 4.**) zusammen. Die unter dem Kreuz paarweise hängenden Raubvogelköpfe und die Schnallenringe der sogenannten gotischen Schnallen, die in Schlangen-, Drachen- und andersartigen Raubtierköpfen enden, könnten als christliche Interpretation dieser Symbole angesehen werden; ihre alten kunstgeschichtlichen Voraussetzungen besagen nichts gegen eine solche Umdeutung dieser Sinnbilder. Vielleicht muss auch der grosse Vogelkopf mit dem langen Schnabel über dem Kreuz eine ähnliche Erklärung erhalten haben (**Taf. XXXVI.**).

In der Reliquienbüchse (**Taf. XXXIV., 1.**) die an den vier Ecken mit Nägeln befestigt war, fand ich nichts ausser Erdkrümchen und Wurzelresten. Ich kenne keine Anhängsel ähnlicher Form. Aus den Gräbern von Mezöbánd kamen Bullen (Büchsen) gleicher Bestimmung zum Vorschein, ebenfalls Denkmäler des Christentums bei den transsylvanischen Ostgermanen im VI. und VII. Jahrhundert.⁴⁸ Eine ähnliche Metallbüchse ist auch aus Spanien bekannt.⁴⁹ Die Typen der Reliquienbehälter betreffend gibt R. Forrer Aufklärungen.⁵⁰ Was das Christentum der Goten und der Gepiden in Ungarn betrifft, gibt eine neuere Arbeit von András Alföldi wichtige Stützpunkte.⁵¹

Wenn man die Reliquienbüchse (**Taf. XXXIV., 1.**) und die verwandte Kreuzdarstellung der „gotischen“ Schnalle betrachtet, taucht der Gedanke auf, ob nicht auch die viereckigen Schnallen, die den obigen ähneln, eine religiöse Bewandnis haben könnten? Sie waren vielleicht Behälter von Reliquien der Märtyrer und Heiligen. Oder waren sie bloss christliche Symbole? Ich halte es für unwahrscheinlich, dass diese schönsten und am reichsten verzierten Schnallen der Völkerwanderungszeit nur zur Befestigung des Gürtels gedient hätten. Es ist auf jeden Fall auffallend, dass auf mehreren Stücken das Kreuz vorhanden ist und, dass diese sogenannten gotischen Schnallen im V—VII. Jh. in Südrussland, Ungarn, Italien und Spanien zu finden sind, in den Ländern, die von

⁴⁷ *Dolgozatok, 1936, 52. Tafel.

⁴⁸ *Dolgozatok, 1913, S. 294, 18. Bild 12, 12a, 16, 29. S. 299—301. 22. Bild: S. 315—317, Bild 35.

⁴⁹ Hans Zeiss, Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich. Berlin und Leipzig 1934, 22. T. 7. — Hier gibt es auch Hängekreuze: 1—3, 4—6. Abb.

⁵⁰ Robert Forrer, Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, s. v. Reliquien, S. 651.; Abb. 347 und 384; S. 464, Abb. 384; S. 128. s. v. Bulla.

⁵¹ *András Alföldi, Spuren des Christentums in Pannonien zur Zeit der Völkerwanderung: Festbuch heil. Stephan. Budapest 1938. Bd. I. S. 164—167.

den Wellen der Völkerwanderung überflutet und durch die Kraft des christlichen Glaubens umgestaltet worden sind.⁵²

Das Vorkommen der zweiarmigen Fibel (**Taf. XXXIV., 3. Taf. XXXVIII., 2.**) in Ungarn ist überraschend. Dieser Typus ist weder bei uns, noch im festländischen Europa zu finden, sondern ist in Skandinavien einheimisch.⁵³ In nächster Verbindung mit ihr steht die auf **Taf. XXXVIII., 1.** abgebildete Fibel von Nerike (Schweden). Das Material, die Form, die Ornamente und schliesslich die in Profil dargestellten Randtiere, die im II. Stile der altgermanischen Tierornamentik (**Taf. XXXIX., 3.**)⁵⁵ ausgeführt sind, weisen auf einen gemeinsamen Ursprung beider Gegenstände hin. Eng verwandt mit beiden Stücken ist die Schnalle (**Taf. XXXIX., 2.**) auf der wir ausser dem I. Stil ein ebenfalls vierfüssiges kletterndes Randtierpaar, eine in einem hervortretenden Tierkopf endende hervorspringende Randleiste, sowie entsprechende Rankenverzierungen im Keilschnitt sehen. Die Analogien dieser Schnalle weisen ebenfalls nach dem Norden, sie führen nach Seeland (Dänemark).⁵⁶ In Ungarn sind Stücke mit ähnlicher Ornamentik und aus der gleichen Zeitperiode noch nicht zum Vorschein gekommen.

Um die chronologische Folge der veröffentlichten Stücke bestimmen zu können, haben wir mit der Schnalle (**Taf. XXXIX., 2.**) als ältesten Gegenstand dieser Gruppe zu

⁵² *M. R.*, Les tombeaux des Goths en Crimée : Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France, Paris 1907. S. 114, Abb. 9, 12 und 7, 8, 10, 13, 14. — *Baye*, Les Bijoux gothiques de Kertch : Revue Archéologique. Paris 1888, S. 347—356, Abb. 11. — *Baye*, Les oiseaux employés dans l'ornementation à l'époque des invasions barbares : Mém. de la Soc. Nat. des Ant. de France. 1899, S. 32—52, Abb. 2. — *Wilhelm Gaerte*, Urgeschichte Ostpreussens. Königsberg i. Pr. 1929. Abb. 231. — *A. Götze*, Gotische Schnallen. Berlin 1913. — *Hampel*, III, 52. Tafel 11. — **Béla Pósta*, Archaeologische Studien in Russland. Budapest—Leipzig 1905. II. 252. Zeichnung 11, 253. Zeichnung. — *H. Seger*, Grabfunde der Völkerwanderungszeit aus Südrussland : Schlesiens Vorzeit, 1911, S. 47—49, 1. Tafel 1 und 5. — *Otschot*, 1893, Abb. 133. — Collection Khanenko, 41. Tafel 337. Abb. — *F. R. Martin*, Fibulor och Söljor från Kertch : Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Manådsblad. Stockholm 1894. S. 25, Abb. 75—77. — *N. Åberg*, Die Goten und Langobarden in Italien. Uppsala 1923, S. 2—4. — Mannus—Bibliothek 50. 1932. S. 135, Abb. 123. — *A. Riegl*, Die Krainburger Funde : Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale. Wien 1903. S. 218—250. III. Tafel 2. — *N. J. Répnikov*, Nékotorie mogilniki obpasti Krimskich gotov : Isvestija Imperatorskoj Archeogitscheskoj kommissij. St. Peterburg 1906. S. 1—80. Tafeln I—XII. — *Ludwig Schmidt*, Zur Geschichte der Krimgoten : Schumacher—Festschrift. Mainz 1930. S. 332—336. — *J. Martínez Santa-Olalla*, Notas para un ensayo de sistematización de la arqueología visigoda en España. Períodos godo y visigodo. Madrid 1934. Tafeln I—XXII. — *Hans Zeiss*, Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich : Römisch—Germanische Kommission des Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches. Berlin und Leipzig 1934. 9. T., S. 106—111.

⁵³ *Gustav Behrens*, Spätrömische Kerbschnittschnallen. B. Die gleichseitigen Fibeln : Schumacher—Festschrift, Mainz, 1930, S. 292—294. — *Nils Åberg*, Die Goten und Langobarden in Italien. Uppsala 1923 ; Gleicharmige Fibeln, S. 70—73.

⁵⁴ *B. Salin*, Die altgermanische Tierornamentik. Stockholm—Berlin 1904. Abb. 178.

⁵⁵ *N. Åberg*, Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit. — *Stil*, II, S. 166 und ff. — *B. Salin*, Op. laud.

⁵⁶ *Salin*, Op. laud., S. 61, Abb. 134. — *Åberg*, Die Franken und Westgoten, S. 28, Abb. 29, 27—28, 30. Fibeln von skandinavischem Typus mit nach unten beisenden Tierköpfen zwischen Bügel und Fuss, S. 91—101.

beginnen. Als Anhaltspunkte dienen uns folgende stilistische Merkmale: die U-förmigen Augenbrauen der nach unten beissenden Tierköpfe, das nach oben kletternde Tierpaar, die halbmondförmigen Augenbrauen derselben und ihr Halsband, die Rankenverzierung in Keilschnitt, die Form des Schnallenkörpers mit hervortretender Konturleiste, mit Tierkopffenden und Steinbelag.

Die U-förmigen und halbkreisförmigen Augeneinfassungen sind für den I. Stil der germanischen Tierornamentik der Völkerwanderungszeit charakteristisch. Der I. Stil ist nicht vor dem V. Jh. erschienen, seine Blütezeit fällt auf das Ende des Jahrhunderts.⁵⁷ Die runden Almandinzellen, die die Tierfiguren von einander scheiden und die mit Halsband, ohne Augeneinfassung dargestellten vierfüssigen kletternden Tiere kommen schon auf dem runden Fibelpaar des II. Schatzes von Szilágysomlyó aus dem IV. Jh. vor.⁵⁸ Auf den verwandten Stücken ist die Blütezeit der Rankenverzierung in Keilschnitt in die erste Hälfte des VI. Jhs. zu setzen.⁵⁹ Zu den Vorstufen der Schnalle von Gyula gehören Schnallen mit Vogelkopf, eine in Aquilea gefunden (im Museum von Pavia aufbewahrt),⁵⁹ andere in Gáva, Dombóvár, Kiskunfélegyháza ausgegraben, und die Schnalle mit Schlangenkopf aus Szécsény,⁶⁰ die alle noch in die zweite Hälfte des V. Jahrhunderts zurückreichen.

Die Schnallen von Gyula, (Taf. XXXIX., 1—2.), stammen aus dem Anfang des VI. Jahrhunderts. Auf sie folgt die Fibel (Taf. XXXIV., 3.), deren Tierfiguren zum II. Stil gehören, und auf der die Zellenfassungen durch Schlingenverzierungen ersetzt wird. Die S-förmige Rankenverzierung bewahrt auf der zweiarmigen Fibel von Nagyhegy schon nicht die ursprüngliche Klarheit; die Ranken verschlingen sich netzartig. Ein Auflösungsprozess nimmt hier seinen Anfang; sein Ende bedeutet die Ringverzierung der Oberfläche der Fibel (Taf. XXXVI., 4.). Die eckigen Augenbrauen der Randtiere weisen auf die II. Stilphase der altgermanischen Tierornamentik hin. Ein Teil der Tierfiguren ist noch unversehrt, jedoch hat die Auflösung, Zergliederung und bandartige Umbildung der Körper auf beiden Seiten des Fibelhalses schon begonnen (Taf. XXXIX., 3.). Diese Phase hat sich noch vor dem Entwicklungszustand abgespielt, die den Tierfiguren der Goldgegenstände der Sammlung Jankovich zu eigen ist; die letzteren stammen der Feststellungen von N. Fettich zufolge aus den letzten Jahrzehnten des VI. Jahrhunderts.⁶¹ Auch ist diese Stilphase früher, als die bandförmigen Tierkompositionen der Longobarden anzusetzen, die von diesem Volke in 568 auch in ihre neue Heimat mitgenommen wurden.⁶²

Die Zeit der Benützung der zweiarmigen Fibel von Nagyhegy (Taf. XXXIV., 3.) setze ich etwa um das Jahr. 540. Die Fibel (Taf. XXXVIII., 1.) ist etwas älter. Die übrigen Fundstücke sind jünger und fallen in die Awarenzeit, ungefähr in die Jahr 580—620. Ein grösserer zeitlicher Abstand zwischen ihnen ist nicht anzunehmen. Wir können eher typologisch ihre Reihenfolge bestimmen. Demgemäss bedeuten (Taf. XXXVI., 1—2.) (77.

⁵⁷ Åberg, Die Franken und Westgoten, S. 168.

⁵⁸ *Nándor Fettich, Der zweite Schatz von Szilágysomlyó: Arch. Hung. VII, 1932, IV. T. 1.

⁵⁹ Åberg, op. laud., S. 30.

⁶⁰ Åberg, Die Goten und Langobarden in Italien, S. 7—8, Abb. 10. — Mannus—Bibliothek 51, S. 17 Nr. 11, S. 20. Nr. 19; S. 28—29. — Hampel, II, 56, III. 48. T. 1.

⁶¹ *Arch. Hungarica XVIII, 1936, S. 62.

⁶² Åberg, Franken u. Westgoten, S. 176—178. — Hampel, III, 58. Tafel 1; 63. Tafel (Bezenye).

Grab von Nagyhegy), (Taf. XXXVII., 13—20.) (75. Grab von Nagyhegy), (Taf. XXXVII., 1—12.) (64. Grab von Nagyhegy), (Taf. XXXVI., 3—4.) (15. Grab von Nagyhegy), (Taf. XXXIX., 4—7.) (23. Grab von Kishomok), (Taf. XXXIV. und XXXV.) (84. Grab von Nagyhegy) die einzelnen Stufen der chronologischen Reihenfolge und zugleich die ungefähren Zeitpunkte, zu welchen diese Gegenstände den Leichen beigegeben worden sind. Der Reliquienbehälter (Taf. XXXIV., 1.) und die damit auf Grund der Ornamentik zusammenhängenden Altertümer sind die jüngsten Stücke unter den Funden. Ihre Verzierung ist mit der ähnlichen Ornamentik der Gürtelgehänge und den bandartig geflochtenen Tierfiguren des Friedhofes von Mezőbánd gleichaltrig.⁶³

Die Funde von Szentes—Nagyhegy, Hódmezővásárhely—Kishomok und Gyula fügen sich organisch in die einheitliche ostgermanische Kultur der Theissgegend ein, deren Zeit durch Münzen aus dem VI. Jh. einiger Gräberfelder bestimmt werden kann. Geschichtliche Angaben beweisen, dass die Byzantiner am Anfang der Awarenzeit in der Theissgegend Gepidendörfer vernichtet haben. Wir können also annehmen, dass die im VI—VII. Jh. benützten Altertümer ostgermanischen Charakters gepidisch gewesen sind.

Die Gepidenkultur der Theissgegend tritt hier völlig ausgebildet auf, ohne jede lokale Voraussetzungen und Wurzel. Bisher hatten wir keine sicheren Stützpunkte für ihren Nachlass aus dem V. Jh., ihr früheres Heim und die Richtung ihrer Wanderung. Die zweiarmlige Fibel von Szentes—Nagyhegy (Taf. XXXIV., 3.) und die verwandte Schnalle von Gyula (Taf. XXXIX., 2.) weisen nicht nur auf skandinavische und seeländische Kulturbeziehungen hin, sie zeigen auch den Weg zur Aufhellung der Gepidendenkmäler aus dem V. Jh. Demzufolge muss das ostgotische Denkmälermaterial, das auf dasselbe Gebiet fällt und aus der zweiten Hälfte des V. Jhs. her stammt, d. h. die verwandten Grabfunde von Bácsordas, Kiskunfélegyháza, Szécsény, Gáva usw., für gepidisch gehalten werden, denn es gibt keinen wesentlichen Unterschied zwischen dem gleichzeitigen Fundmaterial der Ostgoten und dem der Gepiden. Scheinbar versetzten die Gepiden nach dem Fall der Hunnen, herrschaft ihren Sitz aus der Gegend der oberen Theiss in die Gegend der Flüsse Tisza Körös, Maros.

Die durch den Friedhof von Mezőbánd vertretene transsylvanische Kultur ostgermanischen Charakters kann nicht aus den gepidischen Gepidendenkmälern der Theissgegend abgeleitet werden, sie ist weder gepidisch noch transsylvanisch-gepidisch, wie sie N. Fettich in einem seiner Werke bezeichnet.⁶⁴ Die Verbindung der zwei Kulturen fällt noch nicht in die Zeit der Gepiden, sondern in die Zeit der Awaren, am Ende des VI. Jhs. und Anfang des VII. Jhs. Die trotz der wesentlichen Unterschiede im Fundinventar auftretenden gemeinsamen Elemente kann man nur mit dem gleichzeitigen awarischen und christlichen Einfluss erklären. Die zwei Kulturen rühren aus verschiedenen völkischen Quellen her. Der Ursprung des Denkmälerbestandes von Mezőbánd wurzelt in dem westgotischen Grabfeld von Marosszentanna, die Altertümer der Theissgegend aber können mit keinerlei transsylvanischem frühgermanischem Denkmälermaterial in Verbindung gebracht werden.

D. CSALLÁNY.

⁶³ *Dolgozatok, IV, 1913, Abb. 30, 38, 80. — *Arch. Hung. XVIII, 1936, S. 66—70.

⁶⁴ *Arch. Hungarica, XVIII, 1936, S. 66—69, 97.

ZUR STILISTIK UND HERKUNFT DES FUNDES DAUMEN (OST- PREUSSEN) GRAB 55.

Unter den zahlreichen geschlossenen Grabfunden der völkerwanderungszeitlichen Kultur Westmasurens gibt es wenige, die so augenfällig als Einfuhrgut in die Erscheinung treten wie Daumen Gr. 55. Zwar gehören dem Grabinhalte auch einige Fundstücke preussischer Artung zu; sie halten sich aber gegen den offensichtlich einheitlichen Stilausdruck der zahlreichen übrigen ganz zurück. Die meisten Stücke stehen nach Form und Verzierung im Nachlass der westmasurischen Gräberfelder einmalig und einzigartig da. Es ist aber auch nicht ganz leicht, ihnen genauere Entsprechungen aus ausserostpreussischen Gebieten gegenüberzustellen, an die bezüglich ihrer Herleitung gedacht werden könnte. Insofern erklärt es sich wohl auch, dass der Fund in der Fachpresse bisher noch nicht zur Erörterung gestellt worden ist, obgleich seit der Grabung fast 60 Jahre verflossen sind,¹ und seine Bekanntgabe durch Abbildung beinahe ebenso weit zurückreicht.²

In der vorliegenden Veröffentlichung soll versucht werden, zunächst zu einer Klarstellung über die Stilistik dieses Grabfundes zu gelangen, um auf Grund dieser darin seine Herleitung aus einem enger begrenzbaren Gebiet zu ermöglichen. Zur Mitbearbeitung dieser wichtigen Frage ist durch die dankenswerte Vermittlung von Prof. Dr. Alföldi, Dr. László gewonnen worden. Mir selbst hat der Krieg den schon spruchreif gewordenen Besuch einschlägiger Sammlungen im Ausland unmöglich gemacht. Ohne Kenntnis derselben — nur auf Veröffentlichungen angewiesen — sind die mit dem Funde Daumen Gr. 55 verknüpften Fragestellungen aber nicht ausreichend zu beantworten. Ich danke deshalb Herrn Prof. Alföldi für die Anregung, den genannten Grabfund durch eine Veröffentlichung in der A. É. zur Erörterung stellen zu können, wie auch für seine Bemühungen Herrn Dr. László als Mitarbeiter zu gewinnen. Herrn Dr. László danke ich gleichfalls für seine Beteiligung.*

Beschreibung der Fundstücke.

1. Langrunde *Schilddornschnalle*, Si; 4.2 cm lang. Bügelquerschnitt: . Auf der Oberseite des Bügels, längsmittig laufend, eine Reihe eingestempelter etwa run-

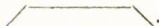
¹ *Grabung Daumen*, Kr. Allenstein (Ostpreussen) 1893 durch Heydeck. H. Kemke streift den Fund in „Krit. Beitr. über Tischlers Per. E.“ Prussia-Berichte XXIII. I. Teil, 1914, S. 25. Teilabbildungen bringt Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*.

² Prussia-Bericht XIX. 1895. Tfl. VIII Abb. 1—9. In: *Das Gräberfeld von Daumen* (Heydeck) S. 41—80.

* Die Ausführungen von Gy. László sollen im nächsten Band erscheinen.

der Grübchen mit Kreuzmuster : $\oplus$. In der Mitte der Vorderseite ein quergestellter Wulst mit kleinen, in der Vergrößerung nierenförmigen Eindrücke. Die Achsenstrecke ist abgesetzt und rund. Um sie herum greift die Öse eines Schilddorns. Schildchen und Dorn sind gegossen. Form und Verzierung derselben zeigt **Taf. XL, 11**. Die Einfassung des Schildchens wird jedoch nicht, wie die Abbildung glauben machen könnte, aus einer Perlschnur gebildet, sondern es ist lediglich der Schildrand, der über die nach innen folgende leichte Kehlung hinausragt und mit teils schrägen, teils halbrunden Kerben versehen ist. Der Dorn ist im Querschnitt dreieckig. An seiner Spitze befinden sich 3 Querrillen. Auf der Unterseite ist er leicht ausgehöhlt. Diese Höhlung nimmt bei regelrechter Dornhaltung den Querschnitt des Bügels auf und verdeckt ihn.

2. Zwei *dreieckige Beschläge* (keine Schnallenkappen !), aus Silberblech, mit eingepressten Mustern. Die erhöhten Ränder sind quengerieft ; dasselbe gilt für die z. T. aufgelegten Einfassungen der Nietköpfe. Die Beschläge sind an den Kanten schräg nach aussen umgebogen : . Bei beiden Flechtbandverzierung.

a) Lge 5·7 cm. Grösste Breite 3·0 cm. Die Niete fehlen, z. T. auch die Einfassungen der Nietköpfe. Im Innenfeld ein herzförmiges Bandgeschlinge (**Taf. XL, 1.**).

b) Lge 5·1 cm. Grösste Breite 2·8 cm. Dreisträhniges Bandgeflecht (**Taf. XL, 2.**).

3. *Riemenendumfassung* Si. 5·0×2·45 cm. Die eingepressten Verzierungen des Ober- und Unterblattes sind verschieden.

a) Vorderseite (als solche willkürlich bezeichnet) : In dem rechteckigen Mittelfelde 5 Perlstäbe. Sie enden in gehäufteten Doppelkreisen, deren Öffnungen nach aussen gekehrt sind. Die Einfassung dieser Ziermustergruppe geschieht durch 2 parallele Perschnüre, in deren Mitte eine dritte Schnur verläuft, die lockerer gestellt ist und aus grösseren Perlchen besteht (**Taf. XL, 3.**).

b) Rückseite : Rechteckiges Mittelfeld mit 6 Perlstäben, die beiderseitig in Rauten mit gleichgeformtem Kern auslaufen. Die Einfassung dieser gleichgeformtem Kern auslaufen. Die Einfassung dieser Fläche ist nicht einheitlich. An eine dichtgefügte dünne Perlschnur schliessen sich nach aussen 2 Perlschnüre aus grösseren und lockerer gestellten Einheiten an. Die Stellung der einzelnen Perlchen beider Schnüre stimmt genau überein, sodass mehr der Eindruck von kurzen, zweigliedrigen Perlstäben entsteht. Nur an dem zur Umbiegung hin gelegenen Teil der Einfassung fehlt diese Art der Verzierung. Hier sind lediglich 2 gleichlaufende Perlschnüre vorhanden, die in ihrer Ausbildung der inneren Einfassungsschnur entsprechen. Die Rückseite ist stärker abgenützt als die Vorderseite (**Taf. XL, 4.**).

4. Zwei *kurz- trapezförmige Beschläge* mit zungenartigem Vorstoss. Si. Lge 3·25 cm ; Br. vielleicht 3·2 cm. Kanten und randliche Perlschnüre wie bei den vorigen Fundstücken. Sämtliche Muster gepresst. In der Mitte des Querteils eine -förmige Verzierung, der sich beiderseitig nach aussen je 5 gleichgerichtete S-förmige Haken anschliessen. Aus der -Verzierung ragt ein pfeilartiges Gebilde heraus. Die über den

S-Haken liegende Ringschnur setzt sich in die Zunge fort. Sie erinnert, oberflächlich gesehen, an Tangentenkreise, besteht in Wirklichkeit aber aus Kreisen, deren Verbindungen kurze, wagerechte Leisten sind, welche die einander zugekehrten äussersten Punkte der Kreisumfänge miteinander verbinden: ○—○—○—○ (Taf. XL, 5.).

5. Drei *rechteckige Beschläge* aus silbernem Pressblech. Einfassungen und Kantenbildung wie oben.

a) 3·2 cm. Die Vorderkante mit einfach „profilierten“ Knöpfen besetzt. Von ursprünglich 5 sind noch 3 vorhanden. Die Knöpfe ebenfalls nur halbseitig und aus hohlem Blech bestehend. Unklare Flechtbandverzierung (Taf. XL, 8.).

b) 2·7 cm. Als Verzierung zwei achtförmige Schlingen (Taf. XL, 7.).

c) 2·7 (?) cm. Rautenförmiges Gitter. Die abgeschragten Kanten weniger breit als an den bisherigen Fundstücken (Taf. XL, 6.).

6. Zwei etwa *quadratische Beschläge* aus Silber, jedoch ohne weitere Verzierung.

a) 2·4 × 2·6 cm. Si. Verschieden grosse und verschieden stark gewölbte Nietköpfe, von denen noch 2 mit echten Kerbdrahttringen umgeben sind (Taf. XL, 10.).

b) Etwas grösser. Nieten und Nietköpfe fehlen.

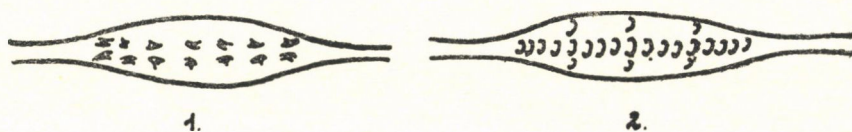
7. Zwei silberne *Riemenzungen*. Im oberen Teile leicht eingeschwungen, sonst ungegliedert, lanzettlich. Zweinietig. Randbegleitende Perlschnur. In der Zungenmitte eine dünnere Perlschnur die sich zu den Nieten hin gabelt. Das Nietende der Zunge wird durch ein flacheres undeutliches Perlband abgeschlossen. Nur die Oberseite ist verziert.

a) 5·0 cm. Aus 4 gleichgrossen Blättern bestehend (Taf. XL, 9.).

b) Spitze fehlt. Nur das Deckblatt und ein Zwischenblatt teilweise erhalten.

8. Eisenreste, 4 Stück, mit Bandtauschierung. (Si.) Von *Trensenknebel*.

9. Flachkugelige, dichte *Perle*. Dm. 1·25 cm. Rot, mit sich kreuzenden gelben Wellenlinien. Polumrandungen weiss.

10. Zwei *Fingerringe* aus Bronzeblech, das nach den Enden zu sich ziemlich stetig verjüngt und in je einen Draht ausläuft. Die Drähte sind mit den Ringkanten fest verbunden; die Spitzen liegen jedoch frei (Taf. XL, 12.).

a) Dm. 2·8 cm. Verzierung wie Taf. XL, 11.

b) Dm. 2·4 cm, zerbrochen. Verzierung wie Abb. 1.

11. Drei zusammengehörige Bruchstücke von langrechteckigem *br. Sporn*. Stachel nicht mehr vorhanden (Eisen).

12. Zwei *Bronzeplättchen*, rechteckig, unverziert. An einem Ende umgebogen. Zweck?

13. Bruchstücke von einem *Messer* (Eisen).

14. *Lederreste*.

Den Hauptbestandteil des Fundes bilden demnach Gürtelteile. Ob dieselben nur einer einzigen Garnitur angehörten oder auch noch einer zweiten, und ob überhaupt der gesamte Zubehör ins Grab gekommen ist, er scheint fraglich. An der ordnungsmässigen Bergung des gesamten Grabinhaltes dürften — in Ansehung des Ausgräbers — keine Zweifel bestehen.

Beziehungen zu einheimischen Altsachen.

Von den unter 1—14 vorgestellten Gegenständen können die unsicheren oder wenig aussagenden Stücke Nr. 11—14 unberücksichtigt bleiben. Was danach zur Erörterung steht, lässt sich in zwei Gruppen teilen:

1. Einfuhware (1—9).

2. Einheimische Arbeit (10—14).

Die beiden zu Gruppe 1 gerechneten Fingerringe kommen in verwandter Form zwar auch auf ausserostpreussischen Gebieten vor,³ im völkerwanderungszeitlichen Altpreussen sind sie aber häufiger als anderswo vertreten. Es geht ihnen auch eine eigene Entwicklung voran,⁴ sodass an ihrem einheimischen Ursprung nicht zu zweifeln ist.

Aus Gruppe 2 brauchen die beiden quadratischen Beschlagstücke **Taf. XL. 10** nicht unbedingt eingeführt zu sein. Die Einfassung der Nietköpfe mit echtem Kerbdraht spricht aber mehr dafür als dagegen. Ausführung in Presstechnik begegnet ebenfalls an westmasurischen Altertümern. Dieselben gehören in ihrer überwiegenden Menge aber schon einer Zeit an, in der die Einfuhr fremder Gebrauchs- und Ziergegenstände bereits aufgehört hatte, und ihre Ziermuster haben mit Flechtband und flechtbandähnlichen Erscheinungen, wie sie auf den dreieckigen Beschlägen **Taf. XL. 1—2** entgegnetreten, nichts zu tun.⁵ Auch die Perlstäbe in den Mittelfeldern der Riemenendumfassung **Taf. XL. 3—4** kommen an völkerwanderungszeitlichen Altertümern der altpreussischen Kulturgebiete gelegentlich vor.⁶ Sie sind meines Erachtens Lehnsgut. Die dreieckige Form der Beschläge **Taf. XL. 1** und **2** tritt in Westmasuren in Verbindung mit einer Reihe von Schilddornschnallen auf, aber immer nur an deren Kappen. *Der dreieckige Gegenbeschlag ist in Westmasuren sonst unbekannt.* Schliesslich sei noch auf die Perlschnurverzierung hingewiesen, die in der Mitte der Riemenzunge **Taf. XL. 9** verläuft und sich dann zu den Nieten hin gabelt. Auch diese Art der Verzierung ist in Ostpreussen bzw. Westmasuren nicht unbekannt, doch ist sie selten.⁷ Ich halte fremden Ursprung für sehr wahrscheinlich.

³ Keszthely. Hampel I, Fig. 1234.

⁴ Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens. Abb. 178 b, e, h und 236 b u. c.

⁵ Vergl. die Scheibenfibeln bei Gaerte, a. a. O. Abb. 225 e, f, 245 c und d (?).

⁶ Ehrlich in Prussia-Ber. Bd. 29, Teil 1. 1930: Abb. 15 (Dass. auch Tischler-Kemke Tfl. XIII Abb. 4).

⁷ Vergl. die Riemenzunge Prussia-Ber. XIX Tfl. V. Abb. 14: Daumen Gr. 51. Zusammen u. a. mit einer eingeführten Riemenzunge Tfl. V. Abb. 13.

Es sind demnach bei dem vorliegenden Fundstoff wohl Berührungspunkte mit einheimischen Altertümern vorhanden. Sie sind aber wenig zahlreich und nicht ausgesprochen genug, um über den Einfuhrcharakter der angezogenen Stücke Zweifel aufkommen zu lassen. Vor allen Dingen aber ordnen *die durchgehenden Gemeinsamkeiten* sie jenen Bestandteilen von Daumen Gr. 55 zu, die ganz ausserhalb des westmasurischen Formenkreises stehen. Insofern stellen die unter Nr. 1—7 beschriebenen Fundgegenstände nicht nur Einfuhrgut schlechthin dar, sondern lassen auch die Auffassung zu, dass — entsprechend Technik, Stilistik und Werkstoff — ein gemeinsamer Ursprung vorliegt.

Die silbertauschierten Eisenstückchen Nr. 8 können unschwer den eingeführten oder entlehnten Altertümern zugerechnet werden, die in Westmasuren als Trensenknebel mit spatelförmiger Endigung und Bandtauschierung eine in sich gut geschlossene Gruppe bilden. Die Bandtauschierung ist auf sie beschränkt, sodass trotz der starken Zertrümmerung des vorliegenden Gegenstandes die ursprüngliche Form sicher erkannt werden kann.

Beziehungen zu ausserostpreussischen Altertümern.

Die genannten Trensenknebelreste weisen bezüglich ihrer Herkunft in das alamannische Gebiet.⁸ Zu diesem hatte Westmasuren in der frühen und späten Völkerwanderungszeit, etwa vom Beginn des 6. Jhdts. bis in die 2. Hälfte des 7. Jhdts. nachweisbare Verbindungen. Auch die Dreiecksform der Beschläge, das dreisträhnige Flechtband und das herzförmige Bandgeschlinge sind hier zu finden. Aber aus den flechtbandverzierten Gegenständen lassen sich keine eindeutigen Beziehungen ableiten, da ihr Verbreitungsgebiet sich nicht auf das alamannische beschränkt. Es reicht erheblich weiter.⁹ Dazu kommt, dass diese Stilformen übernommenes Formengut aus dem langobardischen Italien darstellen. Hierher weisen meines Erachtens auch die stilistischen Beziehungen der Einfuhrstücke aus Daumen Gr. 55 in erster Linie.

Dargelegte Auffassung beruht auf folgenden Erwägungen: Die Art, den Schnallenbügel längsmittig durch Grübchen zu verziern, begegnet an langobardischen Schnallen germanischer Artung wiederholt.¹⁰ Auch die Querwulstung scheint hier vorzukommen.¹¹ Die herzförmige Verzierung — als Bandgeschlinge oder einzeln — ist hier häufig. Ob die Zeichnung des Dornschildes unserer Schnalle allerdings auf das langobardische herzförmige Bandgeschlinge zurückgeht oder aber der Palmette entlehnt ist,¹² vermag ich nicht sicher zu entscheiden. Ich möchte annehmen, dass eher die Palmette als Vorbild in Betracht kommt als das Bandgeflecht und vermute byzantinischen Einfluss¹³ an dem

⁸ Vergl. Werner, Münzdatierte Grabfunde. 1935. Tfl. 31, Abb. 12 a u. b.

⁹ Vergl. dazu Åberg, Goten und Langobarden. S. 40. Von ebendaher Abb. 263: Schnalle gemischt germanisch-„byzantinischen“ Charakters.

¹⁰ Åberg, a. a. O. Abb. 164. Schilddornschnalle von Nocera Umbra. Dieselbe Bügelverzierung aber auch an der Schilddornschnalle aus dem Fürstengrab von Gammertingen. Schnalle mit ungliedertem Dorn von Castel Trosino Mon. Ant. XII/7. No. 14.

¹¹ Dieselbe Schnalle von Castel Trosino; die Abb. lässt Zweifel zu.

¹² Åberg, a. a. O. S. 205: Fornovo, Prov. Bergamo.

¹³ Derselbe, a. a. O. Abb. 254. Alkalan (Türkei). Angabe von Vergleichsstücken.

sonst langobardischen Stück. An der Riemenendumfassung (**Taf. XL. 3.**) dürften die „konzentrischen Halbkreise“ in die gleiche Richtung weisen. Sie kommen — wenn auch selten — im langobardischen Formenvorrat vor.¹⁴ Die durch die Perlstäbe geschaffene Doppelseitigkeit begegnet in ihm aber nicht. Sie ist jedoch als Eingravierung sehr ähnlich an einer „byzantinisch“ beeinflussten Schnalle von Chiusi¹⁵ zu sehen: . Zu den rechteckigen Beschlägen mit Vorstoss **Taf. XL. 5.** sind mir Entsprechungen überhaupt nicht bekannt. Dagegen vermute ich Zusammenhänge zwischen den „profilierten“ Knöpfen des Beschlages **Taf. XL. 8.** und denen gewisser Riemenläufer von Nocera Umbra,¹⁶ wenn man nicht annehmen will, dass es sich um eine mehr spielerische Nachbildung von knopfbesetzten rechteckigen Kopfplatten der in den langobardischen Gräbern vorkommenden

Bügelspannen handle. Die in der Mitte des Querteils von **Taf. XL. 5.** stehende -förmige Zeichnung mit zur Zunge gerichtetem Pfeil möchte ich ebenfalls auf die Palmette zurückführen und darin südöstliche Einflüsse erkennen. Die Kreisschnur (**Taf. XL. 5.**) ist an Altsachen „byzantinischer“ Artung mehrfach festzustellen.¹⁷ Das rautenförmige Gitter (**Taf. XL. 6.**) kommt gleichfalls im Langobardischen vor, wenn auch nicht häufig.¹⁸ Hierher führen letzten Endes auch die stark gewölbten Nietköpfe mit Zierdrahtefassung. Zu der vierblättrigen Riemenzunge (**Taf. XL. 9.**) sind mir aus dem langobardischen Kulturkreise Gegenstücke ebenso wenig bekannt wie zu den Beschlägen **Taf. XL. 5.**

Fasst man also die einzelnen Feststellungen zusammen, so zeigt das sich ergebende Bild doch nicht ganz so lückenlos wie es zunächst den Anschein hatte. Die Beurteilung desselben leidet unter dem Mangel an geeigneten Entsprechungen zu den Fundstücken der Abb. **Taf. XL. 5., 8. und 9.** bzw. an überzeugenden Ähnlichkeiten dazu. Es bestehen deshalb meines Erachtens nur folgende Möglichkeiten:

entweder: Entsprechungen sind überhaupt nicht bekannt — dann muss die Stilistik allein den Ausschlag für die Herkunft der Fundstücke geben (Beschränkung auf die stilistische Beheimatung);

oder: Entsprechungen sind wohl da, mir aber nicht zugänglich. Soweit hierzu der italisch-langobardische Fundstoff in Betracht kommt, habe ich in den Veröffentlichungen nichts finden können, was einen zwanglosen Anschluss für die besonders herausgestellten Fundstücke **Taf. XL., 5., 8., 9.** bietet. Vielleicht aber sind in dem reichen ungarischen Altsachenbestande der Völkerwanderungszeit geeignete Vergleichsstücke vorhanden. Das westmasurische Kulturgebiet erweist durch eine ganze Reihe anderer Funde völkerwanderungszeitliche Beziehungen zu enger umschreibbaren Teilgebieten des Donauraumes.¹⁹ Daneben ist die stilistische Verflechtung ganzer Gruppen vorge-

¹⁴ Derselbe, a. a. O. S. 44 u. a. 2 Riemenzungen von Chiusi, Abb. 180 und Chiusi, Abb. 190.

¹⁵ Derselbe, a. a. O. Abb. 222. Goldene Schilddornschnalle von Chiusi. Kappe mit Perlrand.

¹⁶ Pasqui e Paribeni, Necropoli barbarica di Nocera Umbra. *Mon. Ant.* 25; 1918. Nocera Umbra Gr. 1, 146 u. 164. Auch Zeiss in *Fornvänner* 1936, Heft 6, S. 348 Abb. 4, gelegentlich der Besprechung von Tuna Gr. 14.

¹⁷ Åberg, a. a. O. Abb. 245 u. 249. Gürtelteile von Nocera Umbra Gr. 1, 2 Stück.

¹⁸ Derselbe, a. a. O. S. 44.

¹⁹ Den Nachweis dazu wird meine im Gange befindliche Doktorarbeit über die sogenannte masur germanische Kultur bringen.

schichtlicher Altertümer des völkerwanderungszeitlichen Ungarn mit Italien eng genug, um die Ausweitung des Blickes in dieser Richtung zu rechtfertigen. Die Frage, ob diese Verflechtung ausreicht, um an die Herstellung der eingeführten Fundstücke aus Daumen Gr. 55 in Ungarn denken zu dürfen, wage ich nicht zu entscheiden.

Ich beschränke mich deshalb abschliessend auf folgende Auffassung: *Der Fund Daumen Gr. 55 wurzelt stilistisch im italisch-langobardischen Kulturgebiet. Dasselbe ist in erster Linie auch für seine Herstellung in Betracht zu ziehen.* Das fränkisch-alamannische Gebiet glaube ich — abgesehen von den tauschierten Trensenresten — von vornherein ausscheiden zu dürfen. In Betreff einer Herkunft aus dem Donauraum enthalte ich mich einer positiven Stellungnahme.

Der Fund ist nicht vor 550 n. Ztw. in die Erde gelangt.

KURT VOIGTMANN.

A CSONGRÁDI (MÁMAI-CSÁRDADÜLŐI) AVAR TEMETŐ.

Szentesen, illetőleg Csongrád vármegyében, Szeged és Hódmezővásárhely nélkül is már 77 avarkori temetőt és lelhelyet ismerünk 11.700 leletdarabbal. Ebből kétségtelenül megállapítható, hogy az országban a legtöbb ekori lelhely itt és a legtöbb lelet, a szentesi Csongrádvármegyei Múzeumban van.

De nemcsak mennyiségileg, de minőségileg is a legkiválóbbak (késő avarkoriak) itt találtattak, amiből és a temetők nagy számából, valamint nagyságából arra is következtetni lehet, hogy itt sok és előkelő egyén lakott (amit a díszek sokfélesége tanúsít) és így talán nem túlozok, amikor azt állítom, hogy a késői avaroknak központja, illetőleg, valamelyik kagánjuknak a valószínű székhelye is.

Erre a területi adottság és az akkori életlehetőségek is támpontot nyújtanak. Egyrészt a sok víz, a jó termőtalaj, legelők, a természetes képződésű, néhol gyűrűalakban húzódó dombok, majd ezeken és máshol is mesterségesen létesített halmok, mind nagy előnyt nyújtottak egy nagy lovasnép befogadására, élelmezése biztosítására és biztonságára.

Ezt a sok előnyt fel is ismerte a hazánkba betódult népvándorláskori népek mindegyike: a szarmata-jazygok, hunok, keletigótok, gepidák, avarok és a honfoglaló magyarok. De előnyösen ismerték már az előző évezredek népei is, mert a kőkortól kezdve itt mindenkor volt nép letelepedve, amit a múzeum gazdag anyaga is bizonyít.

A szentesi, Csongrádvármegyei múzeumnak éppen az ad nagy jelentőséget más vidéki nagy múzeumokkal szemben is, hogy itt az őskortól kezdődőleg a jelen korig lefolyt korok mindegyike jelentős anyaggal van képviselve; — legkiváltképen azonban a népvándorláskori, melyben az országban is a leggazdagabb a gyűjteménye.

A most közlendőkkal is, ha számbelileg nem is, de minőségileg ismét szép és becses leletekkel gazdagodott a múzeum e kori gyűjteményanyaga.

A csongrádi mámai volt csárda melletti avarkori temetőre 1938-ban dr. Tary László csongrádi orvos barátom, buzgó régiségkutató és gyűjtő, hívta fel a figyelmemet, jelezvén, hogy ott az úttest építésekor az ott dolgozó munkások emberi csontvázakra és mellettük leletekre akadtak. Az emberek által találtak egy részét, melyet megőriztek, magához vette, egyben az akkor még mutatkozott két sírt feltárta, melyek egyikében, tudomásom szerint teljes, szép övgarnitúra is volt.

Sajnos, bár azokat nekünk szánta, jelenlegi távolléte miatt még nem adhatta át és így ez alkalommal itt bemutatni — bár szerettem volna — nem tudom.

A temető a csongrád—kecskeméti útvonalon fekszik, amely útvonal a csongrád—kiskúnfélegyházi útból ágazik ki és ettől számítva a 4900—5000 méter között van az út mindkét oldalán.

A nyugati oldalon levő területrészen, mely Csongrád vármegye által kisajátított terület, 20 m hosszúságban és 16 m szélességben, 18 sír volt. Ebből kilencet az ott dolgozó munkások ástak ki és a leletek legnagyobb részét elhántták, kettőt Tary László orvos úr és hetet alulírott tárt fel.

Az úttest másik oldalán, mely részben még a kisajátított területen, részben Buzder Józsefné földjén volt, 25 m hosszban 6 m szélességig terjedt, tíz sírt tártam fel, tehát összesen 28 sír lett feltárva.

Az általam feltárt sírok leletanyagát a következőkben ismertetem és pedig röviden, mert az ábrák többet mondanak.

Az 1—11 sír anyaga — kivéve ami dr. Tary László úrnál van — elveszett, illetőleg elhántták és ezért csak az általam feltártakról tudok beszámolni.

12-ik sírban: 120 cm mélyen, lábbal délkeletfelé fekvő férficsontváz. (Rövidség okáért az égtáji fekvést csak a kezdőbetűvel közlöm.) Minthogy a fej és a nyakcsigolyák a munkások által kiásott másik árokba estek és azokat a földdel elhordták, pontos magasságát nem tudjuk. A láb hossza combtól a bokáig 87 cm volt, így kb. 170 cm magas lehetett.

1—6. Hat téglányalakú, 2·5—3 mm vastagságú öntött bronz övtág (XLI. t., 1—6.). Felsőrészén, nem áttörve, jobbfelé néző, guggoló helyzetben levő, szokásos ábrázolású griff, melynek mind a négy lába látható. Az övtág, a keret négy sarkán levő 2 mm hosszú fejesszeggel volt a bőrvözhöz foglalva, mely tehát 2 mm vastagságú volt, és amelynek a szélessége mindig a nagyszíjvég és a csatkarika, valamint a bujtatóhüvely vagy pánt nagyságával egyméretű, tehát jelen esetben 24—25 mm. Hátsólapja lapos, síma, kivéve a perem széleit, melyen az előloldali kidomborodó résznek megfelelően bemélyedés van.

7. Nagy bronzsúlyvég (XLI. t. 7.) öntött, 15 mm vastag, áttört. A két síma peremszéle között, négyszer hajlított inda, melynek minden hajlatában kis inda van egy-egy pálmalevéllel és lecsüngő pálmagyümölcscsel. Ezeket egyesek szőlőnek, Hampel József¹ tobozfélé gyümölcsnek vagy szőlőnek mondja. Ez egy igen ritkán előforduló díszítőelem. Szerintem, miként azt már egy másik hasonló garnitúránkban levőről a „Dolgozatok“-ban közölt ismertetésemben² mondtam: sem nem szőlő, sem nem tobozgyümölcs, hanem a legyezőlevelű pálma (*Lodovicia Sechellarum*) vagy a *Hyphaena Theaia* (esetleg a *Chamaerops humilis*) virága, illetőleg gyümölcse. Ezek fajtái Európában már az őskorból ismertek és Dél-Európában ma is honos.

A súlyvég felső végén, a kivágás laposoldalán két-két símafelületű, átlukasztott fül van, melyen keresztül két szeggel volt a bőrre felerősítve.

8. Nyulványos bronzcsat (XLI. t. 8.). A nyulványa hosszas, téglányalakú és 1 mm vastag bronzlemezből van. A felső vége visszahajlított, kivágott, melybe a trapézalakú csatkarika van befoglalva; a visszahajlított lemez két fejesszeggel van összefoglalva. A csat alsó részének két szélén egy-egy széles és nagy fejesszeg van, melyekkel

¹ Régibb középkor (IV.—X. század) emlékei Magyarhonban. I. k. 69. old. LXIV. T. 6. Alterthümer Des-Frühen Mittelalters in Ungarn. I. 543—4. Fig. 1654.

² *Csallány Gábor* Avarkori és IX—XIII.-ik sz. magyar leletek a szentesi múzeumban. — „Dolgozatok“ 1933—34. év. IX—X. évf. 225 old. LXVII. T. 1.

a szíjhoz volt erősítve. A lemez felsőharmadában, egymásmelletti három, rombuszalakú kiemelkedő kidudorodás van.

9—10. Lyukvédő (XLI. t. 9—10.). Téglányalakú; vastagsága 1 mm. Egyik szélének a közepén, félköralakban kivágva, a csattüske befogadására. A lemez két végén, egy-egy vastagszárú, nagy fejesszeg a bőrhöz való megerősítésre.

11—12. Egy kisebb és egy nagyobb, téglányalakú bronzlemezfoglat (XLI. t. 11—12.). A nagyobb közepén egy, a kisebbben, a két végén, két kis szegecs.

13. Vascsat a ruha összefoglalására (XLI. t. 13.).

14. Vaskés (XLI. t. 14.), mely, miként az a két felületén és végénél látható, bőrtokban volt.

E garnitúránál a megfigyelésem az, hogy ahol ily pálmadísztetés van, ott az övtagok nem áttörtek és griffábrázolásúak. Legalább is a mi kettőnkénél így van. Kár, hogy a Nemzeti Múzeumban levő, ismeretlen helyről származó hasonló szíjvégnek a kiegészítő garnitúrája nincs meg, melyből már megállapítani lehetne, hogy ez rendszer volt e?

13-ik sírban. Egy méter mélyen, lábbal D.-K. felé fekvő 162 cm hosszú férficsontváz.

1. Vascsat (XLII. t. 1.).

2. Vaseszköz, ár? (XLII. t. 2.).

3. Csiholóvas (XLII. t. 3.).

4—5. Egy nagyobb és egy kisebb kovakő (XLII. t. 4—5.).

14-ik sírban. 140 cm mélyen, lábbal D.-K. felé fekvő, 130 cm hosszú női (?) csontváz, mellékletek nélkül.

15-ik sírban. Egy méter mélyen egy férfi combcsontja. A sír megbolygatott volt. Ugyancsak megbolygatott és hiányzó részekkel, fejnélküli lócsontváz. A ló mellett semmi sem volt, illetőleg nem találtunk.

A férfi tárgyai:

1—4. Négy hosszasalakú, öntött bronz övtag, csüngős taggal (XLII. t., 15—16., 20—21.). Hullámvonalas díszítésű keretben, háromszor hajló inda, melynek „kacsai” három kört képeznek és végei szorosan a szárhoz tapadnak. A két szélső körben egy-egy fejesszeg. A tag alsó részén szívalakú csuklós csüngő, melyen a csüngő alakját követő két tagban, két kétszárú növényi díszítés van. Az övtag, mint a csüngőrész hátsórésze, bemélyített, homorú.

5—7. Bronzszíjvég (XLII. t. 17—19.) öntött kettőslémezből összetéve. Azonos nagyságú, kivitelű és díszítésű, mint az 1—4 alatti övtagok. A két magasan kiálló nyúlványában, mely stilizált növényi levél, egy-egy szegecs foglalja össze a két összetett lemezt. A harmadik kis szíjvég, mely csak egylemezű (a másik része valószínűleg elveszett) ugyancsak indadíszítésű, de a lemez nagyobb alakjának megfelelően, szélesebb és csak kéthajlású. A felső végén levő kiálló rész, két szemközti állatfejet ábrázol.

8. Valószínűleg egy bronz lyukvédő (XLII. t. 13.). Alakja állatfejhez hasonló, mit a bevéssett ábra: a két fül, két szem és a szájkiképzés is igazolni látszik.

9—10. Rombuszalakú foglalkapocs (XLII. t. 12., 14.). Erősen kidudorodó szélekkel és két végén egy-egy szegeccsel.

11. Bronzlemez (XLII. t. 11.). A nagyszíjvég bujtatójának felerésze. A bujtató jelenlétéből is következtetve, nagy szíjvégnek is lenni kellett, de még több egyébnek: csat, kés stb., tehát a sír megbolygatásakor több tárgy eltűnt, elkallódott.

16-ik sírban. 123 cm mélyen, lábbal D.-K. fekvő 175 cm hosszú férficsontváz. A koponya felsőrésze hiányzott, az az előzően ázott gödörbe esett.

1—8. Kéttagú bronz övtagok (XLIII. t. 1—8.). A bronzban sok az ezüst, vagy más fém, mert a színe az ezüsthöz hasonlít és emiatt igen jól fenntartott.

A felsőtagban igen szép, élesmetszésű levél és virágdísz. Az alsó csüngőrészen, mely fordított alakja a felsőtagnak, csillagszerű alakú, áttört ábra van.

9. Bronzcsat (XLIII. t. 9.) nyúlványos, áttört díszítése, kétszer ismétlődő, stilizált növény. A csatkarika oválisalakú, kerete erősen kidomborodó, dudoros; a tüskéje erős, nyerges, vége madárcsőryszerű.

10. Nagy bronzsúlyvég (XLIII. t. 10. és XLIV. t. 21.). Tömöröntésű. Két rézsútos metszésű perem között, előlapján, középen végigfutó száron, négyszer ismétlődően levelek és száron függő, két-két különböző kivitelű szívalakú virág; a szár végein virág, vagy gyümölcs. Felső részén, egy téglányalakú keretben, virágdísz; peremén három nyúlvány, melyek közül a két szélső rövidebb és mindegyiknek a végén egy-egy lyuk van, amelyben levő szeggek a súlyhoz való megerősítést szolgálják.

Hátsólapján, nagyívben, négyszer hajló, vastagszárú inda, melyből kisebb indák nyúlnak ki, melyeken levelek és virágok vannak. A felső részének téglányalakú keretes része letörött, ezt egy lemezzel pótolta, mely egy szeggel van a súlyvég törzséhez erősítve.

Az előlapon levő virágdíszítést eddig még sehol nem láttam, bár világos, hogy a keleti művészetben oly gyakori életfa-motívum ez. De ritka a hátlap indadísz mintája is az avar iparművészet mustrái között.

11—2. Kisebb, tömör súlyvég (XLIII. t. 11—12.). Egyiknek csak a felső részén levő síma rész kivételével, csak a fele van meg. Áttört. Hosszában négyszer hajló indán azonos levél és virág. Felső végén, kissé kiemelkedően, két-két szembenéző madárfej.

13. Övtartó bronztag (XLIII. t. 13.). Hosszas, propellerszárnyalakú, mely a közepén levő kis tengelynyúlvánnyal volt az öv súlyához erősítve. Egy-egy szárnyának hossza rendszerint azonos a nagy súlyvég, illetőleg a csatkarika szélességével. Együttal dísz is.

14. Bronz súlyvég bujtató (XLIII. t. 14.). Vékony lemezből, melynek felső részén levél- és virágdíszítés van bepréssel. Ez az eljárás szokatlan, mert amelyik bujtatón díszítés, minta van, az egy ráerősített, külön öntött lemezen volt.

15—17. Bronz lyukvédő (XLIII. t. 15—17.). Öntött díszítése stilizált növény és virág. A három nyúlványában egy-egy lyuk van az övhöz fogláló szeggeknek.

18. Egy bronz símalemezfoglat (XLIII. t. 18.), három nyúlványában egy-egy bronzszeggel.

19. Vascsat (XLIII. t. 19.) téglányalakú karikája.

17-ik sírban. 50 cm mélyen (50 cm előzően lehordva), lábbal D.-K. felé fekvő 145 cm hosszú női csontváz. A fej arccal keletfelé és arccal felfelé volt fordulva. A sír megbolygatva volt, ami valószínűnek látszik abból is, hogy a sírnak a fejfelőli része az út árkába esett. A csontok elkorhadtak.

1. Egy kis arany fülönfüggő (XLII. t. 6.). A mellén volt; valószínűleg a megbolygatás következtében került oda. Az 1 mm vastagságú karika csavart; két vége egyforma vastagságú, mintha már eredetileg letörött volna a beakasztós vékonyabb vége. Alsó, középső tagján kis gömböcskékből képezett gömbszerű nyúlvány. A gömböcskék egy része már hiányzott.

2. Agyagorsófej (XLII. t. 7.), hengerdedalakú. Felső és alsó részüjén, körül, két-két hullámvonalas díszítés.

3—5. Vaskampók (XLII. t. 8—10.), valószínűleg fakoporsóláda végeinek összefoglalására. Egyiknek a végén a farostok láthatók.

18-ik sírban. 95 cm mélyen, lábbal D.-K. felé fekvő 160 cm hosszú férfi csontváz.

1—2. Egy hosszas- és egy szegletesalakú vascsat (XLII. t. 22—23.). Mindkettő a medencében.

3. Vaskés, a balkéznél (XLII. t. 24.). Azt tapasztaltam, avarkori nőknél a kés majdnem kivétel nélkül a bal-, férfiaknál a jobbkéznél van.

19-ik sírban. Egy m mélyen, lábbal D.-K. felé fekvő 160 cm magas férficsontváz. Melléklet nem volt.

20-ik sírban. 110 cm mélyen, lábbal D.-K. felé fekvő, 150 cm hosszú férficsontváz, de összedúlva. A hiányos leletből is láthatóan kirabolva.

1. Egy kettőslemezű kis szíjvég (XLII. t. 25.). Nem áttört. Kétszer hajló indadíszítésű. Felső részének két nyúlványán két egymáshoz hajló állatfej.

2. Vaskés (XLII. t. 27.).

3. Vaskampó (XLII. t. 26.).

21-ik sírban. 135 cm mélyen, lábbal D.-K. felé fekvő 170 cm hosszú férficsontváz.

1. Vascsat (XLII. t. 28.).

2. Vaskés (XLII. t. 29.).

22-ik sírban. 145 cm mélyen, lábbal K. felé fekvő, 165 cm hosszú nőicsontváz.

1—2. Bronz fülönfüggő (XLII. t. 30—31.). Oválisalakú. Karikája szegletes. Egyiknek az alsó részén a hiányzó gyöngycsüngő foglalat. Valószínű, hogy a másik is hasonló volt. Ez is hiányos.

3. Csonthüvely, valószínűleg tűtartó (XLII. t. 32.). Állat lábszárból. Egyik végén harántirányú vonalbevágás.

4. Két bronz karperec darabjai (XLII. t. 33.) sodrott. Mindkét karon volt egy-egy, de a karalatti részen levő része mindkettőnél eloxidálódott.

5. Agyagorsó (XLII. t. 34.). Vöröses színű, körülfutó vonalbemélyítéses díszítésű.

6. Vastű darabja (XLII. t. 35.).

23-ik sírban. Egy m mélyen, lábbal D.-K. felé fekvő, 158 cm hosszú nőicsontváz.

1. Bronz fülönfüggő (XLIV. t. 13.). Oválisalakú, a karika két szemközti részén kis gömböcskékből képezett kerek kiemelkedés; alsó részén, a gyöngycsüngő részére (hiányzott) foglalat.

2. Bronzkapocs (XLIV. t. 15.), kúpalakú. A nyaknál volt. A kúprészén három félköralakú kidomborodás.

3. Gyöngynyakék épen maradt darabjai (XLIV. t. 14.).

4. Agyagorsófej (XLIV. t. 12.). Gömbölyű.

5. Vascsat része (XLIV. t. 16.). A medencében volt.

24-ik sírban. Egy m mélyen, lábbal K. felé fekvő, de csak térdig levő nőicsontváz. A térden alóli rész, az előző árok ásásánál kiásva.

1—2. Bronz fülönfüggő (XLIV. t. 1—2.). Oválisalakú, hosszas gyöngycsüngővel.

3. Gyöngyfüzér (XLIV. t. 10.). Különböző színű, alakú és anyagú gyöngyökből a nyakról.

4—5. Kapocspár (XLIV. t. 4—5.). Kerek. Közepén csillagot képező körökben üveglemezek voltak, de nagyrésze már használat közben kiesett és elveszett. Valószínűleg a gyöngysor összekapcsolására szolgált.

Eddig rendszerint ott találtam őket, ahol gyöngysor volt a nyakon és a gyöngysor végződésénél.

6. Agyagorsófej (XLIV. t. 6.). Gömbölyű, körülfutó vonaldíszítéssel.

7—8. Bronzkarperec (XLIV. t. 7—8.). Síma.

9. Vaskés (XLIV. t. 9.).

10. Vascsat (XLIV. t. 3.).

11. Agyagorsófej (XLIV. t. 11.), a jobb kéznél.

25-ik sírban. Egy m mélyen, oldalt fekvő csontváz. Melléklet nem volt.

26-ik sírban. 125 cm mélyen, lábbal délnek fekvő 170 m hosszú, részben bolygatott férficsontváz. Öreg, foghíjas volt.

1. Vascsat (XLIV. t. 17.).

2. Vaskés (XLIV. t. 18.). A jobb kezénél.

27-ik sírban. 80 cm mélyen, lábbal K. felé fekvő férficsontváz. Lábak zsugorítva. Melléklet nem volt

28-ik sírban. 40 cm mélyen (előzőleg a felsőréteg elhordva), lábbal D.-K. felé fekvő férficsontváz.

1. Vaskés (XLIV. t. 19.). Töredékes, a jobbkéztől.

Szórványlelet: Egy csonthenger (XLIV. t. 20.). Törött, hiányos. Egész hosszában körülfutó bemélyítéses díszítésű.

Majdnem minden csontváz mellett szárnyasállat (kakas) csontjai voltak, ami a sarkantyús lábszárról volt megállapítható.

A XLI. és XLIII. tábla, valamint a XLIV. táblán levő 15-ik sír leletdarabja természetes nagyságban, a többi fél nagyságú. CSALLÁNY GÁBOR

DAS AWARISCHE GRÄBERFELD VON CSONGRÁD-MÁMA- CSÁRDADÚLÓ.

Mit den Tafeln XLI—XLIV.

In der Umgegend von Szentes und im Komitat Csongrád sind bisher — ausgenommen das Gebiet von Szeged und Hódmezővásárhely — 77 awarische Gräberfelder entdeckt worden; so dass hier die reichsten Fundstätten der Awaren überhaupt sich zusammenhäufen.

Das im ungarischen Text besprochene neue Gräberfeld liegt auf der Strecke Csongrád—Kecskemét, etwa 5 Km. von Csongrád entfernt. Es wurde im Jahre 1938 bei Erdarbeiten zufällig entdeckt. Leider ist es mir zu spät bekannt geworden, dass die Arbeiter den Inhalt von 11 Gräbern durchgewühlt und teilweise weggetragen haben. Einen Teil dieser Funde hat Herr Dr. László Tary gerettet.

Bei der von uns veranstalteten Nachgrabung haben wir noch 17 Gräber entdeckt und zwar 12 männliche und 5 Frauenskelette. Dabei waren 5 Gräber schon früher ausgeplündert. Besonders beachtenswert sind die grossen Riemenzungen der Gräber 12 und 16 (Taf. XLI, XLIII.). Die Griff-Figuren der Gürtelbeschläge sind nicht durchbrochen wie gewöhnlich. G. CSALLÁNY.

ADATOK AZ AVARSÁG NÉPRAJZÁHOZ.

Írta: LÁSZLÓ GYULA.

(Az I. közleményt lásd Arch. Ért. 1940, 1—2. sz.)

I. AZ AVAROK KÉSVISELÉSE.

Avar- és honfoglaláskori magyar sírjainkban majdnem mindig megtaláljuk az eltemetett kését is. A kés rendszerint a váz jobboldalán fekszik a combcsont feje körül, helyzetéből világos, hogy az övre függesztve viselték. Férfi és női, szegény és gazdag sírokban egyaránt megtaláljuk, a férfiak kése rendszerint nagyobb, pengéje néha 15—20 cm hosszú, a női kések között nem ritka az egészen kicsiny 5—6 cm-es pengéjű kés sem.¹ A szegényebb sírokban csak a vas maradt meg, rározsdásodott fa és bőrnymokkal, a gazdagabbak késeinek tokját és nyelét nemesfémveretek díszítették. Egykorú és későbbi párhuzamok alapján feltételezhetjük, hogy a fatokok bőrhuzatát esetleg préselt mintával vagy szíronymunkával díszítették, erre azonban a sírokban közvetlen bizonyítékot még eddig nem találtunk s nem is valószínű, hogy a porrá korhadt fa és bőrnymokból ezt valaha is megállapíthassuk. A pengék nyelét tömör fanyélbe verték s ezért a nyél tövisszerű; átszegezett, tehát két falappal borított, nyél alig akad. A késeket, amint említettem az övre függesztették. Magyarországon eddig csak egy kirabolt kiskőrösi avar sírban találtam hiteles nyomát annak, hogy a késtokot a kardhüvelyhez hasonlóan függesztő füllel látták el.² Ilyen függesztőfüles kard és késviselet szélkében divatozott a pusztákon a szkita időktől kezdve³ s ezt a hagyományt őrizték meg az avar kardok és

¹ Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig, 1905. I. 139—159. kép. Leírásuk u. ott 92. skk. l. a 132. képen közöl egy átszegezett markolatú kést is. Ismerünk csontnyelű késeket is a népvándorlás korából (pl. Hampel, i. m. 134. kép), de azok a rekonstrukciós kísérletek, amelyeket Hampel a 136—137. képen közöl, hibásak. Az ott késnyélként közölt hengeres csonttárgyak ugyanis tűtartók, amint azt Rhé Gyula megállapította. Hampelt valószínűleg a tűtartókban talált vasrozsdanyomok ejtették tévedésbe, Rhé Gyula megvizsgálta ezeket a rozsdacsomókat és sikerült ép állapotban levő varrótükre akadnia (l. alább). Ugyancsak hibás Hampel 133. képének rajza, a Cikóráról való kés markolatára rajzolták itt a *szij bujtatóját*. — A továbbiakra vonatkozólag meg kell jegyezni, hogy ez a rövid dolgozatom egyszerű tárgymeghatározás és nem monografikus feldolgozás, ezt a munkát a hozzáférhető teljes anyag alapján végeztem, de nem láttam indokoltnak azt, hogy az ásató régészek előtt közismert példákra az esetek sorát említsem s éppen ezért csak a szükséghez képest idézek. Ugyanígy feleslegesek gondoltam, hogy az Euráziában rendkívül elterjedt evőkészégek jegyzékét közöljem, itt is csupán néhány példával szemléltetem gyűjtőmunkám eredményeit.

² Magyar Nemzeti Múzeum, Szkita és népvándorláskori gyűjtemény, lt. 18/1934.

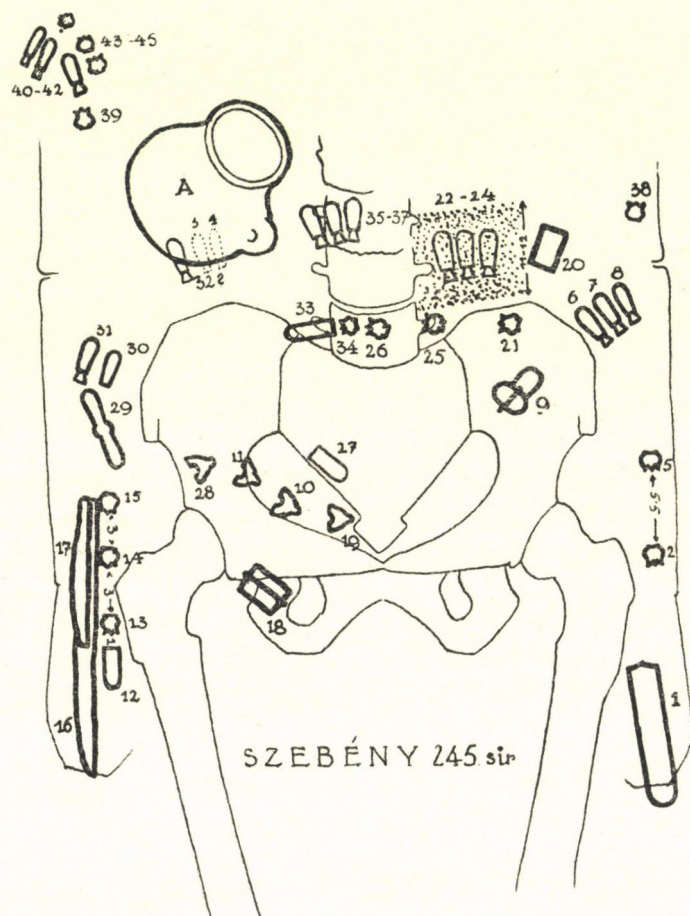
³ Ginters, *Das Schwert der Skythen* Vorg. Forsch. 2. 1. (1928.), Ebert, *Ein Dolchscheidefragment aus Südrussland*. Opusc. arch. Montelio. 1913. 270. skk. l.

szablyák szokásos függesztő fülei is.⁴ Az avaroknak megfelelő időben késeket is hordtak ilyen módon, ezt az említett kiskőrösi sír leletein kívül az olaszországi longobárd emlékektől⁵ a keletturkesztáni falfestményekig⁶ megszakítás nélkül tartó emléksor bizonyítja. Az avar köznép eddig kiásott sokezer sírjában más viselésmódot figyelhetünk meg, ezeknél ugyanis a késeket vékony szíjjal függesztették az övre; ennek az egyszerűbb

módnak nyomait is követhetjük a fent érintett területeken.⁷ Az avar késeknek ezt a függesztésmódját nemrég a Budapest-lóversenytéri leletekkel kapcsolatban tárgyaltam s alább az avar kések egy különálló csoportjával kapcsolatban röviden ismét érintem.⁸

Elég gyakori jelenség avar sírjainkban az, hogy a szokott helyen nem egy, hanem két, egymásfelett fekvő kést találunk. Tudomásom szerint eddig ilyen jelenséget honfoglaláskori magyar és későbbi magyar és kún sírjainkban nem figyeltek meg. Az alábbiakban ezt a kettős késviselést fogom tárgyalni. A rendelkezésre álló sok hasonló sírlelet közül ez alkalommal a szebényi (Baranya m.) eddig még nem közölt gazdag avar temető két sírját ismertetem. A tárgyalással kapcsolatban mellőzöm a leletek pontos leírását és közlését, mert nem a két sírlelet közzététele és régészeti elemzése a célom és mert nem szeretnék elébe vágni

1. kép. Szabény (Baranya m.), a 245. sír leleteinek helyszínrajza.

⁴ Fettich Nándor, *Garnitures de fourreau de sabre du temps des avars, en Hongrie*, Arethuse, Paris, 1926. áprilisi szám.

⁵ N. Åberg, *Die Goten und Langobarden in Italien*. Uppsala 1923. 14—15. kép. — Horváth Tibor, *Az ulla és kiskőrösi avar temető*. A Hung. XIX. 25. kép. Az összeállítás helytelen, a markolatra tett veret ugyancsak koptató, itt is kettős kés volt.

⁶ Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst- und Kulturgeschichte Mittelasiens*. Berlin, 1925. vonatkozó képei.

⁷ Le Coq, *Chotscho*, Berlin, 1913. 12. kép.

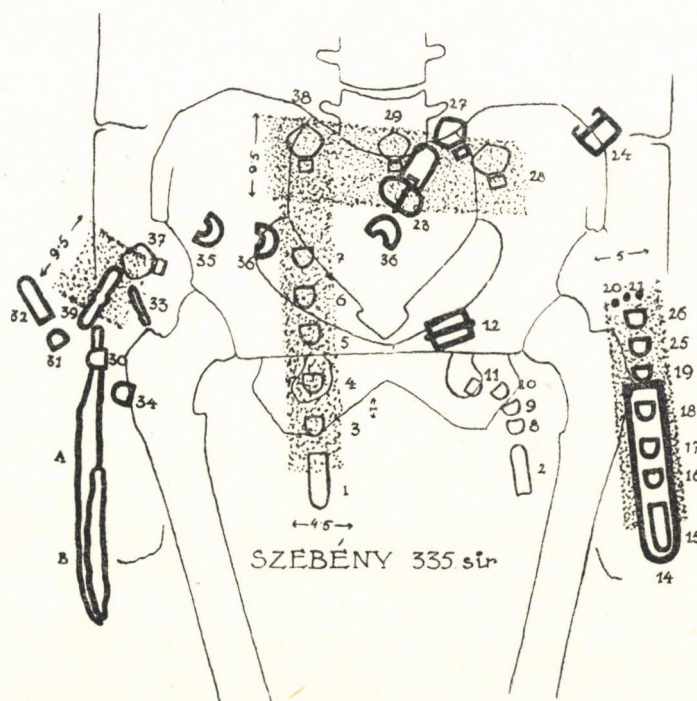
⁸ *Budapest a népvándorlás korában* (Budapest Története I. kötet, sajtó alatt).

a temető feldolgozásának. Csúpan a sírokról készült helyszíni rajzaimat közlöm és az ásatási napló erre vonatkozó részeit idézem. A leírásakor alkalmazott rövidítések : d. f. = díszével felfelé, d. l. = díszével lefelé, ezt a sírrajznál úgy jelöltem, hogy az előbbiek körvonalait vastagon, az utóbbiakét vékonyan húztam meg. Szébenyben több helyen sikerült az öv szélességét lemérnem, a mérések helyeit a rajzon pontozással jelöltem. Az övdíszekről e helyen csúpan annyit jegyzek meg, hogy az ú. n. griffes-indás csoportba tartozó bronzöntvények.⁹

1. Szébeny 245. sír (1. kép). Fejjel ÉK-nek fekvő középkorú férfi csontváza, nyújtóztatott helyzetben temették el. Mellén korongolt sárga edény szájával kissé a fej felé dőlve (A). Az öv díszait a következő sorrendben találtam : 1. nagyszíjvég, 2. mellékszíjat díszítő pityke, d. f. a továbbiakban egyszerűen pitykének nevezem ezeket a vereteket, 3—4. két csüngős veret, a váz megtalálása előtt az ásó hegye kapta fel, 5. pityke, d. f. a 2-től 5·5 cm-re, 6—8. csüngős veretek, d. f. 9. csat, 10—11. lyukvédők, 12. kisszíjvég, 13—15. pitykesor, egymástól való távolságuk 3 cm, a kisszíjvégtől 1 cm-re kezdődnek, 16—17. egyélű vaskések, a kisebbik úgy van rajta a nagyobbikon, hogy markolatuk vége egybeesik, 18. vascsat a medence jobb szárnya alatt, 19. lyukvédő, 20. bujtató, d. l., 21. pityke, d. f., 22—24. csüngős veretek, d. f., 25. pityke, d. f., 26. u. a., 27. a medence alatt kisszíjvég, 28. lyukvédő, 29. késfüggesztő, 30—31. csüngős övveret, d. f., 32. u. a., d. l., itt volt az edény s ennek fenekén került elő ez a veret, valószínű, hogy a 3—4. is innen került elő, 33. kisszíjvég, 34. pityke, 35—37. csüngős veret, d. l., 38. pityke, 39. a jobb felsőkarnál pityke, d. f., 40—42. csüngős veret, d. f., a felsőkartájékán, 43—44. pityke u. o., 45. u. a. A medence alatt lemértem az öv szélességét, a mérhető részen egyformán 11—12 cm széles volt. A leletek leltári száma : Nemzeti Múzeum, szkita és népvándorláskori napló 26/1935.

2. Szébeny 335. sír (2. kép). Fejjel északnak fekvő férfiváz, hanyatt nyújtóztatva. A leletek : 1—2. ezüstözött kisszíjvég, 3—7. pityke, d. l., egymástól való távolságuk 1 cm, 8—11. pityke, d. l., 12. vascsat a medencében, 13. lyukvédő, 14. nagyszíjvég, pontosan alatta kisszíj (15—19., 25—26.), 20—22. kis bronz szíjdíszek, 23. csat, 24. bujtató, 27. csüngős

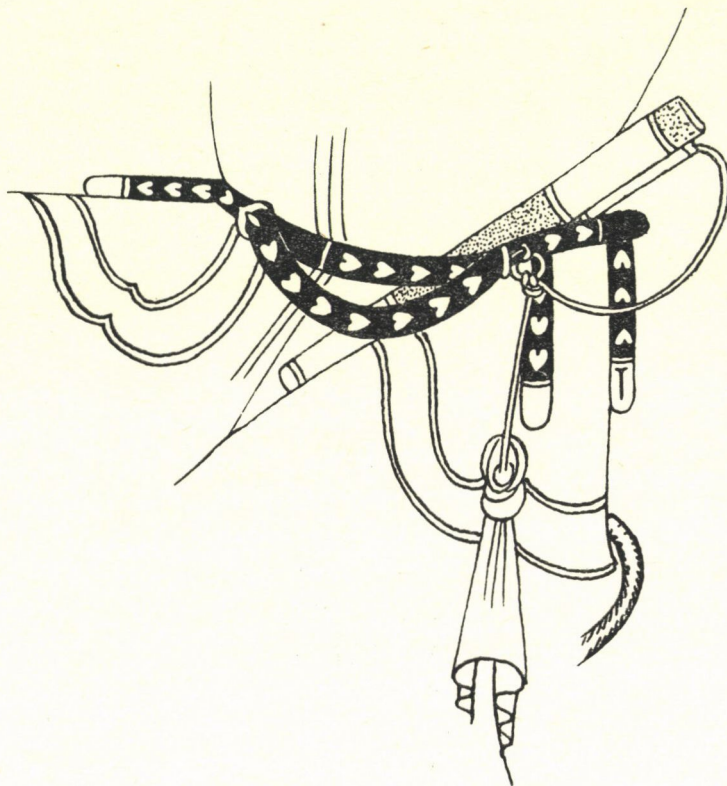

2. kép. Szébeny (Baranya m.), a 335. sír leleteinek helyszínrajza.

⁹ Nemzeti Múzeum, szkita és népvándorláskori gyűjtemény, lt. 26/1935, 2/1936.

veret, d. f., 28. u. a. d. l., a medence alatt, 29. u. a., d. l. A—B) a jobbkez alatt két egyélű kés, hegyük egy magasságban volt, 30—31. kis pityke, 32. kisszíjvég, 33. csüngős veret, 34. pityke, 35—36. lyukvédő, 37. övveret, d. l., 38. u. a., d. l. a medence alatt, 39. késfüggesztő, d. f. A medence alatt és a késfüggesztőnél a sír földjében vett metszetsoron lemértem az öv szélességét, ez mindkét esetben 9·5 cm volt. A mellékszíjak szélessége pedig 4·5, illetőleg 5 cm volt. A leletek leltári száma az előzőkkel egyezik. A jegyző-

3. kép. Keletturkesztáni fegyveröv és kettős kés. (Le Coq, Chotscho 22. tábla után.)

sírokban talált bőr, fa stb. nyomok pontos felvétele néptörténelmi szempontból legalább olyan fontos, mint a maradandó anyagból készült tárgyak helyzetének rögzítése és fel-tárása.

A szebényi 245. sír két késének markolata egymagasságban volt, a 335. sírnál pedig a kisebbik kés jóval lennebb feküdt. A két kés mindkét esetben könnyen levállott egymásról és közöttük fakorhadék volt. A fatok szerkezetére nézve az avarkori kések és kardok rozsdarétegéből következtethetünk. A rozsdá ugyanis gyakran szétnyílik a kés élén és fokán egész hosszában s így a penge két lapjának farostos rozsdarétege nem érintkezik egymással. A tokot tehát nyilván két lapból állították össze s mivel a késeknél

könyv nyers adatai és a sírrajz világosan mutatják, hogy ebben a két sírban is a szokott avar övrendszert találtuk meg. Egy ilyen övnek a képét éppen a szebényi temetőről adott áttekintő ismertetésben nemrég közöltem és egyúttal a rokon keletturkesztáni övformákat is bemutattam¹⁰ (lásd itt is a 3. képet). Ennél a két sírnál és több más még nem közölt szebényi sírnál azonban csak a tárgyi formák rokonok a többi avar övekkel, mert ezek nem keskeny avar övek, hanem széles tűszők. Ezt a kérdést máshelyen dolgozom fel, itt csupán azért említem meg ezt a tényt, hogy rámutassak az ásatástechnikai keresztülvitelének fontosságára. Világos ugyanis, hogy ugyanazok az övdíszek egy keskeny övön esetleg egészen más, de egykorú etnikai háttérre mutathatnak, mintha ezeket tűszön találom meg. A

¹⁰ Magyar Művészet, 1936. 4. szám. 111—114. l. 112—113. kép.

semmiféle nyomát nem találjuk kapsoknak, nyugodtan feltehetjük, hogy a két lapot bőrhuzattal fogták egybe. A tokkészítésnek ez a módja általánosan ismeretes a mai néprajzi anyagban is. Ez utóbbiban jól megfigyelhetjük a késpár elhelyezését (XLV, t. 2.). A nagyobbik kés tokjából metszik ki a kisebbik kés járatát s az egészet bőrrrel vonják be.¹¹ Ebből magyarázható az, hogy a kisebbik kés pengéjének felső lapján a rozsdarétegen nincsen fanyom. Lehetek azonban tisztán bőrből varrott tokok is, mert előfordul az is, hogy a pengén nyoma sincsen a fakorhadéknak. Rekonstrukción (XLVI, t. 2.) éppen ezért csak vázlatosan jelöltem a tokot.

Már a bevezetésben említettem, hogy a kést övre függesztve hordották az avarok és a pusztai népek. Az övre függesztésnek többféle módja van. Így pl., ha a kést készségükkel együtt karikán viselték, akkor a készség karikáját rászíjazták az övre, vagy kampóval akasztották rá.¹² Később az avar fejedelmi leletekkel kapcsolatban egy másik általánosan elterjedt módot is látni fogunk, ennek lényege az, hogy a késtok nyelvét visszavarják és ráhúzzák az övre. Az avar köznépénél is meg voltak ezek a módok, de éppen a giffes-indás öveket viselő réteg másként, bronzfüggesztővel viselte késeit. Ennek a bronzfüggesztőnek a szerepét eddig nem ismerték fel; a jegyzőkönyvekben és dolgozatokban hol „piskóta alakú övtag”, hol „propeller alakú veret”, hol pedig mint „övforgó” szerepel. Ezt a függesztőt rendszeresen az öv vonalában a kés fölött találjuk. Nemrég sikerült szerepét tisztáznom a Budapest-lóversenyteri leletekkel kapcsolatban.¹³ Azonkívül, hogy mindig a kés fölött fordul elő, még egy lényeges sajátosságában különbözik az öv többi vereteitől. Középen, egy szeg rögzítette a szíjhoz s ez a szeg kétszer olyan hosszú, mint a többi övvereteké s így két szíj átfogására elegendő. Szerepének magyarázatát a XLV. t. 2. kép A1—A2 vázlaton szemléltetem. E szerint a tok hosszú nyelvének végére erősítették, ezt a nyelvet pedig az övbe vágott résen alulról áthúzták, visszahúzásakor a függesztő beleakadt az övbe és biztosította a felerősítést. Előfordul az is, hogy a sírban az öv menetébe csavarva találjuk, így valószínű, hogy néha el is forgatták s így még biztosabban tartott. Igen ritkán ugyan, de előfordul, hogy a függesztő alatt nem találjuk meg a kést, úgy gondolom, hogy ez nem annyira véletlenség, mert hiszen a temetésnél igen nagy gonddal jártak el mindig, hanem inkább talán valamilyen babonás szokásra vezethető vissza az, hogy a kést kihúzták a temetésekor a tokjából. Lehetséges, hogy a függesztő számára nem magán az övön vágtak egy nyílást, hanem az övről lelógó fülbe, ámbar éppen az avar anyaggal közeli rokonságban álló ábrázolásokon találunk arra példát, hogy a kard tartószíjait az övbe vágott nyílásba fűzik.¹⁴ Ugyanebben a körben, a Le Coq által kiásott és pompásan közzétett keletturkesztáni falfestményanyagban megtaláljuk a késpár viseletét is. A 4. képen a chotschoi anyagból közlök egy részletrajzot, ezen az ábrázolt ujgur fejedelem karikára függesztett késpárját övébe dugva

¹¹ Magyar Néprajzi Múzeum leltári szám nélküli tárgya Kaukázusból. Övön hordott kettős kés, a nagyobbik hossza 50 cm, a kisebbiké 18 cm, nyelvük szaruból van, a penge markolatán olyan-szerű fémdíszek vannak, mint avar szabványainkon. A tok két falapját bőrtakaró fogja egybe.

¹² László Gyula, *Avarokori pásztorkésztségeink*. Arch. Ért. 1940. I. kötet. 90—99. l.

¹³ Hampel (i. m. I. 451. l. 1393—1400. kép) nem tud megoldást, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy az övforgók hosszából az öv szélességére következtethetünk. További irodalom: Budapest Története I. kötetben.

¹⁴ Le Coq, *Bilderatlas*, i. m. 4. kép. Qyzilból, a „festőbarlang” festőjének önarcképén.

hordja.¹⁵ Még messzebbre is megtaláljuk a kettős kést. A 4. képen VII—VIII. sz.-i koreai leleteket közlök, ezeknek rendszere ugyanaz, mint a szebényi és a rokon avar készségeké.¹⁶ Talán nem véletlen az, hogy a párhuzamokat éppen azon a területen találjuk meg, amelyen a zsu-an-zsu-anok, az ősavarok éltek s az őshaza kisugárzási körzetében. Később ügylátszik az egész steppei terület közös módon használt evőkésztsége lett ez a késpár. Ennek a folyamatnak háttérében az avarokat sejtem, annál jogosabb a feltevés, mert a nálunk felbukkanó avar fegyver és szerszámkésztségek kivétel nélkül az egész steppei területen megtalálhatók az avarok európai megjelenése után.

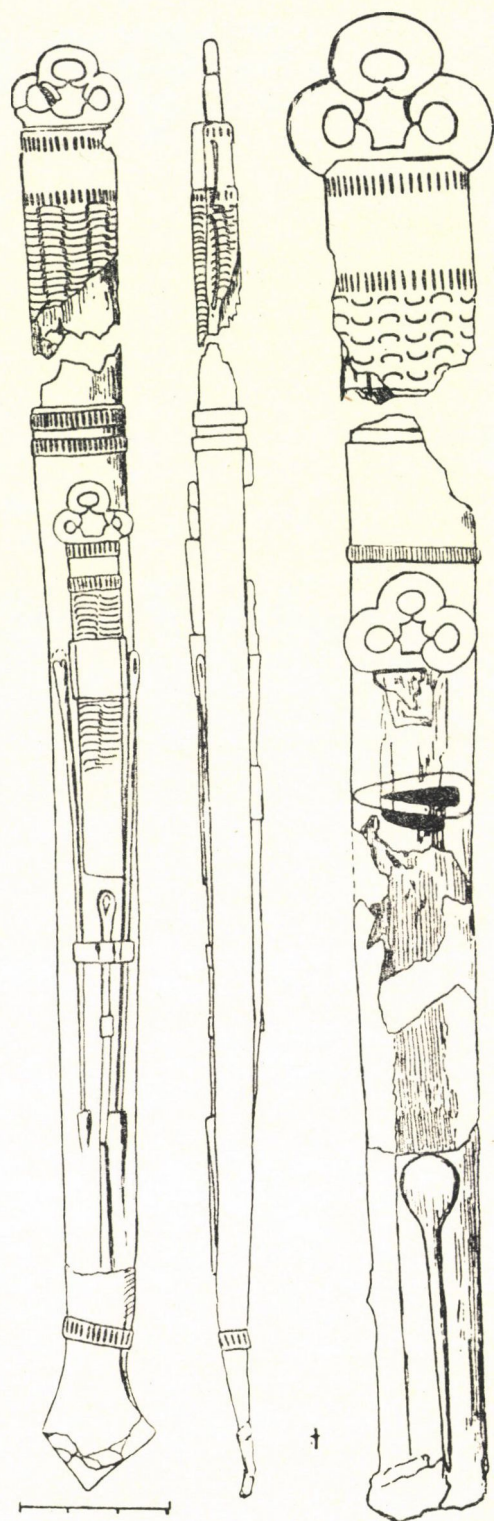
Ennek a nagyjából közös kultúrának igen sok maradványa megvolt az azóta eltelt idő alatt sokhelyen és egyes szigeteken még ma is megtalálható számos emléke. Így egyáltalán nem különös az, hogy a késpár a Kaukázusban éppen úgy él napjainkig,¹⁷ mint ahogyan a VII—X. sz.-ban a steppei kultúrákkal igen erős kapcsolatban állott Finnországban még ma is gyártják.¹⁸ Az evőkésztség egy másik fajtája pedig még nemrég is divatban volt a magyarságnál és a mai napig is fennmaradt emléke az erdélyi románok tüszőbe dugott késpárjában. Erről részletesebben szólok alább. A régi fajta evőkésztséget a kínai területen és a vele szomszédos, kínai uralom és hatás alatt fejlődött népeknél a késsel közös tokban hordott evőpálcikák váltják fel, akárcsak nálunk a XVII. sz.-tól kezdve mindinkább gyakori lesz a kés mellé dugott villa. Máshol meg a két kés között igen nagy méretbeli különbségek lépnek fel, mint pl. a bemutatott kaukázusi példánynál. Itt

¹⁵ Le Coq, *Chotscho*, 22. tábla.

¹⁶ Sueji-Harada, *Délkoreai császársírok*. Tokio, 1926. (japánul). A vonatkozó szövegrész fordítását dr. Rhátonyi Zoltán baráti szíveségének köszönöm.

¹⁷ Lásd a 11. jegyzetet.

¹⁸ dr. Kovács László egyet. int. tanár szíves közlése, a puukko is az ő tulajdonában van.

4. kép. Koreai kettős kések a Kr. u. VII—VIII. sz.-ból.

természetesen a nagyobbik kés (50 cm) már nem evőeszköz, hanem vadászkes (a kisebbik hossza 19 cm). Egy-egy kialakult készség-formát tehát igen hosszú időn keresztül használnak és természetes, hogy ilyen esetben a használat évezredes elemeket őriz meg, így pl. a közölt, 1938-ból való, finn *puukkon* még meg van a szkita eredetű függesztőfűl formája és szerepe (5. kép.). Általában a peremvidékekre felszorult formák igen hosszú életűek, ugyanezt a tok és függesztőfűl formát Eurázsia másik végén az ainuknál is megtaláljuk.¹⁹ A finnek nemcsak evésre használják készségüket, hanem faragnak is vele, valószínűleg így használták az avarok is késeiket. A puukko szerkezetét igyekeztem a rajzon pontosan feltüntetni és a különböző anyagokat is másként jelöltem. A rajzhoz még csak annyit fűzök hozzá, hogy a bőrhuzatot préseléssel és poncolással díszítette a mester. Hasonló eljárást az avar késműveseknél is feltételezhetünk.

Az avar fejedelmi sírleletek feldolgozásakor több temetkezésnél találtam nyomát annak, hogy a halott mellé temették evőkészségét is. Ismerve azt az általánosnak mondható szokást, hogy a teljesen felöltöztetett halottal együtt minden szerszámját stb. eltemetik, természetesnek kell vennünk, hogy evőkészségéről sem feledkeztek meg. E mögött a szokás mögött a halál utáni életre való vonatkozások állnak, ezek azonban olyan általánosak, hogy egy ilyen részletkérdés, mint az evőkészség meghatározása, nem lehet kiindulópontja a kérdés felgombolyításának. Az avar előkelők sírjaiban talált kések nemesfém és csont alkatrészei arra mutatnak, hogy ezek másként viselték evőkészségüket, mint az öntött bronzdíszű öveket hordó avarok. Sajnos, a fejedelmi sírokat kivétel nélkül hozzá nem értők találták s így a pénzértéket nem jelentő vastárgyakra ügyet sem vetettek. Így csak a fémveretekből indulhatunk ki. A kunágotai²⁰ és a madarasi²¹ avarkori fejedelmi sírok késvereteiből nagyjából helyreállíthatjuk az avar előkelők evőkészségét. A két lelet között tisztán régészeti szempontból erős kapcsolatok mellett (lószerszám) erős különbségek is mutatkoznak. A kunágotai bizantinizáló avar emlékek és a madarasi fogazott germán állatornamentika mögött más és más ötvösműhely hagyományai állnak. Nemrég a farkasréti avar leletekkel kapcsolatban rámutattam arra, hogy az ornamentika különbözősége egyáltalán nem jelenti a tárgyak és a tárgyi kultúra különbözőségét.²² A közös anyagi műveltségen belül fellépő díszítési stíluskülönbségek talán a különböző törzsi eredet hangsúlyozását jelentik és erősen befolyásolta a mintakészletet a különböző helyi műhelyek hagyományos díszítésmódja is.

A fentiek előrebocsátására azért volt szükség, mert mint említettem az avar előkelők evőkészségét csak a stílustörténetileg különböző kunágotai és madarasi leletek egybevetésével sikerült tisztázni. A kunágotai leletekben fennmaradt két aranyveret kétségtelenül két kés torkolatverete, elárulja ezt a veret szájnnyílásának képzése is.²³

¹⁹ N. G. Munro, *Prehistoric Japan*. Yokohama, 1911. 177. kép 1—5.

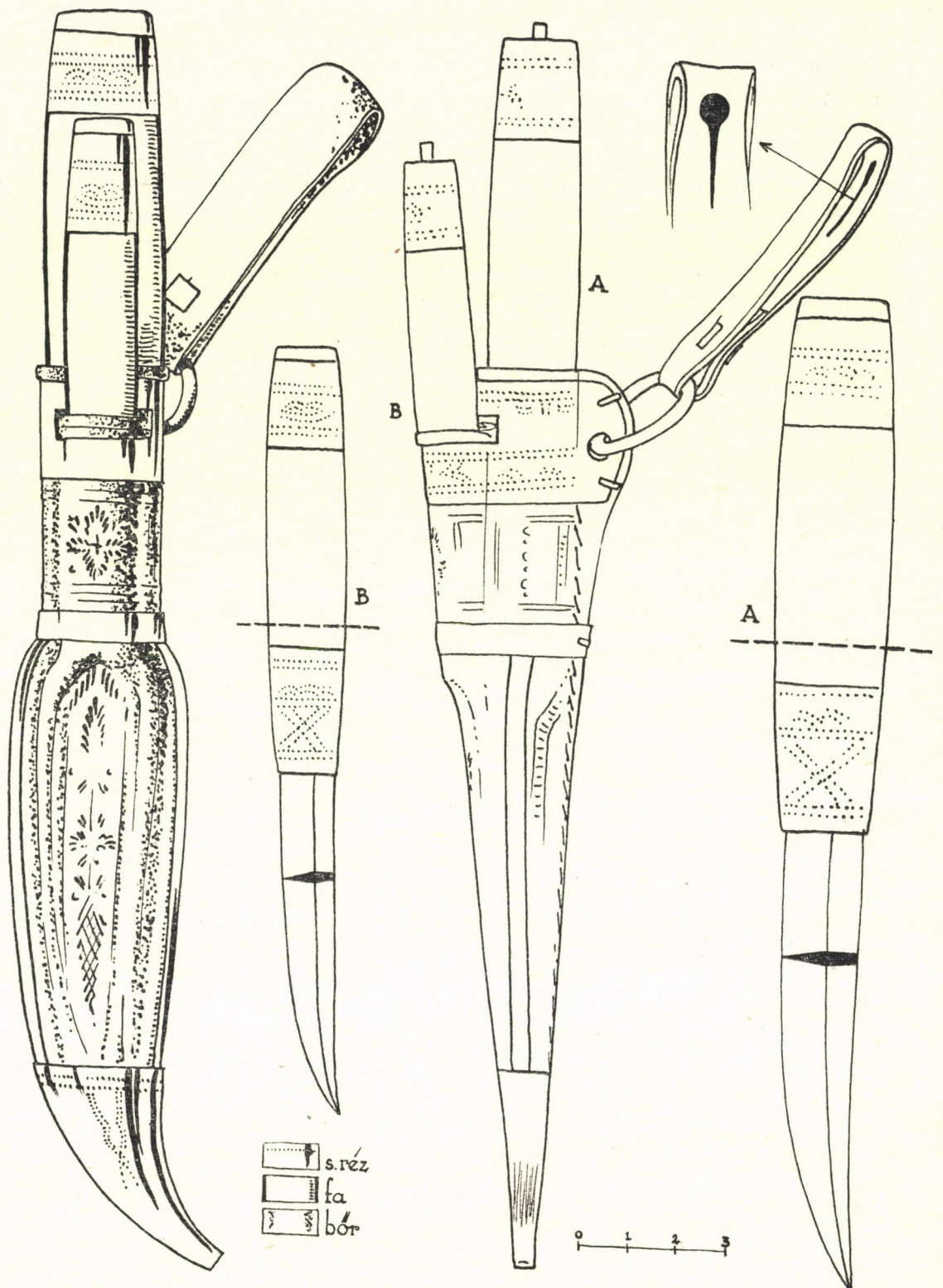
²⁰ Hampel, *Alterth.* 261. tábla 1., 8.

²¹ Hampel, *Alterth.* 272. tábla, az aranylemezek képét nem közli.

²² *Budapest Története* I. kötet.

²³ Hampel is torkolatveretnek határozza meg az egyik darabot (i. m. 2037. kép, I. 665. l.), a csont késnyélre rácsavarva egy Kr. u. III. sz. közepéről való korongos jazig fibulát (dr. Párducz Mihály szíves meghatározása) és ugyancsak a csontnyél tetejére helyezi a másik torkolatveretet is (2035. kép). A Nemzeti Múzeum régi kiállításán a torkolatvereteket egy késformára szerelték, úgy, hogy az egyik a torkolaton volt, a másik meg a koptató helyén, függesztőnek pedig az arany övbujtatót tették meg, az új átrendezéskor ezt a helytelen rekonstrukciót szétbontottam.

5. kép. Finn puukko Kauhavalából. J. R. P. Rantamäki késműves készítménye (1938).

A leletben az egyik kés csontnyelének töredéke is megmaradt.²⁴ A két torkolatveret nem egy kézből került ki, valószínű, hogy az egyik elveszett, vagy megsérült és helyette újat készítettek ugyanúgy, mint például a geszterédi szablya függesztőfülein is megfigyelhetjük.²⁵ A két torkolatveret nem lehetett egymáson, tehát a két kést nem úgy viselték, mint a griffes-indás díszű övet hordó avarok. A veretek csak egymás mellett, illetőleg egymástól külön lehettek. A kések hosszára nézve, illetőleg a késtok borítására vonatkozó adatokat a madarasi lelet átvizsgálásakor találtam meg. A lelet szétszakadozott, formátlan aranylemezeit²⁶ sikerült összeállítanom és két késtok formát kaptam ezekből. Az egyik pár (XLV. t. 1. kép tokborítása) kétségtelenül késtok volt, ezt alakja és hossza világosan mutatja, a másik lemezpár alul félkörben záródik és csupán 8–10 cm, hosszú darab maradt meg belőle, itt tehát csak nagy valószínűséggel állapíthatjuk meg rendeltetését. Ezért a rekonstrukción a hegyes lemezpárt használtam fel, bár valószínű, hogy ezek egy kés tokjának két oldalát fedték; az így kapott kép lényegében helyes, de részleteiben nem pontos. A tokborító aranylemezek pontosan beleillenek a két, kunágotai torkolatveretbe s így kettő egyesítése alapján hozzávetőleges képet adhatunk az aranyveretes avar késekről. A kések mindkét leletből elvesztek ugyan, de a kunágotai csontnyél alapján megállapíthatjuk, hogy ugyanolyan módon szorították bele a nyélbe, mint az avar köznép késeit.

Fennmarad a kérdés, hogy hogyan viselték ezeket a késeket? A torkolatveret hátlapján van ugyan egy szeglyuk, de sem alakjából, sem kopásából nem mondhatunk semmi biztosat, annál kevésbbé, mert a másik vereten nincs meg ez a lyuk. Úgy a tokveretek, mint a tok maga is mindkét oldalán díszes volt. Ilyen önálló késpárra a legközelebbi párhuzamot az újkori bokharai és szamarkandi díszöveken függő evőkésztségben találunk.²⁷ (XLVI. tábla 1.). Ezeket a késeket selyempántokkal, vagy a torkolatveretből kiálló kis szeggel rögzítik a széles, himzéssel és bőrmunkával díszített késtartó szalaghoz. Ezekben a díszövekben egy csomó népvándorláskori formával találkozunk, így például a közölt öv gyöngysorral szegélyezett boglárain meglátszik ugyan az eltelt hosszú idő minden divatváltozása, de alapformájuk népvándorláskori. Ha ehhez hozzászámítjuk a nyugatturkesztáni és a közeli területeken fennmaradt számos közvetlen kapcsolatot, amelyek mindegyike áthidalja a népvándorláskor és a napjaink között eltelt időt, akkor módszertanilag semmiképpen sem kifogásolható az avar evőkésztség rekonstrukciójának fenti módja (XLV. tábla 1. kép). A további pontosabb ásatások bizonyára még sok olyan kérdést tisztáznak, amit eddigi felületesebb adatok alapján még nem láthatunk tisztán.

Az evőkésztség viselete, mint említettem térben és időben, népek és szokások szerint sok változáson ment keresztül s sokhelyen a mai napig is megtartotta régi formáját. Érdekes adatokat közöl ebből a szempontból az öreg altorjai Apor Péter báró Metamor-

²⁴ Hampel, i. m. I. 2035. kép. lásd az előző jegyzetet.

²⁵ Kiss Lajos, *A geszterédi honfoglaláskori sírlelet*. A Hung. XXVI. 12. l. II. tábla, Fettich Nándor, *A honfoglaló magyarság fémművészete*. A Hung. XXI. 75–76. l.

²⁶ Fettich, *Garnitures* i. m. VII. tábla, 15–16. kép.

²⁷ Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai, I. kötet. Jankó—Pósta, *A gyűjtemények leírása*. Budapest, 1897. 286. l. 778/12532 stb.

phosis Transylvaniae-jában ; vonatkozó részletét alább szószerint idézem :²⁸ „Az asszonyok is a kést magok hordozták ; rendszerént egy hüvelyben, két kis kések volt s egy villájok, az sinórra övekhez kötötték, hosszan sinórral az előruhájok mellett lebecsátották, hogy a hüvelyek vége csaknem az bokájokat érte.“ Cserei Mihály megjegyzéseiben a következőket fűzi ehhez : „Az öreg Teleki Mihály vénségiben is az öve megett hordozta hüvelyben gyöngyház nyelű két kést s egy villát, s úgy minden rendbéli ember Erdélyben.“ Máshelyen a villa divatjáról így ír Apor : „Nem értem ugyan, de az régi emberek-től hallottam, hogy azelőtt még villájok sem volt az magyaroknak külön, hanem egy vagy két villa volt az asztalnál, azt elébb s meg elébb adták, úgy vettek húst az tányérra.“

Szerencsére nemcsak leírásból ismerjük ezt az evőkésztséget, hanem egy sereg tárgyi emlékünknél is maradt róla. A **XLV. tábla 3. képen** egy XVI—XVII. sz.-i evőkésztséget mutatok be.²⁹ Egy tokban, egymás mellett hordták a kést és a villát, ez a forma tehát az eddig tárgyalt két viselési mód egybeolvadásából keletkezett. Pulszky délmagyarországi ötvös munkáját sejtí a niellós munkában s igen helyesen mutat rá a keleti hatásra.³⁰ A késztséget lánccon hordották és egy kristálygömbbel függesztették az övre. Pontosan azonos késztségeket elég nagy számmal ismerünk a török és örmény területen a XVI. sz.-től kezdve,³¹ ezeken a késztségeken, még a felfüggesztésre szolgáló kristálygomb is megvan.

Az erdélyi magyarságnál a nyugati muntájú asztalrend kiszorítja ezt a divatot, de Magyarország területén még az elmúlt évtizedekben is használták az erdélyi románok ezt a fajta evőkésztséget, tűszöbe dugva. A **6. képen** egy ilyen román késztséget mutatok be.³² A nielló helyébe a falusi kovácműhelyben cinöntéses cifrázat kerül, ettől eltekintve szószerinti másolata ez a késztség a bemutatott erdélyi és a rokon török késztségeknek. Ügylátszik itt is azzal a néhai Györffy István által megfigyelt törvényszerűséggel állunk szemközt, hogy a peremvidékek nemzetiségei igen ősi magyar, de a magyarságnál már kihalt emlékanyagot őriztek meg napjainkig.³³

Az ősiség felvetésével röviden értenünk kell egy kérdést. Mint említettem, a honfoglaló magyarok sírjaiból és a korai magyar sírokból tudomásom szerint nem került elő a tárgyaltakhoz hasonló késztség. Legkorábbi magyar adataink pedig már abból az időből valók, amikor délen a törökkel, keleten pedig a tatárokkal állottunk igen szoros

²⁸ Báró Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae* (Cserei Mihály pótló megjegyzéseivel) Budapest, 1927. 3 cikkely és 2. pótló jegyzet.

²⁹ Pulszky—Radisics—Molinier, *Chefs d'oeuvre d'orfèvrerie ayant figuré à l'exposition de Budapest*. Paris, é. n. 141. l. után.

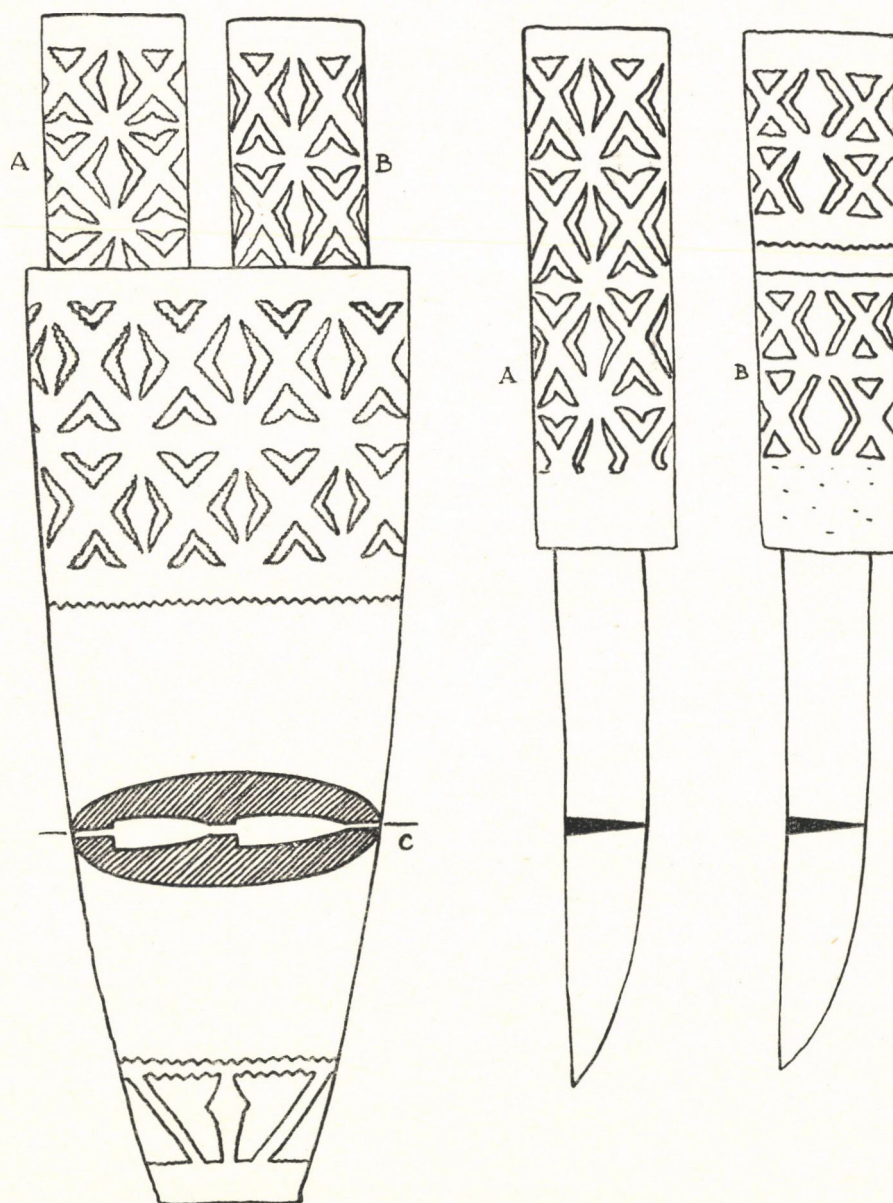
³⁰ U. o.

³¹ *Orientalische Waffen und Rüstungen* (Sammlung Henri Moser-Charlottenfels) Leipzig, 1912. XVI. tábla, u. i. a XIX. táblán (350—352) a bemutatott szarmarkadni evőkésztséghez mindenben hasonló késztség, de nem 2, hanem 3 darab késsel, u. i. a XXXII. táblán a kínai evőpálcikás késztségekből egész sor látható. — E. Kühnel, *Miniaturmalerei im islamischen Orient*. Berlin, 1922. 77. képen egy 1600 körül Perzsiából származó miniatúrán az Apor Péter által leírt késviselési módnak megfelelően a két kés zsinóron függ le az övről.

³² Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiségtára lt. 953—955. Ugyanitt hasonló evőkésztséget őriznek 950—952. sz. alatt, ebben a két kés helyett a főúri evőkésztségek emléket őrző szarúnyelű kés és villa van. A közlés engedélyét Roska Márton egyetemi tanár úrnak köszönöm.

³³ Györffy István, *A Magyarság Néprajza*-ban I. 382. skk. l. u. o. a további irodalom is.

6. kép. Román evőkésztség Pojenicza Torniból (Hunyad m.) — Grek Petru falusi kovács készítménye.

érintkezésben. A török idők kezdetén egész sereg tárgyi forma kerül hozzánk keletről, illetőleg egy csomó, eddig csak a népnél lappangó forma éled fel, természetes következményeként egy nagyműveltségű keleti lovasnép szomszédságának. Így ez a fajta evőkésztség is láncszeme a XV. sz.-tól kezdve belénktorkolló Kelet műveltségi és életformáló hatásának. Az evőkésztség késői feltűnése miatt alig gondolhatunk

a kunokra. Az összefüggés az avar és a késői magyar evőkésztségek között tehát semmi esetre sem közvetlen, hanem ugyanúgy mint a tegezekenél³⁴ és egy csomó más tárgyi formánál is megfigyelhetjük, ugyanazt a formát fejlődöttebb alakban hozzák hozzánk a hazánk területét egymásután érő keleti hullámok. Így jut ez az eredetileg belsőázsiai forma is az avar uralom után majdnem ezer évvel az ozmán törökségen keresztül ismét magyar földre.

II. AZ AVAR TŰTARTÓK HASZNÁLATA.

Avar női sírjaink jellegzetes melléklete a tűtartó vagy hengeres, vagy pedig négyszögletesre faragott csontból készült, hosszú, 8—12 cm-es tárgy. Hosszában átfúrták s a fúrás a tárgy két végén tölcsérszerűen szélesedik, a lyuk metszete rendszerint tojásdad alakú és nagyobbik átlója mentén néha igen erős kopásnyomokat találunk. Legtöbbjét esztergályozás-szerűen cifrázták, de gyakran akad közöttük más mintával faragott darab is, sőt a Nemzeti Múzeum egyik, még nem közölt tűtartóján rovásos felirat van.¹ Régebben Hampel József meghatározása alapján késnyélnek tartották ezeket a csonthengereket. Hampel is látta már meghatározásának bizonytalanságát, mert maga figyelmeztetett arra, hogy olyan sírokban is találtak ilyen csonthengereket, amelyekből kés nem került elő.² Csak növelte a félreértést, hogy Hampel összefoglaló munkájában két olyan képet közöl, amelyen a kés nyele benneül a csonthengerben.³ A kés és a tűtartó összekapcsolása egyébként nem teljesen önkényes, mert a kettőt rendszerint egymás-mellett találjuk a sírban (1. kép A—B) s a tűtartó belsejében lévő rozsdanyomok könnyen arra a feltevésre vezethették a nem ásató régészeket, hogy a két tárgy egybetartozott.

Elsőként Éber László állapította meg az összetartozás képtelenségét. Ásatási tapasztalatai alapján határozottan állította, hogy a kés nyele soha sincsen benne a csonthengerben. Ébert technikai megfontolások is arra vezették, hogy a kérdéses tárgy nem lehetett késnyél. A tárgy szerepének meghatározásakor arra gondolt, hogy ezek a csonthengerek a fonál felgombolyítására szolgáló orsók voltak.⁴

A kérdést véglegesen Rhé Gyula megfigyelései döntötték el.⁵ Rhé az ösküi 5. és a jutasi 67. sír csonthengerében 3—3 vastűt talált. Ennek alapján teljes joggal tűtartónak határozta meg ezeket és a hozzájuk hasonló tárgyakat. Ettől függetlenül Rhé is elfogadta Ébernek azt a véleményét, hogy a tűtartó köré fonalat gombolyítottak. Rhé tűtartóknak vélte azokat a hengeres csonttárgyakat is, amelyekben 2—3 keresztbefúrt lyuk van,⁶ a lyukak szerinte arra szolgáltak, hogy rajtuk keresztül ellenőrizni lehessen a tűtartó tartalmát. Az utóbbi tárgyakról s azoknak a készségen való szerepéről máshelyen fogok írni, itt csupán annyit jegyzek meg, hogy kétségtelenül nem voltak tűtartók.

³⁴ Néprajzi Értesítő, 1940. 51—59. l.

¹ Hampel József, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig, 1905. I. 135—137, 140—147, 151. kép. A rovásírástos darab: MNM. Szkitá és népvándorláskori leltár 11/1934 sz.

² Hampel, i. m. I. 99. l.

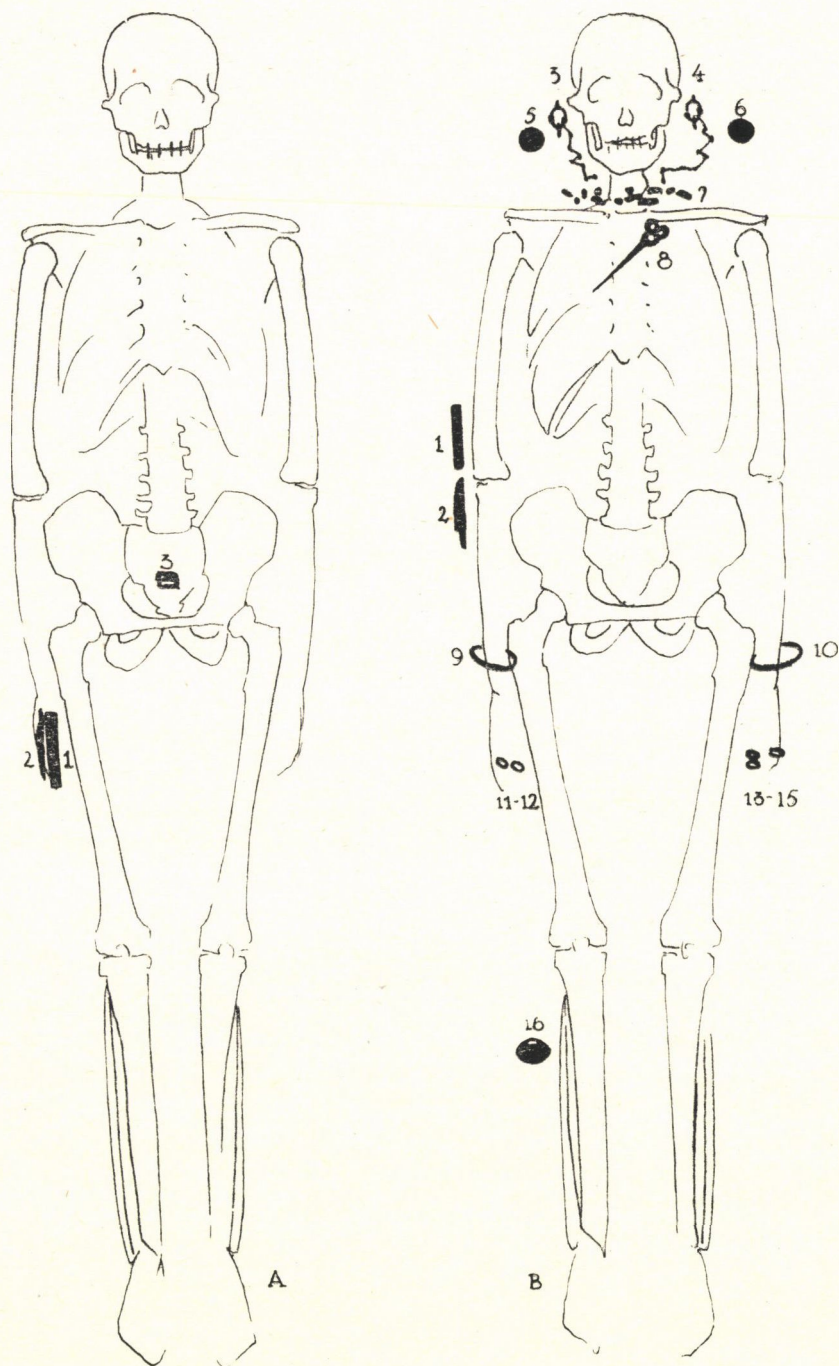
³ Hampel, i. m. 136. kép (lébény) és 137. kép (Donát).

⁴ Éber László, *Sírleletek a régibb középkorból*. Arch. Ért. 1901. 291—92. l.

⁵ Rhé Gyula, *Veszprémmegyei avar emlékek*. Veszprém, 1924. 36. l.

⁶ Pl. Hampel, i. m. I. 149—150. kép.

1. kép. A. Halom 82. sír. B. Pilismarót 3. sír.

Rhé Gyula meghatározását igazolta Sebestyén Károly, akinek ugyancsak sikerült a tűtartókból épen kiszedni a vastűket.⁷ Sajnos, Rhé Gyula nem írta meg, hogy hogyan képzelte a tűtartók használatát, de szíves szóbeli közléséből megtudtam, hogy elgondolása szerint a tűtartó alját fadugóval dugták be. Ennek ellentmond az, hogy a tűket sohasem a tűtartó végében találjuk, hanem a középetáján. Elleneszól a dugó alkalmazásának az is, hogy azoknál az avar csonttárgyaknál, ahol kétségtelenül használtak dugót, mindig odaszegezték a csonthengerhez (sótartók), a tűtartókon azonban ilyennek nyomát nem találjuk. A már említett kopások pedig arra mutatnak, hogy nemcsak hogy nem volt bedugva a henger, hanem nagyon gyakran kellett valamit áthúzni rajta, egyébként nem kopott volna ki két vége. Kérdés azután az is, hogy hogyan viselték ezeket? A sírban való helyzetükből nyilvánvaló, hogy a kés mellett, az övre függesztve hordották. A rovatkolt daraboknál még elképzelhetnők, hogy egy körülkötött zsineggel függesztették az övre, de a teljesen síma darabok ellentmondanak ennek a feltételezhető viselésmódnak. Sohasem találtunk olyan tárgyat mellette, ami arra vallana, hogy tarsolyban viselték volna. Ebben az esetben egyébként is mindkét végét be kellett volna dugni, amint azonban láttuk a kopási nyomok, a tölcésrés szájnnyílás s az erősítő szegek hiánya bizonyossá teszi, hogy sem egyik, sem másik végén nem alkalmaztak dugót. A tárgyak vizsgálata kétségtelenül arra mutat, hogy a tűtartó mindkét vége nyitott volt használata közben. Az alábbiakban arra fogok feleletet adni, hogy hogyan volt lehetséges az, hogy egy mindkét végén nyitott csövet tűtartónak használjanak.

Nem szándékom statisztikát készíteni az összes eddig előkerült tűtartókról, a hitelesen kiásott sírok alapján azonban biztossággal állíthatjuk, hogy tűtartót csak a nők hordottak, méghozzá a szegény asszonyok éppen úgy viselték s néha cifrábbakat is hordottak, mint a gazdag nők. Ennek bizonyítására, két, eddig még nem közölt sírleletet mutatok be a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből.

A halompusztai (Homokmégy, kalocsai járás) 82. sírt magam ásattam fel.⁸ 100 cm mélyen kinyújtóztatva a hátán feküdt a középeskorú nő csontváza. Mellékletei mutatják, hogy szegény asszony lehetett. Jobb combcsontja és kezefeje mellett, egy hengeres, csavart díszű tűtartó feküdt, emellett vaskést találtam, a medencéjében egy szétporladt vascsat volt (1. kép A, XLVII. t. 18—19. Term. nagys.).

A pilismaróti 3. sírt Horváth A. János mintaszerű ásatásából kapta a Nemzeti Múzeum. A sír 140 cm mély volt. 12—14 éves lány hátánfekvő, kinyújtóztatott helyzetben eltemetett tetemének csontváza feküdt benne. Jobb karja mellett a könyök külső oldalán találták tűtartóját és kését (1. kép B 1—2., XLVII. t. 1—2.). Fülei helyén két üvegcsüngős bronzfülbevaló feküdt, amelyeket a tarkó mögött átvezető bronzlánc kapcsolt egybe (1. kép. 3—4., XLVII. t. 3—4.). A fülbevalóktól jobbra és balra, valamivel lejjebb korongos kapocspár került elő (1. kép. B, 5—6., XLVII. t. 5—6.), ez jólismert lelet az avar női sírokban azonban rendszerint egybekapcsolva találjuk a szegycsont táján. A nyakban gyöngysor volt, a kisebb és a dinnyemagalakú gyöngyök mellett 4—6 tagból álló ezüstös színben irizáló gyöngyöket is találunk (1. kép. B, 7., XLVII. t. 7.). A szegycsont-

⁷ Cs. Sebestyén Károly szíves szóbeli közlése alapján.

⁸ MNM. Szkita és népvándorláskori leltár 10/1936. sz.

⁹ MNM. Szkita és népvándorláskori leltár 19/1938 sz.

ton nagyobb bronztű feküdt (1. kép. B, 8., XLVII. t. 8.). A halott leány csuklói bronz karperecek voltak (1. kép. B, 9—10., XLVII. t. 10.), jobbkezén két, balkezén pedig három egyszerű bronzgyűrű volt (1. kép. B, 11—15., XLVII. t. 11—15.). Jobb lábszársontja mellett kívül orsógomb feküdt (1. kép. 10., XLVII. t. 10.). A sírból egy-egy szíjvégformájú bronzlemez is előkerült, ennek helyzetét azonban nem lehetett megállapítani (XLVII. t. 17.).

A két sírt most csupán a tűtartók miatt közlöm, az avar női viseletre vonatkozó egyéb adatait máshelyen dolgozom fel. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a kikapcsolt ruhával való temetés (lásd a két kapocs helyzetét 1. kép. B, 5—6.) a honfoglaló magyarságnál is megvan s ennek a szokásnak szellemi hátterét nemrég sikerült tisztáznom.¹⁰ A láncos fülbevalókat Kovács István dolgozta fel egy, még kéziratban levő munkájában.¹¹

A tűtartókat rendszeresen ugyanazon a helyen találjuk, ahol a halomi 82. sírban fekszenek. A pilismaróti 3. sírban levő helyzetük nem zavar tehát, mert az utóbbi helyen is nyilvánvaló, hogy az övön hordották s bizonyára úgy kerültek ebbe a szokatlan helyzetbe, mint ahogyan az avar pártáöv csüngőszíjaival is megesik hasonló. A temetkezéskor egyik-másik ilyen csüngőszíj felcsapódik s a vereteket néha a medence felett, néha meg a kar mentén találjuk, rendes helyzetükkel ellentétben.

Ezek után arra a kérdésre kell felelnünk, hogy hogyan tartották a mindkét végén nyitott tűtartóban a tűt s hogyan hordották övükön. A két kérdésre a finnugor népek asszonyainak övön hordott készsége adja meg a feleletet.¹² Manninen a finnugor női viseletről írott dolgozatában részletesen foglalkozik ezekkel a készségekkal.¹³ A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának gyűjteményéből a XLVIII. táblán két ilyen készséget mutatok be.¹⁴ A tűtartókat úgy helyeztem el, hogy egyúttal használatukat is szemléltessem. A készségkarikáról (3., 8.), bőrtokban levő kés (5., 9.), kis bőrzaeskó (4.) és tűtartó (1., 6.) lóg le, a készséget kampóval vagy kapocccsal kapcsolták az övre. A tűtartók rézből vannak, de esztergályozásszerű tagolásuk pontosan megfelel az 1200—1300 évvel korábbi avar tűtartók mintájának. Ezeket a tűtartókat úgy használják, hogy a készségkarikáról lelógó bőrszíjba (1.), vagy hímzett vászon vagy szövetsíkba (6.) alul beszúrák a tűket s a tűtartó tokot ráhúzzák. Ilyenképpen a tű nem akadhat meg a ruhában s ki sem csúszhat a szalagból, ha ki akarták venni a tűt, a tokot egyszerűen felhúzták. A szalag végére díszes fémveretet varrnak, hogy a tok le ne csúszhasson a szalagról, más esetben csak bogot kötöttek a szalag végére, vagy sallangos dísszel akadályozták meg a tok kicsúszását. Mindebből egyszerre megérthető az avar tűtartó használata is, mindazokat a jelenségeket meg tudjuk magyarázni, amelyek azelőtt érthetetlenek voltak: a tűtartók nyílásának kopása, a tűk helyzete a tűtartóban, a fél-függesztés módja stb. A finnugor nők tűtartói azt is kétségtelenné teszik, hogy a tűtartót nem használták az avarok sohasem orsóként. Az avar tűtartók használatának vázlatát a 2. kép. 2a—b. alatt rajzoltam meg. Tudomásom szerint eddig nem találtak a

¹⁰ *A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge.* (Kézirat, az Archeologia Hungarica c. sorozat számára.)

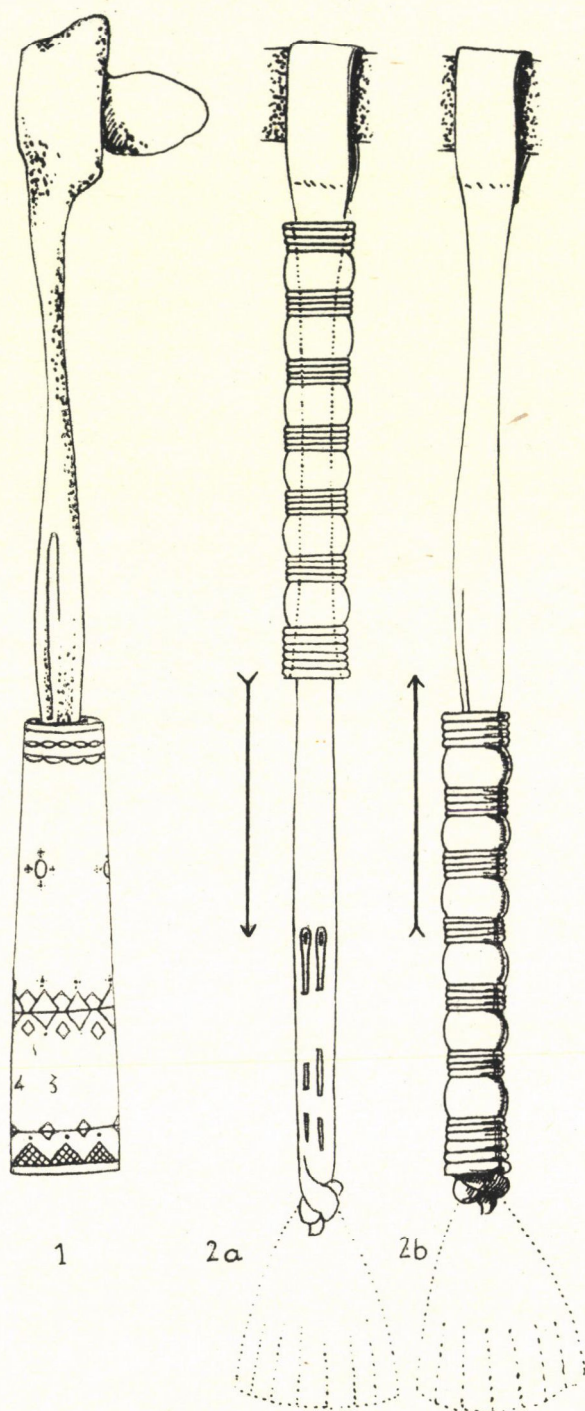
¹¹ *A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető* (Kézirat).

¹² U. T. Sirelius, *Suomen Kansanomaista Kulturia*, III. Helsinki, 1921. Lapp női öv a rajta függő készséggel 495. kép, 392. l. — U. o. 497. képen egy női készség.

¹³ *Suomen Suku III.* Helsinki, 1934. 386—388. l. a finn szöveg fordítását Kovács László baráti figyelmének köszönöm.

¹⁴ Közlésük engedélyét dr. Domanovszky György baráti szívésségének köszönöm.

2. kép. 1. Lapp tűtartó csontból. 2a—b. Az avar tűtartók használata.

tűtartó alatt bronzveretet, Szebényben egy-két helyen találtam vasrozsdat a tűtartó végén s egy helyen odarozsdásodott vasláncot is találtam,¹⁵ de úgy látszik túlnyomólag bogozott, sallangos végű szalagokba tűzték a tűt. Legtöbbször, nem vaskarikán a késsel együtt viselték, hanem készségkarika nélkül közvetlenül az övre fűzték s rajzomon is így mutatom be viseletét.

Manninen több tűtartót közl idézett dolgozatában. Ezek közül különlegesen érdekes egy lapp nő tűtartója (2. kép. 1.).¹⁶ Csontból készült akár csak az avar példányok, s szalagvégét bogozták, még a karcolt minták is ősi előzményekből vezethetők le. A lappok rézből, vasból és csontból készítenek ilyen tűtokokat s nagyjából azonos példányok ismeretesek Észak-Oroszország egész területéről. Sok formai és díszítésszerű változat van ezek között, de szerkezetük mindig azonos a bemutatottakéval. Manninen közli a tűtartók elterjedését és felismerte kapcsolatukat a sírletekkel is.¹⁷ Az avar tűtartókról természetesen nem tudhatott. Úgy látszik, hogy az avarok sem csupán csontból készítették tűtokokat. Rhé Gyula a jutasi 5. sírban a tűtartóknak megfelelő helyen magában talált tűt,¹⁸ valószínűleg tehát fából is faragtak védőtököket. Magam Szebényben ásattam ki egy vasból való tokot,¹⁹ amelynek helyzete valószínűvé teszi, hogy vasból is készültek tűtartók.

¹⁵ MNM. Szkita és népvándorláskori leltár 26/1935 sz.

¹⁶ Manninen, i. m. 387. l. c. rajzom (2. kép 1) az itt közölt fénykép után készült.

¹⁷ Manninen, i. m. 387—88. l.

¹⁸ Rhé, i. m. i. h.

¹⁹ MNM. Szkita és népvándorláskori leltár 26/1935 sz.

Az avarok evőkésztségének párhuzamait is finn példákkal világítottam meg. A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékában a finneknél mai napig is megmaradt készségtartó karikák pontos mását találjuk s magyar pásztorkészégeket is hasonló karikára fűzték. Nem akarok messzemenő következtetéseket levonni ebből az egyezésből, de kétségtelen, hogy az avar, magyar és finnugor népi tárgyak azonossága nem véletlen, az egyezések bővebb magyarázata nem tartozik e rövid dolgozat tárgyához.

CONTRIBUTI ALL' ETNOGRAFIA DEGLI ÀVARI.

(La prima parte dell'articolo fu pubblicata in ungherese nell'„Archaeologiai Értesítő“ anno 1940, n. 1—2.)

I.

COME PORTAVANO GLI ÀVARI IL COLTELLO.

Nei sepolcri provenienti dall'età degli Avari e della conquista dell'Ungheria, presso il defunto figura quasi sempre anche il suo coltello. Di solito il coltello é collocato sul lato destro dello scheletro, sul femore destro, e la posizione stessa rivela che lo portavano appeso alla cintura. Il coltello appare tanto nelle tombe d'uomo che di donna, tanto nei sepolcri di poveri che di ricchi. Il coltello degli uomini di solito é più grande di quello delle donne, la lunghezza della lama arriva a 15—20 cm., mentre fra i coltelli da donna si trovano non di rado esemplari piccolissimi, le cui lame non superano i 5—6 cm.¹ Nelle tombe povere non ne è rimasto che il ferro arrugginito con le tracce consunte del legno e del cuoio, mentre nelle tombe ricche si trovano anche le guaine e i manichi decorati con ornamenti in metallo nobile ribattuto.

In base alle analogie contemporanee o posteriori si può supporre che la ricoperta in cuoio delle guaine di legno fu probabilmente decorata di ornamenti stampati o cuciti, però i sepolcri stessi non offrono prove dirette di tale supposizione, nè sembra probabile che i resti di legno e di cuoio ridotti in polvere possano in avvenire dar certezza in proposito. Il manico della lama fu incuneato in un pezzo di legno massiccio, giacché ha la forma d'una spina; manichi imbullettati, cioè coperti da due pezzi di legno, si trovano appena. I coltelli erano portati appesi alla cintura. In Ungheria, soltanto in una tomba àvara depredata di Kiskőrös scoprii la prova autentica del fatto, che il fodero dei coltelli, a guisa di quello delle spade, era fornito d'un anello per poterlo tener appeso.² Il sistema di portare spade e coltelli appesi ad un anello, fu in voga nelle steppe dappertutto già sin dai tempi degli Sciti³ e questa tradizione sopravvisse nei soliti anelli delle spade e sciabole àvare.⁴ Questa moda fu seguita al tempo degli Avari anche per quanto riguarda il coltello: della tomba già menzionata di Kiskőrös, oltre agli avanzi dei monumenti longobardi d'Italia⁵ ed agli affreschi del Turkestan Orientale,⁶ una serie ininterrotta di prove conferma questa asserzione. Un altro modo di portare il coltello si può osservare nelle molte migliaia di tombe del volgo àvaro: il coltello sta appeso alla cintura per mezzo d'una coreggia sottile. Le tracce anche di questa maniera più semplice si possono ritrovare nei terreni sopra indicati.⁷ Questa maniera di appendere i coltelli àvari fu recentemente da me trattata a proposito delle scoperte fatte nell'Ippodromo di Buda-

pest, e più sotto sarà nuovamente trattata in connessione con un gruppo separato dei coltelli àvari.⁸

È ovvio nei sepolcri àvari dell'Ungheria che invece di uno, troviamo due coltelli, l'uno sopra l'altro, nel sito solito. Come mi consta, tale fenomeno non fu osservato in tombe ungheresi dell'età della conquista, nè in quelle posteriori magiare e cumane. In seguito tratterò il modo di portare i due coltelli. In quest'occasione fra i molti simili monumenti sepolcrali a disposizione farò conoscere due tombe ancora non pubblicate del ricco sepolcreto àvaro di Szebény (provincia di Baranya). Trattando l'argomento, ometterò la pubblicazione e le descrizione esatta dei ritrovamenti, perché il mio scopo non è la pubblicazione o l'analisi archeologica delle scoperte sepolcrali e perchè non vorrei anticipare la pubblicazione completa della necropoli. Presento soltanto i disegni da me fatti *in situ* e i particolari relativi del diario di scavi. Le abbreviazioni, adoperate nella descrizione (d. g. = con il lato decorato in alto, d. b. = con il lato decorato in basso) nei disegni delle tombe sono espresse con contorni grossi nel primo caso, e con contorni sottili nel secondo caso. A Szebény parecchie volte sono riuscito a misurare la larghezza delle cinture (sui disegni le parti misurate sono indicate da spazi riempiti di punti). Per quanto riguarda le decorazioni delle cinture, per ora mi limito ad osservare che esse sono costituite da una lega di bronzo, e per quanto riguarda il sistema decorativo, esse appartengono al gruppo della cosiddetta decorazione a grifi e meandri.⁹

1. Szebény, tomba n. 245 (v. fig. 1.). Scheletro d'uomo d'età media, con la testa orientata verso Sud-Est, in posizione normale. Sul petto si trova un vaso giallo tornito, rovesciato con la bocca verso la testa del defunto (A). Gli ornamenti della cintura li ho trovati nel seguente ordine: 1. l'estremità della grande cinghia accessoria, 2. un bottoncino, che abbelliva la stessa cinghia (d. a.); questi oggettini di metallo ribattuto, li chiamerò in seguito semplicemente bottoncini; 3—4. due ciondoli ribattuti dissepelliti dalla punta della zappa prima che lo scheletro fosse ritrovato; 5. bottoncino (d. a.) a 55 mm. dal n. 2; 6—8. ciondoli ribattuti (d. a.); 9. fibbia; 10—11. oggetti in metallo a rinforzo del cuoio in corrispondenza dei fori: in seguito li chiamerò semplicemente rinforzi; 12. l'estremità della cinghia accessoria minore; 13—15. una fila di bottoncini: la distanza dei singoli bottoncini fra loro è di 3 cm; essa comincia a un cm. dal n. 12; 16—17. coltelli di ferro a un taglio, dei quali il minore giace sul maggiore, e le estremità dei loro manichi si toccano; 18. fibbia di ferro sotto la parte destra dell'osso del bacino; 19. rinforzi; 20. passante (d. b.); 21. bottoncino (d. b.); 22—24. ciondoli ribattuti (d. b.); 25. bottoncino (d. a.); 26. idem; 27. l'estremità d'una piccola cinghia accessoria, ritrovata sotto l'osso del bacino; 28. rinforzo; 29. gancio per tener appeso il coltello; 30—31. ciondoli ribattuti della cintura (d. a.); 32. idem (d. b.); qui stava il vaso sopra menzionato, dal cui fondo venne alla luce questo ciondolo ribattuto; con grande probabilità anche i nn. 3—4. originariamente stavano in questo vaso; 33. estremità d'una piccola cinghia; 34. bottoncino; 35—37. ciondoli ribattuti (d. b.); 38 bottoncino; 39. bottoncino vicino alla parte superiore del braccio destro (d. a.); 40—42. ciondoli ribattuti (d. b.), vicino alla parte superiore del braccio; 43—44. bottoncino ibidem; 45. idem; sotto la vita ho misurato la larghezza della cintura: essa risulta di 11—12 cm. Il numero d'inventario della supellettile sepolcrale è: 26/1935, giornale dell'età scita e del periodo della migrazione dei popoli, Museo Nazionale di Budapest.

2. Szebény, tomba n. 335 (v. fig. 2.). Scheletro d'uomo orientato con la testa verso Nord, in posizione normale. La suppellettile sepolcrale ritrovata è la seguente: 1—2. estremità argentate di due cinghie minori; 3—7. bottoncini (d. b.), la distanza fra loro è di 1 cm.; 8—11. bottoncini (d. b.); 12. fibbia di ferro sopra l'osso del bacino; 13. rinforzo; 14. estremità d'una grande cinghia accessoria, esattamente sotto la quale si trovò l'estremità d'una cinghia accessoria minore; 15—19., 25—26., 20—22. bottoncini di bronzo; 23. fibbia; 24. passante; 27. ciondoli ribattuti (d. a.); 28. idem sotto l'osso del bacino (d. b.); 29. idem (d. b.); *A—B.* due coltelli a un taglio sotto la mano destra: le punte dei due coltelli coincidono; 30—31. piccoli bottoncini; 32. estremità d'una piccola cinghia accessoria; 33. ciondolo ribattuto; 34. bottoncino; 35—36. rinforzi; 37. ornamento da cintura (d. b.); 38. idem (d. b.), sotto l'osso del bacino; 39. gancio da tener appeso il coltello d. a. Sotto il bacino e vicino el gancio della tomba ho misurato la larghezza della cintura, che in tutti e due i casi era di 9.5 cm., mentre la larghezza delle cinghie accessorie era di 4.5 cm., risp. di 5 cm. Il numero d'inventario degli oggetti sepolcrali è lo stesso di quello della tomba precedente.

I dati crudi del diario e il disegno delle tombe bastano da soli a dimostrare che anche in queste due tombe è venuto alla luce il solito sistema àvaro di portare la cintura. Nella descrizione sintetica del sepolcreto di Szebény che tempo fa ho pubblicato, ho fatto conoscere tale cintura in riproduzione e ho riprodotto nello stesso tempo le diverse forme di cintura del Turkestan Orientale,¹⁰ che sono affini ad essa (vedi anche qui la fig. 3.). Però nel caso di queste due tombe, nonché di altre tombe di Szebény finora non pubblicate, l'affinità delle cinture con le altre cinture àvare è soltanto formale, giacché queste cinture non sono le consuete cinture sottili, bensì cinture assai larghe (in ungherese *tűsző*). Questa questione la tratterò altrove, qui ne faccio menzione solo per accennare all'importanza del metodo tecnico degli scavi. Infatti è evidente che le decorazioni di cintura consuete, comparse in una cintura sottile, possono rivelare uno sfondo etnico contemporaneo, pur diverso da quello, che potrebbe essere determinato dalla presenza delle stesse decorazioni su una cintura larga. Dal punto di vista etno-storiografico la registrazione esatta delle tracce del legno, del cuoio ecc. ritrovate nelle tombe ha la stessa importanza che la scoperta e la registrazione della posizione degli oggetti eseguiti in materia duratura.

I manichi dei due coltelli della tomba n. 245 di Szebény si coprivano reciprocamente, mentre nella tomba n. 335 il coltello minore giaceva molto più giù. In ambedue casi i due coltelli si distaccavano con facilità, fra essi non c'era che legno marcito. Quanto riguarda la costruzione della guaina di legno dei coltelli e delle spade dell'età àvara, si può ricostruirla in base allo strato di ruggine. Infatti la ruggine si spacca nella sua intera lunghezza sul taglio e sul fondo del coltello e gli strati di ruggine — mista con pezzetti di legno —, che coprono i due lati della lama, non si toccano. Quindi la guaina fu costruita con due tavolette di legno, e poichè su i coltelli non troviamo alcuna traccia di qualsiasi gancio, dobbiamo supporre che le due tavolette furono riunite da un involucri di cuoio. Questa maniera di fabbricare le guaine è generalmente nota anche nel materiale etnografico odierno. Nella tomba n. 335 si può osservare benissimo la posizione dei due coltelli (Tav. XLIV. 2.). Nella guaina del coltello più grande fu ritagliata una tasca per quello

più piccolo, e l'insieme fu ricoperto di cuoio.¹¹ Da ciò si spiega che sul lato superiore della lama del coltello minore lo strato di ruggine non sia coperto di tracce di legno. Potevano però esistere guaine fabbricate esclusivamente di cuoio, poichè si scoprono lame di coltello senza alcuna traccia di legno marcito. Perciò la mia ricostruzione riproduce la guaina soltanto tratteggiata da puntini (**Tav. XLVI. 2.**).

Ho già menzionato che gli Avari e i popoli delle steppe portavano il coltello appeso alla cintura. Avevano varie maniere di appendere il coltello alla cintura. Così per es. se il coltello pendeva insieme con altri arnesi da un anello, allora quest'anello fu congiunto alla cintura per mezzo d'una cinghietta, o appeso ad essa per mezzo d'un gancio.¹² Più avanti, parlando degli oggetti appartenenti ai principi àvari, vedremo un'altra maniera generalmente diffusa che consiste nel ricucire la cinghietta rovesciata della guaina e nel tirarla attraverso il buco così preparato sulla cintura. Anche il volgo àvaro conosceva queste maniere, ma appunto la classe che portava le cinture decorate col sistema a grifi e meandri, portava i coltelli appesi alla cintura per mezzo d'un gancio di bronzo. Fino ad ora la funzione di questo gancio di bronzo non fu riconosciuta: nei giornali di scavo e nei saggi esso figura come „parte della cintura a forma di elica“, oppure come „parte ribattuta della cintura a forma d'elica“, oppure come semplice „chiavetta“. Questo gancio lo ritroviamo regolarmente all'altezza della cintura, sopra il coltello. Qualche tempo fa sono riuscito a chiarire la sua funzione, in rapporto con i ritrovamenti dell'Ippodromo di Budapest.¹³ Oltre al fatto che lo si trova sempre sopra il coltello, presenta un'altra particolarità essenziale che lo distingue dalle altre parti ribattute della cintura: nel suo mezzo un chiodo lo fissava alla cintura e questo chiodo, illustrare due volte più lungo di quello delle altre parti ribattute, della cintura, era sufficiente ad attraversare ambedue le cinture. Nella **Tav. XLVI. 2. A1—A2** tento di illustrare schematicamente la sua funzione. Il gancio ad elica era applicato alla estremità superiore della linguetta della guaina, e la linguetta a sua volta era introdotta da giù in sù nella fessura tagliata della cintura: tirando dietro la linguetta, il gancio si attaccava alla cintura e assicurava la posizione del coltello. Avviene qualche volta che nelle tombe il gancio si trovi coperto dalla cintura, quel che fa supporre che non di rado esso fu girato affinché stesse più saldo. Non spesso, ma talvolta accade che sotto il gancio non compaia il coltello; mi pare che questo non sia un puro caso, essendo i funerali eseguiti con la massima cura, supporrei piuttosto l'influsso d'una costumanza superstiziosa, la quale suggeriva di togliere il coltello dalla guaina in certi casi. Accade anche che per il gancio non sia tagliata la fessura sulla cintura stessa, bensì sull'una delle linguette che pendevano dalla cintura; seppure appunto in raffigurazioni molto affini al materiale àvaro troviamo esempi sulla maniera d'infilare le cinghie della spada nella fessura tagliata nella cintura stessa. Nello stesso gruppo di monumenti, in uno degli affreschi del Turkestan Orientale scavati e pubblicati dal Le Coq, riappare anche il modo di portare la coppia di coltelli.¹⁴ Nella **fig. 4** riproduco un particolare d'un disegno del materiale di Chotscho: qui il principe uiguro porta il suo paio di coltelli assicurato ad un anello e infilato nella cintura. Anche più lontano rincontriamo il paio di coltelli.¹⁵ Nella **fig. 4.** riproduco ritrovamenti di Corea dei secoli VII—VIII: il loro sistema è lo stesso degli arnesi di Szebény e di quelli affini àvari.¹⁶ Non sarà certamente un puro caso che le analogie s'incontrano appunto in territori

nei quali vivevano gli Avari primitivi, i žuan-žuan e nel territorio della sfera di irradiazione della patria primitiva. Più tardi questo paio mi sembra sia divenuto un arnese da mangiare per tutto il territorio delle steppe, arnese da mangiare usato dappertutto in modo uguale. Nello sfondo di questo processo storico-evolutivo io suppongo l'azione degli Avari; e questa supposizione pare sia confermata dal fatto che tutti gli arnesi da guerra e da lavoro àvari da noi scoperti sono ritrovabili senza eccezione in tutto il territorio delle steppe, dopo l'apparizione degli Avari in Europa.

Molti resti di questa civiltà in gran parte comune sono stati scoperti nel corso dei tempi, e in molti luoghi o in località isolate se ne scoprono ancora oggi numerosi ricordi. Non è quindi straordinario che l'uso del paio di coltelli sopravviva ancora nel Caucaso,¹⁷ com'è naturale che nei secoli VII—X esso fosse in stretto rapporto con le civiltà delle steppe. In Finlandia se ne fa una industria anche nei nostri dì.¹⁸ Un'altra specie dell'arnese da mangiare era ancora poco fa in moda fra gli Ungheresi, e il ricordo di questa moda sopravvive anche oggi nella coppia di coltelli usata dai Rumeni della Transilvania, che la portano infilata nella cintura. Di questo parlerò dettagliatamente più avanti. Nel territorio cinese e fra i popoli affini che si svilupparono sotto dominio e influenza cinesi, questi arnesi da mangiare ad uso antico vennero sostituiti dai bastoncini, che si portano nella stessa guaina insieme con i coltelli; mentre da noi, sin dal sec. XVII, diventa sempre più comune la forchetta, che si portava insieme con il coltello. Altrove invece nelle misure dei due coltelli ci sono differenze grandissime, come per es. nel caso dell'esemplare del Caucaso. Qui naturalmente il coltello maggiore (50 cm.) non è più un arnese da mangiare, bensì un coltello da caccia (la lunghezza del coltello minore è di 19 cm.). Una forma di arnesi, diventata consueta e generale, rimane in uso per lunghissimo tempo e naturalmente in questi casi l'uso quotidiano conserva elementi millenari: così per es. il *puukko* finlandese qui pubblicato, che fu fabbricato nel 1938, rivela ancora la forma e la funzione della cinghietta d'origine scita. In generale, le forme migrate nelle regioni subartiche hanno una vita duratura: la stessa forma della guaina e della linguetta si riscontra sull'altra estremità dell'Eurasia, presso gli Ainu.¹⁹ I finlandesi adoperano quest'arnese non soltanto per mangiare, ma anche per intagliare: probabilmente anche i coltelli degli Avari ebbero funzioni uguali. Nel disegno ho cercato di dare un quadro preciso della costruzione del *puukko*, contrassegnando diversamente le materie diverse. Per commento al disegno aggiungo la sola osservazione che la guaina di cuoio è decorata con ornamenti stampati e punzonati. Un metodo simile è supponibile in uso presso anche i coltelli àvari.

Studiando le suppellettili sepolcrali dei principi àvari, ho osservato in parecchie tombe che vicino al defunto è deposto anche il suo arnese da mangiare. Conoscendo l'uso — si può dire — generale che insieme col defunto completamente vestito furono deposti anche tutti i suoi arnesi, dobbiamo considerare come naturale, che fra gli arnesi non dovessero mancare neppure quelli da mangiare. Simili usi sono in connessione con le idee della vita dell'al di là; queste idee però sono tanto generali che una questione particolare, come quella della definizione degli arnesi da mangiare, non può prestarsi a punto di partenza per la soluzione d'un problema così complesso. Le parti in metallo ed osso dei coltelli ritrovati nelle tombe di nobili àvari rivelano che questi portarono i loro arnesi da mangiare in maniera diversa da quella degli Avari dalle cinture decorate di

bronzo ribattuto. Purtroppo i sepolcri principeschi àvari furono scoperti senza eccezione da ignoranti che non si davano cura degli oggetti di ferro privi di valore monetario. Così soltanto i metalli ribattuti servono da punto di partenza. Partendo dai coltelli ribattuti delle tombe principesche àvare di Kunágota²⁰ e di Madaras,²¹ possiamo ricostruire gli arnesi da mangiare dei nobili àvari. Dal punto di vista puramente archeologico, le suppellettili delle due tombe rivelano accanto a strette affinità (arnese da cavallo) anche differenze considerevoli. I monumenti bizantineggianti di Kunágota e l'ornamentazione germanica di piccoli gruppi di animali eseguiti a trattini di Madaras s'ispirano alle tradizioni di scuole d'oreficeria diverse. Poco fa, in rapporto con le scoperte àvare di Farkas-rét, ho rilevato che la differenza delle ornamentazioni non implica la differenza degli oggetti e delle civiltà.²² Le differenze degli stili ornamentali, che riappaiono nella civiltà comune, servono forse ad accentuare la diversa origine delle tribù; inoltre il repertorio di modelli fu sempre influenzato dai metodi d'ornamentazione tradizionali delle diverse scuole locali.

Tutto ciò dovevo premettere, perchè, come dissi, su gli arnesi da mangiare dei nobili àvari getta luce il confronto dei due ritrovamenti stilisticamente diversi di Kunágota e di Madaras. Le due lastrine d'oro ribattute, ritrovate fra le suppellettili di Kunágota, sono senza dubbio le imboccature di due coltelli, e questa supposizione viene confermata anche dalla forma dell'imboccatura.²³ Nel corredo sepolcrale figura anche un frammento del manico d'osso di uno dei coltelli.²⁴ Le due lastrine d'oro ribattute non sono opera della stessa mano, è probabile, che una di esse sostituisca quella smarrita o danneggiata che faceva coppia con l'altra. Lo stesso fenomeno si può osservare sulle cinghiette della sciabola di Geszteréd.²⁵ Le due imboccature non potevano giacere l'una sull'altra, quindi il modo di portare i due coltelli era diverso che non presso gli Avari dalle cinture decorate col sistema a grifi e meandri. Le lastrine ribattute si trovavano l'una vicino all'altra, vale a dire, separate. Per quanto riguarda la lunghezza dei coltelli e l'involucro della guaina, i dati furono forniti dal materiale di Madaras.²⁶ Riuscii a comporre le lastrine d'oro frantumate e deformi, e ne risultarono due figure di guaina. Uno delle paia (**Tav. XLV. fig. 1.**) fu indubbiamente una guaina da coltello e ciò appare chiaramente dalla sua forma e dalla sua lunghezza; l'altro paio di lastrine invece, nella parte inferiore, si chiude in un semicerchio, e ne rimase soltanto un pezzetto di 8—10 centimetri: così soltanto con grande probabilità si può dedurre la sua funzione. Perciò nella mia ricostruzione mi sono servito del paio di lastrine acute, benchè fosse probabile, che queste avessero coperto i due lati d'una guaina da coltello; il quadro così presentato è giusto in sostanza, ma non è esatto nei suoi particolari. Le lastrine d'oro che coprivano la fodera, s'accomodano precisamente alle due imboccature di Kunágota, e così in base all'accoppiamento dei due elementi possiamo ricostruire il quadro approssimativo dei coltelli àvari dalle lastrine d'oro ribattute. I coltelli medesimi mancano da ambedue le scoperte, però in base al manico d'osso di Kunágota si può constatare che le lame furono introdotte nei manichi nella stessa maniera come quelle in uso presso il volgo àvaro.

Si pone ancora la questione qual fosse il modo di portare questi coltelli. Sebbene sul dorso dell'imboccatura ci sia un foro per una fibbia, pur nè dalla sua forma, nè dalle tracce del suo logoramento possiamo dedurre alcunchè di sicuro, tanto più perchè nell'altra lastrina non compare alcun buco. E l'involucro della guaina e la guaina stessa erano

decorate da ambedue i lati. L'analogia più affine con un simile paio di coltelli si presenta negli arnesi da mangiare appesi alle moderne cinture decorate di Bochara e di Samarkanda²⁷ (Tav. XLVI. fig. 1.). Questi coltelli sono congiunti per mezzo di nastri di seta o di chiodini, che sporgono dall'imboccatura, al largo nastro di cuoio lavorato e decorato di ricami, che ha la funzione di sostenere il coltello. Tali cinture decorate contengono una gran quantità di motivi decorativi dell'età della migrazione dei popoli: così per es. gli ornamenti metallici circondati di collane di perle pur rilevando tutti i cambiamenti di moda del lungo tempo passato, nelle loro forme fondamentali risalgono all'età della migrazione dei popoli. Se prendiamo inoltre in considerazione i numerosissimi rapporti diretti fra i territori turkestanici occidentali e i territori vicini, ognuno dei quali è un anello di congiunzione fra i tempi decorsi dall'età della migrazione dei popoli fino ai nostri giorni, — non c'è niente da obiettare, neppure dal punto di vista metodologico, al sistema sopra applicato di ricostruzione dell'arnese da mangiare avaro. (Tav. XLV. fig. 1.) Certamente gli ulteriori scavi più precisi chiariranno ancora molti problemi, su i quali i dati dei precedenti scavi superficiali non gettano luce sufficiente.

Il sistema di portare l'arnese da mangiare — come dissi — ha subito molti cambiamenti nel tempo e nello spazio, secondo i popoli e i loro costumi, ma in molti luoghi ha conservato fino ad oggi le sue forme antiche. Da questo punto di vista sono interessanti i dati fornitici dal vecchio barone Pietro Apor di Altorja, nella sua opera „Metamorphosis Transylvaniae,„. Cito letteralmente il passo che c'interessa: „Anche le donne portavano con sè il loro coltello; di solito avevano due coltelli e una forchetta in una guaina, che per mezzo d'un cordoncino era legata alla cintura; la lunga corda penzolava lungo il loro grembiule, di modo che la estremità della guaina lor toccava quasi il tallone“. Michele Cserei, nel suo commento, aggiunge:²⁸ „Il vecchio Michele Teleki, anche nelle sua vecchiaia, portava sempre con sè, in una guaina infilata nella cintura, due coltelli e una forchetta dal manico di madreperla, come tutti gli uomini di ogni sorta nella Transilvania“. Altrove, sulla moda della forchetta, così scrive Apor: „Mi pare strano, pure i vecchi raccontano, che un tempo gli ungheresi non avevano forchette per proprio uso personale: una o due forchette vi erano sulla tavola, con le quali, passandole da persona a persona, prendevano carne su i piatti“.

Per fortuna questi arnesi da mangiare ci sono conosciuti non soltanto da descrizioni, ma anche da una grande quantità di oggetti superstiti. La tav. XLV. fig. 3. rappresenta un arnese da mangiare dei sec. XVI—XVII.²⁹ Una stessa guaina conteneva il coltello e la forchetta; questo tipo è quindi la fusione delle due maniere di portare tali oggetti finora trattate. Nel lavoro a niello Pulszky suppone la mano d'un orefice dell'Ungheria Meridionale, e accenna opportunamente ad un influsso orientale.³⁰ Gli arnesi pendevano da una catena e questa era appesa alla cintura mediante un bottone di cristallo. Arnesi perfettamente uguali ci sono conosciuti in gran numero dai territori turchi e armeni sin dal sec. XVI: su questi arnesi figurano ancora anche i bottoni di cristallo che servivano ad appenderli.³¹

La moda occidentale dell'apparecchiare la tavola, elimina l'uso antico dell'ambiente magiaro della Transilvania; però i Rumeni della Transilvania adoperavano ancora nei decenni scorsi questa sorta di arnesi da mangiare, portandoli con sè, infilati nella cintola.³² La fig. 6. rappresenta un tal arnese rumeno. Lo smalto a niello si sostituisce con un orna-

mento di stagno, facile produzione delle officine di fabbro provinciali; prescindendo da ciò, questo arnese è la copia letterale degli arnesi transilvanici e di quelli affini turchi sopra riprodotti. Come pare, anche in questo caso dobbiamo tener presente la norma osservata dal compianto prof. István Győrffy, secondo la quale le nazionalità dei territori finitimi conservano ancora oggi un ricco materiale di monumenti ungheresi antichi, che però da noi non esistono più.³³

In connessione con la questione della priorità dobbiamo brevemente toccare un altro problema. Come dissi, per quanto mi consta, dalle tombe dei Magiari conquistatori e dalle tombe primitive magiare non sono venuti alla luce arnesi simili a quelli da noi trattati. I primi oggetti ungheresi provengono dai tempi, nei quali gli Ungheresi già erano in stretto rapporto con i Turchi dal Sud, e con i Tartari dall'Est. Ai primordi dell'età turca l'Ungheria è invasa da una quantità di oggetti di forma orientale; rispettivamente rinascono una quantità di motivi fino allora latenti nel popolo, come conseguenza naturale della vicinanza d'un popolo cavaliere orientale di alta civiltà. Se nelle tombe primitive magiare non si trovano simili arnesi, la spiegazione probabilmente ci è data dal fatto, che anche questi arnesi da mangiare costituiscono un anello nella catena delle espressioni di civiltà e di forme di vita dell'Oriente che sin dal secolo XV fanno passi sempre più grandi nella vita ungherese.

A causa dell'apparizione tarda dell'arnese da mangiare, non possiamo tener conto dei Cumani. Quindi la connessione fra gli arnesi da mangiare àvari e quelli ungheresi provenienti da un'età molto posteriore, comunque, non è immediata: ma, come abbiamo potuto osservare riguardo agli archi³⁴ e ad altri oggetti, le ondate arrivate dall'Oriente sul territorio della nostra patria, vi riportano in un grado più sviluppato forme usate anticamente da noi. Così questa forma originaria dell'Asia Interiore ritorna quasi mille anni dopo la dominazione àvara, di nuovo sul suolo ungherese, per tramite dei Turchi mao-mettani.

¹ Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig, 1905. vol. 1, fig. 139—159. Le descrizioni ibidem 92 e segg. Nella fig. 132 pubblica un coltello dal manico imbulletato. Ci son conosciuti anche coltelli dal manico d'osso (per. es. Hampel, op. cit. fig. 134) provenienti dall'età della migrazione dei popoli, ma i tentativi di ricostruzione che Hampel pubblica nelle figg. 136—137, sono sbagliati. Gli oggetti d'osso a forma di cilindro ivi pubblicati come manichi di coltello sono veremente portaspilli, come Gyula Rhé l'ha provato. Hampel fu propabilmente ingannato dalle tracce di ruggine scoperte nei portaspilli. Gyula Rhé ha studiato questi mucchi di ruggine ed è riuscito a trovare anche spilli intatti. È ugualmente sbagliato il disegno della fig. 133: il passante della cinghia fu disegnato sul manico del coltello di Cikó. — Per il carattere di questo mio breve studio devo osservare che esso mira soltanto alla definizione d'un oggetto e non a darne la monografia; questo mio lavoro l'ho compiuto in base a tutto il materiale a me accessibile, ma non ho giudicato ragionevole enumerare tutti gli esempi conosciuti in base a casi generalmente noti agli archeologi militanti: perciò non cito più dell'indispensabile. Ho giudicato ugualmente superfluo pubblicare l'elenco degli arnesi da mangiare diffusi in gran misura nell'Eurasia: anche qui illustrerò con pochi esempi i risultati delle mie indagini.

² Museo Nazionale di Budapest, Collezione degli oggetti di età scita e del periodo delle migrazione dei popoli; numero d'inventario 18/1934.

³ Ginters, *Das Schwert der Skythen*, *Vorg. Forsch.* 2. 1. (1928), Ebert, *Ein Dolchscheide Fragment aus Südrussland*. *Opusc. arch.* Montelio, 1913, p. 270 segg.

⁴ N. Fettich, Garnitures de fourreau de sabre du temps des avars en Hongrie, Arethuse, Paris 1926, nel fasc. d'aprile.

⁵ N. Aberg, Die Goten und Langobarden in Italien, Uppsala 1923, pp. 14—15; Tibor Horváth: Az űllői és kiskörösi avar temető (I sepolcreti àvari di űllő e di Kiskörös), A. Hung. XIX, 25. La ricostruzione non è giusta: la lastrina ribattuta posta sul manico è essa stessa un rinforzo di foro. anche qui si tratta d'una coppia di coltelli.

⁶ Le Coq, Chotscho, Berlino 1913, fig. 12.

⁷ Le Coq, Bilderatlas zur Kunst- und Kulturgeschichte Mittelasiens. Berlin 1925, le figg. relative.

⁸ Budapest a népvándorlás korában (B. nell'età della migrazione dei popoli) nel vol. I della Budapest Története (Storia di B.), in preparazione.

⁹ Museo Nazionale di Budapest, Collezione scita e migrazione dei popoli, no. d'inv. 26/1935, 2/1936.

¹⁰ Magyar Művészet 1936, no. 4, pp. 111—114, figg. 112—113.

¹¹ Museo Etnografico di Budapest, un oggetto proveniente dal Caucaso, senza no. d'inventario. Un paio di coltelli applicati alla cintura. La lunghezza del coltello più grande è di 50 cm., quella del più piccolo è di 18 cm., i manichi sono di corno e sono ornati da decorazioni di metallo, con motivi molto simili a quelli delle nostre sciabole àvare. Le due tavolette di legno della guaina sono riunite da un involuero di cuoio.

¹² Gyula László, Avarkori pásztorkéseink (Coltelli dei pastori dell'età àvara). Arch. Ért. 1940, vol. I, pp. 90—99.

¹³ Hampel, op. cit. vol. I, p. 451, figg. 1393—1400 non riesce a risolvere la questione; avverte soltanto che dalla lunghezza dei ganci ad elica si può dedurre la larghezza della cintura medesima. Cfr. ancora: Budapest Története, le parti relative del vol. I.

¹⁴ Le Coq, Bilderatlas ecc., fig. 4: particolare di Qyzil, sull'autoritratto del maestro de „l'antro del pittore“.

¹⁵ Le Coq, Chotscho, tav. 22.

¹⁶ La tomba dalla corona d'oro di Corea, Tokyo, 1926, in originale giapponese. La traduzione del testo dei particolari relativi la devo all'amichevole cordialità del dott. Zoltán Ráthonyi.

¹⁷ Vedi la nota 11.

¹⁸ Comunicazione privata del prof. Ladislao Kovács; anche il *puukko* è di sua proprietà.

¹⁹ N. G. Munro, Prehistoric Japan, Yokohama, 1911, p. 177, fig. 1—5.

²⁰ Hampel, Alterth. pav. 261, figg. 1, 8.

²¹ Hampel, Alterth. tav. 272; non pubblica però le lastrine d'oro.

²² Budapest Története, vol. I.

²³ Anche secondo lo Hampel uno dei due pezzi (op. cit. fig. 2037, vol. I. p. 665) che è attaccato al manico d'osso del coltello (e che secondo la definizione del dott. Michele Párducz è una fibula jaziga della metà del sec. III d. C.), è un'imboccatura, e anche l'altra imboccatura (fig. 2035) la pone sulla sommità del manico d'osso. Prima queste imboccature erano esposte al Museo Nazionale, applicate ad una forma di coltello, ma in modo che l'una era posta sulla bocca della guaina, e l'altra sul rinforzo, mentre come cinghietta figurava il passante d'oro della cintura. In occasione della recente sistemazione del Museo, scomposi questa falsa ricostruzione.

²⁴ Hampel, op. cit. vol. I. fig. 2035, vedi le note precedenti.

²⁵ Lajos Kiss, A geszterédi honfoglalásokról sírlelet (Il ritrovamento sepolcrale di Geszteréd, proveniente dall'età della conquista dell'Ungheria). A Hung. XXIV. p. 12, tav. II; N. Fettich, A honfoglaló magyarság fémművészége (L'oreficeria presso gli Ungheresi conquistatori.) A Hung. XXI. pp. 75—76.

²⁶ Fettich, Garnitures ecc., tav. VII, figg. 15—16.

²⁷ Conte Jenő Zichy: Viaggi nel Caucaso e nell'Asia Interiore, vol. I.; Jankó-Posta, La descrizione delle collezioni, Budapest, 1897, p. 286, figg. 778, 12.532, ecc.

²⁸ Barone Péter Apor, Metamorphosis Transylvaniae (con i commenti di Mihály Cserei), Budapest, 1927, art. 3 e comm. 2.

²⁹ Pulszky—Radisich—Molinier, *Chefs d'oeuvre d'orfèvrerie ayant figuré à l'exposition de Budapest*, Paris s. d. p. 141 e segg.

³⁰ Ibidem.

³¹ *Orientalische Waffen und Rüstungen* (Sammlung Henri Moser—Charlottenfels), Lipsia 1912, tav. XVI; la tav. XIX (350—352) rappresenta un arnese da mangiare perfettamente simile a quello dalla Samarkanda, a sola differenza di non comprendere due, bensì tre coltelli; la tav. XXXII presenta una serie di arnesi da mangiare cinesi: i bastoncini da mangiare. — E. Kühnel, *Miniaturmalerei im islamischen Orient*, Berlin 1922. Nella fig. 77, che riproduce una miniatura persiana del 1600 circa, i due coltelli pendono dalla cintura su una corda, conformemente alla descrizione del modo di portare i coltelli presentata dal barone Apor.

³² Kolozsvár, Collezione Archeologica e Numismatica dei Musei Riuniti della Transilvania, no. d'inv. 953—955. Nella stessa collezione si trova un simile arnese da mangiare (no. 950—952), però qui, invece dei due coltelli, figurano un coltello e una forchetta dai manichi di corno, ricordi delle posate aristocratiche ungheresi. Il permesso di pubblicazione la devo alla gentilezza del prof. Márton Roska.

³³ István Györffy nella *Magyarság Néprajza* (L'Etnografia Magiara), vol. I, p. 382. e segg.; ibidem la bibliographia relativa.

³⁴ *Néprajzi Értesítő*, 1940, pp. 51—59.

II.

L'USO DEI PORTASPILLI AVARI.

Una delle suppellettili più caratteristiche delle tombe di donna àvare è il portaspilli, un oggetto d'osso intagliato, di forma cilindrica o quadrata, alto 8—12 cm. Nel senso della lunghezza è traforato, il foro va ampliandosi in forma di imbuto verso le due estremità dell'oggetto; la sezione longitudinale del foro di solito è di forma ellittica, e lungo l'asse maggiore si trovano talvolta fortissime tracce di logoramento. La maggioranza di tali oggetti sembra sia stata adornata col ferro di tornio, ma non di rado figurano fra essi pezzi adorni con motivi vari intagliati su uno dei portaspilli ancor inediti del Museo Nazionale si trova persino un'iscrizione incisa.¹ Per molto tempo, in base alla definizione di József Hampel, questi cilindri d'osso furono considerati come manichi di coltello. Però già lo Hampel medesimo si è accorto dell'incertezza della sua definizione, perchè avverte che tali cilindri d'osso si trovavano anche in tombe non contenenti coltelli.² E la confusione diventò completa allorchè Hampel, nella sua opera sintetica, pubblicò due illustrazioni rappresentanti coltelli, i cui manichi erano introdotti in cilindri d'osso.³ Porre in relazione il coltello e il portaspilli non è però del tutto arbitrario, perchè questi due oggetti si trovano di solito l'uno accanto all'altro nelle tombe (fig. 1., A—B), e le tracce di ruggine che coprono l'interno dei portaspilli, potevano ben facilmente indurre gli archeologi da tavolino di cercare uno stretto rapporto fra i due oggetti.

László Éber fu il primo a constatare l'impossibilità della connessione fra di essi. In base alle sue esperienze di scavatore affermò con certezza che il manico del coltello non è mai introdotto nel cilindro d'osso. Considerazioni di carattere tecnico ugualmente lo indussero a supporre che l'oggetto problematico non poteva essere un manico di coltello. Secondo lo Éber questi cilindri d'osso funzionavano come fusi per aggomitolare il filo.⁴

La soluzione definitiva della questione è dovuta alle indagini di Gyula Rhé.⁵ Egli nei cilindri d'osso delle tombe no. 5 di Öskü e no. 67 di Jutas ha scoperto tre spilli di ferro in ognuno di essi. In base a questa scoperta, Rhé definì con tutta ragione sia questi oggetti sia gli oggetti simili, come portaspilli. Ciononostante Rhé ammise la supposizione di Éber, secondo il quale i portaspilli funzionavano anche da fusi. Al Rhé sembravano portaspilli anche quegli oggetti d'osso a forma di cilindro che portavano 2—3 fori;⁶ secondo il Rhé questi fori servivano a controllare, traguardondovi, il contenuto del portaspilli. Di tali oggetti e della loro funzione nell'insieme del corredo scriverò altrove, qui mi limito ad osservare che non erano mai portaspilli.

La definizione di Gyula Rhé fu confermata con nuove prove da Károly Sebestyén, che è riuscito anche a sua volta scoprire spilli di ferro intatti dentro qualche portaspilli.⁷ Purtroppo Gyula Rhé non ha illustrato mai la sua ipotesi sull'uso dei portaspilli, ma grazie alla sua gentile comunicazione verbale ora so che, secondo lui, il fondo del portaspilli fu otturato da un turacciolo di legno. A questa ipotesi contraddice il fatto che gli spilli scoperti non si trovano mai nel fondo dei portaspilli, bensì nel mezzo di essi. Contraddice inoltre all'applicazione dei turaccioli anche il fatto che negli oggetti d'osso avari, al cui uso il turacciolo era indispensabile, lo troviamo sempre inchiodato (per es. nelle saliere), mentre i portaspilli non ne rivelano le tracce. Invece i logoramenti già menzionati avvertono che il cilindro oltre a non essere stato otturato, aveva subito frequenti strofinii di qualcosa che fu in esso introdotto: se così non fosse, non ci sarebbero i logoramenti delle due estremità.

Si pone ancora una questione: come si sono portati i portaspilli? Dalla loro posizione nelle tombe risulta evidente che erano portati appesi alla cintura, accanto al coltello. Quanto riguarda gli oggetti incisi, non è difficile immaginarci che siano stati appesi alla cintura per mezzo d'un cordoncino legato intorno ad essi, ma i pezzi completamente piatti escludono questo sistema. Nella vicinanza dei portaspilli non si trovano mai oggetti, i quali farebbero supporre che fossero stati portati in borsetta. In questo caso avrebbero dovuto essere otturate ambedue le estremità dei portaspilli, ma, come abbiamo visto, le tracce di logoramento, la bocca a forma di imbuto e la mancanza dei chiodi, rendono evidente che turaccioli non c'erano nè all'una nè all'altra estremità. Lo studio degli oggetti ci convince assolutamente che ambedue le estremità dei portaspilli erano aperte durante l'uso. In seguito risponderò al problema, come fosse possibile adoperare come portaspilli un tubo aperto da ambo i lati.

Non ho intenzione di dar l'elenco di tutti i portaspilli fino ad ora ritrovati, ma anche così, in base alle tombe scavate da competenti, possiamo affermare che soltanto le donne portavano i portaspilli, le povere non meno delle ricche, e non di rado le donne povere avevano portaspilli più ornati che le ricche. Per confermare questa mia asserzione, riproduco due ritrovamenti sepolcrali ancora inediti del Museo Nazionale di Budapest.

Io medesimo ho scavato la tomba no. 82 di Halompusztá⁸ (Homokmégy, nel distretto di Kalocsa): alla profondità di 1 m. giaceva sul dorso, in posizione stesa, lo scheletro d'una donna di età media. Il corredo sepolcrale tradisce che si tratta di una donna povera. Accanto al femore destro e alla mano destra giaceva un portaspilli di forma cilindrica, ornato di decorazioni spiraliformi; accanto ad esso ho trovato un coltello di ferro, sull'osso del bacino una fibbia di ferro consunta (Fig. 1. A.; tav. XLVII. 18—19, grandezza naturale).

La tomba no. 3 di Pilismarót è pervenuta al Museo Nazionale dagli scavi esemplari di János A. Horváth.⁹ La tomba fu scoperta ad una profondità di 140 cm, e in essa giaceva lo scheletro d'una fanciulla di 12—14 anni, resti d'un cadavere steso sul dorso. Accanto al braccio destro, presso il lato esterno del gomito si trovavano il portaspilli e il coltello (Fig. 1. B. 1—2., t. XLVII. 1—2.). In corrispondenza delle orecchia c'erano due orecchini di bronzo dai ciondoli di vetro, che erano congiunti dietro la nuca per mezzo d'una catenella di bronzo (Fig. 1. B. 3—4., t. XLVII. 3—4.). A destra e a sinistra dagli orecchini, un poco più in giù, si trovò un paio di fibbie tornite (Fig. 1. B. 5—6., t. XLVII. 5—6.), un oggetto ben noto nelle tombe di donne àvare, che però di solito giace sull'osso del petto. La fanciulla portava sul collo una collana di perle, fra parecchie piccole perle di forma di seme di melone si trovano 4—6 perle dal colorito argenteo (Fig. 1. B. 7., t. XLVII. 7.). Sull petto c'era uno spillo di bronzo (Fig. 1. B. 8., t. XLVII. 8.), i polsi della fanciulla defunta erano cinti con braccialetti di bronzo (Fig. 1. B. 9—10., t. XLVII. 10.), sulla sua destra portava due semplici anelli di bronzo, e sulla sua sinistra tre (Fig. 1. B. 11—15., t. XLVII. 11—15.). Vicino al lato esterno della caviglia destra giaceva una fusaiuola (Fig. 1. B. 16., t. XLVII. 16.). Dalla tomba è venuta fuori anche una lastrina di bronzo che ricorda un'estremità di cinghia, ma la sua posizione non si potè definire (t. XLVII. 17.).

Anche le due tombe le ho descritte soltanto per quel che riguarda i portaspilli, mentre studierò altrove gli altri dati relativi al costume femminile àvaro. Qui mi limito ad osservare che il sotterramento in vestito non affibbiato (vedi la posizione delle due fibbie fig. 1. B. 5—6.) era in uso anche presso i magiari conquistatori, e poco fa sono riuscito a risolvere lo sfondo religioso di questa usanza.¹⁰ Gli orecchini a catenine sono stati studiati da István Kovács in un suo lavoro ancora manoscritto.¹¹

Di solito i portaspilli si trovano nello stesso luogo, nel quale si trovavano nella tomba no. 82 di Halom. La loro posizione nella tomba no. 3 di Pilismarót non ci confonde, perchè evidentemente il loro sito originale anche qui era sulla cintura. La ragione dell'attuale posizione inconsueta sarà che delle cinghie pendenti si spontano, e per questo le troviamo o sopra il bacino o lungo le braccia, contrariamente alla loro posizione originale.

Infine c'è ancora da risolvere la questione di come fossero collocati gli spilli nel portaspilli aperto nelle sue estremità, e come il portaspilli medesimo fosse applicato alla cintura. A queste due questioni si può rispondere in base alle osservazioni fatte sull'insieme di oggetti fissati alle cinture delle donne finno-ugriche.¹² Manninen, nel suo lavoro sui costumi femminili dei popoli finno-ugrici, si è occupato dettagliatamente di tali guarnizioni.¹³ La tav. XLVIII. riproduce due di tali guarnizioni, proprietà della collezione etnografica del Museo Nazionale di Budapest.¹⁴ I portaspilli cercai di collocarli in modo da poter illustrare il loro uso. Dall'anello del corredo (3., 8.) pendono un coltello in guaina di cuoio (5., 9.), un borsellino di cuoio (4.) e un portaspilli (1., 6.); gli oggetti erano attaccati alla cintura per mezzo d'un gancio o d'una fibbia. I portaspilli sono di rame, ma i particolari struttivi sono eseguiti nella maniera del tornio, ciò che corrisponde perfettamente ai modelli àvari dei portaspilli di 1200—1300 anni fa. Questi portaspilli sono adoperati nel modo seguente: la cinghia di cuoio o la striscia ricamata di lino o di stoffa, che pende dall'anello del corredo, vengono appuntati gli spilli, che poi vengono coperti dalla guaina del portaspilli. Così lo spillo non può infilarsi nel vestito, nè scivolare fuori dal nastro: e quando si vuole levare uno spillo, basta togliere la guaina. Sull'estremità del nastro

si applica una lastrina di metallo ribattuto riccamente ornata, per impedire la guaina di cascare: in altri casi s'accontentarono di fare un semplice nodo o un qualche fiocco per impedire alla guaina di scivolare. Da tutto ciò comprendiamo ad un tratto anche l'uso dei portaspilli àvari e possiamo dar spiegazione di tutti i fenomeni fino ad ora incomprendibili, come il logoramento delle bocche dei portaspilli, la posizione degli spilli nella guaina, il modo di applicarla alla cintura, ecc. I portaspilli delle donne finno-ugriche rendono ugualmente indubbio che gli Avari non hanno adoperato mai i portaspilli come fusi. Nella fig. 6., 2a—b. pubblico lo schema dell'uso dei portaspilli àvari. Per quanto mi consta, fino ad ora sotto i portaspilli non furono trovate lastrine ribattute di bronzo, soltanto due o tre volte trovai a Szebény qualche traccia di ruggine di ferro su le estremità dei portaspilli, e una sola volta una catenella di ferro arrugginita:¹⁵ ma, come sembra, nella maggioranza dei casi gli spilli furono appuntati su nastri, sulle estremità dei quali pendevano nodi e fiocchi. Il più delle volte i portaspilli non pendevano insieme con il coltello dall'anello di ferro, bensì, senza l'uso dell'anello di guarnizione, erano applicati immediatamente alla cintura: in tal modo li rappresenta il mio disegno.

Nello studio citato Manninen pubblica parecchi portaspilli, fra i quali ha un interesse particolare il portaspilli di una donna lappone (fig. 2., 1.).¹⁶ Questo è eseguito in osso, come gli esemplari àvari, all'estremità del nastro è legato un nodo, anche gli ornamenti incisi hanno analogie antiche. I Lapponi fabbricano i loro portaspilli di rame, di ferro e di osso, ed esemplari press'a poco uguali ci son noti da tutto il territorio della Russia Settentrionale. Sono ricchi di varianti di forma e di decorazione, ma la loro costruzione è sempre identica a quella dei portaspilli qui riprodotti. Manninen ci dà nella sua pubblicazione un disegno su la diffusione topografica dei portaspilli e si rende conto della loro connessione con i ritrovamenti sepolcrali.¹⁷ Naturalmente egli non poteva conoscere i portaspilli àvari. Come sembra, neppure gli Avari hanno eseguiti i loro portaspilli di solo osso. Gyula Rhé nella tomba no. 5 di Jutas scoprì sul posto del portaspilli spilli solitari, non coperti,¹⁸ e da ciò pare probabile che le guaine siano state fabbricate talvolta anche di legno. Io medesimo ho scavato a Szebény una guaina di ferro, dal cui sito pare probabile che sia stato un portaspilli.¹⁹

Ho chiarito con analogie tratte da esempi finnici il modo di portare gli arnesi da mangiare àvari. Nel retaggio archeologico dei Magiari dell'età della conquista, ritroviamo la copia perfetta degli anelli di portaguarnizione fino ad oggi usati dai Finlandesi; da simili anelli pendevano anche gli oggetti di corredo dei pastori magiari. Non voglio dedurre da questa analogia conclusioni di lunga portata, ma non posso fare a meno di constatare che l'identità degli oggetti di uso quotidiano àvari, magiari e finno-ugrici non è un puro caso; però l'indagine più approfondita di queste concordanze non rientra nell'argomento di questo breve studio.

GYULA LÁSZLÓ

¹ József Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig, 1905, vol. I, figg. 135—137, 140—147, 151. L'oggetto con le iscrizioni incise: Museo Nazionale di Budapest, Collezione dell'età degli Sciti e della migrazione dei popoli. no. d'inv: 11/1934.

² Hampel, *op. cit.* vol. I, p. 99.

³ Hampel, *op. cit.* vol. I, fig. 136 (Lébény) e fig. 137 (Donát).

⁴ László Éber, *Sírleletek a régebbi középkorból* (Ritrovamenti sepolcrali dell'inizio del Medio Evo), Arch. Ért. 1901, pp. 291—292.

⁵ Gyula Rhé, *Veszprémvármegyei avar emlékek* (Monumenti avari della Provincia di Veszprém), Veszprém, 1924, p. 36.

⁶ Per es. Hampel, *op. cit.* vol. I. figg. 149—150.

⁷ In base alla gentile comunicazione verbale di Carlo Cs. Sebestyén.

⁸ Museo Naz. di Budapest, Collezione Scita e della Migrazione dei popoli, no. d'inv. 10/1936.

⁹ Museo Naz. di Budapest, Coll. Scita e Migrazione, no. d'inv. 19/1938.

¹⁰ *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge* (Il ritrovamento di Koroncó e la sella dei Magiari dell'età della conquista. Manoscritto per la collana „Archaeologia Hungarica.).

¹¹ *A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető*. (Necropoli dell'età della conquista della patria, scoperto nella via Zápolya di Kolozsvár.) (Manoscritto.)

¹² U. T. Sirelius, *Suomen Kansanomaista Kultturia*, 3 voll. Helsinki, 1921. Cintura di donna lappone con la guarnizione appesa: fig. 495, p. 392. — *ibidem*, fig. 497: un corredo femminile.

¹³ *Suomen Suku*, vol. III, Helsinki, 1934, pp. 386—388. Per la traduzione del testo finnico esprimo la mia gratitudine al Sig. László Kovács.

¹⁴ Il permesso di pubblicazione la clevo alla gentilezza del dir. György Domanovszky.

¹⁵ Museo Naz. di Budapest, Coll. Scit. e Migr., no. d'inv. 26/1935.

¹⁶ Manninen, *op. cit.*, p. 387; il mio disegno fu eseguito dietro la fotografia qui pubblicata.

¹⁷ Manninen, *op. cit.* pp. 387—388.

¹⁸ Rhé, *op. cit.*, luogo cit.

¹⁹ Museo Naz. di Budapest, Coll. Scit. e Migr., no. d'inv. 26/1935.

VASTÁRGYAK MEGÓVÁSA.

A múzeumokban őrzött régészeti anyag tanulmányozása során számtalanszor tapasztalhatjuk, hogy egy bizonyos 30—40, vagy csak 10 évvel ezelőtt kiásott leletből a vastárgyakat már csak a leltárkönyv, vagy az ásatási napló említi. Maguk a tárgyak régen elporladtak, a jobbik esetben pedig alakjukból kivetkőzött rozsdacsomókká váltak. Ha régi leírásuk nem volt tökéletes, újabb megfigyelésük lehetetlenné vált.

Amikor a vastárgyak megóvása körül szerzett tapasztalataimat e helyen leírom, nem azt akarom vitatni, hogy egyedül az általam alkalmazott módszer a helyes, hanem sokkal inkább — hozzászólásokat várok. Kíváncsinos lenne, hogy e sorok nyomán egyöntetű gyakorlat alakuljon ki, olyan, mely valóban alkalmas is lenne arra, hogy vastárgyainkat időállóvá tegye.

Vastárgyak megóvásakor mindenekelőtt az a kérdés merül fel, milyen mértékig tisztogassuk meg azokat. A rozsdá kétségtelenül régies külsőt biztosít a tárgynak, bizonyos azonban az is, hogy a régészet nem a rozsdára kíváncsi, hanem arra, milyen volt eredetileg a kérdéses tárgy. Ebből a szempontból tekintve a kérdést tehát azt mondhatjuk, hogy a rozsdá teljes eltávolítása kívánatos. A gyakorlatban sajnos, nem ilyen egyszerű problémát kell megoldanunk.

A földből kikerülő vastárgyak fenntartásuk szerint két csoportba oszthatók: Vannak olyanok, melyeket a rozsdá teljesen átjárt s vannak ismét mások, melyeken csak rozsdaréteg keletkezett. Ez utóbbiaknál a tárgyat borító rozsdaréteg a tárgy eredeti szerkezetét, díszítéseit esetleg csak takarja, nem emésztette meg, de lehet olyan is, melynél a rozsdaréteg az egészséges vasmaggal együtt őrzi a díszeket, esetleg a szerkezetet. Csak természetes, hogy mindezek a lehetőségek a konzerválás során más és más eljárást igényelnek.

A rozsdától teljesen átjárt tárgyak megmosva, megszárogatva és szekrénybe téve idővel teljesen széjjelmállanak. Rozsdájuk semilyen eljárással sem redukálható ismét vassá, így rozsdá alakban kell együttmaradásukat biztosítanunk. Áttetsző lakkokkal való átitatásuk sem használ, mivel belsejükben bomlasztó hatású talajsók halmozódtak fel, melyek ha a levegő közvetítésével mégoly kevés vízhez is jutnak, a rozsdásodás folytatódását és tárgyunk végső pusztulását feltétlenül elősegítik.

Mindezeket elkerülendő, a teljesen átrozsdásodott vastárgyakat kellő megtisztogatásuk után tiszta és cserélt vízben 2—3 napig jócskán kiáztatom. A bennük rejlő sókat nagyrészt már így is eltávolítottam, de egyszerűbbé és hatásosabbá is tettem ezzel az ezután következőket. A jól kiáztatott, tiszta tárgyakat ezután desztillált, vagy hosszabb

ideig forralt vízben kétszer-háromszor jól kifőzöm, hogy a nehezebben oldódó sók is eltávolodjanak. Hogy munka közben vasaim el ne cserélődjenek, madzagra kötözve lógatom azokat az edénybe. A vizet természetesen minden forralás után kicserélem. Csak ezután gondoskodom olyan anyaggal való teljes átitatásról, mely teljesen neutrális és amellet a környezet páratartalmának felvételét megakadályozza.

Az áttetsző lakkfélék — ismétlem —, erre a célra nem alkalmasak. A lakk nem szívódik be rendesen, megszáradása után pára felvételére alkalmas repedések keletkeznek rajta és nem mindig savmentes. Hasonló hibája van a firniszes itatásnak is, ez néha még ragadós is marad. Legjobban válik be a tiszta paraffin, mely melegítéssel cseppfolyóssá téve teljesen átjárja a rozsdás vastárgyat, múzeumi téli és nyári hőmérsékletnél nem olvad meg és kellemetlen fényes külsőt sem ad.

A paraffinnek természetesen savmentesnek kell lennie. Mielőtt megvenném belőle a szükséges mennyiséget, kísérletet teszek vele. Kis darabkát kémcsőbe teszek, megmelegítem és lakmuspapírossal megvizsgálom. A paraffin megfelel célunknak, ha a beléje mártott kék lakmuspapíros 10—15 perc alatt nem pirosodik meg.

Az itatáshoz megfelelő nagyságú, vasbádognál készült edényt használok. Ha a paraffint 100° -nál magasabb hőmérsékletre emeljük, akkor a belelógatott vastárgyat előzőleg meg sem kell szárítanunk. A rozsdá pórusaiba szorult víz ilyenkor gőzzé változik és sisteregve eltávozik. Helyét a felmelegített paraffin foglalja el. Ha a sistergés már teljesen megszűnt, a tárgyakat a madzagnál fogva kiemelem, lecsepegtetem és csomagoló-papírosra kirakva kihűlni hagyom. A felesleges paraffin lecsepeg, vagy felszívódik a papírosba. Az itatáskor nyílt lángot ne használjunk, mert a paraffin könnyen kigyullad!

Az így preparált vastárgyak tapasztalataim szerint hét év óta a legcsekélyebb elváltozás sem mutatják és remélem, meg is maradnak nagyon sokáig mai állapotukban.

Ugyanígy őrzöm meg azokat a vastárgyakat is, melyeknek rozsdarétege eléggé vastag és lényeges alkotórésze magának a régiségnek.

A vékonyabb rozsdaréteggel belepett vasakat, kardokat, lándzsákat, stb., ha a rozsdá díszítésüket csak elfedi, vagy alakjukat torzítja el, teljesen rozsdátalanítom. Ez az eljárás a következőkből áll.

Megfelelő nagyságú edénybe 6 vagy 7 rész vízhez 1 rész tömény sósavat öntök. Kisebb tárgyakhoz üveghengert, a nagyobbakhoz paraffinnel kiöntött puhafavályút használok. (A kiöntést forrasztólámpával csinálom és — szükség szerint — félévenként megismétlem.) A vastárgyakat beleteszem a folyadékba, favályú használata esetén azonban üvegpálcikákat teszek alájuk. Hogy össze ne keveredjenek, lágy vasdróttal kicsiny, számokkal ellátott lemezeket erősítek rájuk s a leletekről külön jegyzéket vezetek. A vaslemezeket máskor újból felhasználom. Az így áztatott vasakat kétóránként kiszedem és leöblítve teknyőszerű faedényben jól lekefélem. Keféléshez kezdetben különböző finomságú (munka után mindig jól kimosott) drótkéfét használok, a rozsdá zömének eltávolítása után azonban már csak gyökérkefét. Feltéve, hogy egy nap alatt a munka nem fejeződik be, a vasakat éjjelre tiszta vízbe teszem s a munkát csak nappal folytatom. Világos helyen végzett, óvatos munkával és ha tárgyainkat nem hagyjuk a kelletténél hosszabb ideig az oldatban, vasaink szép tiszták lesznek és semmit sem szenvednek a sósavtól. Gumikesztyű ugyan óvja a kezét, de nem nélkülözhetetlen. Fontos csak az, hogy munka után jó lúgos szappannal mossunk kezét és hogy az elkerülhetetlen klór-

gázok ellen nyitott ablakkal védekezzünk. Vigyáznunk kell arra is, hogy idegen fém, főleg réz ne legyen a vastárgyak mellett, mert ezek megszínezik a vasat. Ezért nem jó pl. a vasszámokat rézdróttal felerősítenünk.

A szépen megtisztított vasakat savazás után négyszer-ötször váltott tiszta vízben legalább három napig áztatom. A sósav semlegesítése kedvéért még az első vízbe sem teszek lúgot, mert az tapasztalataim szerint ugyancsak színező hatással bír. Szárítást itt sem alkalmazok, hanem közvetlenül a már leírt paraffinfürdőbe helyezem a tárgyakat.

Olvasztott paraffin helyett a paraffinolaj, vagy vazelin alkalmazása nem bizonyult célszerűnek. Ezek az anyagok ritkán savmentesek és könnyen porfogókká válnak addig is, míg a tárgyakat jól záró szekrénybe helyezzük.

A sósav segítségével megtisztogatott tárgyaim hét év óta mitsem változtak. Az eljárás jelentőségét mégsem egyedül ebben látom, hanem abban, hogy sok darabon olyan részletek lettek láthatókká, melyeket azelőtt nem is sejtettem.

Az egészen jelentéktelen tárgyakon végzett hevítéses eljárást nem ajánlhatom. Kísérleteim ezirányban részben a tárgyak teljes megsemmisüléséhez vezettek, részben pedig nagyfokú zsugorodással jártak anélkül, hogy a nem kívánatos rozsdát redukálták volna.

Szekszárd, 1941.

DR. CSALOG JÓZSEF

ÓKORTUDOMÁNYI ELŐADÁSOK EGYETEMEINKEN ÉS TUDOMÁNYOS TÁRSASÁGAINKBAN AZ 1940/41. TANULMÁNYI ÉVBEN

(az Orsz. Régészeti és Művészettörténeti Társulaton kívül).

A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen az I. félévben:

- Báró Brandenstein Béla: „A görög filozófia története Sokratesig.”
Ivánka Endre: „Platon olvasmányok.” (Proszeminárium.)
Ivánka Endre: „Platon.”
Ivánka Endre: „Aristoteles lélektana.”
Husztí József: „Plinius Minor levelei.”
Husztí József: „Római irodalomtörténet.”
Husztí József: „Szemináriumi gyakorlatok.”
Ivánka Endre: „Tacitus Germania.” (Proszeminárium.)
Jírka Alajos: „Latin filológiai proszeminárium.”
Péter Gyula: „Latin filológiai proszeminárium.”
Szabó Árpád: „Ovidius, Metamorphoses.” (Proszeminárium.)
Borzsák István: „Latin filológiai proszeminárium.”
Moravcsik Gyula: „Bevezetés a görög filológiába.”
Moravcsik Gyula: „Görög papyrus szövegek.”
Moravcsik Gyula: „Szemináriumi gyakorlatok a görög filológia köréből.”
Ivánka Endre: „Görög filológiai proszeminárium.”
Kerényi Károly: „Mythologia.”
Szidarovszky János: „Latin történeti nyelvtan.”
Szidarovszky János: „Görög történeti nyelvtan.”
Ligeti Lajos: „Az ázsiai hunok története a Kr. u. II—IV. században.”
Alföldi András: „Budapest története a későrómai időben.”
Alföldi András: „A honfoglalás előtti Magyarország történelmének problémái.”
Alföldi András: „Szemináriumi gyakorlatok.”
Alföldi András: „A Kr. u. III. század nagy válsága.”
Alföldi András: „A Kr. u. III. század történetének forrásai.”
Fettich Nándor: „Bevezetés a népvándorláskori régészetbe.” (Proszeminárium.)
Nagy Lajos: „Bevezetés a pannoniai archaeológiába.” (Proszeminárium.)
Szilágyi János: „A pannoniai hadtörténet forrásai.” (Proszeminárium.)
Tompá Ferenc: „Bronzkori kultúrák kialakulása.”
Tompá Ferenc: „Kultúrák és népek Európa őskorában.”
Tompá Ferenc: „Szemináriumi gyakorlatok.”
Patay Pál: „Ősrégészeti gyakorlatok.” (Proszeminárium.)
Fettich Nándor: „A népvándorláskor archaeológiája.”
gróf Zichy István: „A lovasnomád népek viseletéről, különös tekintettel a magyarságra.”

A II. félévben:

- Báró Brandenstein Béla: „A görög filozófia története Sokrates után.”
 Gróf Révay József: „Platon olvasmányok.” (Proszeminárium.)
 Huszti József: „Plinius Minor levelei.”
 Huszti József: „Római irodalomtörténet.”
 Huszti József: „Szemináriumi gyakorlatok.”
 Borzsák István: „Tacitus, Germania.” (Proszeminárium.)
 Jirka Alajos: „Latin filológiai proszeminárium.”
 Péter Gyula: „Latin filológiai proszeminárium.”
 Borzsák István: „Ovidius Metamorphoses.” (Proszeminárium.)
 Szemerényi Oswald: „Latin filológiai proszeminárium.”
 Moravcsik Gyula: „A görög művelődés írásos emlékei.”
 Moravcsik Gyula: „Görög papyrus szövegek.”
 Moravcsik Gyula: „Szemináriumi gyakorlatok a görög filológia köréből.”
 Balázs János: „Görög filológiai proszeminárium.”
 Kerényi Károly: „Antik misztériumok.”
 Szidarovszky János: „Latin történeti nyelvtan.”
 Szidarovszky János: „Görög történeti nyelvtan.”
 Alföldi András: „Budapest története a későrómai időkben.”
 Alföldi András: „A honfoglalás előtti Magyarország történetének problémái.”
 Alföldi András: „A Kr. u. III. század nagy válsága.”
 Alföldi András: „A Kr. u. III. század történetének forrásai.”
 Alföldi András: „Szemináriumi gyakorlatok.”
 Fettes Nándor: „Bevezetés a népvándorláskori régészetbe.” (Proszeminárium.)
 Nagy Lajos: „Bevezetés a pannoniai archaeológiába.” (Proszeminárium.)
 Szilágyi János: „A pannoniai hadtörténet forrása.” (Proszeminárium.)
 Tompa Ferenc: „Bronzkori kultúrák Európában.”
 Tompa Ferenc: „Kultúrák és népek kialakulása az őskorban.”
 Tompa Ferenc: „Szemináriumi gyakorlatok.”
 Patay Pál: „Ősrégészeti gyakorlatok.” (Proszeminárium.)
 Gerke Frigyes: „A görög plasztika története.”
 Gerke Frigyes: „Gyakorlatok a görög relief stíluskritikájához.”
 Vitéz Pálffy János: „Egyiptom gazdasági élete az ókorban.”

A szegedi Ferenc József Tudományegyetemen az I. félévben:

- Förster Aurél: „Platon.”
 Förster Aurél: „Horatius epistulái.”
 Förster Aurél: „Görögország a peloponnesosi háború első éveiben.”
 Marót Károly: „Livius.”
 Marót Károly: „A római vallás legrégebb emlékei.”
 Marót Károly: „Latin stílusgyakorlatok.”
 Marót Károly: „Itália a Kr. e. VIII. században.”
 Módi Mihály: „Apollonios Rhodios Argonautikája.”
 Banner János: „A római hadsereg.”
 Banner János: „A népvándorlás kora.”
 Banner János: „Görögöldi régészeti kutatások.”
 Banner János: „Régészeti gyakorlatok.”
 Oroszlán Zoltán: „Az antik Róma plasztikai emlékei.”
 Oroszlán Zoltán: „Keleti kultuszok emlékei az antik kisplasztikában.”
 Kecskeméti Ármán: „Izráel és AsszírIA.”
 Visy József: „Leíró görög nyelvtan.”

A szegedi Horthy Miklós Tudományegyetemen a II. félévben:

- Halasy Nagy József: „Platon filozófiája.”
 Halasy Nagy József: „Platon olvasmányok.”
 Kerényi Károly: „Görög mitológia.”
 Kerényi Károly: „Római költészet.”
 Kerényi Károly: „Vergilius Aeneisének olvasása.”
 Kerényi Károly: „Ókortudományi gyakorlatok.”
 Kerényi Károly: „Antik művészet.”
 Marót Károly: „Homeros Iliasa.”
 Marót Károly: „Latin stílusgyakorlatok.”
 Marót Károly: „Szicília története.” (A pun és görög törekvések kora.)
 Banner János: „A római határvédelem.”
 Banner János: „Népvándorláskori emlékeink.”
 Banner János: „Görögöldi régészeti kutatások.”
 Banner János: „Régészeti gyakorlatok.”
 Visy József: „Elemi latin nyelvtan I.”
 Visy József: „Elemi latin nyelvtan II.”

A pécsi Erzsébet Tudományegyetemen az I. félévben:

- Kerényi Károly: „A görög szellem története.”
 Kerényi Károly: „Vergilius: Aeneis.”
 Kerényi Károly: „Görög filozófiai szövegek.”
 Kerényi Károly: „Ókortudományi gyakorlatok.”
 Kerényi Károly: „Középiskolai latin szövegek olvasása.”
 Kerényi Károly: „Homeros olvasás kezdőkkel.”
 Paulovics István: „Görög történet.”
 Paulovics István: „Colonia Claudia Savaria.”
 Paulovics István: „Régészeti gyakorlatok.”
 Paulovics István: „Római régiségek pannoniai emlékek szemléletében.”
 Mészáros Ede: „A latin declinatio és coniugatio rendszer.”
 Mészáros Ede: „Középiskolai görög olvasmányok.”
 Mészáros Ede: „Latin stílusgyakorlatok.”
 Mészáros Ede: „Elemi latin nyelvtan.”
 Mészáros Ede: „Görög nyelvtan.”

A debreceni Tisza István Tudományegyetemen az I. félévben:

- Mitrovics Gyula: „A rómaiak nevelése.”
 Mitrovics Gyula: „Római irodalom.”
 Mészáros Ede: „Történeti latin nyelvtan.”
 Mészáros Ede: „Szemináriumi gyakorlatok.”
 Szabó Árpád: „Görög irodalom története.”
 Szabó Árpád: „A görög latin filológia encyclopaediája.”
 Szabó Árpád: „Szemináriumi gyakorlatok.”
 Benigny Gyula: „A latin köznyelv.”
 Szabó Dezső: „Római történelem.”
 Szabó Dezső: „Görög történelem.”
 Roska Márton: „A bronzkor.”
 Roska Márton: „Honfoglaláskori emlékeink.”
 Roska Márton: „Erdély és az anyaország művelődéstörténeti kapcsolatai az őskortól kezdve.”
 Roska Márton: „A Felvidék és az anyaország művelődéstörténeti kapcsolatai az őskortól kezdve.”

Roska Márton: „A dákoromán kérdés régészeti megvilágítása.”

Roska Márton: „Muzeológiai gyakorlatok.”

Roska Márton: „Régészeti gyakorlatok.”

A II. félévben:

Paulovics István: „Görög történet.”

Paulovics István: „A régészet mint történettudomány.”

Paulovics István: „Régészeti és ókortörténeti gyakorlatok.”

Mészáros Ede: „A római satira.”

Mészáros Ede: „Történeti latin nyelvtan.”

Mészáros Ede: „Szemináriumi gyakorlatok.”

Mészáros Ede: „Homeros Odysseiája.”

Szabó Árpád: „Perikles kora.”

Szabó Árpád: „A görög próza kezdetei.

Szabó Árpád: „Vergilius Aeneis VI.”

Szabó Árpád: „Tacitus Annales.”

Szabó Árpád: „Latin-görög szemináriumi gyakorlatok.”

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az I. félévben:

Varga Béla: „A pedagógia története az ókorban és a középkorban.”

Förster Aurél: „Horatius.”

Förster Aurél: „Platon ifjúkori munkái.”

Ivánka Endre: „A Kr. e. V. század görög irodalma.”

Ivánka Endre: „A görög köztársaságoktól a római imperiumig.”

Ivánka Endre: „A római eposz.”

Tamás Lajos: „Bevezetés a népi latinságba.”

Váczy Péter: „A hunok története.”

Roska Márton: „A régibb kőkor.”

Roska Márton: „A gót uralom emlékei hazánkban.”

Roska Márton: „A régészet nemzeti feladatai.”

Roska Márton: „Muzeológiai gyakorlatok.”

Roska Márton: „Régészeti gyakorlatok.”

A II. félévben:

Varga Béla: „A nevelés története az ókorban és a középkorban.”

Förster Aurél: „Horatius szatirái.”

Förster Aurél: „Platon.”

Ivánka Endre: „A görög elégia.”

Ivánka Endre: „Cicero filozófiai munkássága.”

Ivánka Endre: „Nagy Konstantin császár kora.”

Ivánka Endre: „Cicero filozófiai munkáinak forrásai.”

Roska Márton: „Magyarország régibb kőkora.”

Roska Márton: „A két szilágysomlyói gót kincs.”

Roska Márton: „A régészet nemzeti feladatai.”

Roska Márton: „Muzeológiai gyakorlatok.”

Roska Márton: „Régészeti gyakorlatok.”

Roska Márton: „Dácia meghódítása a régészeti leletek világánál.”

Az Iskolánkivüli Népművelési Bizottság Szabadegyetemén:

Kerényi Károly: „A platonizmus.”

Kerényi Károly: „Görög bölcsélet.”

Kerényi Károly: „Platon és a görög világnézet.”
Friedrich Lóránd: „Palotaépítészet az antik és újkorban.”
Ivánka Endre: „Az arisztotelizmus.”
Ferdinandy Mihály: „Sicilia földje, története, művészete.”
Ferdinandy Mihály: „Honfoglaló magyarok.”
Gallus Sándor: „A kultúra kezdeteitől a szittyák fellépéséig.”
Gallus Sándor: „Lovasnomádok a szkíták előtt.”
Gallus Sándor: „A közösségi eszme a nomád népeknél és a magyarságban.”
Supka Ervin: „A szkíták.”
Borsányi Károly: „Római kultúra.”
Kádár Zoltán: „A germánok.”
Kádár Zoltán: „Keresztény kultúra a román korig.”
Szász Béla: „Hunok, avarok.”
Szilády Zoltán: „Ősbulgárok.”
Oroszlán Zoltán: „Nagy antik görög festők.”

A Magyar Tudományos Akadémián március 3-án:

Babits Mihály: „Sophokles 'Oedipus Kolonosban' c. tragédiájának fordításából.”

A Magyar Numizmatikai Társulatban május 15-én:

Alföldi András: „Rómaváros késői nagyurainak pogány propagandája a Kr. u. IV. és V. században és a 'kontorniátok'.

Összeállította:
 BÓNIS ÉVA.

HELYREIGAZÍTÁS AZ A. É.-BEN.

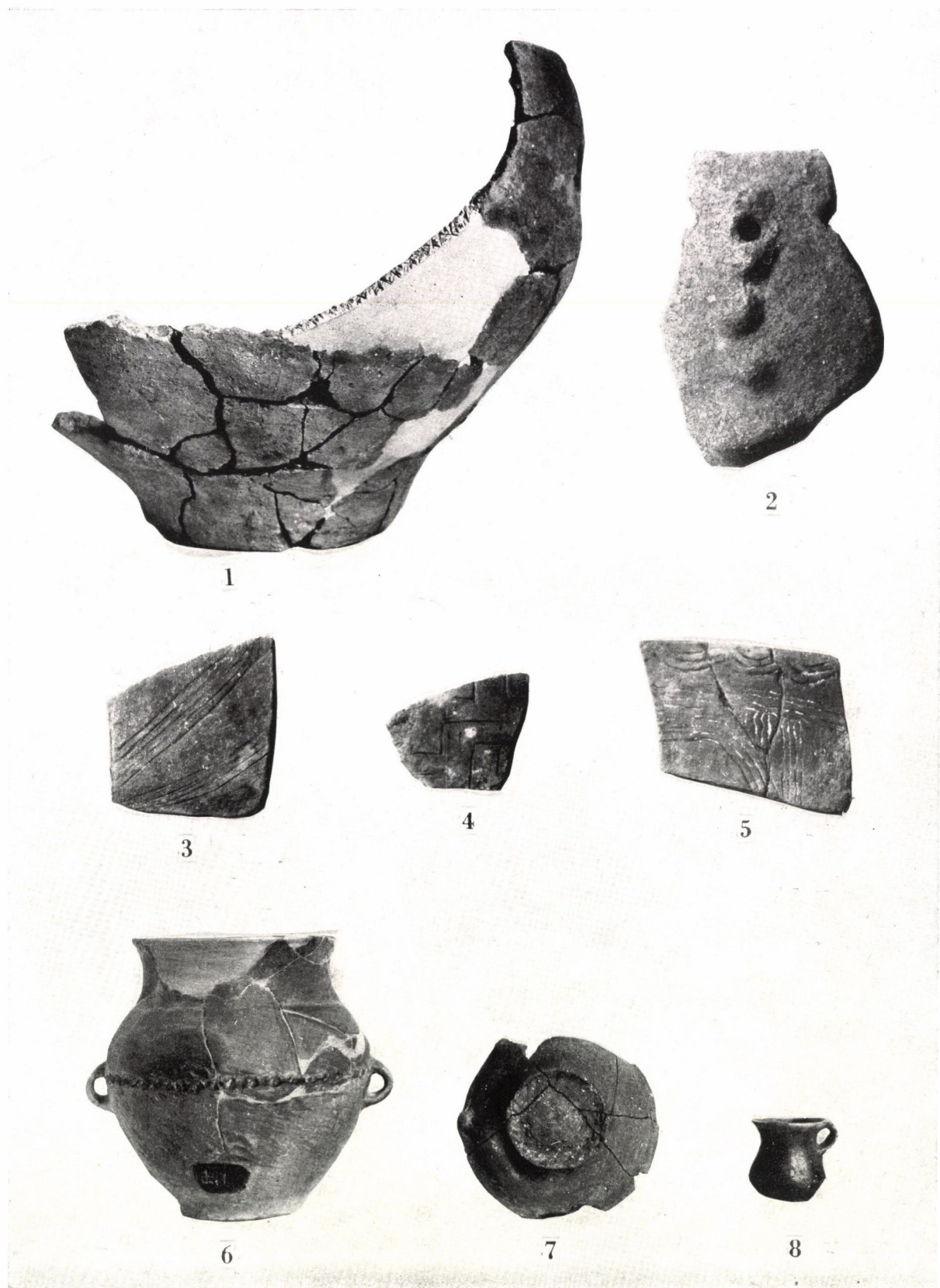
DRUCKFEHLER-BERICHTIGUNG.

Az A. É. III. folyam, I. kötet 3—4. számában a 282. oldalon a második bekezdés 10. sorától kezdődően az alábbi szöveg helytelen fordítás következtében téves: „Auch ist die Bodrogkereszturer-Kultur bedeutend älter als die Funde von Zengővárkony (Ende des Neolithikums) und so konnten die Kupferperlen ruhig aus jener älteren heimatlichen Kulturgruppe nach Zengővárkony verhandelt gewesen sein.“ E helyett a következő szöveg helyes: „Auch ist Zengővárkony (Ende des Neolithikums) älter als die Bodrogkereszturer-Kultur und so konnten die Kupferperlen nicht aus der weiteren Gebieten der Kupferkultur nach Zengővárkony verhandelt gewesen sein.“

Kiadásért felelős: Dr. Alföldi András.

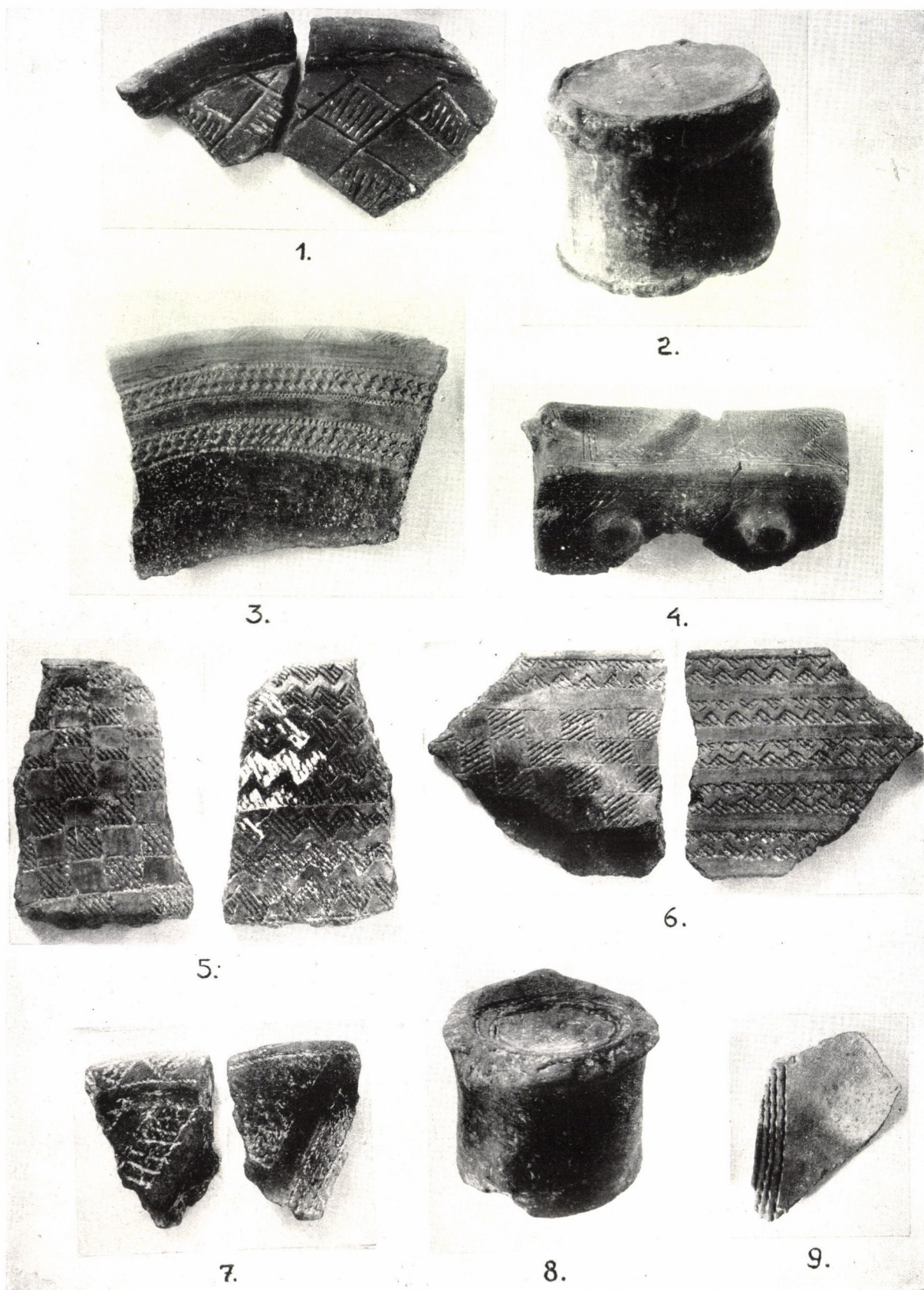
36.863. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (Felelős: Thiering Richárd.)

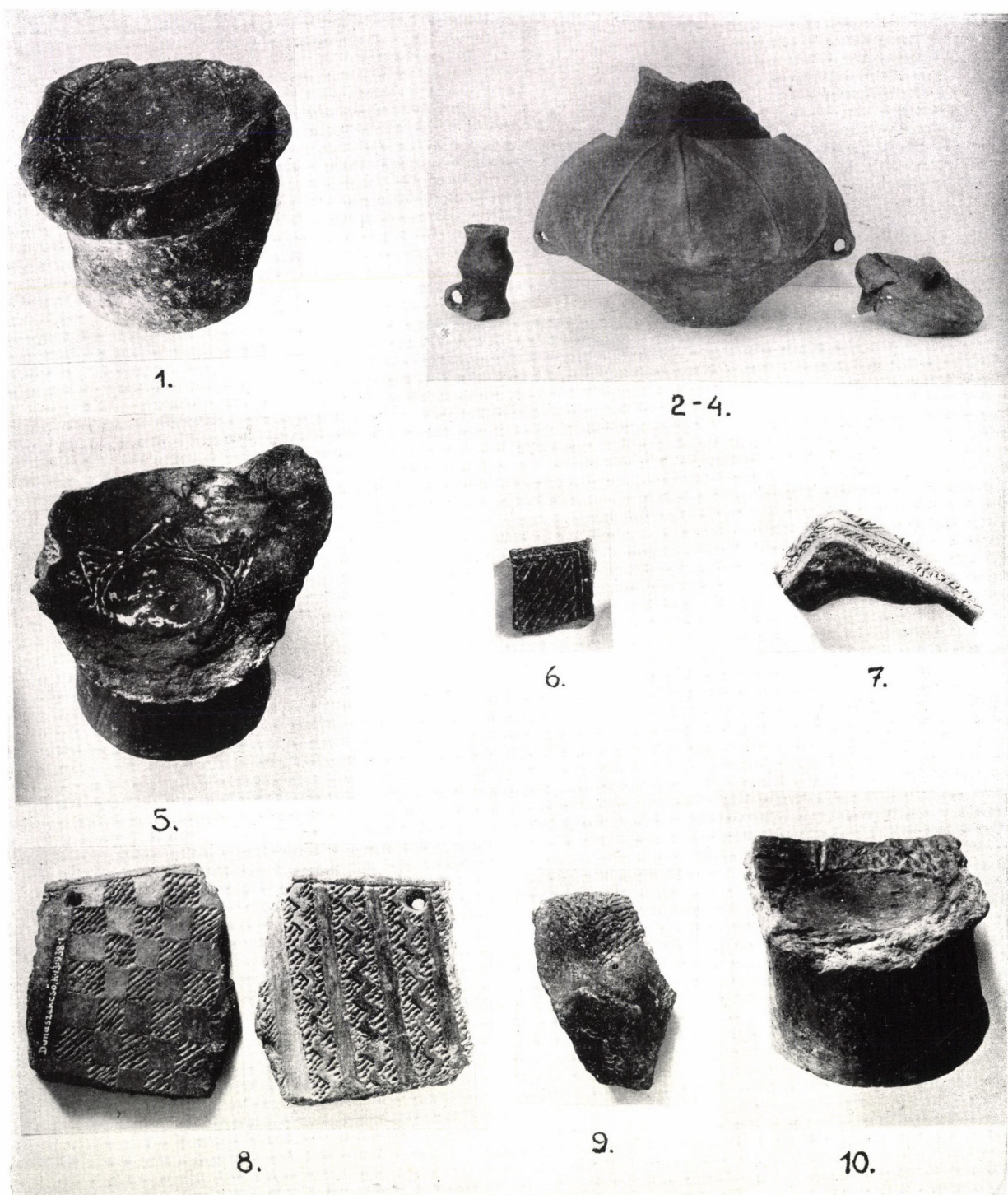
1. A bükki kultúrához tartozó lelet Korlátról (Abaúj m.). — 6—8. A harangedény kultúrához tartozó leletek Szentendréről.

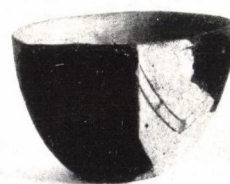
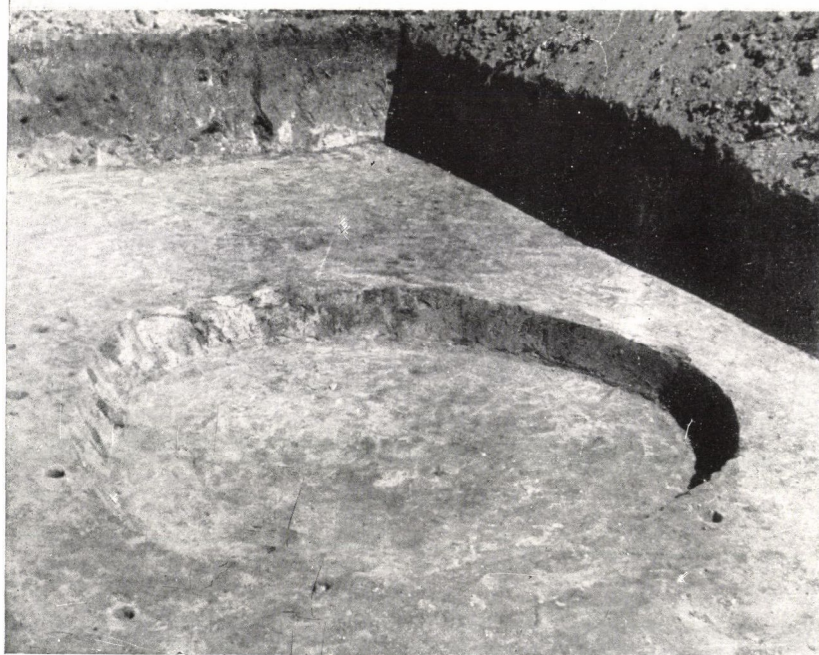
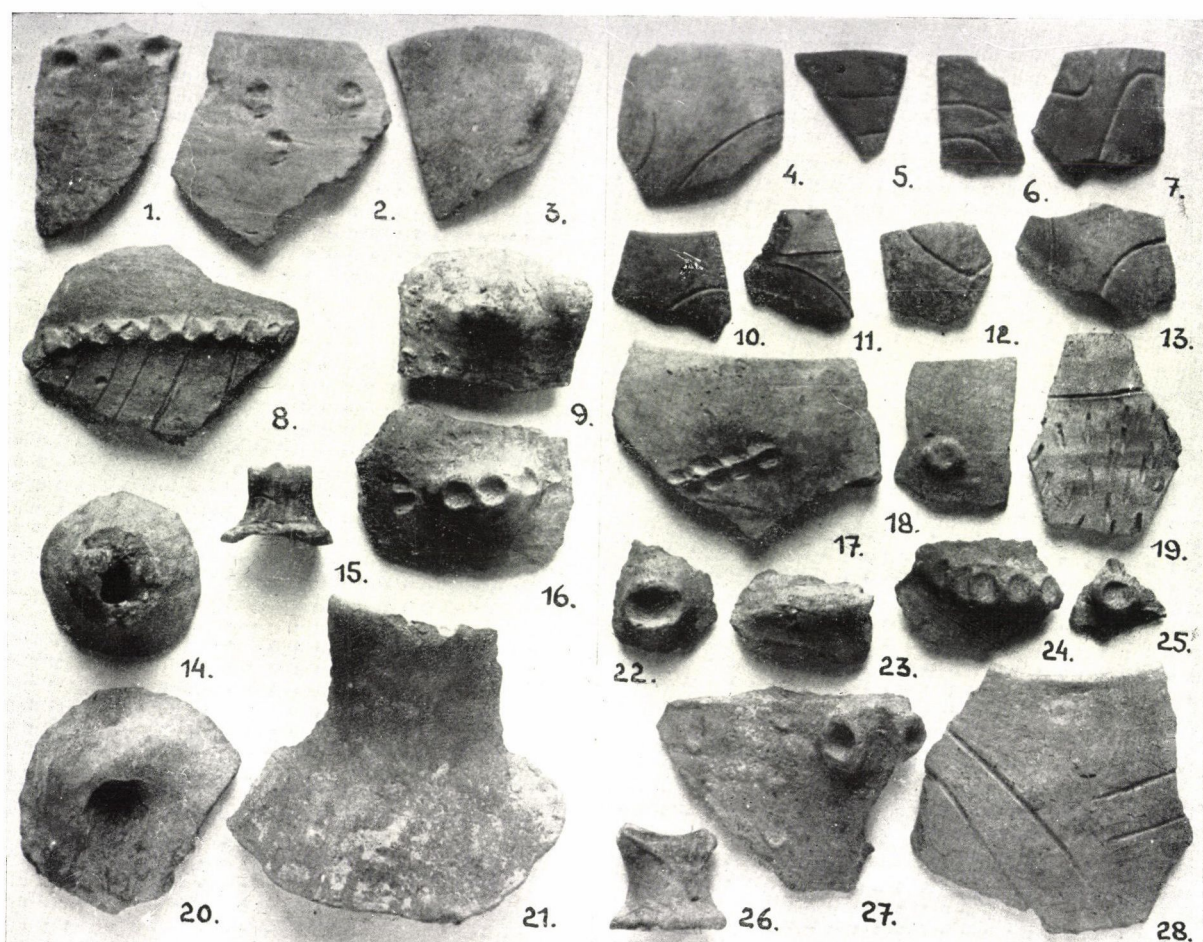
Vuĉedol-zóki típusú leletek. — 1—2. Lelőhely : Lengyel. — 3—9. Lelőhely : Gyulaj.

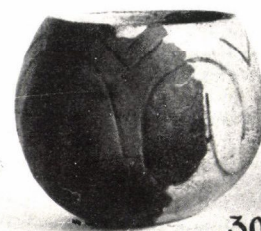

Vučedol-zóki típusú leletek. — 1. Lelőhely : Simontornya. — 2—4. Lelőhely : Rácegres-puszta. — 5. Lelőhely : Regöly. — 6—10. Lelőhely : Dunaszekeső.

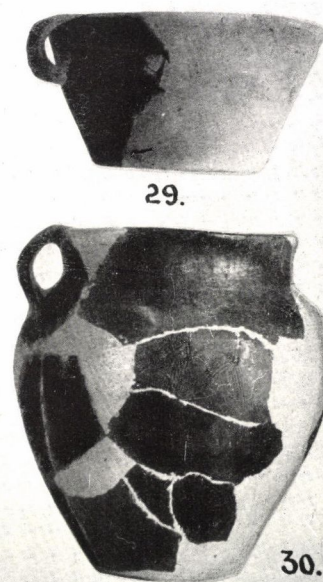
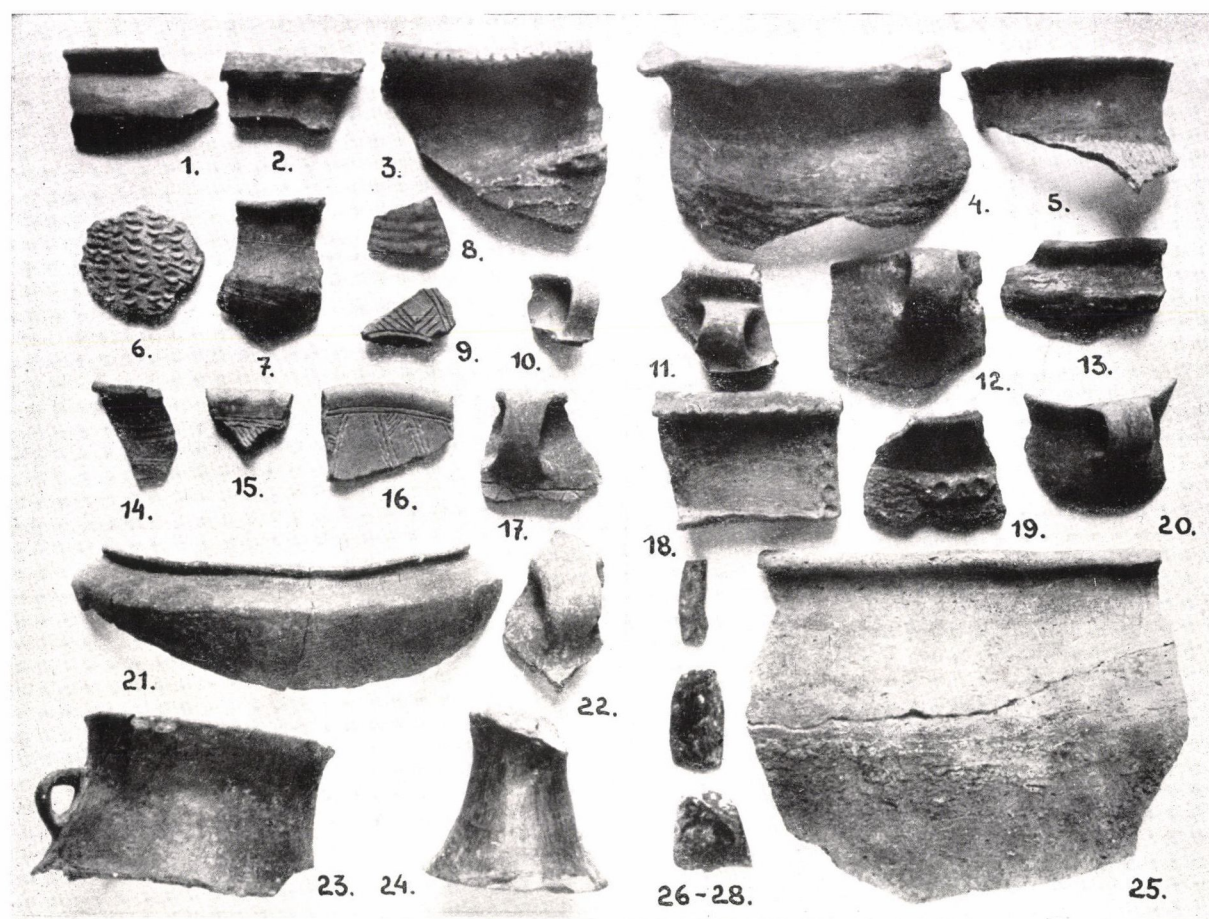
29.

30.

Balra lent : a zóki kultúrához tartozó lakóház Kiskányán, D pont. (ld. VI. t. fent.) — 1—30. Lelőhely : Kiskánya.

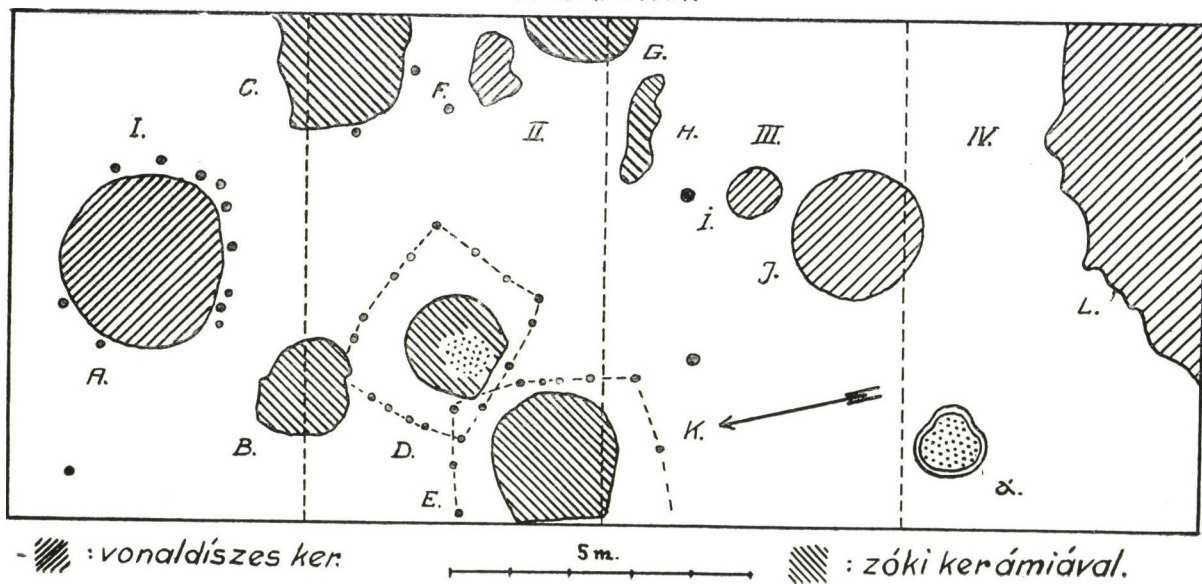

Balra lent : a kiskányai (vučedol-zóki típusú) lelőhely A pontján előjött gödör (ld. VI. t. fent.) 1—30. Lelőhely: Kiskánya.

KISKÁNYA.

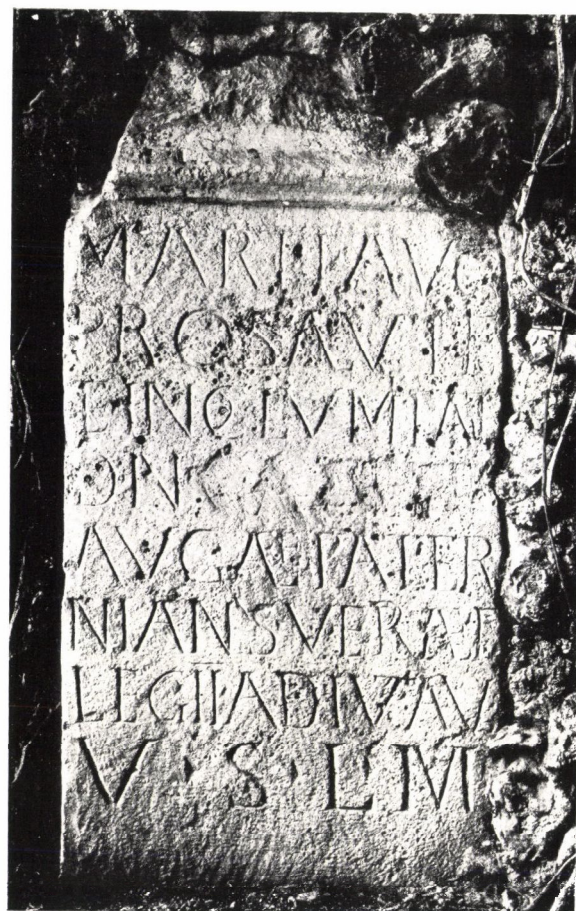
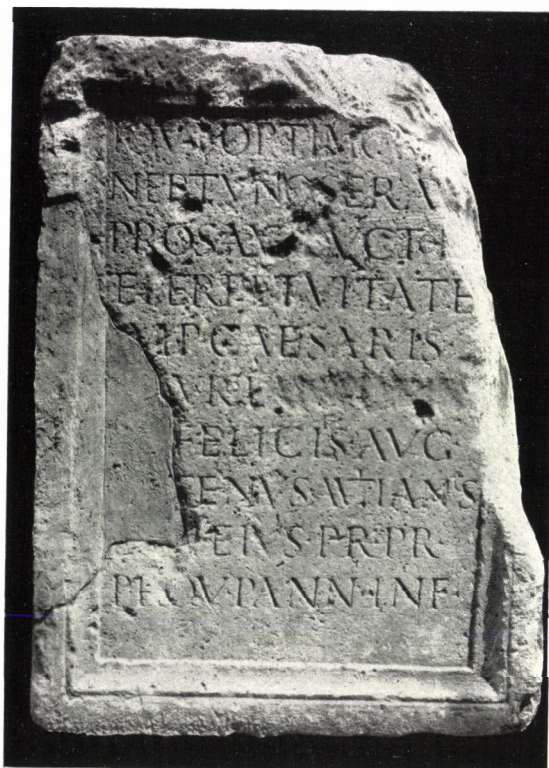
Fent : a kiskányai vučedol-zóki lelőhely helyszínrajza. — 1—3. Lelőhely : Kiskánya.

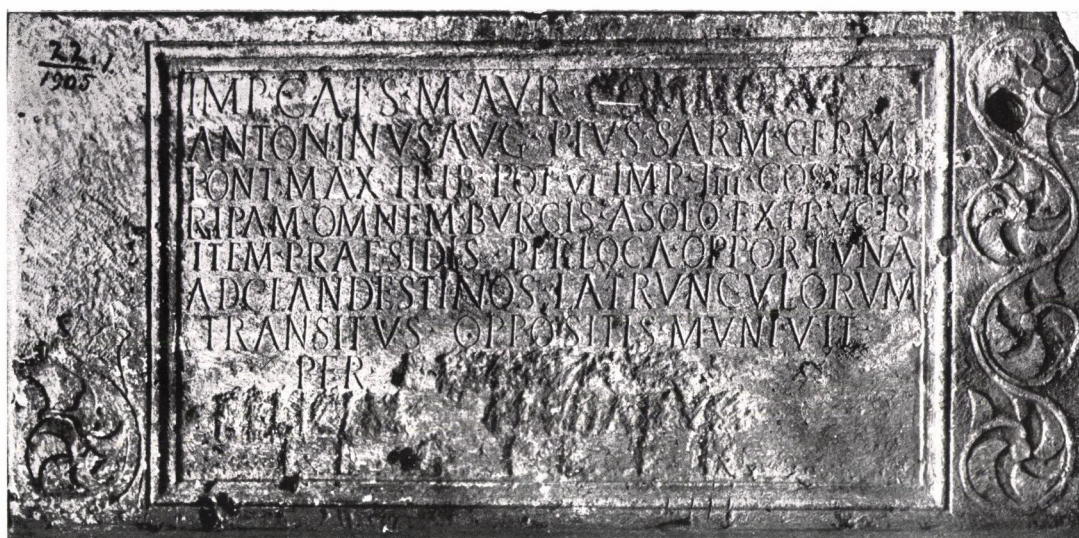

Hódmezővásárhely—Hunyadi halom. — 1—8., 10—16., 18—19. Tiszapolgár—Téglaszín. — 9. Hódmező-
vásárhely—Barci rét, Balogh-tanya. — 17—20. Tiszakeszi 21.

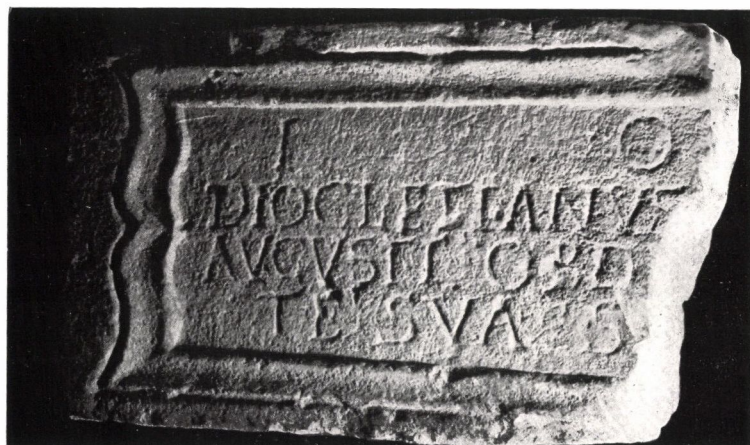

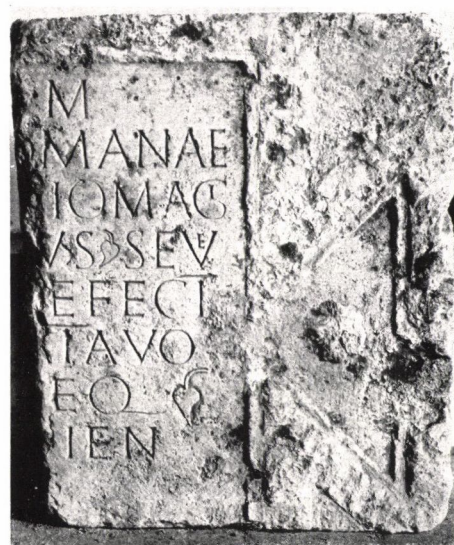

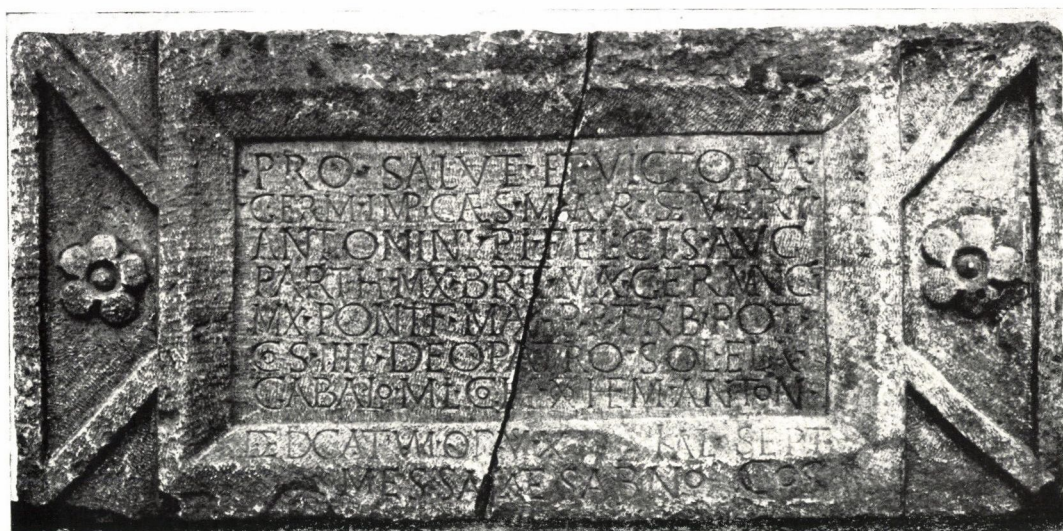
1

2

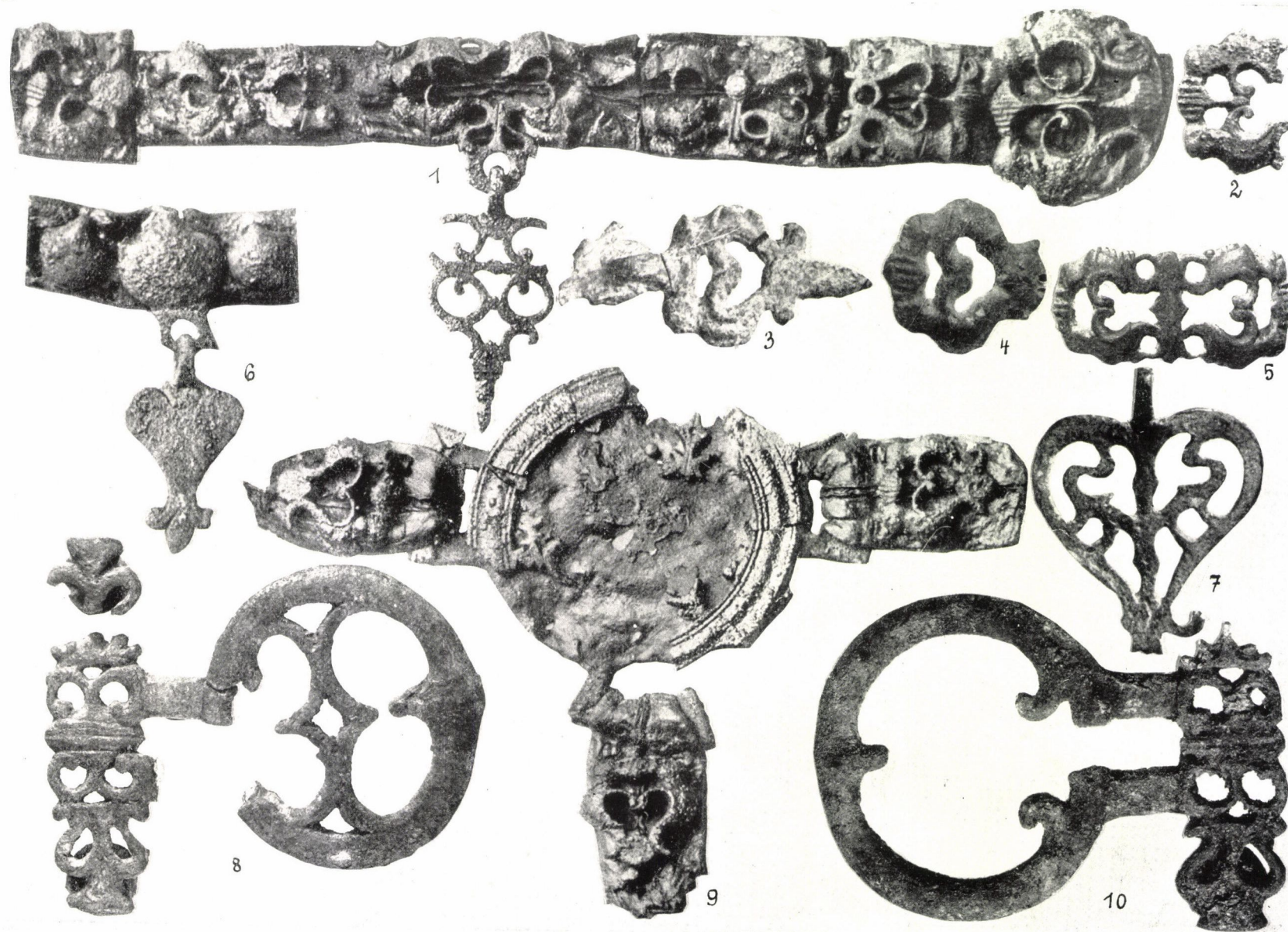
3

4

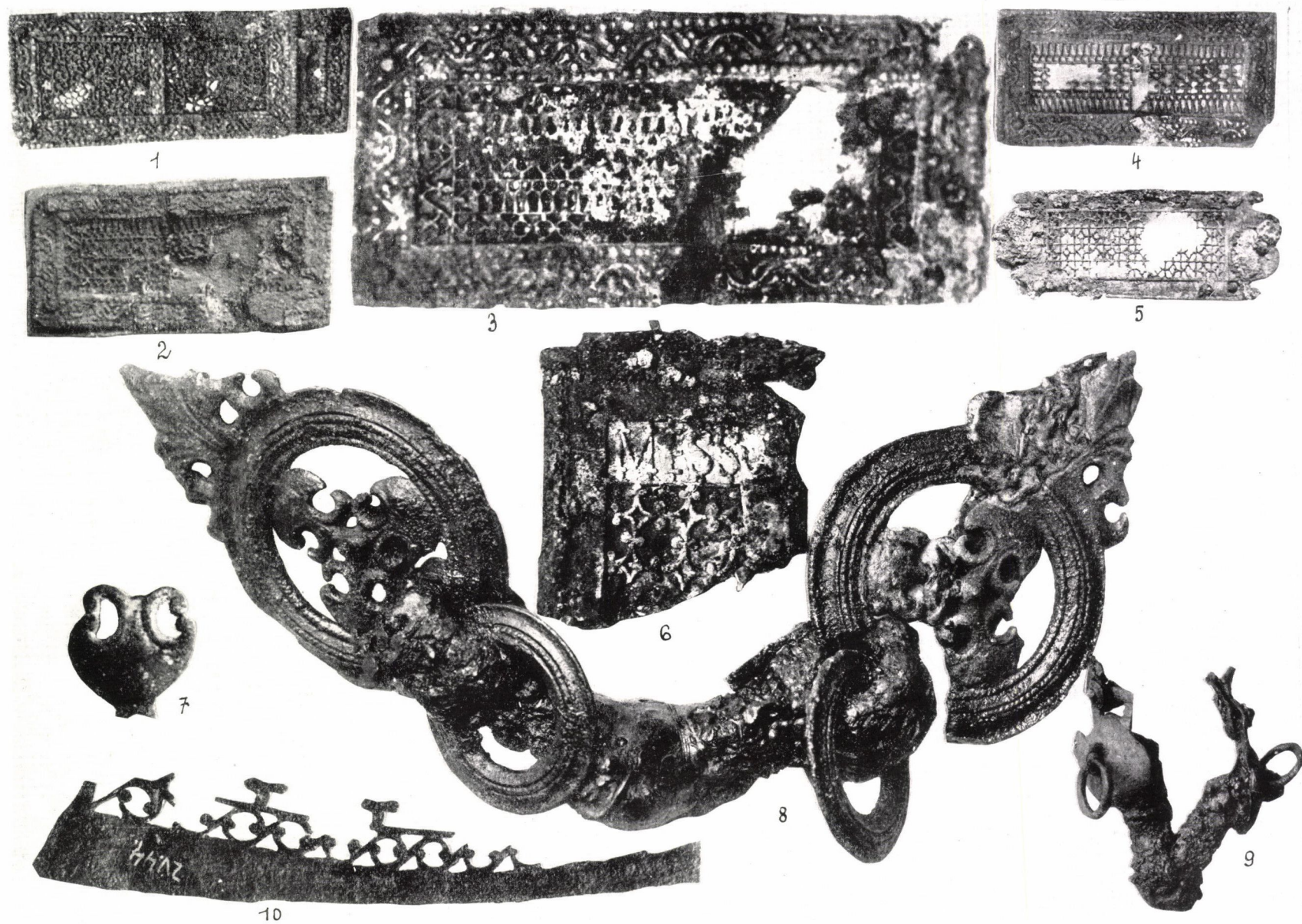
1. Építési felirat Dunapenteléről. (M. N. M.) 2. Másodszor felhasznált feliratos-kő Alberti-Irsáról. (M. N. M.)
— 3. Felirattörődék Pusztaszabolcsról (Székesfehérvár). — 4. Dunapentelei kőtábla. (M. N. M.)

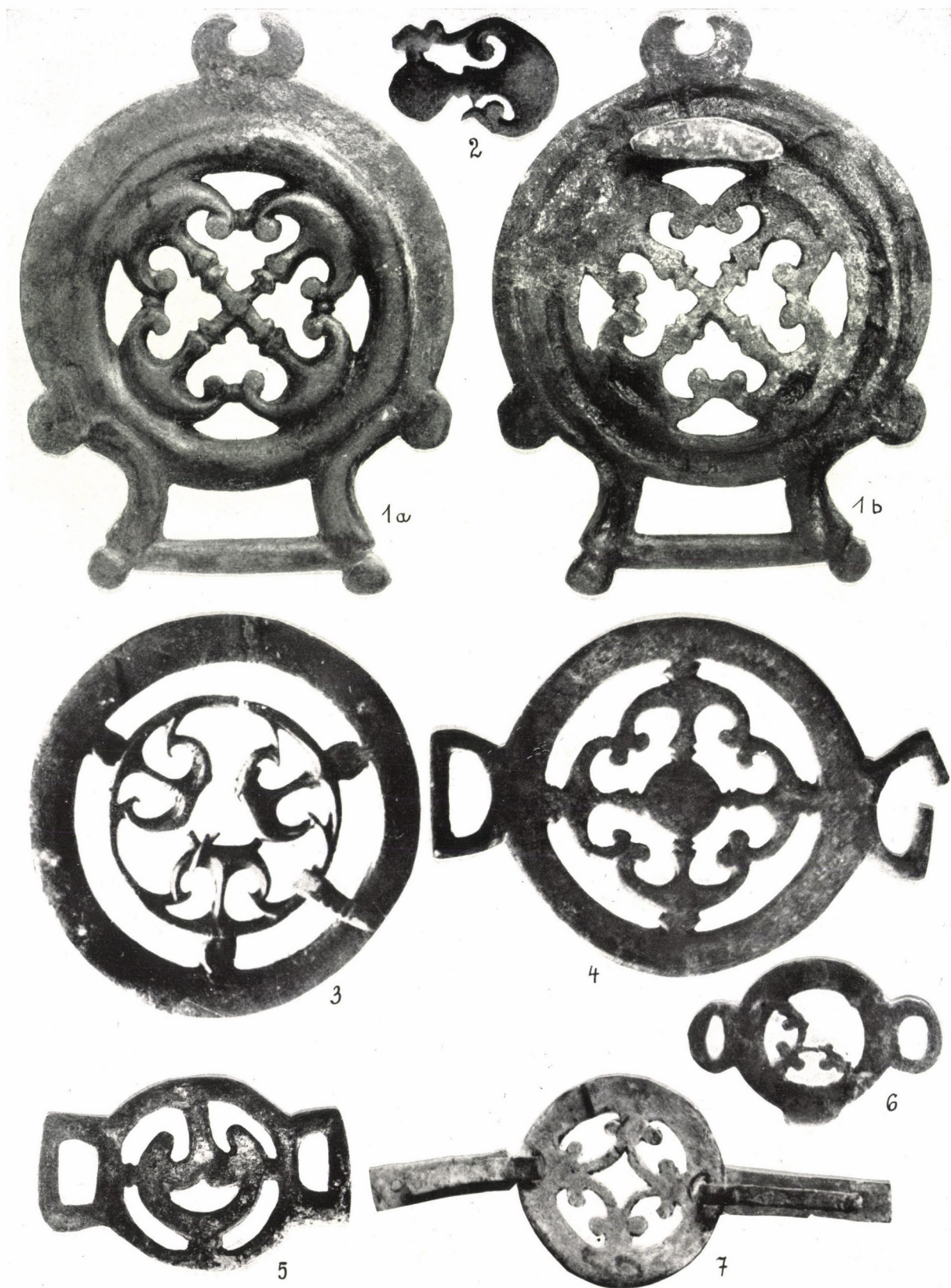
1., 6., 9. Lelöhely : Celles-les-Waremnes, Belgium (Musée du Cinquantenaire, Bruxelles). — 2. Lelöhely : Brigetio (Naturhist. Mus. Wien). — 3—4. Lelöhely : Brigetio (Komáromi Múz.). — 5. Lelöhely : Aquileia. (Aquileiai Múz.). — 7. Lelöhely ismeretlen. (M.N.M.). — 8. Lelöhely : Intercisa. (M. N. M.). 10. — Lelöhely : Intercisa. (Mus. für. Vor. u. Frühgesch. Berlin).

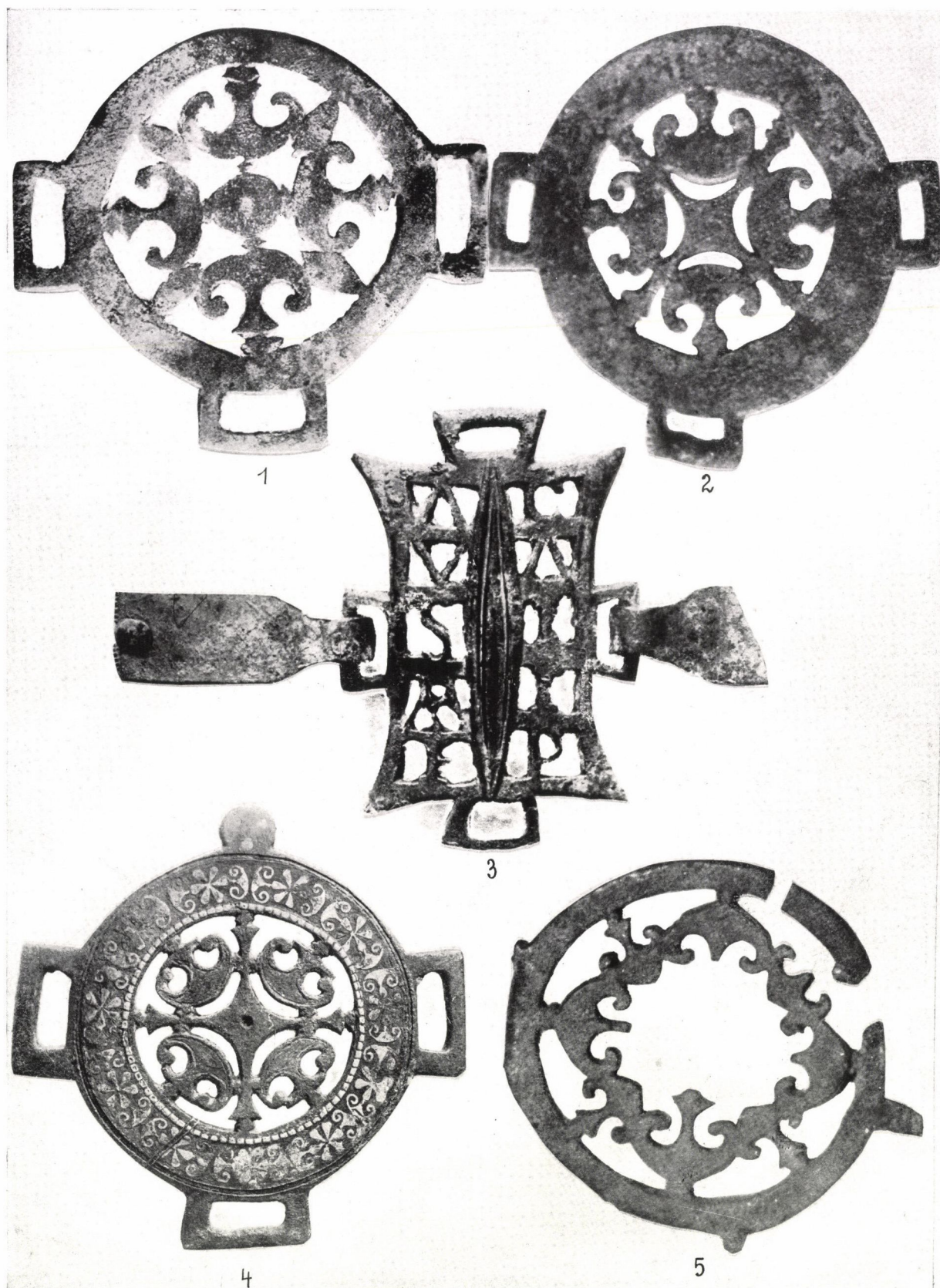
1—4., 8—9. Lelőhely : Celles-les-Waremme, Belgium (Musée du Cinquantenaire, Bruxelles). — 5. Lelőhely : Várna, Bulgária (Várnai Múz.) — 6. Lelőhely : Brigetio (M. N. M.). — 7. Lelőhely : Fehér vm. (Székesfehérvári Múz.). — 10. Lelőhely : Aquincum. (Aquincumi Múz.).

1a.—1b. Lelöhely : Ságvár (M. N. M.). — 2. Lelöhely : Mursa-Eszék (Eszéki Városi Múz.) — 3. Lelöhely : Siscia (Zagrebi Múz.) — 4. Lelöhely : Viminácium-Kostolac (Zágrábi Múz.) — 5. Lelöhely : Torda (Dacia.) (Debreceni Múz.) — 6. Lelöhely : Brigetio (Kállay gyűjt.) — 7. Sofia Bulgária. (Bulgár Nemz. Múz.)

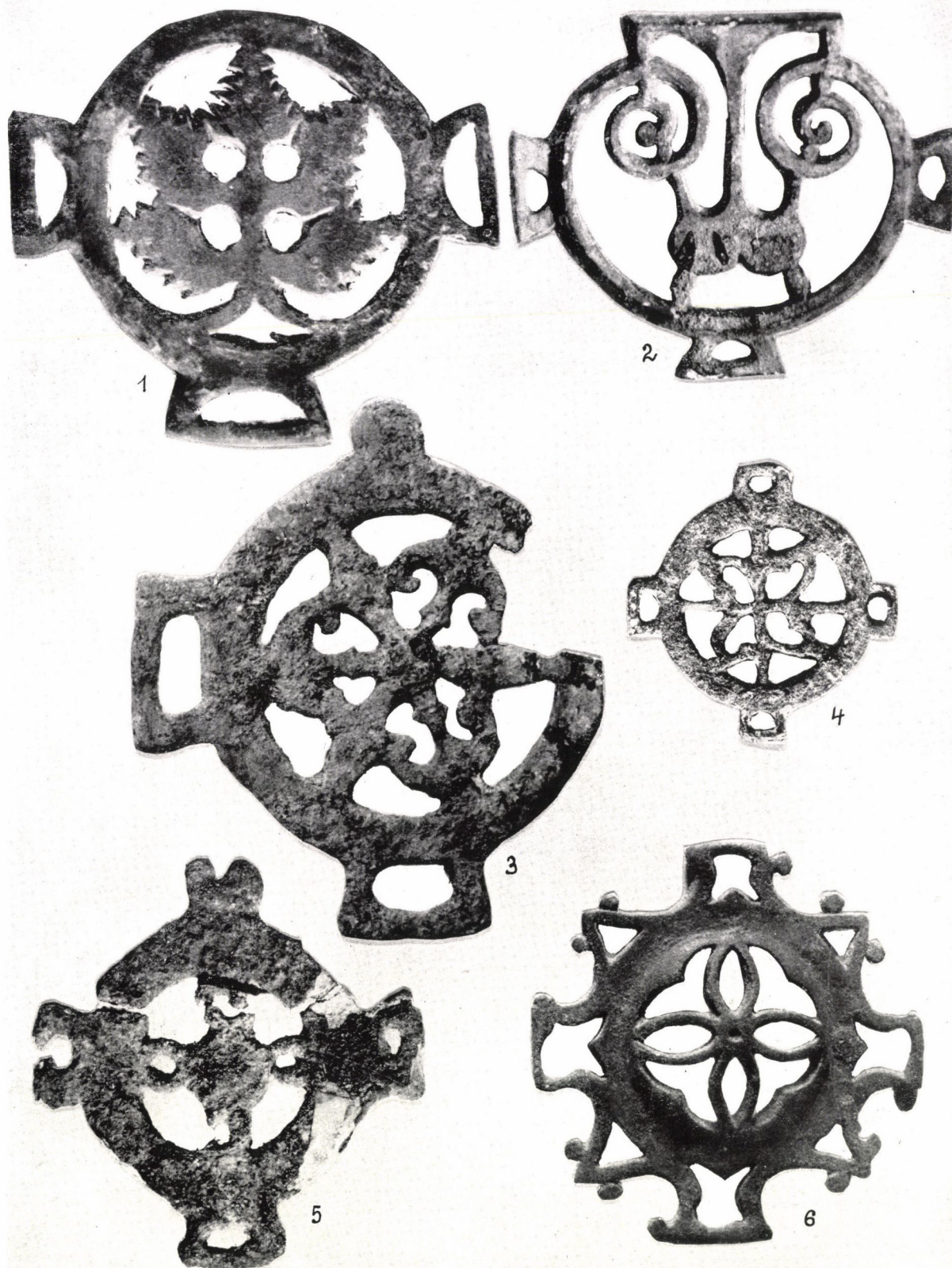
1., 3. Lelőhely : Nagyberki határa, szalacscai szőlőhegy (M. N. M.) — 2. Lelőhely : Siscia (Zagrebi Múz.).
4. Lelőhely : Novae Bulgária. (Szófia, Bulg. Nemz. Múz.) — 5. Lelőhely : Brigetio (Kállay gyűjt.)

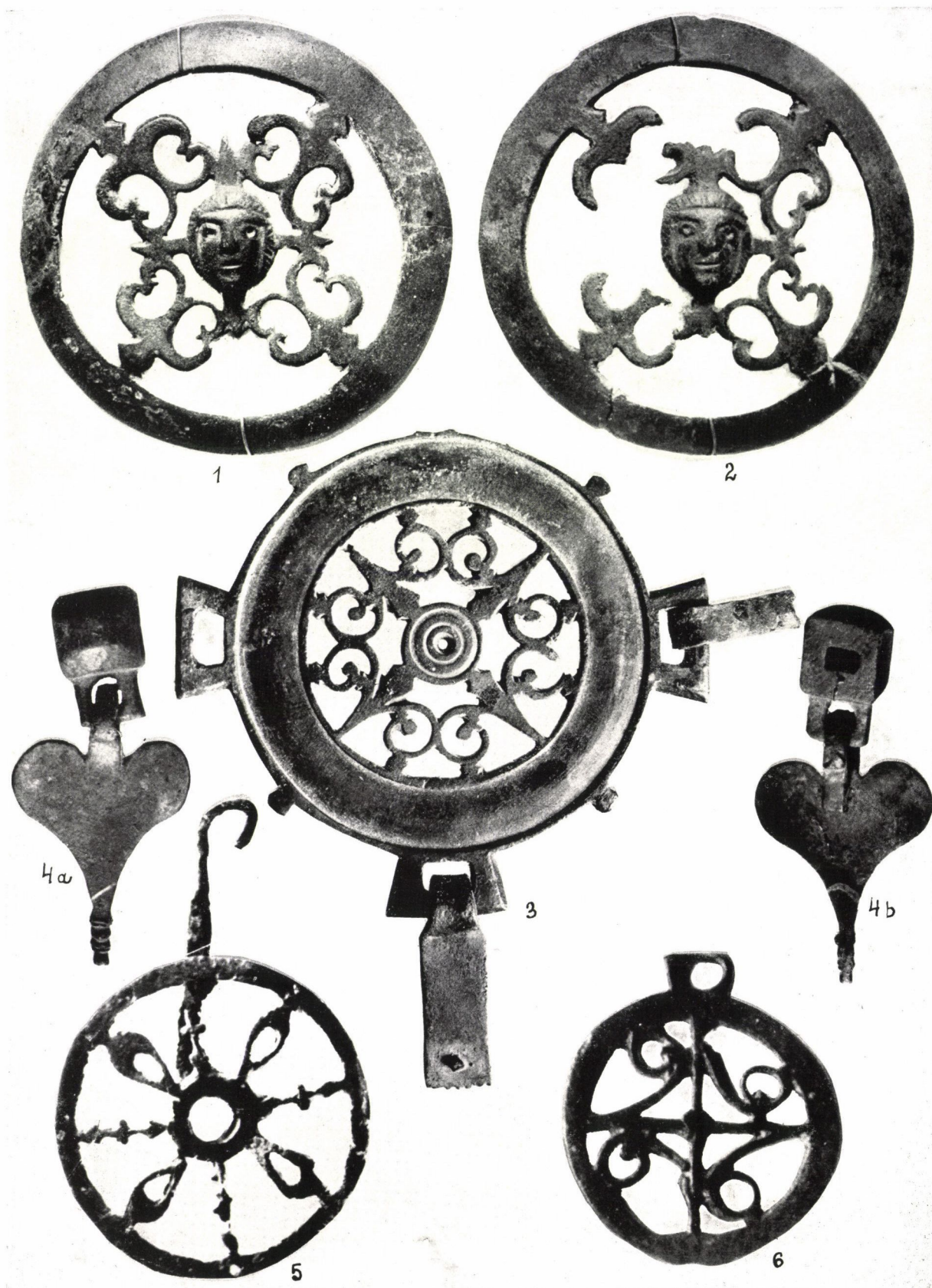
1., 3—5. Lelöhely : Környe (Komáromi Múz. 3. sz. M. N. M.) — 2. Lelöhely : Novi Banovec (Zagrebi Múz.).
6—7. Lelöhely : Brigetio (Komáromi Múz.).

1. Lelöhely : Carnuntum (Deutschaltenburgi Múz.) — 2. Lelöhely : Torda, Tündérszőlő, Dacia (Debreceni Múz.).
 — 3. Lelöhely : Turnu Severin (Turnu Severin-i Múz.) — 4. Lelöhely : Torda, Dacia (Debreceni Múz.). —
 5—6. Lelöhely : Brigetio (Komáromi Múz.)

1—4. Lelőhely : Vajta (Székesfehérvári Múz.) — 5—6. Lelőhely : Siscia (Zagrebi Múz.)

1—3. Lelöhely: Bulgária (Szófia, Bulgár Nemz. Múz.). — 4—5. Lelöhely: Aquineum (Aquineumi Múz.). — 6. Lelőhely: Carnuntum (Deutschaltenburgi Múz.).

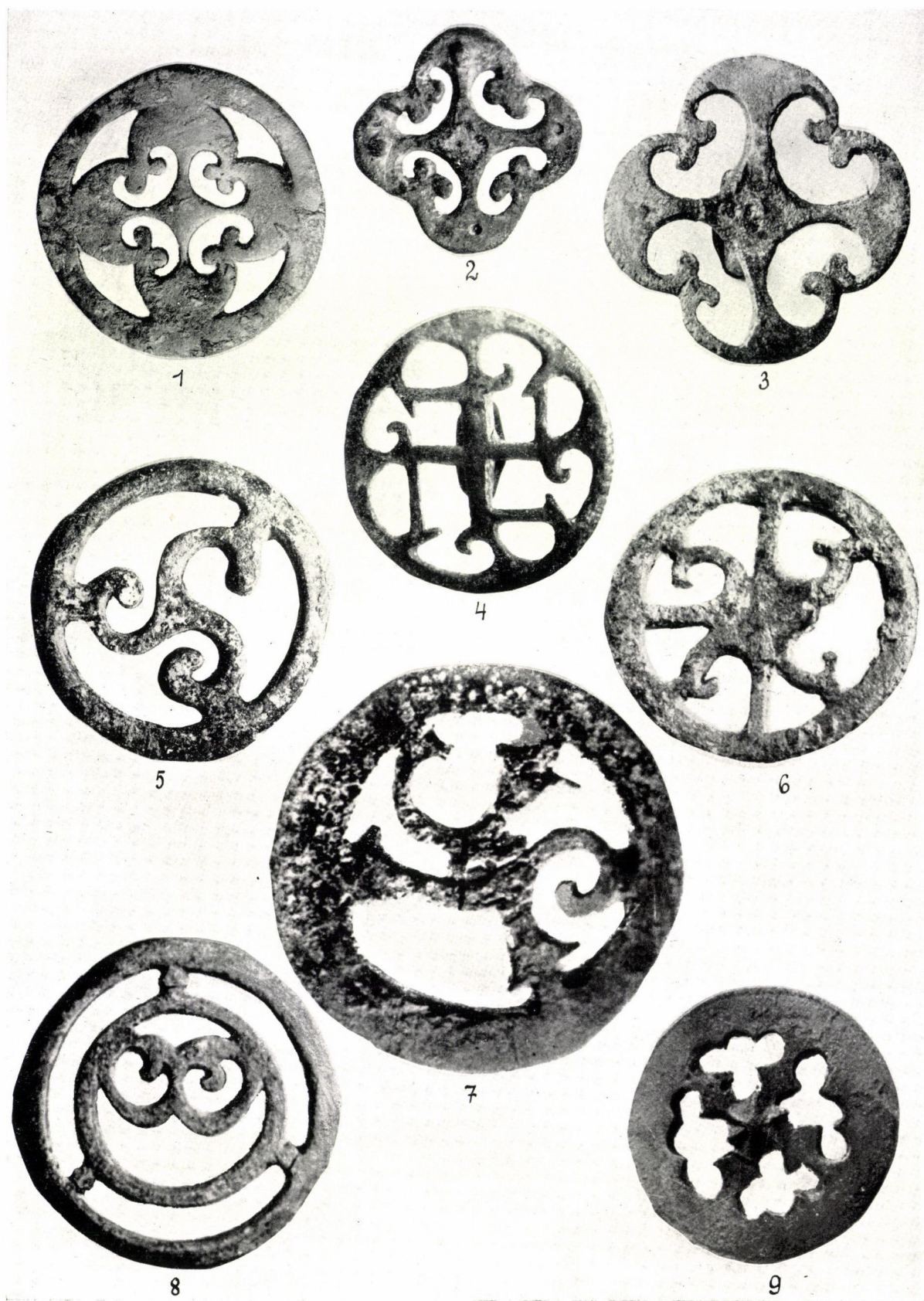
1. Lelőhely: Brigetio (Tusla gyűjt.). — 2a—b. Lelőhely: Brigetio (Komáromi Múz.) — 3. Lelőhely: ismeretlen. (M. N. M.). — 4—5. Lelőhely: Tokaj (M. N. M.). — 6. Lelőhely: Aquileia (Aquileiai Múz.). — 7. Lelőhely: Carnuntum (Deutschaltenburgi Múz.). — 8. Lelőhely: Brigetio (M. N. M.). — 9. Lelőhely: Aquileia (Aquileiai Múz.). — 10—11. Lelőhely: ismeretlen. (M. N. M.)

1—2. Lelöhely : Brigetio (Kállay gyűjt.). — 3. Lelöhely : Carnuntum (Deutschaltenburgi Múzeum). — 4. Lelöhely : Kiskundorozsma (Szegedi Múzeum). — 5. Lelöhely : Bátorbágy (M. N. M.). — 6. Siscia (Zagrebi Múzeum).

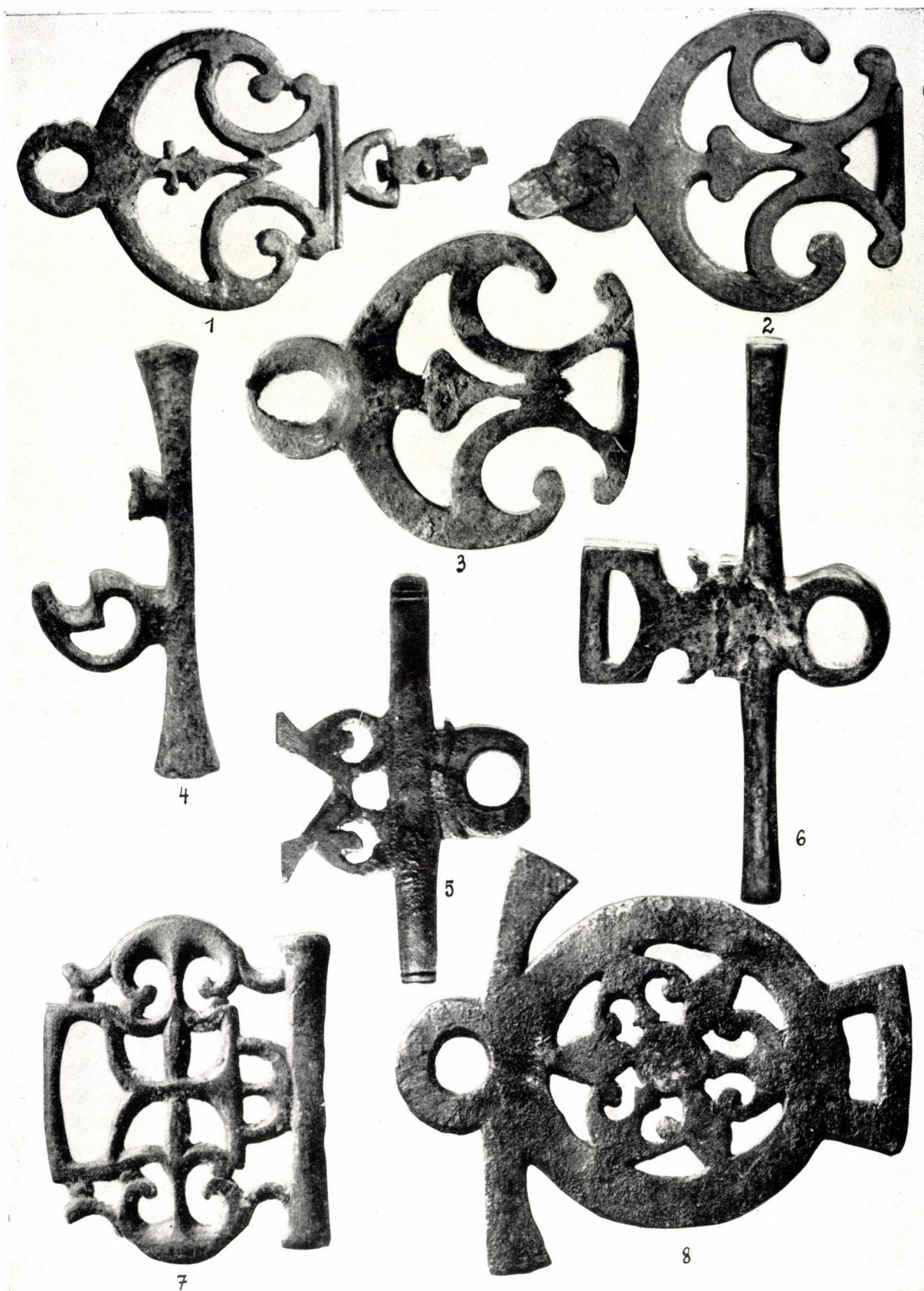
1—2. Lelöhely : Intercisa (M. N. M.). — 3. Lelöhely : Brigetio (Komáromi Múz.) — 4. Lelöhely : Brigetio (M. N. M.) — 5. Lelöhely : Torda, Dacia (Debreceni Múz.). — 6. Lelöhely : Carnuntum (Deutschaltenburgi Múz.). — 7. Lelöhely : Mursa—Eszék (Eszéki Múz.). — 8. Lelöhely : Fehér vm. (Székesfehérvári Múz.) — 9. Lelöhely : Mursa—Eszék (Eszéki Múz.).

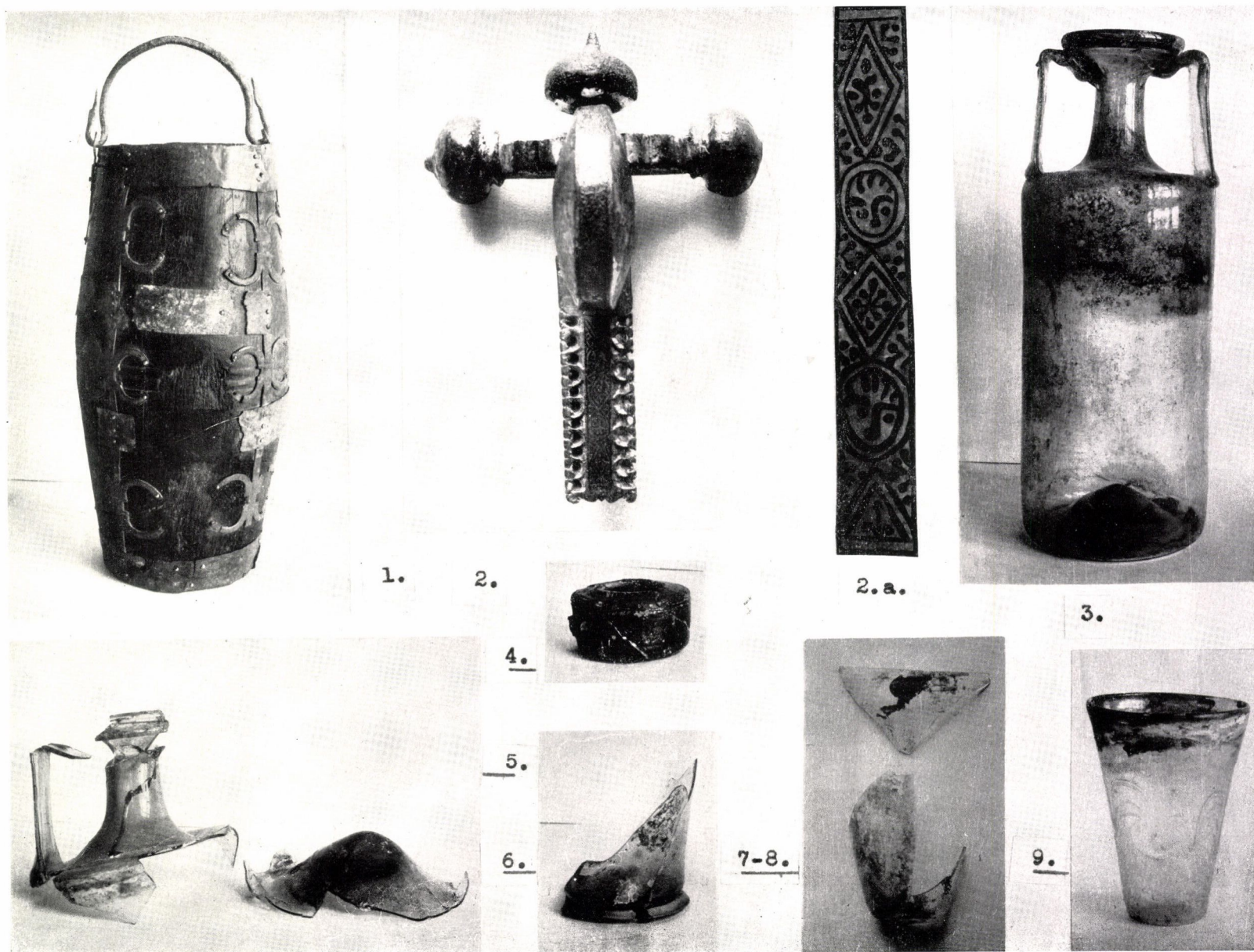
1. Lelőhely: Aquileia (Aquileiai Múz.). — 2—3. Lelőhely: Stara Zagora, Bulgária (Stara Zagorai Múz.). 4. Lelőhely: Intercisa (M. N. M.). — 5. Lelőhely: Brigetio (Fleissig gyűjt.). — 6. Lelőhely: Aquincum (Aquincumi Múz.). — 7. Lelőhely: ismeretlen. (Érem- és Régiségtani Int. gyűjt.). — 8—9. Lelőhely: Turn-Severin (Turn-Severini Múz.). — 10. Lelőhely: Brigetio (Komáromi Múz.). — 11. Lelőhely: Razgrad, Bulgária (Razgradi Múz.). — 12. Lelőhely: Tuden, Észak-Bulgária (Szófia Nemz. Múz.).

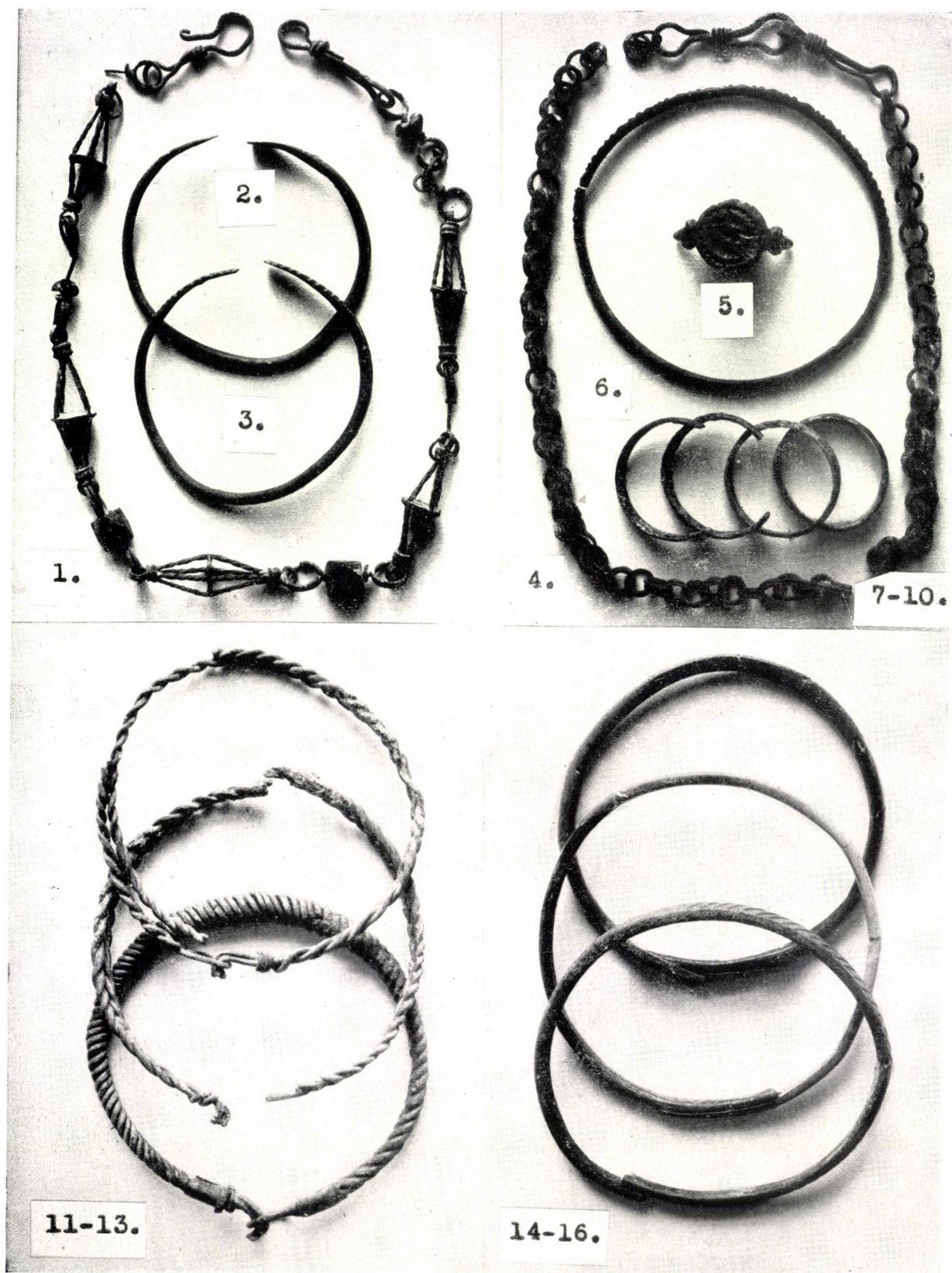
1. Lelöhely: ismeretlen (Egri érseki lic. gyűjt.). — 2. Lelöhely: ismeretlen (Wien, Kunsthist. Mus.). — 3. Lelöhely: Dranovec, Bulgária (Razgradi Múz.) — 4. Lelöhely: Brigetio (Kállay gyűjt.). — 5. Lelöhely: Carnuntum, (Deutschaltenburgi Múz.). — 6. Lelöhely: Dunamócs (Fleissig gyűjt.). — 7. Lelöhely: ismeretlen (M. N. M.). — 8. Lelöhely: Brigetio (Kállay gyűjt.).

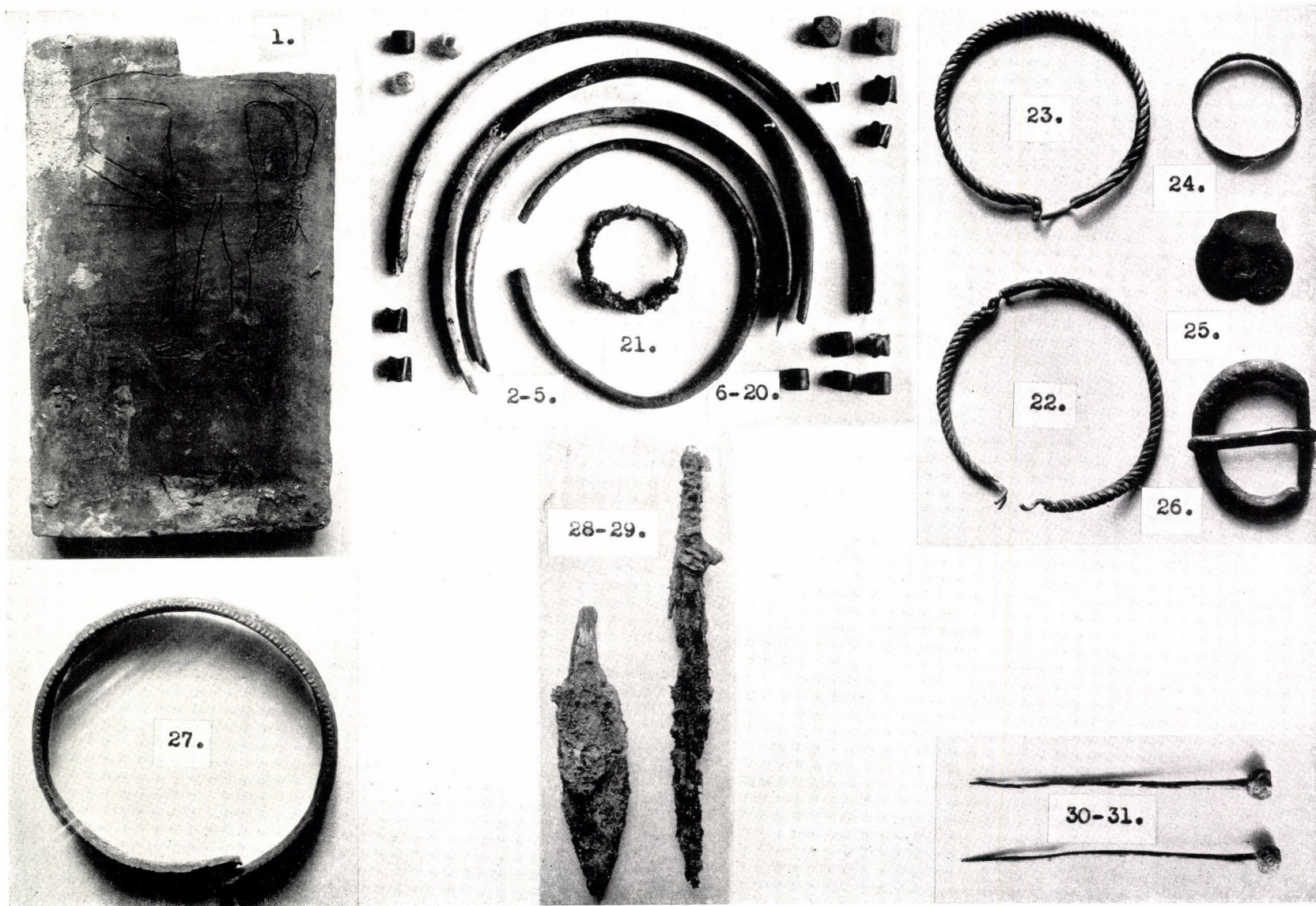
1., 2—2a, 4., 5., 7—8. A mucsfaí 1. sír leletei. 3., 9. A mucsfaí 2. sír leletei. — 6. Mucsfa, 1. sír.

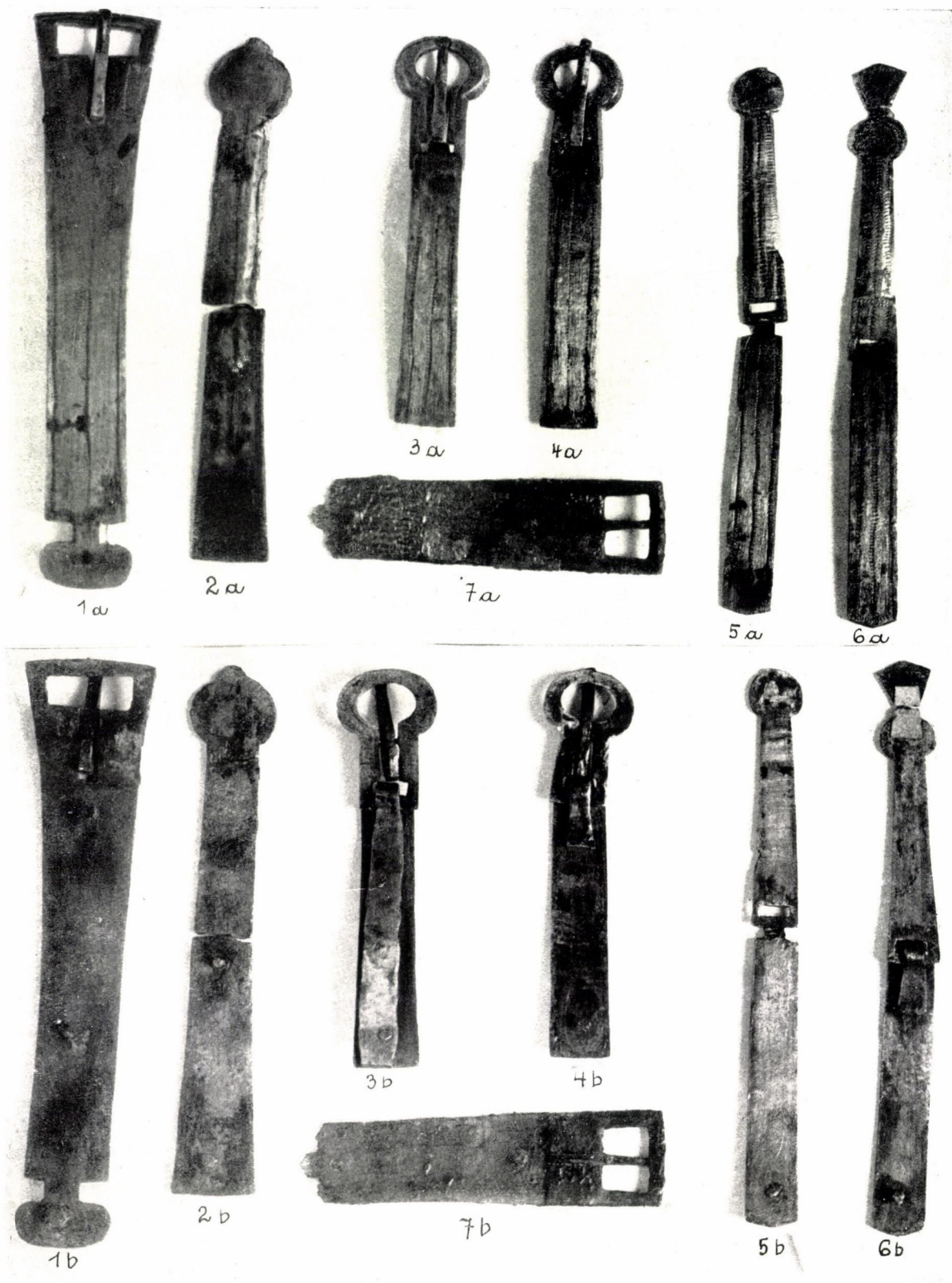
1—10. Leletek a mucsfai 4 sírból. — 11—16. Leletek a mucsfai 2. sírból.

1—21. A mucsai 2. sír leletei. — 22—26. A mucsai 4 sír leletei. — 27—31. A mucsai 2. sír leletei.

Kiskundorozsma I. sír, 1—4. — 2. sír 5—6. — 4. sír 7.

Kiskundorozsma 1. sír 1., 5. — 4. sír 2—4., 6.

Kiskundorozsma 1. sír 1. — Püspöklele 2—3. — Lökösháza 4. — Tápé—Malajdok B temető 5. sír 5.

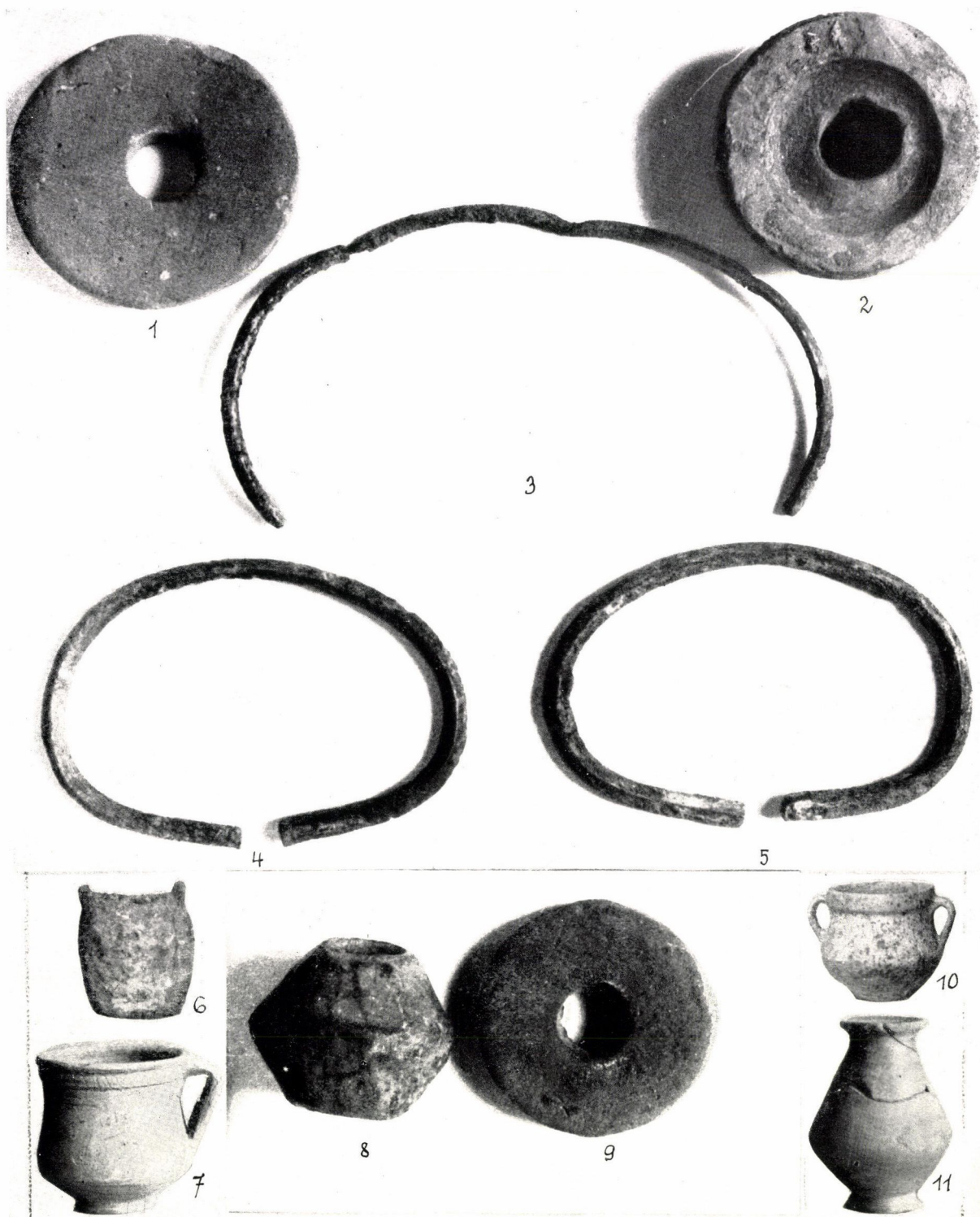
Tápé—Malajdok B temető, 5. sír.

Ujszentiván 1—3., 17. — Lőkősháza 13—14., 16., 22. — Püspöklele 4—12., 15., 18., 20—21. — Gyoma 19.

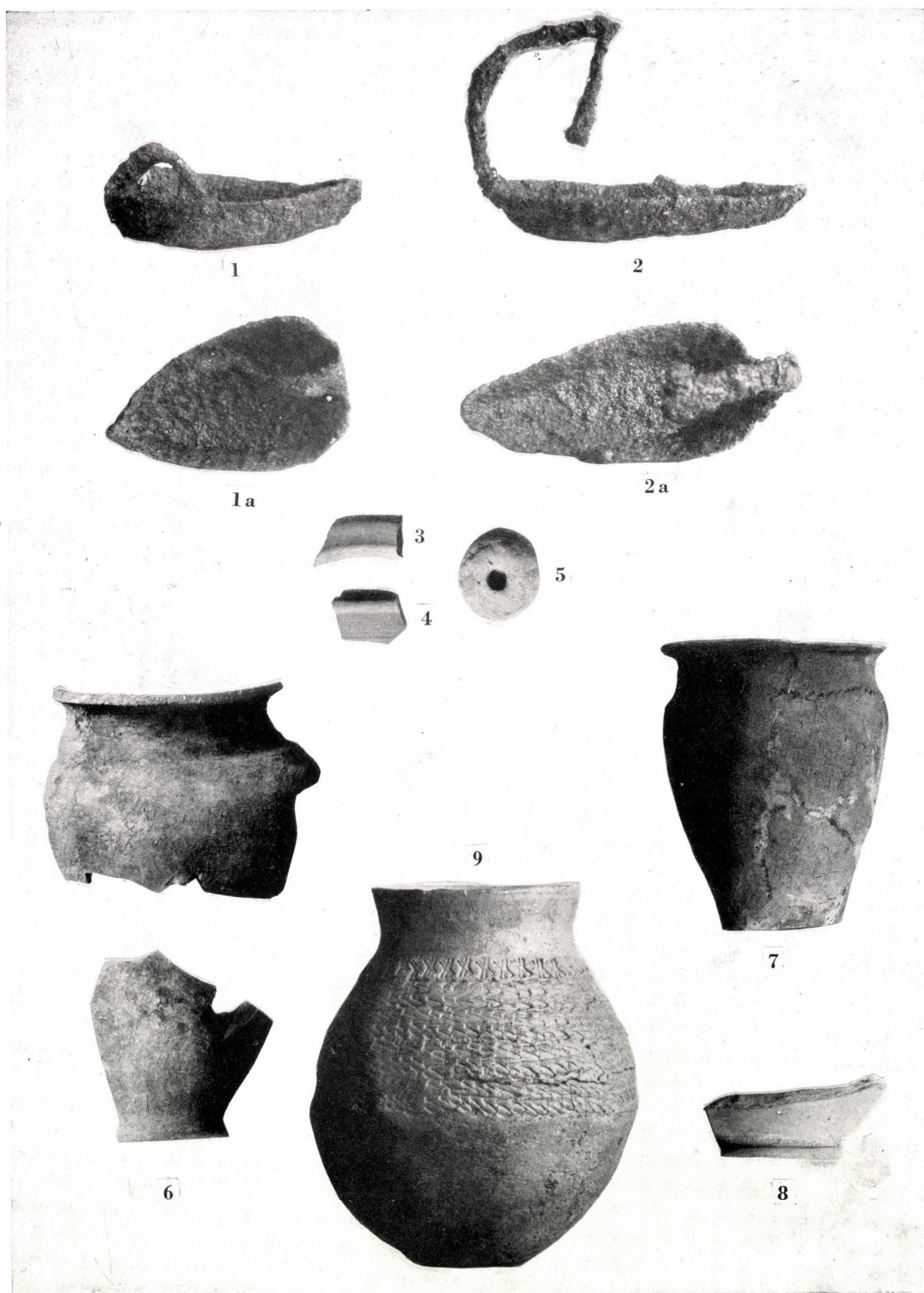
Püspöklele 1–9., 11. — Szentes környéke 10.

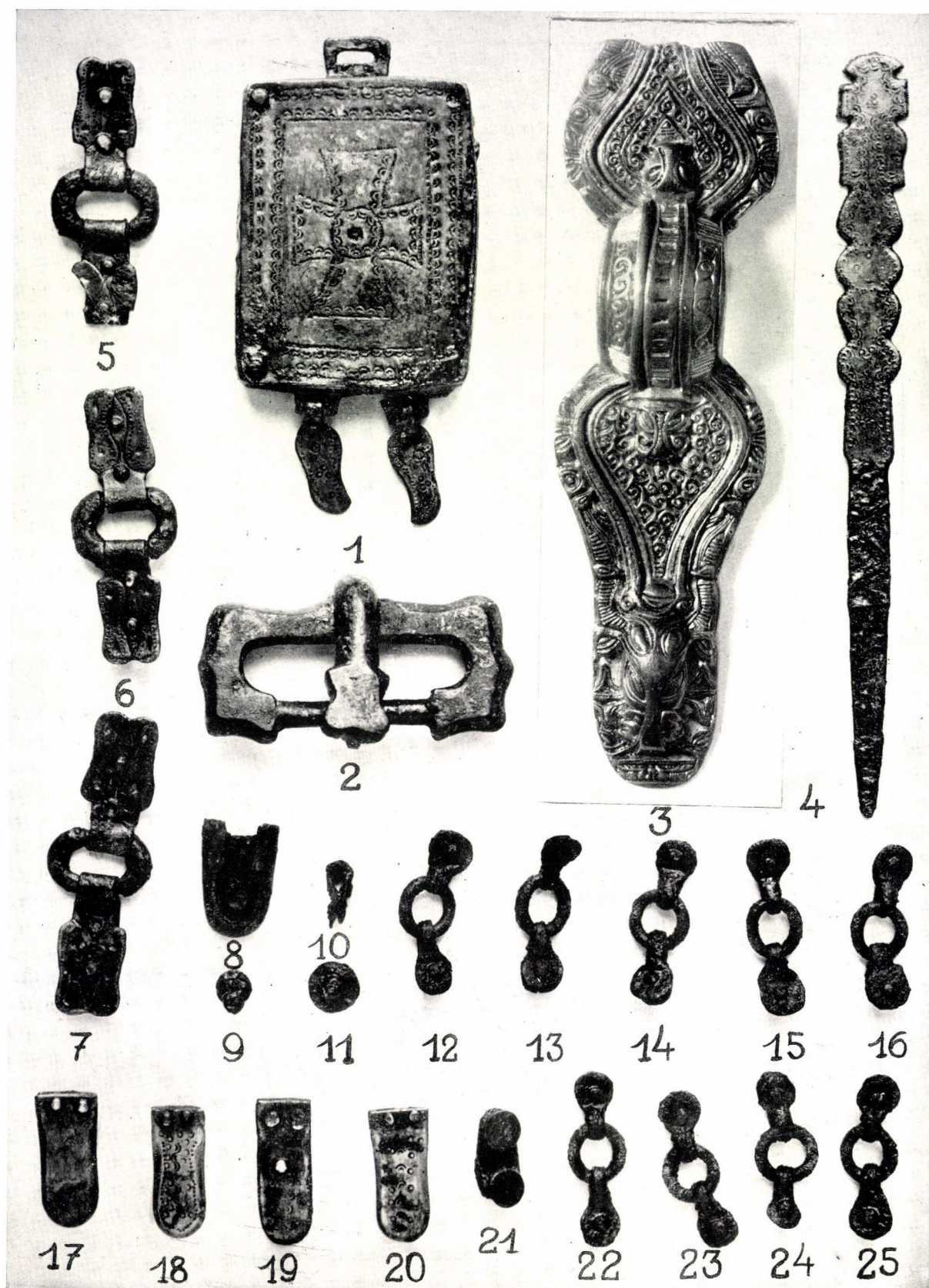
Besímitott díszű szarmata-jazig füleskorsó Szentes-Berekhátról.

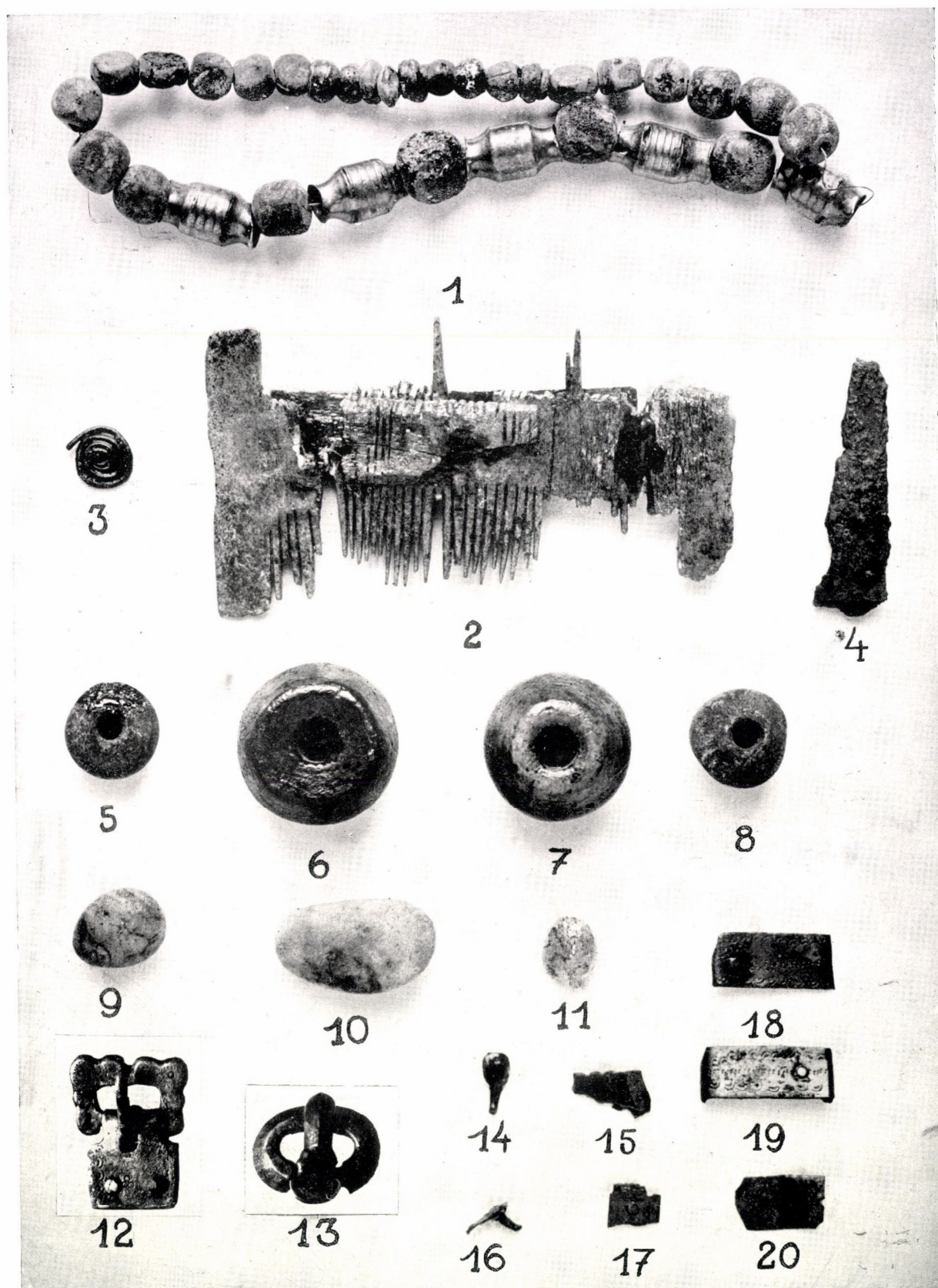
Népvándorláskori leletek Szentes-Berekhátról.

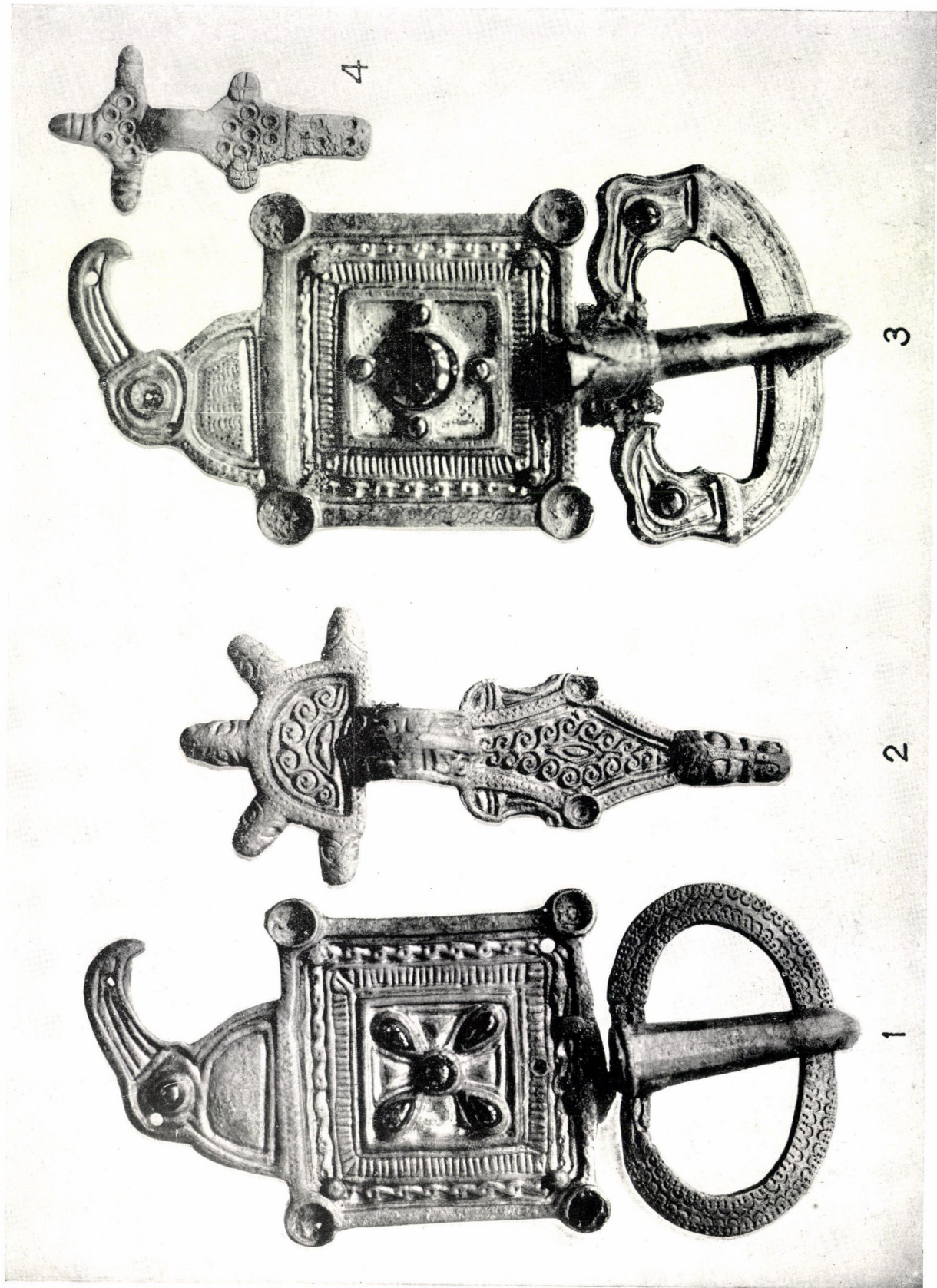
A szentes-nagyhegyi 84. sír leletanyaga.

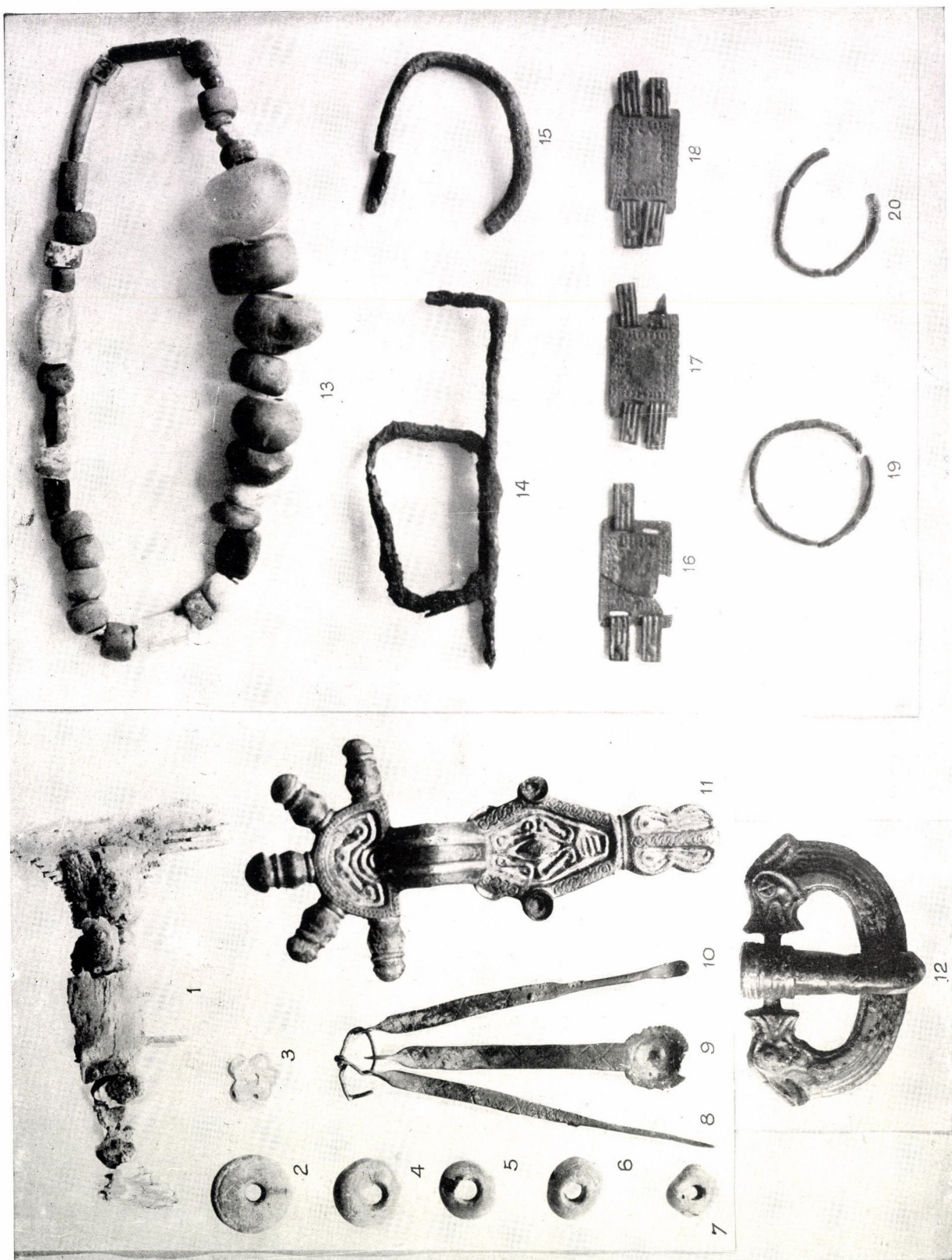
A szentes-nagyhegyi 84. sír leletanyaga.

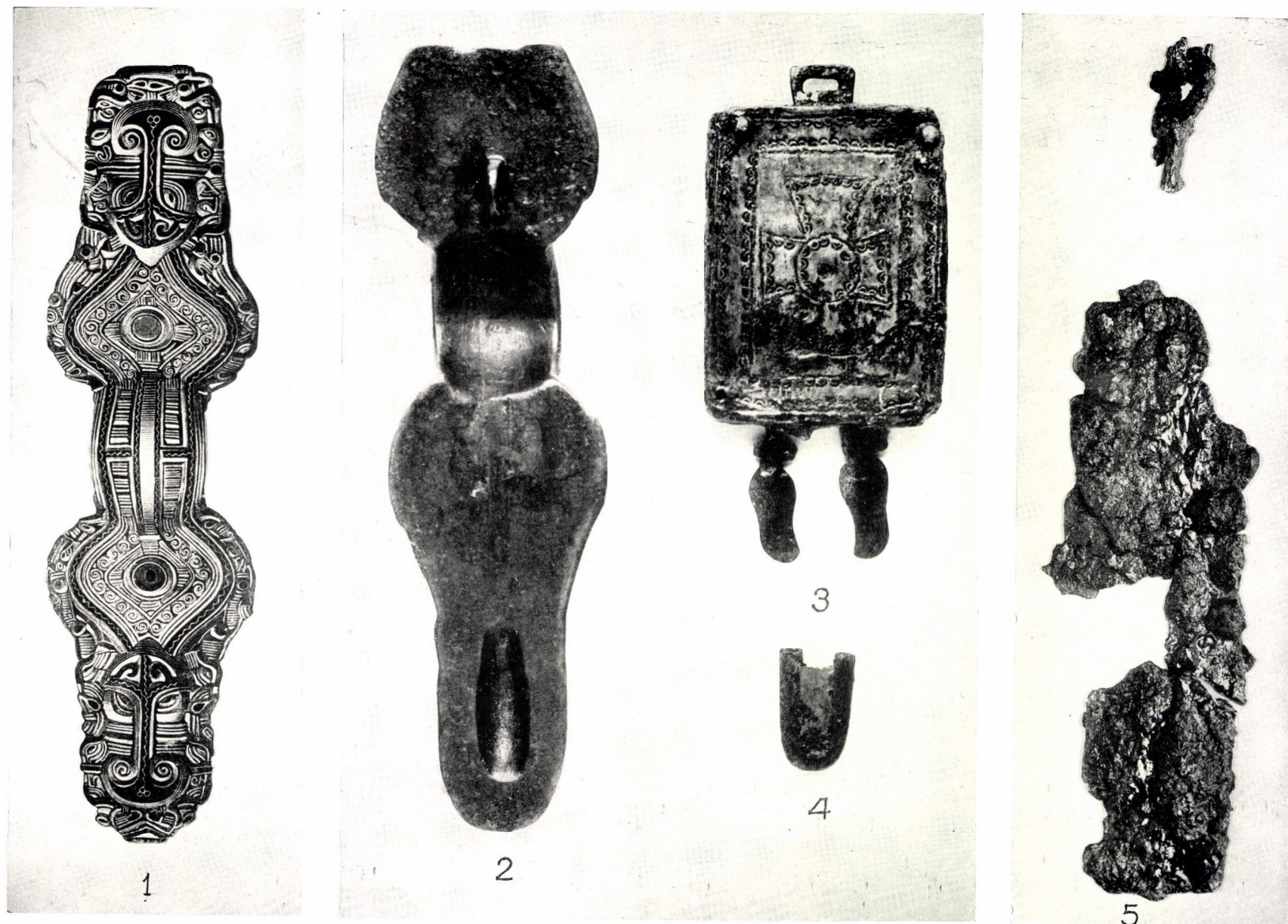
1—2. Szentos-Nagyhegy 77. sír. — 3—4. 15. sír.

A szentes-nagyhegyi 64. és 75. sír leletanyaga.

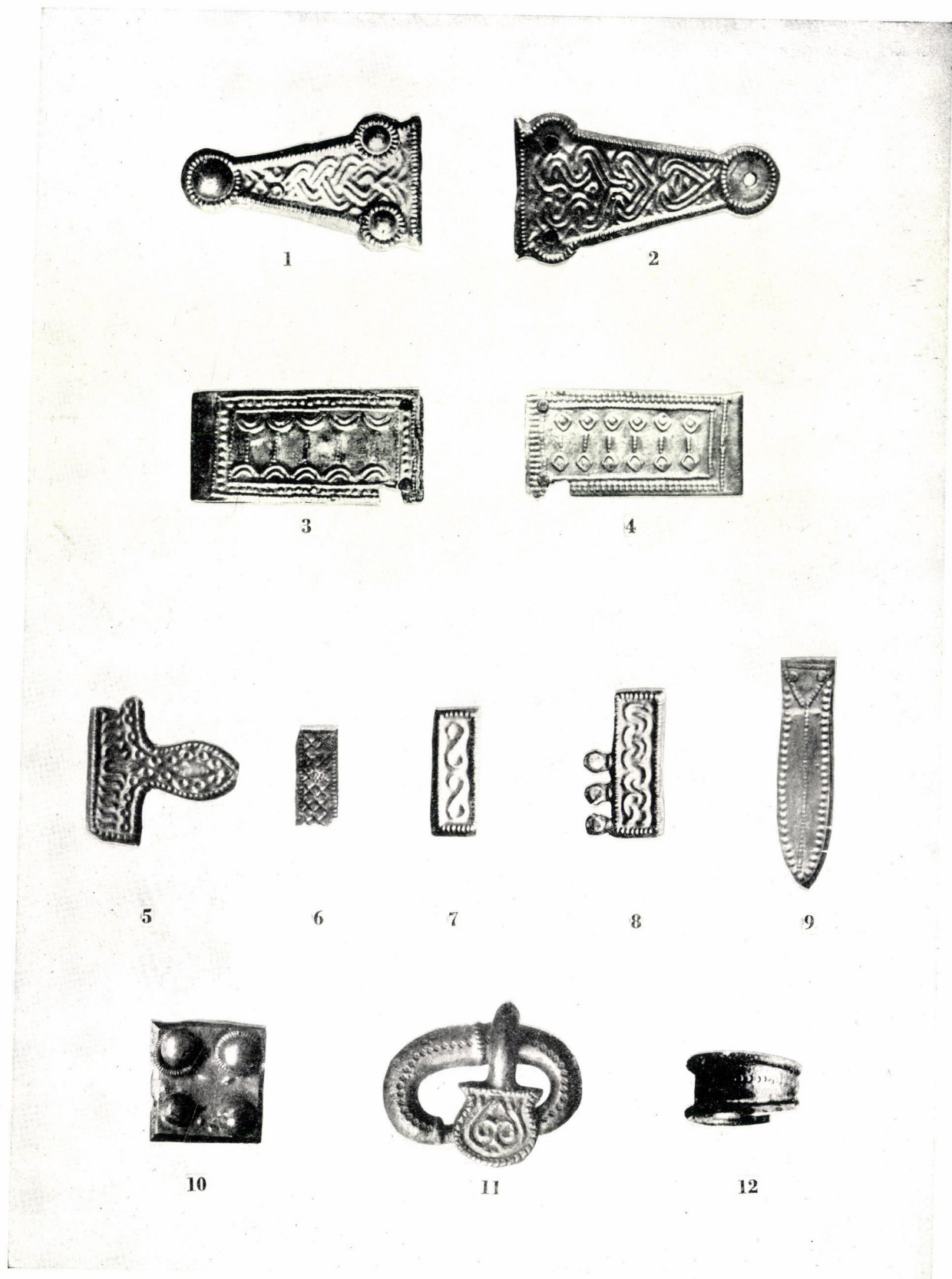
1. Fibula. Lelöhely : Nerike, Svédország (Salin után). — 2. A szentes-naphegyi 84. sír fibulájának hátsó lapja. — 3. Ezüst ereklyetartó hátsó lapja a szentes-nagyhegyi 84. sírből. — 4—5. Leletdarabok a szentes-nagyhegyi 84. sírből.

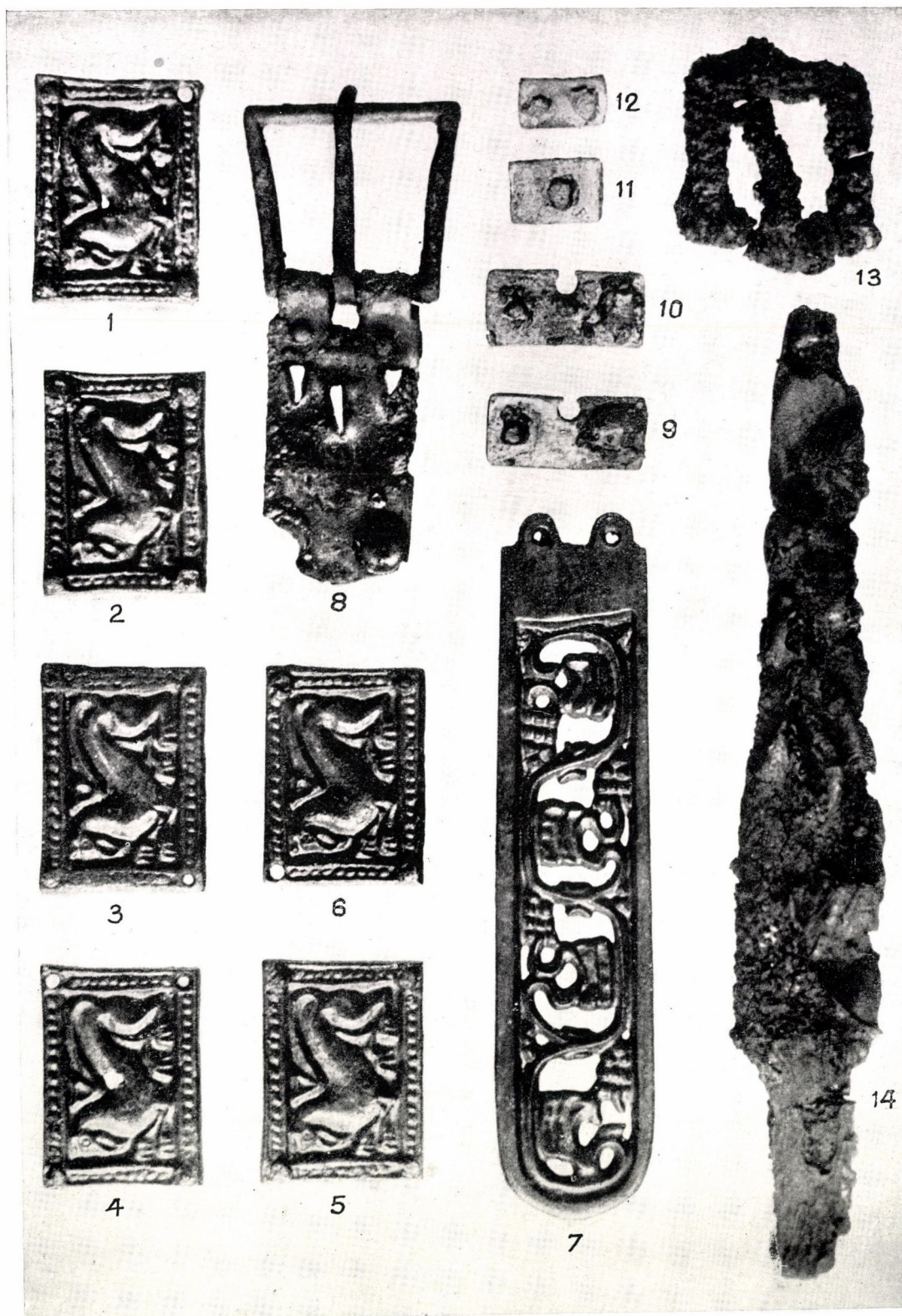
1—2. Germán csatok Gyuláról. — 3. A szentes-nagyhegyi 84. sír fibulájának peremrajza. — 4—7. A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető 23. sírja. — 8. Chalcedongyöngy a szentes-nagyhegyi 84. sírből.

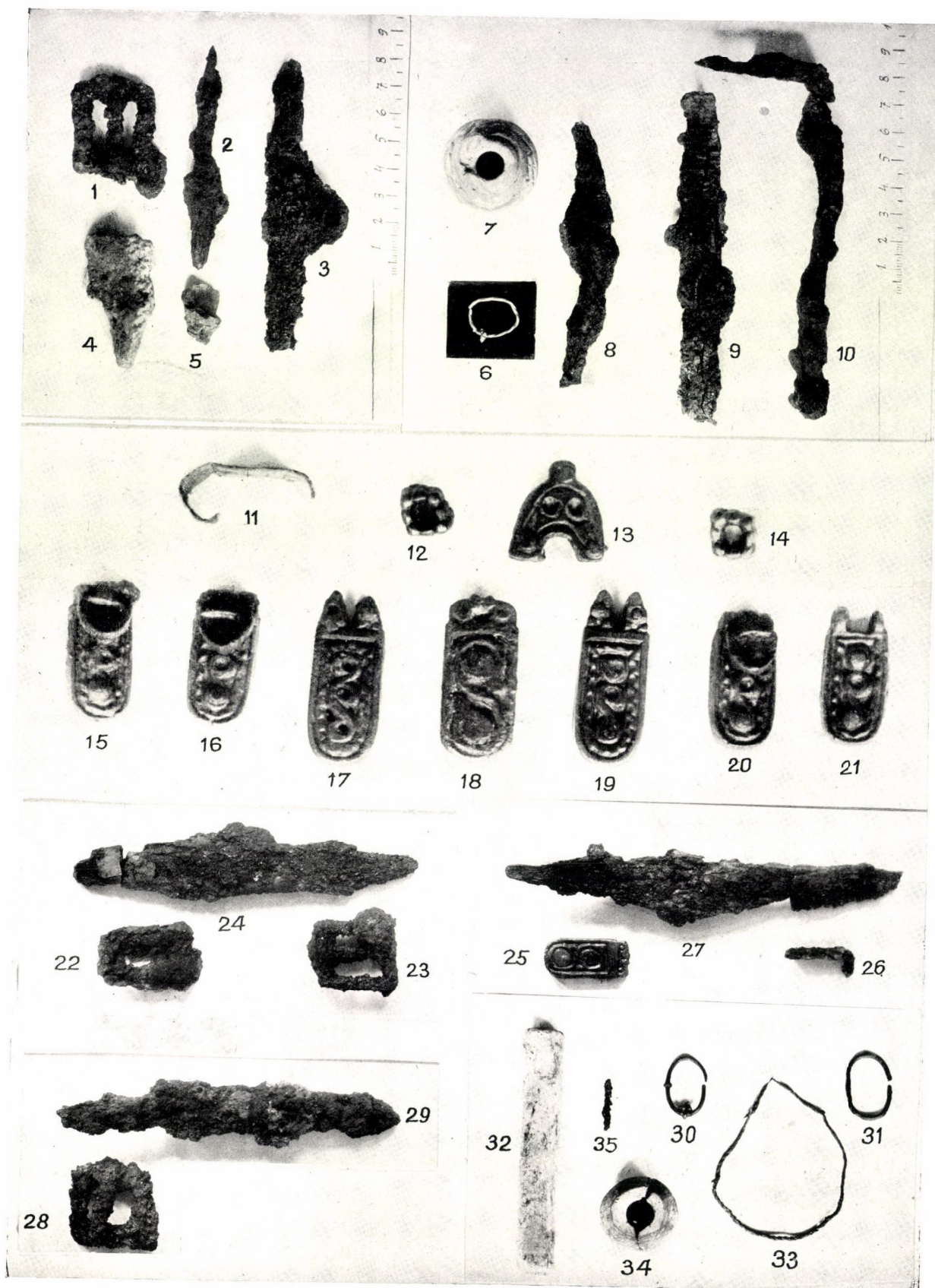
Lelöhely : Daumen (Ostpreussen).

A csongrád-mámai 12. sír leletanyaga.

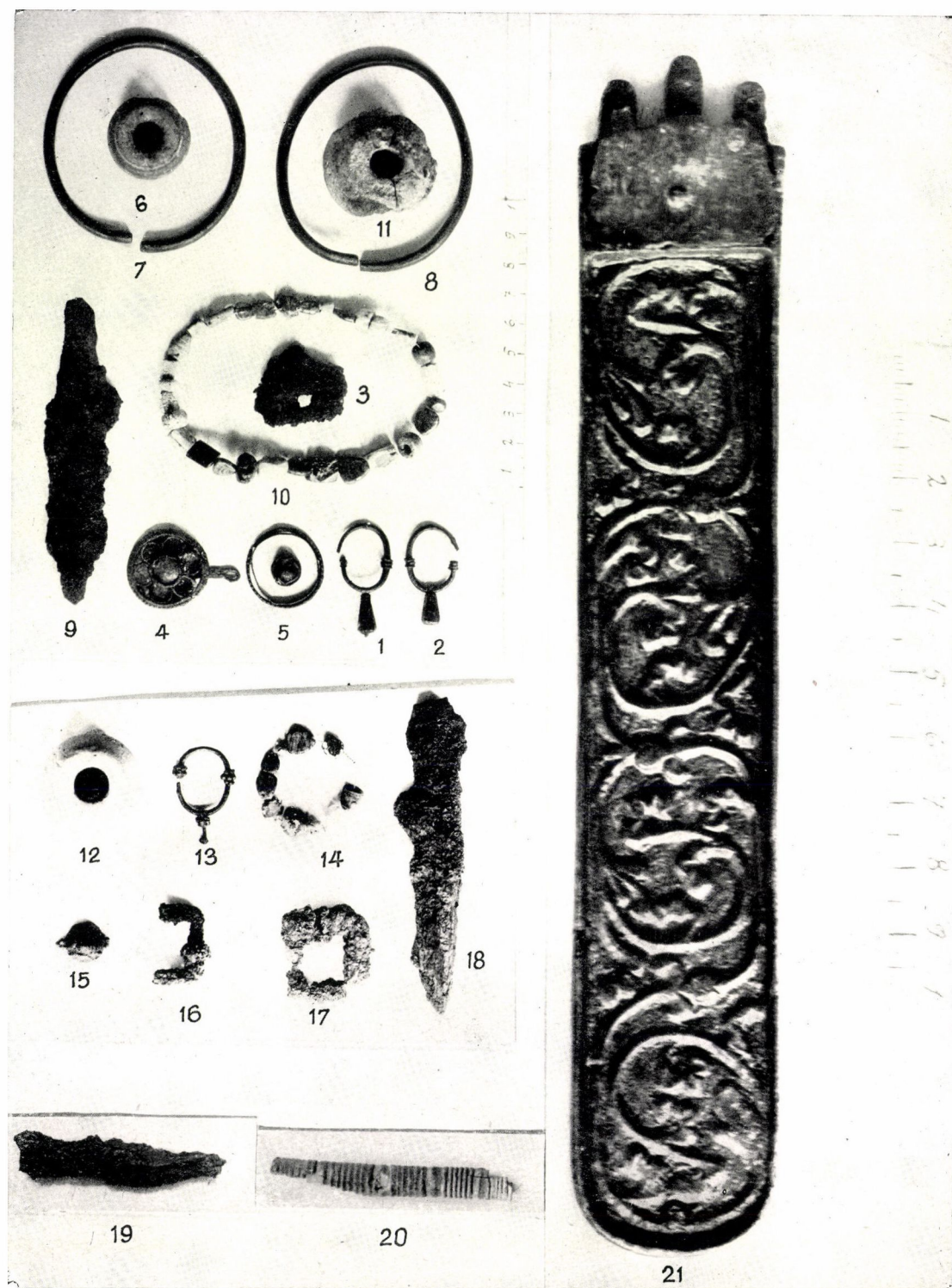
Lelőhely : Csongrád-Máma. 1—5. 13. sír. — 6—10. 17. sír. — 11—21. 15. sír. — 22—24. 18. sír. — 25—27. 20. sír. — 28—29. 21. sír. — 30—35., 22. sír.

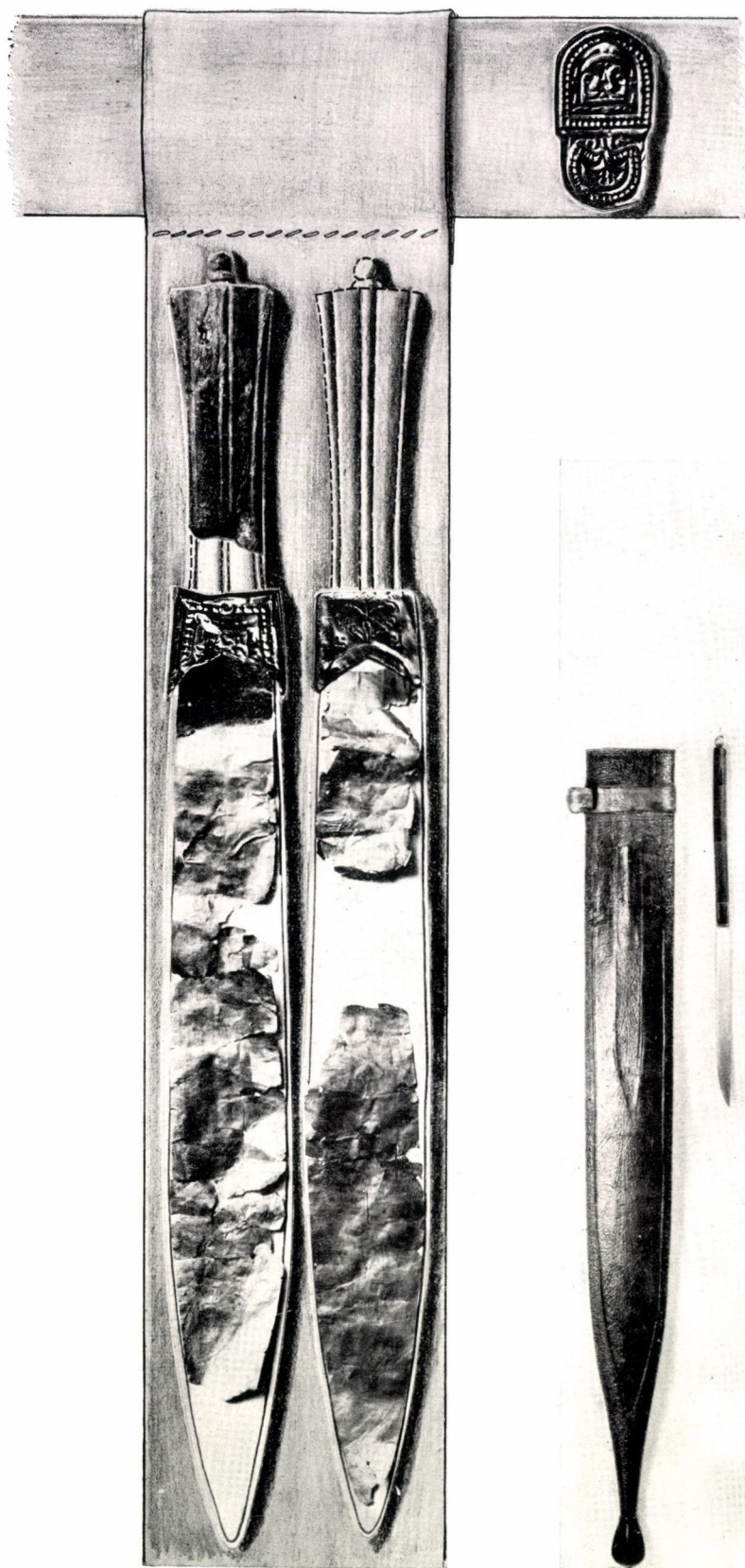
A csongrád-mámai 16. sír leletanyaga.

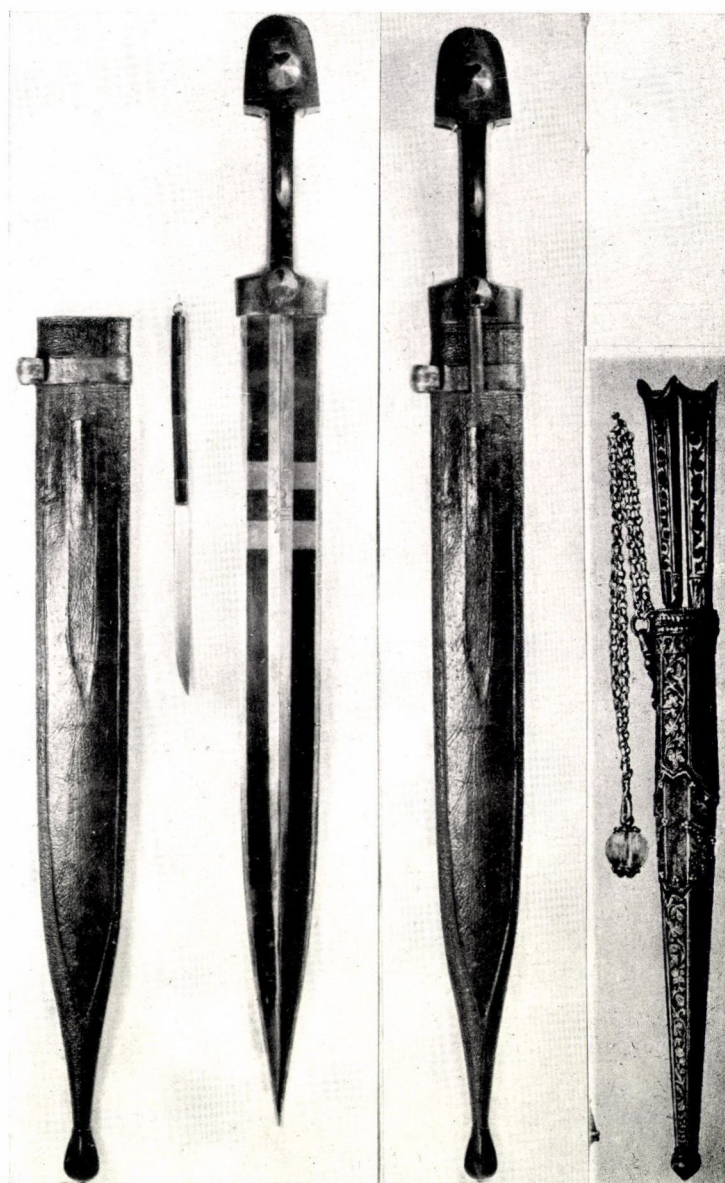

Lelőhely : Csongrád-Máma. 1—11. 24. sír. — 12—16. 23. sír. — 17—18. 26. sír. — 19. 28. sír.
— 20. Szórványelet. — 21. A 16. sír szíjvégének hátlapja.

1

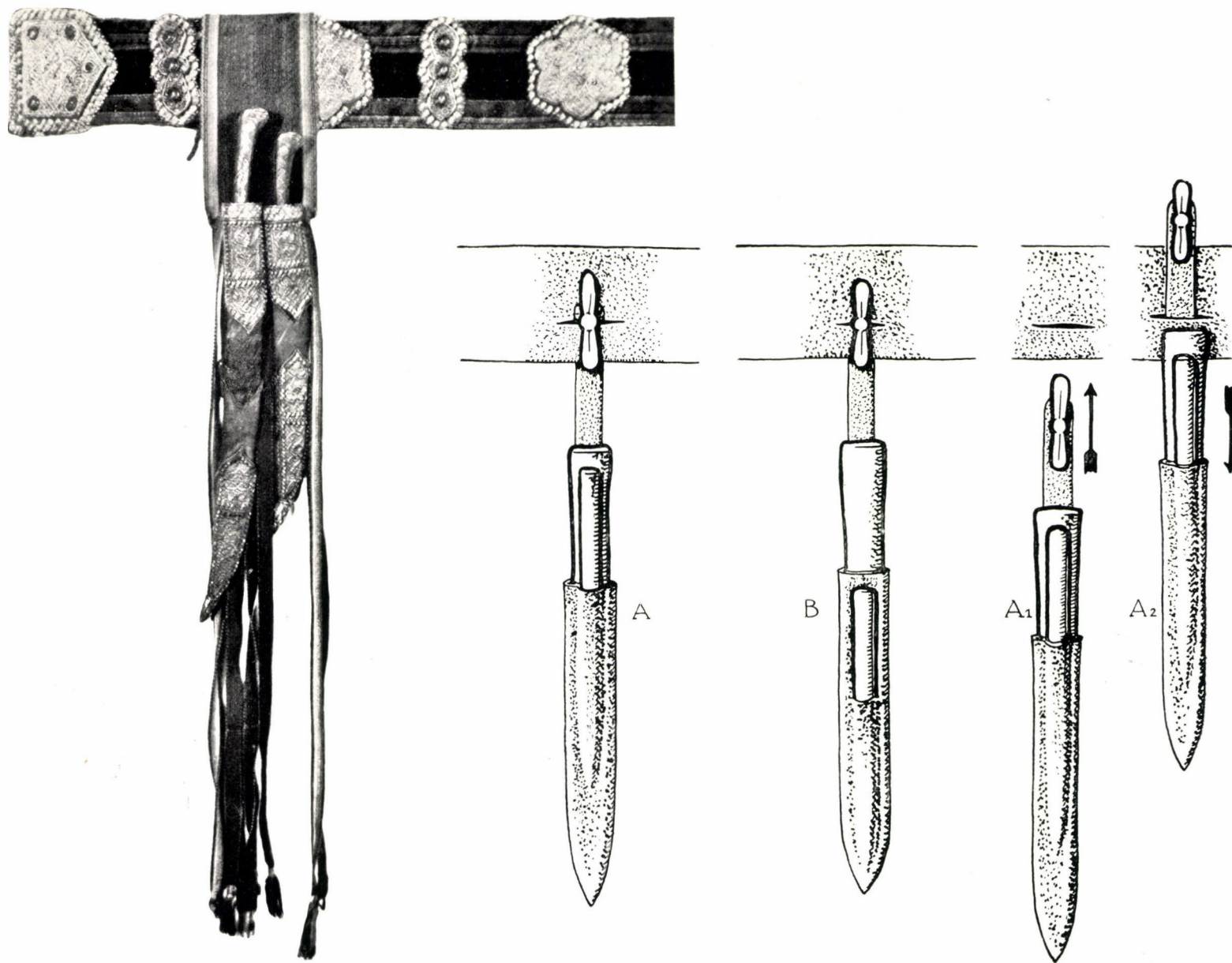

2

3

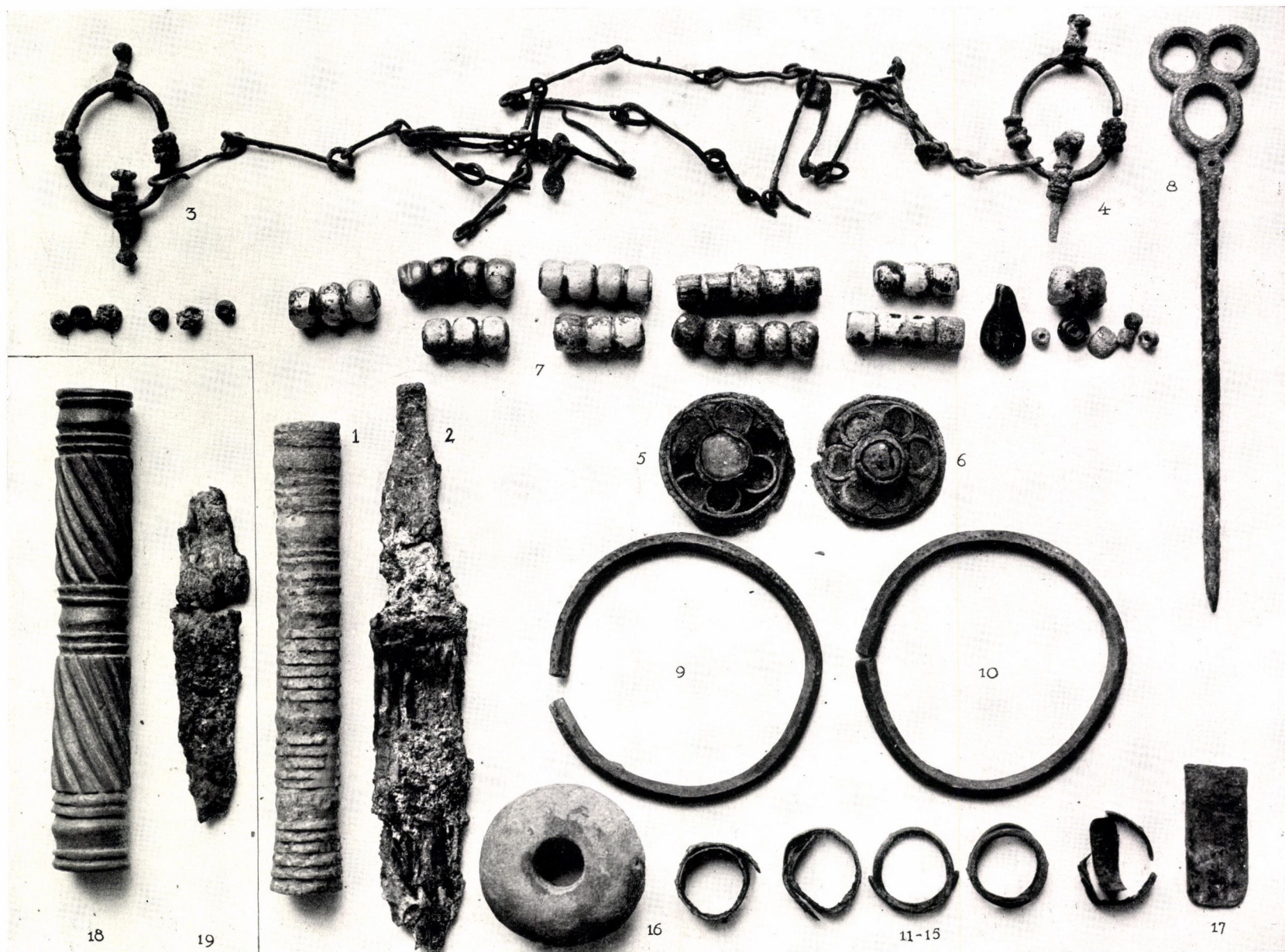
1. Avar fejedelmi evőkésztség rekonstrukciója. — 2. Kaukázus (M. N. M., Néprajzi Múzeum). — 3. Délmagyarországi főúri evőkésztség a XVII. századból.

1. Bokharai evőkésztség a Néprajzi Múzeumban. — 2. A székényi kések és bronzfüggesztőjük rekonstrukciója.

1—17. Pilismarót 3. sír. — 18—19. Halom, 82. sír.

Finn női övkészesség a Néprajzi Múzeumban.

T A R T A L O M.

Inhalt. — Tables des matières. — Indice delle materie. — Contents.

	Oldal
Patay Pál : Kapesolatok a bükki és kőrösi kultúra között	1
<i>P. v. Patay: Zusammenhänge zwischen der Bükker- und der Kőröskultur.....</i>	2
Petróczy József : A harangedény-kultúra emlékei Szentendrén	4
<i>J. v. Petróczy: Die Denkmäler der Glockenbecherkultur von Szentendre.....</i>	5
Csalog József : A „vučedol-zóki“ típusú kerámia lelőhelyei Tolna vármegyében....	6
<i>J. Csalog: Fundorte der Vučedol-zóker Keramik in dem Komitate Tolna.....</i>	13
Roska Márton: Adatok Erdély bronzkorához II. A beresztelki bronzlelet.....	15
<i>M. v. Roska: Beiträge zu der Bronzezeit Siebenbürgens II. Der Bronzefund von Beresztelke .....</i>	19
Banner János : Egy bronzkori lelet revíziója.....	20
<i>J. Banner: La revisione d'un ritrovamento dell'età del bronzo.....</i>	22
Mérey Andor: Szórványos kelta éremleletek	24
v. Barkóczi László : Az V—S betűk sajátos összekötési módja a pannóniai feliratokon	25
<i>L. vitéz Barkóczi: Eine spezielle Ligatur der V—S Buchstaben auf pannonischen Inschriften .....</i>	29
Alföldi András: Epigraphica IV.....	30
<i>A. Alföldi: Epigraphica IV. ....</i>	40
Szilágyi János: Az I. Valentinianus alatt készült bélyeges téglák eloszlása a Duna balpartján	60
<i>J. Szilágyi: Die Verteilung der Ziegelstempeln aus der Zeit Valentinians aus den Festungen am linken Ufer der Donau .....</i>	61
Lakosné, Sellye Ibolya : A pannóniai áttört bronzok áttekintése II.	62
<i>I. Lakos, née Sellye: Vue d'ensemble des objets de bronze ajourés de Pannonie II. ....</i>	79
Csalog József : Későrómai téglasírok Mucsán	98
<i>J. Csalog: Spätromische Gräber in Mucsfa, Kom. Tolna .....</i>	102
Csalog József : Alisca-Ad latas	103
<i>J. Csalog: Alisca-Ad latas .....</i>	105
A. A. és Párducz Mihály : Jazig-Szarmata leletek a Bánságból	106
<i>A. Alföldi—M. Párducz: Jazygisch-sarmatische Funde aus dem Banat.....</i>	110
Párducz Mihály : Szarmatakorai kardok Szeged környékén.....	111
<i>M. Párducz: Sciabole dell'età sarmatica ritrovate nei pressi di Szeged .....</i>	118
Csallány Dezső : Népvándorláskori leletek Szentes-Berekhátról	119
<i>D. Csallány: Funde aus der Völkerwanderungszeit in Szentes-Berekhát .....</i>	124
Csallány Dezső : A szentes-nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai ..	127
<i>D. Csallány: Der gepidische Grabfund von Szentes-Nagyhegy und seine archäologischen Beziehungen .....</i>	143
K. Voigtmann: Zur Stilistik und Herkunft des Fundes Daumen (Ostpreussen) Grab 55.....	162
Csallány Gábor : A csongrádi (máma-csárdadülői) avar temető	170
<i>G. Csallány: Das awarische Gräberfeld von Csongrád (Máma-csárdadülő).....</i>	174
László Gyula : Adatok az avarság néprajzához	175
<i>Gy. László: Contributi all'etnografia degli Avari .....</i>	191
Csalog József : Vastárgyak megóvása	206
Bónis Éva : Ókortudományi előadások egyetemeinken és tudományos társulatainkban az 1940/41. tanulmányi évben	209

A szerkesztésért felelős — *Schriftleiter* — *Dirigé par:*

Alföldi András, Budapest IV, Ferenc József rakpart 25.